

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KİTAP YAKMANIN TARİHİ

LUCIEN X. POLASTRON

TÜRKÇESİ AZİZ UFUK KILIÇ

İNCELEME

*Barbarlığın aldığı değişken çehreyi, su katılmamış
kötölükten örgütlü bilinçsizliğe kadar en rezil pisliğin
içinden geçerek, yüzyıldan yüzyıla gözlemleyeceğiz.
Sonlara doğru bu çehrenin bizimkine benzer olduğunu
görmek paahasına. Fazla benzer. Fazla tanıdık.*

Kitap Yakmanın Tarihi MÖ 2500 yıllarından İskenderiye Kütüphanesi'ne, Hristiyan ve İslam ortaçağından Nazi Almanya'sına kadar, her yeni güç ve ideolojinin, karşıtı olduğu ve üzerinde egemenlik kurmak istediğı sistemin bilgisini, yok edilmesi gereken bir tehdit olarak algılayışının tarihini kitaplar özelinde anlatıyor.

Bu uzun ve çok boyutlu tarihsel öykü, yalnızca kasten çıkarılan yangınların değil, başta kütüphaneler, müzeler ve basılı belge koleksiyonları olmak üzere, çağlar boyunca toplumsal hafızanın ve onun belgelerinin yaşadığı tüm tahribatın da tarihi: doğal afetler, sel, yanardağ patlamaları, lavlar, kazalar... Kütüphaneler kuran ve kütüphaneler yakan iktidar sahipleri...

Polastron'un kılı kırk yaran, zaman zaman bir dedektif romanını andıran tarihsel-felsefi incelemesi, 4000 yılı aşan bir zaman dilimini ve tüm dünya coğrafyasını kapsıyor; bilinen bütün uygarlıkları, rejimleri, dönemleri, iktidar mücadelelerini, savaşları ele alıyor; Ray Bradbury, Aldous Huxley ve George Orwell gibi yazarların dile getirdikleri kâbusların, yıkımın, yokoluşun hayalgücünden ibaret olmadığını gösteriyor.

Kitap yakmanın tarihi sonlanmış değil. Tahrip olmayacak eksiksiz bir arşiv oluşturma çabaları, sayısal kitaplık projeleri, güncel kitaplık mimarisi ve arşiv teknolojisinin etik ve felsefi açıdan sorgulanmasıyla, kitap, yarının tarihine yönelik bir tartışmayı da alevlendiriyor.

EVEREŞT

www.everestyayinlari.com

f/everestyayinlari

ı/everestkitap

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

EVEREST

1390

LUCIEN X. POLASTRON

1944'te doğan Lucien X. Polastron, klasik çalışmalar eğitimi aldı, 1976'da Çin'e giderek, Çince ve Çin kaligrafisi öğrendi. Bu dönemde Çin kâğıt yapımı ve zanaatkârlığıyla ilgilenen yazar, *Kâğıdın 2000 Yıllık Tarihi* adlı dev bir eser hazırladı. 1992'de Bosna Savaşı sırasında gerçekleşen Saraybosna Kütüphanesi yangını, ilgisini kütüphanelerin tahribi konusuna yoğunlaştırmasına neden oldu ve bu ilgiyi, kâğıdın tarihi konusundaki zengin bilgisiyle destekledi. 90'ların sonlarına doğru Mısır ve Ortadoğu ülkelerine sürekli ziyaretlerde bulunan yazar, klasik Arapça ve Arap kaligrafisi öğrendi.

AZİZ UFUK KILIÇ

1973 yılında İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe bölümü mezunudur. Galatasaray Üniversitesi Felsefe bölümünde yüksek lisans yaptı. Çeviri ve müzikle uğraşıyor. Ağırlıklı olarak felsefe olmak üzere Fransızca ve İngilizceden yaptığı, siyaset, sosyal bilimler, mimarlık ve edebiyat alanlarında birçok çevirisi mevcuttur.

LUCIEN X. POLASTRON

KİTAP YAKMANIN TARİHİ

Türkçesi: Aziz Ufuk Kılıç

Yayın No 1390

Tarih 56

Kitap Yakmanın Tarihi

Lucien X. Polastron

Kitabın Özgün Adı:

Livres en feu

Histoire de la destruction sans fin des bibliothèques

Yayına hazırlayan: Cem İleri

Kapak tasarımı: Miray Doğan

Sayfa tasarımı: Hülya Fırat

© 2004, Éditions DENOËL

© 2011, Bu kitabın tüm yayın hakları Akcalı Telif Hakları
Ajansı aracılığıyla Everest Yayınları'na aittir.

Everest Yayınları'nda 1. Basım: Mart 2015

ISBN: 978-605-141-860-5

Sertifika No: 10905

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık

Matbaa Sertifika No: 12088

Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8

Bayrampaşa/İstanbul

Tel: (0212) 674 97 23 Faks: (0212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110

Fatih-İstanbul

Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76

e-posta: info@everestyayinlari.com

www.everestyayinlari.com

www.twitter.com/everestkitap

facebook.com/everestyayinlari

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

Notlar hakkında: Okur sayfa sonlarında, bazen ana metinden hayli uzaklaşma gafletine düşen birçok dipnotla karşılaşacaktır. Bunun yanı sıra, kitabın sonunda da meraklılar ve araştırmacılar için düzenlenmiş notlar ve referans kaynakları yer almaktadır.

Michel Godard'a

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ	13
2. KÜTÜPHANELERİN BEŞİĞİNDE	18
Söz Yeryüzündeyken	18
3. PAPİRÜS BÖLGESİ	24
Mısır	24
İskenderiye'nin Kuruluşları	28
İskenderiye'nin Yıkılışları	35
Atina	42
Roma	45
Konstantinopolis	58
4. İSLAMIN İLK YÜZYILLARI	63
Endülüs	70
Ortaçağ Doğu İslamı	76
5. EHL-İ KİTAP	95
6. 20. YÜZYIL ÖNCESİ ASYA	103
Kağıt Bambudan Daha İyi Yanar	103
Bilginin Kaynağında Hindistan	129
Kılıç ve Fırça	133
7. HİRİSTİYAN BATI	136
Engizisyon	136
Katolik İspanya	138
Yeni Dünya	146
Ortaçağ'dan Devrimlere	154
Ortaçağ ve Ortaçağ'dan Çıkış	154
Rönesans'ın Ölüm Dansları	160
Devrimler ve Değerlendirmeler	173

8. YENİ KİTAP DÜŞMANLARI.....	195
Savaşlar Sırasında Kitaplar	196
Nazizm, Soykırım.....	205
Yüzyıl Sonu Dünya Turu.....	230
SSCB.....	230
Çin	235
Kamboçya.....	244
Sri Lanka	245
Kaşmir.....	245
Küba.....	247
Fransa.....	248
Afrika.....	250
Balkanlar ve Bosna	252
Afganistan.....	256
Irak.....	259
9. BARIŞ DÖNEMLERİNDEKİ KAYIPLAR.....	266
Çeşitli Etkenler.....	269
Denizdeki Kütüphane.....	280
Hırsızlık.....	283
Ölüm	289
10. MODERNİTENİN YUMUŞAK KARNI.....	295
11. ATEŞE DAYANIKLI BİLGİ.....	310
12. SONSÖZ NİYETİNE: İSKENDERİYE'YE DÖNÜŞ	322
EKLER.....	331
Ek 1. Büyük Yazarlar Hemfikir: <i>delenda est bibliotheca!</i>	333
Ateş Yakıcılar	334
Gizemci Papazlar	336
Ek 2. Kayıp Kitapların Sayımının Kısa Tarihi ve Bitirme Niyetine	
Bir Efsane	348
Ek 3. Saklı Kütüphane	353
Teşekkürler.....	356
Seçilmiş Zamandizin.....	357
Bibliyografya.....	363

KİTAP YAKMANIN TARİHİ

1

Giriş

“İlk değneğin yalnızca bir ucu vardı.”

PIERRE BRISSET

Kütüphanesini zenginleştirmek, dünyanın efendileri ile dünyanın sırlarına ermeye çalışanların ortak saplantısıdır. Her iki durumda da, kitapları saklamak, bir kitabın yanına bir başkasını, sonra onun yanına bir başkasını sonu gelmezcesine koymak; söylenmiş, incelenmiş ve anlatılmış olanın özünü ya da bütününü, şairin dediği gibi “paralel olarak” bir araya getirmek söz konusudur. En azından elde edilenin boyutlarını görmek için.

Oysa boyut pek de önemli değildir. Birkaç tomar elyazması barındıran bir kütüphane, bir topluluk için büyük sayılabilirken, bir başka topluluk büyüklüğü milyonluk birimlerle ölçer: İkinci binyılın sonuna doğru Library of Congress yüz milyon cildi aştığında ne kadar gururlanıyorsa, 13. yüzyılda Patmos Adası keşişleri de sahip oldukları 330 kitapla o kadar övünüyordu. Hatta tarihte birçok kez tek bir kitaptan oluşan evrensel kütüphaneler

de var olmuştur ki, göreceğimiz gibi yok edilmesi en zor olan da onlardır.

İktidar sahiplerinin en ahmakları için bile zorunlu bir idman olan bu faaliyeti, devletler gösterişli bir şekilde, sayısız meraklılarsa sessiz sedasız sürdürdü. Ama Sisifos'un işkencesinde ya da Prometheus'un her gün uğradığı eziyette de gördüğümüz gibi yiğitlik, mahkûm olacağı şeyi taşımak ve kabul etmektir: Bir kütüphane zenginleşene kadar birkaç nesil helak olur, servetler erir, öte yandan iş ilerledikçe sınıflandırmanın ve korumanın –ve bir de okumanın, zira ağaç ormanın bağrında ne kadar iyi saklanırsa, kitap da kütüphanede o kadar iyi saklanır– zorlukları artar; koleksiyonların su, ateş, kurtlar, savaşlar ve depremlerin tahribatına uğradığını görme ihtimali büyür. Hepsinden önemlisi, biz tahayyül etmekte pek istekli olmasak da, kütüphaneleri asla var olmamış kılmak isteyen pervasız irade kabarır.

Niçin? Çünkü eski Çin'in yasakoyucuları, Çekoslovakya'daki Naziler ve daha niceleri böyle buyurdu; çünkü bilgili bir halk yönetilemez; çünkü, Aztekler'de olduğu gibi, fethedilmiş ülkelerin tarihi ya da inancı değişmelidir; çünkü gelmiş geçmiş tüm kıyamet tellalları dünyayı ancak okuma-yazma bilmeyenlerin kurtarabileceğini vaaz eder; çünkü kitap gibi bir şeyin biriktirilmesi yeni iktidarları daima tehlikeye atar: Moğolların gözünde Taoculuk ya da Şiilik ya da Reform. Bazen bütün bunlara, olası sıkıntıları önlemek uğruna kitabın kendi kendini yok etmesi de eklenir: Çin'de imparatorluk döneminde ve Kültür Devrimi zamanında bu yaygın bir şeydir. Ama hepsinin altında daha derine gömülü, daima mevcut bir başka sebep vardır: Kitap insanın ikizidir, kitap yakmak insan öldürmeye eşdeğerdir. Nitekim bazen biri diğeriyle birlikte gelir. Fransa'da Yahudiliğin kitabı bağlamında Gérard Haddad'ı ayrı tutarsak, kitap ile insanın özdeşleştirilmesi olgusuna ve ikisinin birbiriyle örtüşen talihsizliğine, Berkeley'li sosyolog Leo Löwenthal'dan başka kimsecikler eğilmemiştir. Löwenthal, *Calibans Erbe* ya da "Caliban'ın Mirası" başlıklı denemesinde, 1983'te bilinen trajik kütüphanelerin bazılarını sıralar ve bir insanlık psikanalizin taslağını çıkarır. Ona

göre trajedinin sürekli tekerrür etmesi –zira bu “takvimde çok sayıda tarih vardır”– bu analizi acil bir gereklilik kılar. Bunun yokluğunda “tarihin anlamının sürekliliği yeniden hiçliğin içine düşer.” Ama o, tarihin devamını görmemiştir, dolayısıyla bu iş hâlâ yapılmayı beklemektedir.

Bu araştırmada bahsedilen veya adı geçen irili ufaklı binlerce koleksiyonun hepsi yakılmış, çamura bulanmış ya da nehirlerle atılmış değildir. Bunların yanı sıra toptan ya da parça parça el konulmuş, aptallıktan, kâr arzusundan ya da zarurettten dolayı dağıtılmışlardır da. Böylece mühim bir varlığın sonu gelmiş, bir okur halkı yetim kalmıştır; geriye yalnızca “ufukları silinmiş” entelektüel bir aile kalmıştır ki, bir başka şairin dediği gibi, onlar da insanı sonsuzluğa erdiren acılı bir yükselişin şanından mahrum bırakılmışlardır.

Öte yandan kütüphane ne kadar büyükse, içinde de o denli doymak bilmez bir vampir ya da çabucak unutulmuş yağmalarla cebini doldurmuş bir fırsatçı barındırır. *Zengin kütüphane* demek *ölü kütüphaneler demektir*; aslında ona *Sömürge Yağması* ya da *Mide Bulandıran Ganimet* demek gerekir. Rastgele bir örnek alırsak, Fransa Napoléon’la birlikte Hué’den, Dunhuang’dan, Louvain’den, Mısır’dan, İspanya’dan ve İtalya’dan, Kuzey Afrika’dan ve hatta 1940’ta bizzat Paris’ten bedavaya harikulade kitaplar edildi. Unutuldu bu, Fransa son zamanlarda biraz duruldu. Ama bir gün o kitapları iade etmesi gerekecek.

Her nerede bir bilim yapısı yıkıldıysa, yıkıntılar onu ele verir: Timgad’daki şu köşesi kırık taş üzerindeki yazıt, Mayalar’ın tüm sözlerini ve bilgilerini taşıyan eksikli gedikli dört fasikül, Kartaca için dört yarım cümle ya da kimin olduğu bile pek bilinmeyen şüpheli bir küçük satır ya da tersine, gerçekte olup biteni karartmaktan başka işe yaramayan, kimi zaman çarpık, sayısız acınası yorum.

Fikirlerin mutlak birikimi kavramı, şu ya da bu tanrının yerini pekâlâ alabilecek ezeli bir mittir. Örneğin Talmud dünya yaratılmadan önce engin bir kütüphanenin var olduğunu söyler.

Kuran da bunu doğrular, elbette vardır ve ilelebet var olacaktır. Hatta Vedalar'a inanacak olursak bu kütüphane Yaratan kendini yaratmadan önce bile vardı.

Kütüphane, kitabın varoluşundan önceki fantazmalarda da mevcuttur. Brahma'nın ve Odin'in kütüphanesi tamamen sıradan bir insanı "şair ve bilgi adamına" dönüştüren sıra sıra süt kâseleri şeklinde betimlenir. Babilliler gökyüzünün okunabildiğini söyler: Zodyak vahiy kitaplarını hizalar, sabit yıldızlarsa sayfanın kenarındaki yorumlardır ya da tam tersi. Güneş saatini icat eden rahip ve kâhin Berossos, İskender'in himayesinde "eski kaynaklara dayanarak" medeniyetin tarihini yazarken, Tufan'dan önce dünyanın başkentinin adının Tüm Kitaplar olduğunu öğrenir.

Öte yandan, geleceği haber veren bu olaydan önceki haftalarda Nuh elindeki tüm eserleri –"en eskileri, eskileri ve yenileri"– gömmüştü, çünkü ağırlıklarının gemiyi batıracağını düşünüyordu. Bunlar daha sonra Babil kütüphanelerinin temeli olmuş olabilir mi? Olayın ertesinde bunu fısıltıyla dile getirenler oldu, ama Mısırlı rahipler fırınlanmamış topraktan yapılmış eserlerin sel sularında eridiğini doğruladı. Öyleyse artık Adem'in düşüşten sonra yazdığı kitapları bilen yoktu: Cennet bahçesinde kımıldayan her şeyin dökümünü yapan *De nominibus animantium*, ayrıca Havva'nın yaratılışına dair ağız suyu akıtan bir şiir ve yüzyılların tutkulu derin bilgi birikiminin şu gelecek vaat eden yazara atfettiği başka nice harikalar.¹ Kabil'in, Set'in, Enok'un, Matusalem'in ve daha nicelerinin önemli metinleri de kayıptır. Afetten sonra Nuh'un torunlarının bu ilk büyük koleksiyonu yeniden oluşturmak için gökkubbeye akın yaptığı bilinir; gemisinin ambarına aptal hayvanları değil de onu koyması şüphesiz daha akıllıca olurdu.

Yaratmak demek yakmak demektir. İnsanı gökkubbenin dengi kılan bu evrensel kütüphane mitinin belleklere kazıdığı şey,

1 Ernest Richardson, *The Beginnings of Libraries*, Princeton, 1914. Pierre Brisset'i keşfetmek için bkz. Raymond Queneau, *Aux confins des ténèbres. Les fous littéraires français du 19ème siècle*, Paris 2002. "Paralel olarak" Jorge Luis Borges'in, "ufku silik" ifadesi de Hugo'ya ait, *Sefiller*'de bir yerde olmalı.

kütüphanenin ne kadar genişlediği ya da hangi uzun ve kıvrımlı yollardan geçerek zenginleştiğinden ziyade, kütüphanenin harabeye dönüşünün trajedisidir.

Mitlerin insanlarda yarattığı travma aslında pek de mühim değil, zira esas kaygı verici olan, kütüphaneler tamamen mad-desizleştikten sonra, geleceğin uygarlıklarının bir zamanlar kütüphanelerin var olduğunu bile tamamen unutacak olmaları değil mi?

Barbarlığın aldığı değişken çehreyi, su katılmamış kötülük-ten örgütlü bilinçsizliğe kadar en rezil pisliğin içinden geçerek, yüzyıldan yüzyıla gözlemleyeceğiz. Sonlara doğru bu çehrenin bizimkine benzer olduğunu görmek pahasına. Fazla benzer. Fazla tanıdık.

Kütüphanelerin Beşiğinde

*“Vakit sözlüğün bekleme salonlarından görülmesi
mümkün olmayan kutup ışıklarının vaktiydi.”*

BENJAMIN PERET

SÖZ YERYÜZÜNDEYKEN

Dünyanın en eskisi olduğu kabul edilen büyük kütüphane, genç kız kardeşlerine göre zamana daha iyi direnme eğilimindedir. Takdire şayan sayıda kitabını bugün görebiliyor, elimizde tutabiliyor, okuyabiliyorsak, bir inşaat malzemesine emanet edilmiş olan metinlerinin sağlamlığı sayesinde: Henüz 2500’lü yıllara gelinmemiş, yazıları muhafaza etme iradesi ortaya çıkmamışken, Uruk’lu bir duvar ustası duvarlarını daha hızlı çıkarmak için yeryüzünün ilk yazılarını kullanmıştı.²

2 Uruk (Warka), Ebla (Tell Mardikh) ve tutkallanmış rafları için bkz Daniel T. Potts, *Mesopotamian Civilisation: The Material Foundations*, Londra, 1997.

Amiyane dilde “çivi yazısı” denen, en az on farklı dile kayıt vasıtası olarak hizmet etmiş olan Sümer-Akad dili, Dicle ile Fırat arasından toplanan killi toprağa oyulurdu. Toprak tablet güneşte ya da ince baca delikleri açılmış bir fırında kurutulur ve gevrekleşirdi. Bu haliyle kullanılamaz bir nesne; unufak etmek için uğraşılırsa başka, elbette bu da oldu. Ama kitaplardan oluşan koskoca katların zaman içinde çöktüğü, çürümüş ahşabın geriye yalnızca taşıdığı belgeleri bıraktığı ve şanslı bir arkeoloğa tam bir keşif imkânı sunduğu da olurdu. Tarihte kütüphane kayıplarının büyük kısmından sorumlu olan yangınların etkisi ise, sayfaların fırınlanmış cam gibi sonsuza kadar parlak kalmasını sağlamak olurdu.

Daha o zamanlarda Sümerliler yazılarını sorgun ağacından yapılan sepetler, meşin çantalar ya da ahşap kutular içinde, yine pişmiş topraktan yapılan bir etiketle fihristleyerek düzene koyardı. Philadelphia’daki bir müzede bulunan bir kil levha, M.Ö. 2000’den kalma 62 edebi eserin başlığını listeler. Daha sonra Babil’deki Hammurabi Hanedanı başka şehir-devletlerin yazı koleksiyonlarına göz dikti. Deyim yerindeyse bu yazılmıştı, ilk büyük ulusal ansiklopedik kütüphane ancak Mezopotamya’da ortaya çıkabilirdi. Nitekim öyle oldu, ama biz bunu daha yeni öğrendik.

1850’de genç ve atılgan Henry Austen Layard, Musul’un karşısındaki Koyuncuk höyüğünde aslında aramadığı Ninova alanını bulur. Aynı yerde Fransız konsolosu Paul-Emile Botta tırnaklarını kırmamak için kafasını duvara toslamıştı, nitekim Layard *“Anılar”*’ında Botta’nın aşırı tedbirli araştırma tarzıyla alay eder. British Museum’dan para desteği alan bu maceracı, Senaşerib’in “rakipsiz saray”ının yetmiş bir odasının yarısını gözünü kırpmadan cebine indirir, bronz heykelleri, vazoları, silahları, fildişi oymaları, özellikle devasa duvar kabartmalarını ve insanbaşı boğaları biner biner götürür. Bu arada gözü “odalarda yer döşemesi üzerinde duran solgun renkli, dikdörtgen biçimli, pişmemiş kilden küçük tabletlere” takılır, bazı yerlerde

çizmeleri vazo kırıkları sandığı şeylerin içine otuz ila elli santimetreye kadar gömülür. Asur uzmanları bile kildeki o deliklerin “sanatçının keyfine göre, yalnızca sarayın duvarlarında tuhaf bir dekorasyon yaratmak için kombine edilmiş”³ olduğuna hâlâ inanmaktadır. Üç yıl sonra kazı ekibi höyüğün güneybatısında, Britanyalıların gözünde tedirgin çıtırtılar çıkararak ayaklarıyla çiğnedikleri aşınmış kil parçalarından daha değerli olan, bugün herkesin tanıdığı kabartmalarla süslenmiş “aslan avı odası”nı açığa çıkarır. Üstelik bu kez bunlardan iki salon dolusu vardır, çünkü mekân Senaşerib’in Asurbanipal adlı torununun sarayıdır. O zamanlar bu sarayı bilen yoktu, Eskiçağ’da ismi bile geçmezdi. Şimdiyse Sümercede kütüphane anlamına gelen *girginakku*’suyla meşhur olmuştur.

Milattan önce 669 yılının Aralık ayında kral olan Asurbanipal, imparatorluğun her bir köşesine –Asur, Nipur, Akad, Babil– kâtipler yollayarak buralarda hâlâ var olan tüm eski metinleri arattırdı; birleştirilen, gözden geçirilip düzeltilen, –çoğu zaman bizzat kendi eliyle– yeniden kopya edilen ve nihayet sarayında tasnif edilen bu yazıtlarla o güne kadarki en önemli koleksiyonu Ninova’da topladı. Bu sayede bir gün içini çekerek “Ben Asurbanipal, Nabu’nun hikmetine vakıf oldum, tabletlere yazma sanatını öğrendim... Aydınlanmamış bir esrarı, çarpmanın ve bölmenin bilmeceğini çözdüm... Sümer’in zarif metinlerini ve Akad’ın karanlık sözlerini okudum, Tufan’dan önceki zamanların taşa yazılmış yazılarını söktüm” diyebilecekti. Eski çivi yazısı hakkında hoş düşünceleri vardır: “üstü kapalı, anlaşılmaz, karman çorman.”

Birbirinden farklı bin iki yüz metnin delikli tabletleri, yirmi beş yüzyıl öncesinin kraliyet kütüphanesinin nasıl bir şey olduğunu gözler önüne serer: Bizim gözümüzde bunlar hukuktan ziyade ham şiirdir. Dualar, törenler, kehanetler, Sümerce sözlükler, aralarında *Gılgamış Destanı*’nın da bulunduğu epik hikâyeler, Yaratılış hikâyesi, ilk insan Adapa efsanesi (tabletler olmasa belki de bun-

3 Joachim Menant, *La Bibliothèque du palais de Ninive*, Paris, 1880 (bu kitaba internetten gallica.fr’den erişilebilir).

ların hiçbirini bilmeyecektik), bilimsel kılavuz kitaplar ve incelemeler, aralarında *Bin Bir Gece Masalları*'nın öncüsü *Nippurlu Fakir*'in de bulunduğu halk masalları. Asurbanipal'in ortadan yok olması ve entelektüel mirasının ekilmemiş bir tarla gibi ortada kalmasının doğrudan bir sonucu, bu ilk büyük kitap âşığının kaderi, ölümü ve memalikin dağılmasıyla ilgili kaynakların da M.Ö. 631 yılından itibaren tükenmeye yüz tutmuş olmasıdır. Tek bildiğimiz, M.Ö. 612'de yani Asurbanipal'in ölümünden yaklaşık on dört yıl sonra, Ninova'nın Babilliler, İskitler ve Medler'den oluşan bir güçbirliği tarafından yerle bir edildiği, bulunan tabletlerin saraydaki yangın sırasında tavanla birlikte üst katlardan düştüğünü hayal edebiliyoruz. Bu zenginliğe bakarak, bütün bu sözü edilenlerin her bir salonu bir başka konuya ayrılmış olan kraliyet kütüphanesi koleksiyonlarının yanında bir dirhem kaldığı kanısına da varılabilir. Ama "Küçükkoyunlu"da işler hızlı ilerledi; 1849 ile 1854 arasında çalınan 30.000 tablet küreklerle toplandı; bizim 500 sayfalık *in-quarto*'larımızdan yaklaşık 500 tanesine karşılık gelen bu 100 metreküplük hafriyat, darmadağın halde kasaların ve kutuların içine atılarak Basra'ya ve sonra Londra'ya sürüklendi; orada Henry Rawlinson adlı biri yapbozları yeniden birleştirdi; ortaya çıkardığı şey birdenbire Ninova araştırmaları sorumlusu olarak tayin edilmesini sağladı. Sıkkın Layard arkeolojiden elini çekti; müzelerindeki ganimetin kaynağını ona borçlu olan millet de onu bakan, elçi ve soylu yaparak şükranını sundu.*

Asurbanipal'in babası Asarhadon M.Ö. 672 yılının Temmuz ayında şunu yazmıştı: "Bu saray eskiyecek, harabeye dönecek; bu harabeleri kaldır ve ben nasıl beni doğurtturan babamın adının yanına kendi adımı yazdıysam, sen, ey benden sonra hükmedecek olan, sen de öyle yap, adımın anısını sakla, yazıtlarımı yeniden yerlerine, sunakları yeniden ayakları üstüne koy, kendi adının yanına benim adımı yaz." Asarhadon'un sözlerini aktaran Joachim Menant, bu masalsı keşifler konusunda 1880 yılında

* Bu tam anlamıyla namuslu denemese de ilginç kişiliğin bazı özelliklerinin sinemada Indiana Jones karakterine ilham verdiği söyleniyor.

şunu da ekliyordu: “Bu konuda gelecek bizim için ne saklıyor, öngörmemiz mümkün değil.” Oysa bu kolaydı. Göreceğimiz gibi, daha çok yağmalama, bombalama ve beyinsizce kıyım.

“Her şeyin kralı, Asur Kralı”nın *girginakku*’su, bazı araştırmacılara göre, yarım milyon tablet ve beş bin başlık kitap içeriyordu. Bu tür kitapların bünyesel dayanıklılığını göz önüne aldığımızda, daha büyük bir kısmının hâlâ Koyuncuk’ta höyüğün altında, tekrar eden Körfez savaşlarıyla birlikte gelen yağmaların insafına kalmış halde gömülü olduğunu düşünebiliriz. Batılı müze yöneticileri dertli, çalıntı antikalar edinmek artık resmen yasaklanmış durumda. Halbuki bağlamından koparılmış, aynı kitabın diğer kısımlarından ayrılmış, arkeoloğun keşfine eşlik edebilecek tarihsel ve bilimsel verilerden yoksun bırakılmış bir Asur-Babil tablet, ister Texas’ta olsun ister başka bir yerde, koleksiyoncunun vitrinindeki bir toz yuvasından başka nedir ki?

Bin kilometre ve üç yüzyıl ötede, yazı tabletleri çoktan kullanımdan düşmüştü. Bu sefer gerçekten duman olup gitmiş bir başka kütüphanenin ruhu, bazı akşamlar I. Darius’un ve Xerxes’in Persepolis’teki saraylarının terası üzerinde uçar. Bu loş salonlardan birinin adı “yazıların kalesi” imiş; rivayete göre Ahameniş kralları kurşun ya da tenekeden oyma arşivlerini orada saklamış. Hazine Binası denen binanın 33 numaralı salonunda, kömürleşmiş çatının sedir ağacından iskelesinin molozlarının bir metre altında, arkeologlar 45-75 santimetre kalınlığında bir tabakada, üzerlerinde mühürler ve insan resimleri olan yuvarlak kütleler ortaya çıkarttı. Aslında, bunlar birer etiketti, değerli bir eşyaya sarılı bir kurdelaya avuçla yumuşak kil basılarak üretiliyordu. Kil üstüne mülk sahibi kralın kaşesi basılıyordu. Mekânı harabeye çeviren azgın yangın etiketleri pişirmiş, etiketlenen nesneleri yok etmişti. George Cameron’a göre bu sonuncular metin rulolarıydı. Ve rahip Zerdüş’tün iki adet biricik elyazması “Pers Kitaplar Kitabı” da burada olmalıydı. Efsane nesneyi iyice abarttı; iddiaya göre bu nüshada beş bin iki yüz inek derisi üzerine yazılmış yirmi kere yüz bin altın satır varmış, ayrıca elyazması bu yangından kurtulmuş, üç yüzyıldan biraz kısa bir süre sonra

İskenderiye’de yakılmış. Ama böylesi bir dolaşma mutlaka bir takım izler bırakırdı. Biotia’da, Teb’de ve Sur’da da olduğu gibi, insanı kahreden felaketin emrini M.Ö. 330’da Büyük İskender vermişti. Her ne kadar hayaleti “o bir kazaydı” diye fısıldasa da, Arrianos’tan başlayarak İlkçağ yazarlarının hepsi ağız birliğiyle ve kesin olarak onu suçlar. Persepolis sarayını içindekilerle birlikte yok etme kararı, efsanevi fatihin imgesiyle o kadar uyumsuzdur ki bu konu, özellikle ona tapanlar tarafından olmak üzere, kuşkuyla karşılanagelmıştır.

İnsanlığın sihirli sözleri, rüyaları, hesapları ve masalları ile, üzerine yazıldıkları malzeme arasındaki bağ koparılamaz. Gelgelelim yüzyıllar geçtikçe bu malzeme gitgide daha ince ve daha hafif bir malzemeye doğru gözü kapalı gidiyor. Ve her değişimde daha da kırılganlaşıyor.

3

Papirüs Bölgesi

"Homeros'a sorsalardı, Sarpedon'un ruhu hangi göğe gitti, Herkül'ün ruhu nerede diye, Homeros utanır, ahenkli mısralarla cevap verirdi."

VOLTAIRE

MISIR

Neferirkara zamanında (M.Ö. 2462-2426) yaşamış bir memur mezartaşına "kitaplar evinin kâtibi" olduğunu yazdırmış. Bu yazıt olmasaydı İlkçağ'da firavunların kütüphanelerinin varlığından bile şüphe edilebilirdi. Çok daha sonraları, M.Ö. 6. yüzyıldan başlayarak Mısır'ı ziyaret eden ve pek çok şeyi orada öğrenen Yunan filozofları –Pitagoras'tan Platon'a– kütüphanelerden hiç bahsetmeyecektir. Öyle ki bundan kötü niyetli bir söylenti doğacaktır: Daha sonra *İlyada* ve *Odysseus* başlığı verilecek olan şeyi, adı sanı olmayan bir Yunan burada hazır bulmuş.

Philae'li İsis'in tapınağında, Denderah'ta, Esneh'te toprağın altından çıkarılanlar pekâlâ eski kütüphanelerin kalıntılarıdır, hatta bazen beraberinde duvara kazınmış katalogları da vardır,

fakat bunlar rahiplerin kütüphaneleridir, entelektüel kapsamları sınırlıdır. Bir dikilitaş Neferhotep'e şöyle buyurur: "Haşmetlin kütüphanelere girsin ve tüm kutsal sözleri görebilsin."⁴ Ve Edfu'daki Horus tapınağında bir "Kitap Salonu" vardı var olmasına, ama Ptolemaios'lardan birinin döneminde, yani neredeyse dün, yeniden inşa edilmişti. Amarna'daki "Firavunun Belgeleri Mekânı"na gelince, burada yalnızca diplomatik yazışmalar gibi kısa metinleri taşıyan pişmiş topraktan yapılmış çömlek parçaları vardır. Mısır'ın bilgininin sözleri çamura toprağa emanet edilmez.

Ancak diğerlerinden daha sessiz olmasına rağmen daha çok soru işareti barındıran bir başka harabe yığını var, o da Teb'deki Ramesseum. Bir varsayıma göre 1. yüzyılda Diodorus'un bahsettiği "Kutsal Kütüphane" orada saklıydı. Girişte bir uyarı, bir amentü vardı: "Ruh Bakımı Evi." II. Ramses'in (M.Ö. 1279-1213) mozolesi olan bu yapıda kütüphane kralın özgün ve ihtiraslı bir fikrinde vücuda gelmişti: İbis başıyla harflerin mucidi Tot'un ve "yazıların anası" ve "kitap salonunun müdiresi", Safın arz-ı endam ettiği son derece sembolik bir mimari içinde, önemli sayıda kitabın (325 yılında Suriyeli İamblicus yirmi bin rulodan söz edecektir⁵), erginlenme amacıyla, kendilerine hasredilmiş bir mekânda toplanması ve yerleştirilmesi. Büyük olasılıkla Perslerin fethi sırasında tahrip olmuş olan bu arşivin işleyişine ya da akıbetine dair bugün elimizde hiçbir tanıklık yok. Ama Champollion'a göre bu bina Mısır'da bulunan "en soylu ve en saf" nesneydi; binanın dehlizlerini araştırdı ve kitapların durduğunu düşündüğü yeri tam olarak buldu –zira o da inatçı bir duyguyla arıyordu bu yeri– ama her şeyin "yerle bir" edilmiş olduğunu gördü. Elbette bu taş yığını arasında en küçük bir papirüs parçası da kalmış olamazdı, ama Teb'de başka bir yerde yeraltından çıkarılan azımsanamayacak sayıda ve büyük değere sahip belge dikkatlerden kaçmadı. Böylece Ramasseum'un kayıp kütüphanesi, girişindeki

4 Mariette, aktaran Pierre Montet, *L'Égypte au temps des Ramsès, 1300-1100 avant J.-C.*, Paris, 1946.

5 Charles L. Nichols, *The Library of Rameses the Great*, Berkeley, 1964.

kışkırtıcı yazıyla otuz üç yüzyıl boyunca yazarların hayalgücünü tetikledi. Firavunun “milyon yılın kalesi” dediği yer için bu süre bir göz açıp kapama süresidir.

“Papirüs Nil’in armağanıdır” demek Heredotos’un dilinin ucuna kadar gelmişti. En eski papirüs parçası elli yüzyıllıktır ve hâlâ tertemizdir. Üzerinde hiyeroglifler taşıyan ilk kalıntıysa M.Ö. 2400’den kalmadır. Bu madde sayesinde idari belgeler, kararnameler, yazışmalar ve başka akitler, kılı kırk yaran bir ayrıntı takıntısıyla korunabildi. Dini metinler, cenazelerle ilgili kılavuz kitaplar, tıbbi ya da bilimsel incelemeler çoğaldı. Prisse papirüsünün sunduğu *Ptahhotep’in Özdeyişleri* kitaba ve okumaya yönelik dikkate değer bir saygının delilidir: “Hiç kimse zeki doğmamıştır... Yazılı bir senet taştan bir evden daha faydalıdır...” Popüler edebiyat ya da hayalgücü edebiyatı eski imparatorluk döneminde bile mevcuttu, özellikle orta imparatorluktan itibaren mebzul miktarda mevcuttu ve özenle kopya edilerek çoğaltılırdı. Masal ve roman takdir gören türlerdi: Elbette *Sinuhe*, ama aynı zamanda *Boğulan Adam*, *İki Kardeş*, *Konuşkan Köylü*, ya da amatör bir detektifin gece vakti sarsak bir merdivenle generallerinden birinin odasına tırmanan firavunun izini sürdüğü, pek göreneklere uygun denemeyecek *Neferkare’nin Öyküsü*.⁶ Metinler büyük ihtimalle tapınağın içinde yer alan bir “kitaplar okulunda” muhafaza ediliyordu, yoksa gençlerin iletişimle ilgili meslekler (resim, heykel) için yetiştirildiği ve egemenin varlığını korumaya yönelik dini ayinlerin yapıldığı bir “hayat evi” de kütüphane yerine geçebilirdi. Hangisi olursa olsun, yüksek kütüphane rafları gibi mobilyalar hayal etmemek gerekir: Rulolar duvarlardaki daracık nişlerde, ya da yeni imparatorluk dönemi fresklerinde gördüğümüz gibi, dört ayaklı ve kapağının ön kısmı bombeli tahta kutularda saklanırdı.

Teb’de bir evin yıkıntıları altında kalmış iki testi içinde bulunan, halk dilinde yazılmış otuz belge ya da Ramesseum’un altında bir mezarda bulunan, yaban köpeği motifiyle süslenmiş bir kutu içinde saklanmış XIII. hanedandan kalma yirmi civarı

6 Aktaran Guillemette Andreu, *L’Égypte au temps des pyramides*, Paris, 1994.

ayin ve büyü kitabı⁷ müstesna, kim bilir kaç yüz bin elyazması salt cehaletten dolayı çürümeye terk edilmişti! Bunlardan yalnızca biri olan II. Ramses'in bir çağdaşına ait eski edebiyat eserleri koleksiyonu, sırayla beş müridin elinden geçmiş; bunlardan marangoz olan sonuncusu arka yüzünü ticari yazışmalarda kullanılmak için koleksiyonun –özellikle de kıymetli *Rüyalar Kitabı*'nın– yapraklarını koparmış.⁸ 1778'de Gizeh'te, fellahların tesadüf eseri kazıdan çıkardıkları kırk elli civarı Yunanca kitap ve belgeyi hoş kokulu dumanıyla kafa bulmak için yakmaları da pek sevimli bir başka küçük hikâye. Bu ruloların sonuncusu neredeyse bir otlu ekmek fiyatına ellerinden alınmış ve Roma'da Kardinal Borgia'ya gitmiş. Uzun zaman boyunca haksız olarak Mısır'ın Helenistik döneminden kalan yegâne papirüs olarak sunulan bu metin, M.Ö. 192-193 yıllarına ait liman işçilerinin listesini içerir.

Firavun kütüphanelerinin hiçbirinin daha iyi koşullarda hayatta kalmamış olmasının nedeni, şanlı ortakları arafta sandallarıyla birlikte kayıplara karışınca onların da varlık nedenlerinin kalmamasıdır. Ayrıca rejim değişikliğinde adını Akhenaton olarak değiştirip Amarna'ya yerleşen IV. Amenhotep'in yaptığı şeye –Amon rahiplerinin tüm kitaplarını törenle imha ettirmişti– maruz kalmış olabileceklerini de unutmayalım. Öldüğünde Teb rahiplerinin de ona aynı şekilde davrandığını, tapınaklarında ve saraylarında sakladığı tüm ruloların, belki bizzat bedeni gibi birdenbire yok edildiğini biliyoruz. Demek ki o zamanlarda bile geçerliymiş: Düşmanımın kitabı düşmanımdır!

Eski Mısır'ın iç savaşlardan kurtulup hayatta kalmayı başaran kitap koleksiyonlarını da, M.Ö. 525'te Mısır'ı fetheden Kambises'in Persleri hiç beklenmedik bir anda tek hamlede süpürdü. Heredotos'a göre “Kambises'in cinnete kapıldığı apaçıktı”: Rahipleri kırbaçlattı, heykelleri kırdırdı, tapınakları yerle

7 Bunlar British Museum'da görülebilir.

8 P. W. Pestman'ın Chester Beatty papirüsleri üzerine yaptığı araştırmaya göre (aktaran Richard Parkinson ve Stephen Quirke, *Papyrus*, Londra, 1995).

bir ettirdi, ülkede kültür adına ne varsa yaktırdı ve yanına sadece altın aldı, öyle ya, altın belleği etkilemez.

Adeta bir kitaplar vadisi olan bu efsanevi Mısır, bir yandan seçkin ve isimsiz kütüphanelerin doğuşunu, diğer yandan da ister başka her şeyle birlikte onları da çürümeye terk etmek, ister görkemli biçimde gömmek suretiyle, kitap yok etme sanatının doğuşunu gördü. Kendi naşıyla birlikte hazinelerini de gömmek ve böylece okurları ortaklıktan mahrum bırakmak, tarihte sık görülecek bir davranıştır. Bunların en ünlüsü, hüküm sürdüğü yılların çoğunu var olan en güzel yazıları –bunların arasında abidevi kaligraf Wang Xizhi'nin *Orkideler Köşküne Önsöz*'ü de vardı– mezara giderken yanında götürmek için kurnazlıkla toplamaya uğraşmakla geçiren 7. yüzyıl'daki Çin İmparatoru Taizong'dur. Daha birçokları böyle yapacaktır. Keza Moğolların ilk tarihçisi Raşid Al-Din 1318'de Tebriz'de idam edilmeden önce yüzlerce nadir elyazması satın aldı ve mezarına derli toplu yerleştirdi. Aralarında Arap güzel yazı sanatının öncüleri Yakut al-Mustasimi ve hatta İbn Mukla'nıninkilerin de bulunduğu en iyi kalemlerden çıkma binden fazla eser hâlâ oradadır.⁹

Elbette, zaman zaman bu tür harikalar okunabilir halde topraktan çıkarıldıkça, onları yeryüzünden silen bencil uygulamanın aslında gayet işe yarar bir muhafaza yöntemi olduğu düşünülebilir.

İskenderiye'nin Kuruluşları

İskenderiye'ye uğramaya değer: Fener'i, İskender'in mezarını, şehrin neredeyse dörtte birini kaplayan kraliyet binalarını, Serapeum adı verilen meşhur kütüphaneli müzeyi görmeden geçmeyin. Bugünün turistik kılavuz kitaplarından biri, yirmi iki yüzyıl öncesine uyarlandığında, aşağı yukarı bunları yazardı. Ama ne yazık ki bugün fenerden geriye kalan hiçbir şey yok: 120

9 Bkz David Roxburgh, *The Persian Album, 1400-1600: from Dispersal to Collection*, New Haven, 2004.

metre yükseklikteki yapının 50 ya da 70 tonluk blokları ya suyun içinde ya da onun yerini almış olan Memlük kalesinin surlarıyla birlikte suya gömülü durumdadır. Ptolemaios hanedanı saraylarından ve dolayısıyla Kleopatra'nın dairelerinden geriye, Serapis'e adanmış muhteşem tapınaktan da az şey kalmıştır. Ya İskender'in burunsuz naşının şeffaf bir tabutta yattığı Soma? Belki burada, ya da şuradaki küçük bir caminin altındadır, ama şüphesiz İslam var oldukça kazmanıza izin vermeyecektir. Kütüphane mi dediniz? Ah evet, kütüphane...

Ne yeri ne de görünümü bilinen ama bunca âlimin mürekkebini kâğıda döktürmüş, ciddi bilinen onca insana hayaller kurdurmuş başka bir bina olmamıştır. Uzman olmayanlar arasındaki onlarca örnekten birini ele alırsak, Chateaubrilland, *Les Martyrs*'in [Şehitler] XI. kitabında Ramesseum'un epigrafını alır ve mükemmelliğe ulaştırır: "Bir akşam, ruhun devaları ve *zehirlerinin* bulunduğu depoda neredeyse yalnız kalmıştım. Mermer bir salondan aşağıda günün son ışıklarıyla aydınlanan İskenderiye'ye bakıyordum..." Ve eşsiz vikontumuz kitabın sonunda, olur da okur arada uyuklamıştır diye düşünerek reklamlara layık bir hatırlatmada bulunur: "Benim eklediğim kelimeyle birlikte her şey bize göre daha yerli yerinde değil mi?"

Öte yandan, o kadar romantik olmayan dönemlerde Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nin gerçekten var olup olmadığı sorusu da akıllara düştü. Elbette, mimari anlamda.

Güçlü Makedonyalı, İskenderiye'lerinden ilk ve en uzun ömürlü olanını M.Ö. 331'de kurdu, sonra oradan uzakta öldü. Eski muhafızının oğlu Mısır satraplığını miras olarak aldı. Paylaşılamayan naşı kaçırdı ve yeni şehrin kalbine kutsal bir döl gibi gömdü. Efsane derhal yürürlüğe girdi. Böylece meşruiyet kazanan bu ilk Ptolemaios kendini kral ilan etti ve daha sonra dünyanın yedinci harikası olarak adlandırılacak olan feneri ve aynı zamanda bir bilgi cennetini, yani Kütüphane'nin* mekânı

* "Bibliothèque" [kütüphane] (kitap kutusu, daha sonra haznesi) kelimesi eski Yunanca *biblion*'dan gelir. *Biblion* takdire değer sayıda yazılı metnin var olma-

olacak olan Müze'yi, başka deyişle Müzlerin [ilham perileri] tapınağını yaptırmaya karar verdi.

Oğlu II. Ptolemaios (Philadelphie ya da *Filadelfus*) inşaatı tamamlayarak bilinen dünyanın en büyük beyinlerini, beslenme ve barınma masraflarını karşılayarak, ayrıca güzelce ücretlendirip vergilerden muaf kılarak ortaklaşa çalışmaya davet etti. Bu bilginler cemaatinin üyeleri arasında Öklid de vardı, tabip Herophilos da; Eratosthenes dünyanın çapını ölçtü, Zenodotes, Homeros'un eleştirel basımını yaptı, saz kalem ve noktalama icat edildi, Arşimed kanıtlanması için teoremler yolladı. Başarı ve şöhret muazzamdı. O kadar ki, birileri kıskandı: Phlionteli Timon kendini "Kalabalık Mısır, Müzlerin kafesinde sonu gelmez tartışmalar yapan papirüs çiziktiricilerini besliyor" yazmaya mecbur hissetti, anlaşılan onlardan biri olmaya can atıyordu.

Roma'nın kıskançlığı bu unutulmuş şüphelininkinden daha korkulası olacaktı. Geceleri sokakları aydınlatılan, gündüzleri beş yüz sarnıç sayesinde tertemiz yıkanılan, Atina Rönesansı'nın şehri İskenderiye en yüksek itibara sahipti, en kendine has oyuncacı olan kütüphanesiyle birlikte dünya ona hayrandı. Bu böyle gider miydi?

"Tüm binalar birbirleriyle, limanla ve limanın ötesiyle iletişim halinde. Müze aynı zamanda kraliyete ait külliye dahil. Orada bir *peripat* (gezi yolu), bir *eksedr* (sedirleri olan bir apsis) ve Müze'nin filologlarının birlikte akşam yemeği yediği salonu da barındıran büyük bir bina var. Elleri altında ortak kaynaklar var, başlarına kurumdan sorumlu bir rahip getirilmiş. Eskiden bu rahibi krallar tayin ederdi, bugün imparator ediyor." Söz konusu imparator Augustus'tu.

ya başladığı dönemdeki en yaygın kitap formu olan papirüs rulosudur. *Biblion* kelimesiyse tamamen Mısır'a özgü bir ürün olan papirüs sapının göbeği anlamına gelen *búblos*'tan türemiştir. Her ne olursa olsun, kütüphane İskenderiye'de doğmuş ve adını orada almıştır.

Coğrafya bakımından söylenecek her şey söylendi, daha fazlasını asla bilemeyeceğiz. Mekânın durumu hakkında M.Ö. 24'te (ya da farklı uzmanlara göre M.Ö. 26'da ya da M.Ö. 27'de) coğrafyacı Strabon'dan gelen bu kısa bildirim, ne kitaplar ve kitapların düzeni hakkında, ne de diğer yandan birkaç yıl önce Sezar tarafından yok edilmeleri hakkında herhangi bir çıkarım yapmamıza izin veriyor. Çağdaşların hepsi sessizliğini koruduğu, eldeki tek net belge olan kuruluştan sonraki yüzyıldan kalma *Ariste'nin Mektubu*'nun da sahiciliği tartışmalı olduğu için, meydan tahminlere ve kestirimlere kaldı. Yani polemiklere.

İsminin de işaret ettiği gibi Müze (o zamanlar Mouseion denirdi), bu dini vakfı koruyup kollayan, edebi, felsefi ve hatta bilimsel dehayı ilke olarak teminat altına alan ilham perilerinin [Muses] mabedidir. Hüsrana uğramış Yunan tiranı ama aynı zamanda tasdikli ve biraz züppe filozof, yeni kralın gönlünü çalan Phaleros'lu Demetrios'un örgütlediği bir araştırma merkezi, öğrencisiz bir üniversitedir. Peripatetik filozofların fikir alış-verişi yapmaları için toplantı salonları ve gezi yolları, bahçeleri, inziva odaları, yemekhaneleri ve belki yatakhaneleriyle, özellikle Lyceum olmak üzere Atina okulları model alınarak yapılmış lüks bir mekân. Mekânda yaşayanların hizmetine sunulan kitaplar, belgeler ve arşivlere özel bir binanın tahsis edildiğini kesinleyen hiçbir ibare yok, buna dayanarak kütüphanenin "her yerden görülecek şekilde yayılmış" olduğu sonucuna varılmıştır.

Bütün bunlarda bir sonradan görmelik de vardır; kral paha biçilmez efsane hayvanlarına da bir o kadar meraklıdır. Ama böylesine geniş kaynakların böylesine yetkin insanların elinin altına sunulduğu tarihte bir daha görülmeyecekti. Kaynakları zenginleştirmek için de her yol mubahtır: Elçilere para toplama görevi verilir, hükümdarlar resmi rica mektuplarıyla birbirlerinden "her türde" kitaplar ister (örneğin Ptolemaios büyük Hint hükümdarı Asoka'yla yazışır), ayrıca insanın aklını oynattıracak fiyatlarla satın alımlar yapılır. Ayrıca adi entrikalar çevrilir: Limana gelen gemiler gümrükte didik didik aranır ve

en küçük bir elyazması bile varsa bulunup çıkartılır; belgeye el konulur, incelenir, sonra kopyası iade edilir. Böylece ambarların dibinden, fihristlenmiş rulolara verilen adıyla “gemilerden elde edilen fon” doğar. Bir başka örnekte vakayinamenin dediğine göre III. Ptolemaios, Sophokles’in, Aiskhylos’un ve Euripides’in eserlerinin orijinal elyazmalarını yüklü bir teminat karşılığında Atina devletinden emanet alır; sonra kopyalarını iade ederek “Teşekkürler, para sizde kalsın” der. Galienus’un âlimane yorumu şudur: “Kopyaları yollamasaydı bile Atinalılar hiçbir şey yapamazdı, çünkü parayı kitapların iade edilmemesi ihtimaline karşı aldıklarını kabul etmişlerdi.” Kendi beyanına göre Ptolemaios’un amacı, Yunanların bilimini ve edebiyatını bir bütün olarak yeniden kurmak ve bu bütünü Aristoteles’in kitaplarının sahici bir bölümüyle taçlandırmaktı. Biraz daha dil yakan güncel varsayım göreyse, II. Ptolemaios sahiden de “Aristoteles’in kitaplarını” satın almıştı, ama filozofun yazdığı kitapları değil.¹⁰ Bunlara Mısır’da kitapların hâlâ bulunabildiği birkaç yerde –muhtemelen Teb’de ya da Memphis’te– el koyma yoluyla elde edilen kitapları ekleyin. Son olarak Müze âlimlerinin göçmen çantaları içinde muhakkak getirdiği azımsanamayacak sayıda kitabı da.

Ama bütün bunlar, bu mekânlarda hummalı biçimde yürütülen tercüme, eleştirel basım ve kopyalama faaliyetlerinin yanında yine de zayıf kalır. Vitruvius’un deyişiyle “adeta kitaplardan oluşan bir sonsuzluğun tohumunu atmış” olan Büyük İskenderiye Kütüphanesi İlkçağ’ın en büyük yayıneviydi ve limanda ve anakaranın içlerinde hatırı sayılır bir elyazması ticareti vardı, zira şehir o dönemin Hong Kong’uydu, evrensel bir Emporium’du. İskenderiye filolojisi “bütün bir kadim edebiyatı kitaplara dönüştürdü, ama bu şekilde sabitlenmek doğduğu sırada alnında yazılmış değildi.”¹¹ Böyle olunca kütüphanenin bizzat kendi raflarında envai çeşit metin ortaya çıktı: Budist metinler, Zerdüştlük hak-

10 Luciano Canfora, *La véritable histoire de la bibliothèque d’Alexandrie*, Paris 1988.

11 Guglielmo Cavallo ve Roger Chartier, *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, 1997.

kında iki milyon satır, Khaldealı bir rahibin kaleminden Babil'in tarihi ya da "Yetmişler İncili" denen tercüme: Efsaneye göre yetmiş iki "Helenleştirici" (terimin ilk anlamında, yani Yunan dilini bilen Yahudiler anlamında), fenerin olduğu adada yetmiş iki gün boyunca ayrı hücrelere kapanmış ve sonunda Tevrat'ı [*Pentateuque*: İlk beş kitap] ortaya çıkarmış. Elbette kütüphaneye yanınca sayısız orijinal elyazması da bir anda yok olmuştur, özellikle Zenodotus tarafından kenara ayrılmış Homeros'a ait birtakım metinlerin değişik versiyonları, Gallienus tarafından tetkik ve tasdik edilmiş Hipokrat külliyatı, Atina'nın büyük tragedyalara, Kudüs'ten getirilmiş orijinal Tora, vs.

Ptolemaios: "Tamı tamına kaç milyon kitabımız var?" Demetrios (telaşla): "Şimdilik yirmi bindeyiz, Haşmetmeapları, ama beş yüz bini tamamlamak için derhal kolları sıvayacağım." Kelimelerin anlamına dikkat: Bir rulo ya da *volumen* bir "kitap" demektir, yani bir eserin bir bölümü. Homeros için kırk sekiz adet rulo olmalıydı, Polybius için kırk; Platon'un *Devlet*'i içinse hepi topu on. Her başlığın ortalama yirmi dört papirüs rulosu gerektirdiğini –ki *Odysseus* için böyledir– düşünersek, 500.000 *volumen* bizim için aşağı yukarı 20.000 başlık anlamına gelir.

Bu rakama ulaşıldığında, şehrin arka mahallelerinden genç bir öğretmeninin beceri ve enerjisi sayesinde eserlerin envanteri çıkarıldı, sonra hepsi tasnif edilerek on türe ayrıldı ve yazarlar her tür içinde alfabetik sıraya dizildi. İşte aynı zamanda büyük bir şair olan bu Kallimakhos böylece ilk büyük bibliyograf, hatta belki ilk konservatör oldu. Üretilen eserlerin aslına uygunluktan sorumlu kişi olarak iç çekiyordu: "*mega biblion, mega kakon*", yani "büyük kitap, büyük dert." Onun hazırladığı *Bilginin Her Biçiminde Sivrilmiş Yazarlar ve Yazdıkları Eserlerin Tablosu* (Pinakes) başlığını taşıyan katalogun kendisi 120 ciltti ki, bunu da tek bir eser barındıran 90.000 rulo ve "karışık eserlerin" 410.000 rulosuna ekleyin. Yer yetmeyince Serapeum'a ek yapıldı, henüz işin başındayken bu "genç kızın" 42.800 rulosu vardı.

Madem öyle, Strabon bu kadar önemli bir kütüphaneden niçin uzun uzadıya bahsetmez?

Bulutlu havasıyla lezzet veren ve biraz Blake ve Mortimer'in maceralarını hatırlatan bir kitapta, İtalyan akademisyen Luciano Canfora tüm meslektaşlarıyla pervasızca ters düşerek kitapları ayrı bir binada değil, duvarlarda, özellikle de bir gezi yolunun duvarlarında dizilmiş olarak tasvir eder.¹² Kanıtı, der, aynı dönemde yeniden inşa edilen Edfu'daki Horus tapınağında bulunan, bu biçimde yapılmış iki niştir. Gerçekten de bu nişlerin yanı başında duvara resmedilmiş otuz yedi kitaplık bir liste vardır. Dolayısıyla da Büyük Kütüphane'yi bir gezi yolu boyunca uzanır halde hayal etmek gerekir: "Üstü kapalı büyük bir gezi yolu. Muhtemelen her nişte belli türde yazarlar vardı." Ama bu hipotez fazla gözüpek: Bir yanda deniz, diğer yanda Mareotis Gölü sayesinde şehir alabildiğine nemliydi ve bu rulolar açıkta iki yıl bile dayanamazdı. Ayrıca, Serapeum'un ek binasındaki kitaplı odaların duvarlarının Bergama ve Efes'teki gibi çift kat olduğunu, pişmiş topraktan borular içinden fırın ateşiyle üflenerek sıcak havayla nemin dengelendiği arkeoloji gösteriyor. Bunların yanı sıra, basit bir hesaplama da sonuca varabiliriz: Bir papirüs rulosunun çapının ortalama 6,35 santimetre olduğunu biliyorsak, yan yana yarım milyon kitap 32 kilometre boyunca uzanan bir raf demektir; ya da daha olası bir varsayımla nişlerin duvara baklava dilimleri gibi çaprazlama yerleştiğini ve iki metre genişliğindeki her bir nişte 500 nüsha kitap durduğunu düşünürsek, 2 kilometrelik bir galeri sonucuna varırız ki, bunu tahayyül etmek imkânsızdır. Birbiriyle bağlantılı, duvarları boydan boya papirüsle dolu birçok salon fikrini kabul etmek daha akla yakın; bu durumda her bir tür için bir salon varsayarsak, Kallimakhos'un sınıflandırmasında on bölüm olduğuna göre, toplam on kadar salon olmalıydı. Bergama birkaç on yıl sonra İskenderiye'ye rakip bir kütüphane kurarken, mantıken onun mimarisini de aynen kopyalayacaktı. Bergama'daki

12 Mustafa el-Abbadi genel kabul görmüş verileri daha ağırbaşlı bir biçimde özetler (*Vie et destin de l'ancienne Bibliothèque d'Alexandrie*, Paris, 1988); E. A. Parsons ise daha 1952'de Sezar'ın sorumlu olmadığını kanıtlamak için her şeyi yapmıştı, hem de Canfora'yla kıyaslandığında çok daha az incelikli ve o zamanlar Oxford'da dendiği gibi "*lamentably defective*" [acınacak kadar kusurlu] bir biçimde.

yapının planı bugün bilinmektedir: Okuma gezisi işlevi gören aydınlık bir revak üzerine açılan sıra sıra salonlar.

Bu mekân düzenlemesi uzun bir hava boşluğu yaratır, bu da onu mahvedecek olan felaketlere yaramıştır.

İskenderiye'nin Yıkılışları

Her ne kadar Kleopatra'nın göz kamaştıran giyimiyle ve ciddi bir zevkle yaptığı düzenli ziyaretlere mazhar olsa da, Mouseion'un şanlı yılları çoktan geride kalmıştır. Hatta belki de ana kütüphane küçülmüş, sönüp gitmiştir. Birçok başka hadisenin yanı sıra, sekizinci Ptolemaios'un (Physkon ya da "büyük fıçı" lakaplı II. Evergetes) sürgünden dönüşü, M.Ö. 127'ye doğru özellikle Müze'nin ücrete bağladıkları başta olmak üzere, Yunanların İskenderiye'den kaçmasına sebep olmuştur. O sırada Roma, çöküş içindeki bir Mısır'daki kraliçe ile genç erkek kardeşi on üçüncü Ptolemaios arasındaki iç savaştan yararlanarak kolay bir zafer elde etmek üzeredir. Bilindiği gibi, Sezar kraliçeden yanadır, ama Roma'dan uzakta, sahip olduğu hafif kuvvetlerle tuzığa düştüğünü anlayınca ve limanda gördüğü –yardıma gelen elli kadar gemiyle biraz daha güçlenmiş– düşman filosunu yok etmeye karar verir. Lucanus'un anlatımıyla yangın "şehrin başka kısımlarına yayıldı [...] Denize yakın binalar alev aldı, rüzgâr felaketi büyüttü, alevler [...] çatılarda göktaşı hızıyla ilerledi", vs. İşte Büyük İskenderiye Kütüphanesi de M.Ö. 48'de böyle yok oldu.

Ne var ki Sezar, muharebeyi kendi ağzından anlatırken kritik durumda olduğu gerekçesiyle yangını haklı çıkarmaya çalışarak zayıf kartı oynamıştır. Alışılmadık savunma tonuna bakarak, bu metinde Sezar'ın suçluluk duygusunu istemeden itiraf edişini okuyanlar da olmuştur.¹³ Bu hipoteze göre, Strabon'un yok olan kütüphaneden bahsetmekten özenle uzak durmasının nedeni çok basittir: Kendi kendini sansürlemiştir. Nitekim felaketten neredeyse yirmi yıl sonra soru hâlâ dikenlidir: Sezar ölmüştür,

13 Mustafa el-Abbadi, *age*.

ama Sezar hâlâ hayattadır. Karşı taraftaysa Seneca, Plutarkhos, Aulus-Gelles ve daha başkaları, hep bir ağızdan bu felaketin sorumlusu olarak Kleopatra'nın âşığını gösterecek, yalnızca yok olan kitapların sayısı konusunda görüş farklılığına düşecektir: 40.000, 500.000, 700.000 ya da bir milyon.

Bununla birlikte zaman bakımından olaya en yakın anlatımlar Müze binalarından değil, yalnızca rıhtım civarındaki kitap depolarından bahseder. Aslında ister gemilerde el konulmuş kitaplar olsun, ister kralın emriyle ithal edilen balyalarca rulo olsun, Galienus'a göre İskenderiye'ye gelen kitaplar önce *apothecae* denen "bazı binalara" uğrar, belli bir süre orada tutulur, belki işaretlenir, tasnif edilir, ana kütüphaneye ya da yavru kütüphaneye gönderilmek üzere ayrılırdı. Ama belki de o kadar çok nüsha bir kopyalama merkezi olan İskenderiye'ye ısmarlanmıştı ve ihraç edilmek üzere orada bulunuyordu. Bu stoklama bölgesinde gerçekten kırk bin kitap var mıydı?

Değınmemız gereken üç farklı hikâye daha var. Bunların birincisine göre diktatör, Roma'da büyük bir halk kütüphanesi kurmak ister, suikasta uğradığı için projesinin gerçekleştiğini göremez, ama İskenderiye savaşıdan yalnızca dokuz yıl sonra Roma'da kütüphane açılır. Akdeniz'in iki kıyısında birden hüküm sürmeyi her şeyden çok isteyen Kleopatra'nın rızasıyla Mouseion'un hazinesi gerçekten de taşınmaya başlanmış olabilir miydi? Gemiye yüklenmek üzere toplanmış kitaplar limandaki yangına mı kurban gitmişti? Böyleyse, çarpışmaya dair anlatımın neden nedamet yüklü ve ağır başlı olduğu anlaşılır. Diğer hikâyeye bakılırsa, bunun tersine, kitapların hemen hepsi İskenderiye muharebesinden sağ çıkmıştı, ama daha sonraki şiddetli olaylar esnasında yok olmuştu. Bir üçüncü olasılık da, bu mesele hakkında yazılmış olan her şeyin hayalgücünden ve methiye ruhundan besleniyor olmasıdır; daha sonra çok kereler görüleceği gibi, o vakitlerde artık eskimekte olan arşivin zenginliği bütün o yazarlar tarafından heyecanla abartılmış olabilir. İsis kılığında kütüphaneyi ziyaret eden Aphtonius'un tasvir ettiği Kralların Kraliçesi,

bizzat Serapeum'dur. M.Ö. 48'de İskenderiye'deki kitap hacmi Seneca'nın kabul ettiği kırk bin ruloyna düşmüş olabilir miydi? Bu rakam hipotezlerin büyük kısmını makul olanın kalıbına girmeye mecbur edecektir. Bu da, yok edilmesi çok daha kolay bir sayıdır.

Ve görüleceği gibi, yeniden var edilmesi de.

“Bugün İskenderiye hakkında çalışma yapmak, bizzat İskenderiyeli olmaktır” diyor Christian Jacob. Gerçekten de, sara-yın önündeki limanın ne kadar dar olduğunu fark etmek, Roma kadırgaları açıkta fenere yakın bir yerde kuytulanmışken az ileride sağda demirlemiş Mısır donanmasının alevler içinde kaldığını gözümüzün önüne getirmek, tersaneleri, kralın antrepolarını ve bunların “hemen ardında bulunanı” kasıp kavuracak alev dalgasının üstümüze doğru geldiğini adeta gözümüzle görmek için, Azarita mahallesinde güneşli bir balkondan bakmamız yeterlidir.

Ustaca akıl yürütmeler teferruatın teferruatı üzerinde uzun uzadıya tokuşurken, uykusu gelen hakikat esneyerek deliğine girer. İlkçağ tarihi oyununun kâğıtları zaman zaman yeniden karılıp keyfe göre tekrar dağıtılabiliyor, özellikle tıpkı burada olduğu gibi serbestçe yorumlanabilen jokerlerden araya bol bol serpilmişse: Cicero'nun esrarlı sessizliği ya da Sezar'ın Mısır'ı ziyaretini konu alan Titus-Livus'un CXII. kitabının kayıp olması. Ve hepsinden önemlisi Strabon'un anlatısı. Olan biteni tamı tamına gören ve hiçbir şey söylemeyen.

Ama işte Antonius, Bergama kütüphanesini silip süpürür ve iki yüz bin cildi getirip Kleopatra'nın ayaklarına serer. Ciltler parşömendendir. Bu Anadolu şehrinde, mütevazı kökenlerini gösterişe yönelik bir sanat ve edebiyat merakıyla örten Attalusların geçici hanedanı yerleşmişti. II. Eumenes (M.Ö. 197-160) kısa zaman içinde masallara layık bir kütüphane yarattı, üstelik bunu öyle bir gayretkeşlikle yaptı ki, insanlar sevdikleri kitapları saklıyordu. Rivayete göre V. Ptolemaios bu kütüphaneyi kıskanmış ve gelişimine engel olmak için papirüse ambargo koymuş, bu da

o zamanlar *pergamene charta* denen parşömenin ortaya çıkmasına sebep olmuş. Ama bunu anlatan, aynı indirgeyici cümlede papi-rüsün İskenderiye’de icat edildiğini de söyleyiveren Varro olunca, konunun bütünü biraz şüpheli kalıyor.

Bergama’nın kitapları muhtemelen Serapeum’daki yavru kütüphanenin –tüm varsayımlara göre sağ kalmış olan– on binlerce cildine katılacaktı. Sınırlı da olsa, artık saygınlıkta öncekilerin gerisinde kalan bilginler tarafından yürütülüyor da olsa, araştırma faaliyetleri kesilmedi. Tam tersine, Helenistik dönem İskenderiye’sinin itibarı bir kez daha Roma’nın sinirine dokundu. Octavius bu maceraya kesin bir son verecekti.

Ölmek üzere olan Roma İmparatorluğu’nun çırpınışları şimdi Mısır sömürgesini şiddetle sarsmaktadır. 213’te Caracalla, şehirde kendisini alaya alan genç insanları öldürtür ve Müze’nin altını üstüne getirir, gelirlerini kestirir ve tüm yabancı araştırmacıları attırır. Bundan atmış yıl sonra, Palmira Kraliçesi Zenobia’nın yerleştiği şehre Aurelianus saldırır, kraliyet müstahkem mevkiindeki şiddetli çarpışmalar Müze’de büyük tahribata neden olur (Sezar’ı aklamak isteyen yorumcular Büyük Kütüphane’nin yok oluşunu buraya koyar, diğer suçlular nem ve –Hiristiyan yorumcuların gözünde– Araplar’dır). Yakıp yıkmalar Diocletianus’la devam eder. Şehir 296’da sekiz aylık bir kuşatmanın sonunda harabeye döner, sakinlerinin büyük kısmı kılıçtan geçirilir. Bir ya da iki yıl sonra, bu sefer simya kitapları yazan bilginlere misilleme olsun diye kan akıtılır. Altın yapıyla ilgili kitaplar, Antakyalı İoannes’in yazdığına göre “Mısırlıların [bundan edinecekleri] zenginlikle imparatorluğa karşı başkaldırma cesareti bulması korkusuyla” yakılır. Bunu alıntılaman Edward Gibbon ise sırrına vakıf olduğu mizah duygusuyla ekler: “Bu akli başında prensin bu uçuk kaçık iddiaların gerçeğe ilgisi olmadığını biliyor olması ve tebaasının aklını ve servetini böyle umarsız bir uğraştan korumak istemiş olması çok daha muhtemeldir.”

Ancak ne bu çalkantılar, ne ardından gelen Hiristiyanlık karşıtı kovuşturmalar, ne de Galerius’un emriyle tüm peygam-

berlerin yazılarının ateşe atılması eski kurumun sonunu getirir. Çok sayıda Hıristiyan düşünür kütüphaneyi ziyaret eder ya da oradan döner: İskenderiye’de Clemens, Kaysariye’de Origenes ve Pamphile, Kudüs’te bir başka İskender büyük birer kütüphane kuracaktır; bunların dördü de Serapeum’un ilham perilerinin gölgesinde yetişmiştir. 315’te Suriyeli hatip Aphtonius şöyle yazar: “İskenderiye’nin halk kütüphanesi Akropolis’teydi, eski zaman tanrılarının odalarının yanında. Oraya gelip giden bilginler de vardı, hâlâ çok iş görüyordu.” Dedğine göre kütüphanede “kitapları muhafaza etmeye yarayan, hikmet ilmini öğrenmek için çalışmayı sevenlere açık, bütün şehre bilgelik edinmenin kolay bir yolunu sunan” odacıklar vardı ki, herhalde abartıyordu. Ama yavru kütüphane de etkileyicilikten yoksun değildi: “O kemeraltlarının zenginliği olağanüstüydü. Tavanı altın kaplı, sütunlarının kaideleri altın kaplı bronzdandı”¹⁴ 4. yüzyılın sonunda Ammianus Marcellinus şöyle tanıklık edebilecekti: “Şimdi bile bu şehirde bilginin çeşitli kolları seslerini duyurabiliyor, çünkü bu sanatların ustaları hâlâ hayatta...”

Hıristiyanlığın zorunlu olduğu dönemde kovuşturulma sırası paganlığa gelmişti. Theodosius tüm pagan anıtlarını yıkmaya girişti; “elleri hem altınla hem de kanla kirli” yardakçısı İskenderiye Piskoposu Theophilus fanatik bir güruhun başında Serapeum’a saldırdı; “İskenderiye Akropolisi”nin surları içindeki entelektüel entrikalar, bağnazlıkla ilişkisi olmayanların bile kafasını karıştırmıştı: “Bu eski Ptolemaios mabedinde çok fazla şey kendine sığınak bulmuştu – felsefe, sihir, bilim, edepsizlik.”¹⁵ Güruh taş üstünde taş bırakmadı, tüm heykelleri kırdı. Kütüphane daha da çok yara aldı. Bundan yirmi yıl sonra, Ortaçağ’a çok hizmetler vermiş olan *Paganlara Karşı Hikâyeler*’in yazarı İspanyol papaz Paul Orose İskenderiye’ye vardığında şu

14 Guiseppe Botti’nin evinde Aphtonius’un anlatısı da vardır: *L’Acropole d’Alexandrie et le Serapeum d’après Aphtonius et les fouilles*, İskenderiye, 1895.

15 E. M. Forster *Alexandrie*’de olan biteni böyle anlatmayı tercih etmiş, Paris 1900.

tespitte bulunur: “Günümüzde bazı tapınaklar var ki, zamanımızın insanları raflarını boşaltmış, böylelerini gördük.” Bu sözleri aktaran tarihçiler “acı acı” ya da “nefretle” ibaresini eklemeyi hiç ihmal etmez, ama muhtemelen “tatmin olmuş biçimde” ifadesi daha uygun olurdu. Zira o yıl (415) Theophilus’un yeğeni Patrik Kirillos ve kışkırttığı *parabolani*’leri, yani milisleri, aklına kim eserse ona, özellikle de yedi yüzyıldır İskenderiye’nin belli başlı ahalilerinden biri olan Yahudilere karşı çılgın gibi eser gürlüyor. Yine bu Kirillos, kadın filozof ve cebir bilgini Hypatia’yı –Yunan matematik tarihindeki tek kadın– Müze’de verdiği konferans-tan döndüğü bir gün recmettirir. Söylenene göre Hypatia, bilge olmasının yanı sıra çok da güzeldi, fazlasıyla popülerdi ve Hristiyan değildi. Dolayısıyla üstü başı kalabalık tarafından soyuldu, Okuyucu Petrus’un önüne kiliseye sürüklendi; istiridye kabuklarıyla canlı canlı kesildi ve tüm eserleriyle birlikte denize atıldı. Hypatia Mouseion’un son bilginlerinden biri olan, 380 yılında ölen matematikçi ve astronom Theon’un kızıydı. Kirillos ise aziz ilan edildi.

Bütün bunlara rağmen 5. yüzyılda İskenderiye’nin entelektüel alandaki ağırlığı, zümrüd-ü anka misali, yeniden doğmuş gibi görünüyordu. Yine aynı yüzyıl içinde şehirde Müjdecî Marcus tarafından bir üniversite kuruldu. 640’ta ise, Mısır o dönemde Hz. Ömer’in halifeliğindeki İslam’ın eline geçti ve meşhur general Amr bin el-Âs tarafından işgal edildi. Peygamber’in yoldaşı ve Kureyş kabilesi mensubu olan bu komutan Fustat’ı kurdu, daha sonra Emevîler’in idaresinde bir kez daha Mısır’a gelip vali oldu ve 663’te öldü. Dil bilgini İoannes adlı yaşlı bir bilgeyi sık sık ziyaret ederdi, bir gün bilge ona şöyle dedi:

-- Şehirde kıymeti olan her şeye mührünü koydun. Sizin işinize yarayan hiçbir şeyde gözüm yok, ama size yaramayanlar bize hâlâ yarayabilir.

--Nedir aklındaki? diye sordu Amr.

--Kraliyet hazinesindeki bilgelik kitapları, yanıtını verdi İoannes.

Amr, böylece bilgeden Büyük Kütüphane'nin hikâyesini dinledi, büyülendi, dedi ki:

—Halifenin izni olmadan bu kitapları ne yapacağımı bilemem. Kendisine bir mektup yazarak bana anlattığın her şeyi ona aktaracağım.

Bir mektup yazıldı ve yanıt beklendiği beş ya da altı hafta boyunca, general ile İskenderiyeli yaşlı bilge ilahiyatın hassas konularını keyiflerince tartışabildi. Ama nihayet Hz. Ömer'in yanıtı geldi: “Bize bahsettiğin kitaplar konusunda, eğer orada yazılı olanlar Allah Kitabında yazılı olanlarla uyumlu ise, Allah'ın Kitabı sayesinde onlara ihtiyacımız yoktur, eğer Kitab'a aykırı bir şeyler varsa, o zaman da kötüdür. Dolayısıyla, onları imha et.” Amr bin el-Âs bağrına taş bastı ve kitapların yakılmak üzere –sayıları dört bini bulan– hamamlara dağıtılmasını emretti. Hepsinin yok olması için altı ay gerekti. 1227 civarında yazdığı *Âlimlerin Tarihi*'nde İbnü'l-Kıftî sözlerini “bu macerayı dinleyin ve hayret edin” diyerek sonlandırır. Bize daha yakın zamanlarda, hamam başına günde yirmi ciltten toplam 14 milyon rulonun yakılmış olduğunu hesaplayan gayet ciddi beyefendiler de oldu, “Hiç de öyle değil”, diyordu bir başkası da, “bazı hamamlarda sıcaklık 60 derecede tutuluyordu ki bu günde 100 kitap eder, yani toplam en az 72 milyon kopya.”

İskenderiye mitinin böyle geç bir tarihte ve utanıp sıkılmadan Araplar'ın imgelem dünyasına dahil edilmesi, belki de az ileride göreceğimiz gibi, askerlerinin parasını ödemek için Kahire'deki efsanevi Fatımi kütüphanesini haraç mezat elden çıkaran Selahaddin'i aklamaya yönelik biraz zorlamalı bir abartıdır.¹⁶ Ama büsbütün temelsiz değildir: İkinci halife ve ilk amir el-mümin –inananların kumandanı– olarak Hz. Ömer, aynı zamanda ilk büyük Müslüman vandal olacaktır ki, buna da geri döneceğiz.

16 Paul Casanova, *L'Incendie de la bibliothèque d'Alexandrie par les Arabes*, Paris 1923. Bu konuda Al-Abbadi de onun izinden gider.

İşte böyle, Büyük İskenderiye Kütüphanesi tüm diğer kütüphanelerin simgesi olarak –Arapçada *um al-maktabat* yani “kütüphanelerin anası” denir– rakipsiz duruyorsa, bunun nedeni öncelikle hakkındaki kafa karıştırıcı ululamaları doğrulayan ya da yalanlayan hiçbir fiziksel gerçeklik bulunmaması ve ayrıca efsaneleşmiş bir İlkçağ ile bizim renksiz dünyamız arasında entelektüel bir menteşe görevi görmesindendir. Kleopatra’nın burnu daha küçük olsaydı dünyanın çehresi değişir miydi bilinmez, ama İskenderiye’deki çalışmalar Roma’ya değil Yunan dünyasına ait bir geleceğin baş döndürücü imkânını sunuyordu; kalıcı olabilseydi belki tektanrıcılık selinin gelgitlerine karşı felsefi bir baraj rolü oynayacak ve kimilerine göre erken Ortaçağ’ın üzerinden tek hamlede atlanmasını sağlayacaktı: “Bu kütüphane hayatta kalmış olsaydı, karanlıklar çağı, Hıristiyanlığın bütün ağırlığına rağmen çok daha az karanlık olurdu.”¹⁷

Böylesine yüklü bir kurucu mite dönüşen bir rüya, en az yarım düzine gerçek ya da hayali yangın olmadan gerçekleşebilir miydi?

ATİNA

Strabon, Aristoteles’in gelmiş geçmiş en büyük kitap koleksiyoncusu olduğunu ve “Mısır’ın krallarına kütüphanenin nasıl düzenleneceğini öğrettiğini” öne sürer. Daha önce gördüğümüz gibi, bu sonuncuyu yaptıysa dolaylı olarak yapmıştır, çünkü ilk Alexandrina’yı kaçınılmaz olarak Yunan Lyceum modeline göre düzenleyen, Aristoteles’in ardılı Theophrastes’in bir çömeziydi.

Toprak zengini bir kadınla hekim bir adamın oğlu Aristoteles (M.Ö. 384-322), süslü bir *dandy*’dir ve kitabın kudretini anlayan ilk kişidir. O zamanlar yazı toplamak o kadar tuhaf bir şeydi ki ustası Platon ona horgörüyle “okuyucu” lakabını takmıştı, bu

17 Hugh Lloyd-Jones. “Yüksek Ortaçağ” [*Haut Moyen Âge*] İngilizcede “The Dark Ages” olarak ifade edilir, yani Karanlık Çağlar.

çömezsin sadece okumaktan çok ötelere giderek kendisine rakip olacağını kestirememişti. Aristoteles'in yazıları 170 başlığı geçektir ki bu birkaç yüz papirüs rulosu eder. Bunlardan geriye 30 eser kalmıştır, bu da bizim ölçülerimizde 2.000 kâğıt sayfaya denk düşer. Bunlar bize kadar ulaşmadan önce oradan oraya savrulmuştur: Aristoteles'in koleksiyonu Theophrastes'e miras kalır, sonra Scepsisli Neleus'un eline düşer; sadece bu iki filozofun yazdıklarının birlikte 676.078 satır ettiği düşünülüyor.¹⁸ Neleus'un cahil ahfadı bu kitapları Bergama Kütüphanesi'nin açgözlülüğünden kurtarmak için bir yeraltı kovuğuna ya da kuyuya, Strabon'un deyişiyle "güvelerle dolu" "bir tür sipere" gömer, sonra Ptolemaios'un elinden kurtulan otantik Aristoteles kitaplarını (kimilerine göre filolog, kimilerine göre eskici) Thios'lu Apellikon'a satarlars¹⁹ Apellikon kitapları Atina'ya geri getirir ve Sylla M.Ö. 86'da yağmalar. Son durak Roma'dır: Burada kitaplar önce dil bilgini Tyrannion'un eline, daha sonra yine elden ele, üstelik pek de özenli denemeyecek ellerle, meşhur düşünürün eserlerinin ilk edisyonunu yapmaya girişen Rodoslu Andronikos'un eline geçer. Amma velâkin, Andronikos'un elindeki kopyalar da birer kopyaydı ve fareler, güveler ve kurtların (hepsi birden değil, yazardan yazara) kemirmesiyle açılmış gedikler ve eksikler, kâtipler tarafından, artık kendi bohçalarında ne varsa ona göre doldurulmuştu. Hepsi bir yana, bugün Aristoteles'in metinlerinden günümüze kadar gelebilmiş olanların da sahih olmadığı, akıl yürütmelerini kayda geçirmekle görevlendirdiği öğrencilerinin elinde tahrifata uğramış olduğu kabul ediliyor. Bunu başkalarının yanı sıra İoannes Filoponos [Yahya el-Nahwi] da 6. yüzyılda söylemiştir: "Eski kütüphanelerde muhafaza edilmiş bulunan *Analytica*'nın kırk kitabının yalnızca dört tanesi ona ait kabul edilirdi ve bu konuda hiçbir şüphe yoktur." Strabon zaten güven-

18 Diogenes Laertius, aktaran H. J. Drossaart Lulofs, "Neleus of Scepsis and the fate of the library of the Peripatos," *Tradition et traduction. Les textes philosophiques et scientifiques grecs au Moyen Âge latin*. Fernand Bossier'ye armağan, haz. Rita Beyers, Louvain, 1999.

19 Bkz. Canfora, *age.*, ya da Edward Edwards, *Libraries and Founders of Libraries*, Amsterdam, 1968.

sizdi: “Bazı kitapçılar elyazmalarını birbiriyle karşılaştırmayan niteliksiz kâtipler çalıştırıyor; burada olsun, İskenderiye’de olsun, kitaplar ticari amaçla çoğaltıldığı zaman bu oluyor. Ama bundan yeterince bahsettik!”* Öyle ki bugün Aristoteles’in düşüncesinin değilse de, eserinin sahici mantığını sahiden bilip bilmediğimizi sormak mümkündür. Her halükârda, bilimsel bakımdan zamanının bile çok gerisinde kalan iddiaları daha sonraki araştırmalarla çürütüldü. Felsefesiye, başka bazı şeylerin yanı sıra, kadının kusurlu bir erkek olduğunu savunduğu için hem Kilise hem de Cami tarafından başka pek çok sistemin aleyhine cömertçe benimsendi, bu da dünyanın en az yarısının, neoplatonizmin Floransa’da yeniden ortaya çıktığı 15. yüzyıla değin, zorunlu bir Aristotelesçiliğe gömülmesine neden oldu.

Masala göre, Lyceum’un kütüphanesinden önce Yunanistan’da Pisistrates adlı tuhaf bir tiran varmış²⁰: Bu Pisistrates, Homeros döneminin eserlerini toplattırmış –sebepsiz değil, ecdadının adı geçtiği için–, *İlyada*’nın ilk yazılı versiyonunu yaptırmak sonrakı kuşaklara yalnızca birkaç yansımadan ibaret olarak kalmaktan kurtarmış ve tüm bunları o dönemde dünyada bulunan ilk halk kütüphanesine koydurmuş. M.Ö. 21 Eylül 480’de, tersine geldiği zaman denizi kırbaçlatan adam Xerxes, bu kütüphaneyi yağmalamış ve Persepolis’teki sarayına götürmüş, daha sonra Ahemeniş İmparatorluğu’nu ele geçiren Nikator [“Galip”] Seleukos, görünüşe göre Atina’ya iade etmek niyetiyle kitaplara el koymuş.²¹ Ama doğruyu söylemek gerekirse bu kitapların izini sürmek mümkün değil.

* Alıntılan Drossaart Lulofs, *Geographica* XIII, 1. Lulofs bu ikiz kütüphanenin sergüzeştine bir an bile inanmaz, ama yerine hiçbir açıklama önermez. Öte yandan, Strabon’un ağzından kaçırıldığı bir gerçeği de görmeden geçmeyelim: O vakitler İskenderiye’de hâlâ kitap yayımlanıyormuş.

20 Samoslu Polycratos için de aynı şey söylenir ama doğrulayan unsurlar çok azdır ve kimileri (Platthy) kabul etse de birçok tarihçi (E. Edwards, A. Hessel, R. Pfeiffer ve daha başkaları) bunun böyle olmasına ihtimal vermez.

21 Aulu-Gelle, *Noctium Atticarum* VII, XVII, 1-2. *Les Nuits attiques*, 2, Paris, 1978.

İki mitten birini tercih etmek gerekirse, 260'ta Gotlar'ın Atina'yı yağmalaması mitini tercih etmeliyiz: Kütüphaneler boşaltılır ve kitaplardan dev bir yığın yapılır, tam ateşe verilecek-ken reislerden biri araya girer: "Yunanlar okumanın kölesi olduk-ları sürece savaşıllığı beceremeyecek." Atina'nın neredeyse bin yıllık bilim geleneği, Justinianus adıyla Bizans İmparatoru olan bir Bulgar köylüsü tarafından 529'da gerçekten yok edildi ve o gün araya girip poz kesen bir barbar olmadı. Justinianus, Gibbon'un dediğine göre, "öğretiyle ya da en azından mütevazı bir müminin karakteriyle hiç uyuşmayan felsefi araştırmaların" önünü kesmek için Atina'daki tüm okulları susturdu. Tehlikeyi bertaraf etmek için acele etmek gerekiyordu: Platon'un Akademisi'nin son ve parlak yöneticisi Proclus (ölümü 485), Hristiyanlığın yaratılış hikâyesini imkânsız kılacak on sekiz argüman geliştirmişti.

Antik Yunan'ın bin civarı yazarı olmuştu. Biz bu yazarların yazdıklarının ancak onda birini biliyoruz ya da bildiğimizi sanı-yoruz, çünkü papirüs çok kolay bozulan bir üründür. İster nemli iklimiyle İskenderiye'de olsun, ister başka yerde, Antik Çağ yazılarının zamansız yok oluşunun başlıca sebebi budur. Buna karşı kuru kum eski yazıları canlı tutar. Kahire'nin güneyinde iki saatlik mesafedeki Oxyrynchos'ta (bugünkü El-Bahna) keş-fedilen papirüs ya da parşömeden yüzlerce rulo ve kodeks frag-manı, kişisel mektuplar, iş mektupları, Yeni Ahit'ten bölümler ve Sappho, Sophokles gibi –bilinmeyen bir eserinden bir parçayla birlikte– eski şairlerden bazı parçalar buna örnektir. Belgeler bu eski Yunan-Roma sömürgesindeki bir arşivde itinayla muhafaza mı edilmişti? Kesinlikle hayır, birisi (ama kim?) bir yük boşaltımı sırasında onları başından atmıştı.

ROMA

Paulius Emilius M.Ö. 168'de Perseus'u yendiğinde, askerleri Makedonya kralının sarayında değerli olabilecek ne varsa alıp götürmüşlerdi, ama generalin kitaplara dokunmama emrine de

fazla kendilerini zorlamadan riayet etmişleri. General, kitapları oğulları için kendine saklayacaktı, zira alışıldık kibirli ifadesiyle söylediği gibi, onlara altından çok kitapların hayrı dokunacaktı. Roma'nın ilk kütüphaneleri mallarına el konulan düşmanların ve daha eski kültürlerin sırtından beslenmişti. Sylla'yla da böyle oldu, Pontus Kralı Mithridates'in mülküne el koyan ve zamanının da cömert ziyafetlerinden çok kitaplarının bolluğuyla ve raflarının konukseverliğiyle meşhur olan Lucullus'la da: Plutarkhos'un dediğine göre, onun evinin “gezinti yolları, salonları ve odaları tüm ziyaretçilere açıktı” ve Yunan dâhileri tatilde harikalarla dolu bu mekâna uğramaktan keyif alır, burada evin efendisinin de zaman zaman severek katıldığı sunumlar yapardı.

Kartaca'daki Scipio Aemilianus daha yontulmamış bir adamdı. Kütüphanelerdeki kitaplar hep yabancı dillerdeydi ama o Yunancadan başkasını tanımazdı, dolayısıyla biri hariç hepsinin imha edilmesine izin verdi: Magon'a ait bu eserin tarımla ilgili olduğunu ona söylemişlerdi, nitekim daha sonra bu konudaki tüm Latince kılavuz kitaplar bu eserden derlenmiştir. Kaderin cilvesi: Scipio'un babası Paulius Emilius'tan başkası değildi.

Ancak “çok bilen insanların söylediğine bakılırsa, Pünik kitaplarda pek çok iyi şey de vardı.”²² Hatta Plinius yakılmamış olduklarını iddia eder: “Kartaca fethedildiği zaman Senato kitap koleksiyonlarını Afrika'nın küçük krallarına dağıttı.” Ama bunun tersi daha muhtemeldir: Kartaca'ya dair hiçbir şey kalmamalıydı, özellikle de “*libri punici*” [Pünik kitaplar] (belki de Persepolis'te bir yangında pişmiş olarak bulunan yassı toprak mühürler bu kitapların etiketiydi). Sallustius bu tartışmaya son noktayı koyabilirdi ama “Kartaca konusunda çok az konuşmaktansa hiç konuşmamayı tercih ederim” dedi. Ve bu konuda onlarca araştırmacı, tıpkı İskenderiye konusunda Strabon'un konuşmaması yüzünden olduğu gibi, göklere yakarmak zorunda kaldı.

22 Aziz Augustinus, aktaran M. H. Fantar, *Carthage, approche d'une civilisation*, Tunus, 1993.

Milattan yirmi yedi yıl önce, ileri bir yaşta ölen Varro, aralarında dilbilgisi, tarım ve arkeolojinin de bulunduğu çok çeşitli konular hakkında toplamda altı yüzden fazla cilt tutan yetmiş dört kitabın yazarıdır. O dönemde tirajlar, bazen bir tek nüshayla olmak üzere, sınırlıydı. Marcus Antonius bilinmeyen bir sebeple yaktırdığı için, Varro'nun kitaplarından geriye yalnızca ufak parçalar kalmıştır. Özellikle *De bibliothecis* tamamen kayıptır: Nitekim Plinius'un, Suetonius'un ve Aulus-Gellius'un çoğu Yunan dilinde yazılmış büyük kitap koleksiyonlarından bilgince bahsetmelerini sağlayan ve bizim hevesimizin kursağımızda kalmasına neden olan, bu kitabı okumuş olmalarıdır. Varro bu alandaki yetkinliği dolayısıyla Sezar tarafından pek yakında Roma'nın halk kütüphanesini kurmak gibi benzersiz bir görevle görevlendirildi; bir yandan Yunanca ve Latince –ki bu yeniydi– eserler toplarken, diğer yandan kütüphanenin planını yapmaya başladı. Sezar'ın arzusu birkaç yıl sonra bu ilk temel sayesinde Curia'nın karşısındaki Atrium Libertatis'te ölümünden sonra gerçekleşti. O zamanlar yeni başlamış bir modaya göre mekânı süsleyen meşhur yazarların büstleri arasında yaşayan yazarlardan tek temsil edilen yine Varro'ydu. Kendisi de vakti zamanında yazar olan konsül Asinius Pollio, İlyria'daki bir halka karşı kazanılmış kanlı bir zaferin ganimeti sayesinde kurumu finanse etti ve çağdaşları arasında şöhretin ekmeğini yedi. Bu konuda Plinius şöyle der: *“Ingenia hominum rem publicam fecit”*: O, insanların dehasını kamu malı yaptı.

Bu yargı Augustus için pek geçerli değildir. Suetonius şöyle anlatır: “Pontifex Maximus [Büyük Papaz] olunca, hiçbir dayanağı olmadan ya da yetersiz dayanakla imparatorlukta dolaşan tüm Yunanca ve Latince kehanet kitaplarını –iki binden fazla eser– toplatarak yaktırdı ve yalnızca Sibil kitaplarını sakladı, onları da ayıkladıktan sonra Apollon Palatin heykeli altındaki altın yaldızlı iki dolaba kapattı.” Efsaneye göre Cumes kâhini bu kitapların dokuz cildini üç yüz altın karşılığında Kral Tarquinius Priscus'a sunmuş, kral kahkahayla karşılık verince Sibil dokuz kitabın üçünü yakmış ve aynı parayı altı kitap için istemiş. “Bu

ihtiyar karı delirmiş” demiş kral. Ama üçünü daha yaktığını görünce bembeyaz kesilmiş ve kalan son üç kehanet kitabı için üç yüz altın ödemiş ve Roma her şeye rağmen bu üç kitaba sahip olduğu için sevinmiş.²³

M.Ö. 181’de toprağa gömülü bir kutuda keşfedilen Romulus’un halefi Numa’nın düzmece koleksiyonu hadisesinin gösterdiği gibi, sansür âdetleri arasındaki yerini çoktan almıştı. Buradaki on dört Yunanca eser Pitagoras’ın felsefesini (Numa’dan yaklaşık iki yüzyıl sonra doğan Pitagoras!) temsil ediyordu ve Senato Praetor’a eserleri yok etme emrini verdi. Clarence Forbes’a göre “Bu kitaplar düzmeceydi ama birileri tarafından yazılmış oldukları ve yakıldıkları gerçektir, böylece Yunan felsefesini hileyle bile olsa Roma’ya sokma yönündeki ilk girişim başarısız oldu.” Augustus’a gelince, Suetonius’un dediğine göre Sezar’ın gençliğine ait olan ve kendi görüşünce onun resmî imajına uygun olmayan kitapları da raflardan kaldırttı. Demek oluyor ki sıkı sıkıya kontrol ettiği iki kütüphane kurdu: Palatinus ve Octavianus Kütüphaneleri. Ve Tiberius, Caligula, Vespasianus, Traianus gibi pek çok ardılı en az birer kütüphane kurarak onu bu konuda taklit etti.

Kütüphaneler çoğu zaman biri Yunanca elyazmaları için, biri de Latince metinler için olmak üzere iki binadan oluşurdu; Traianus’un şatafatlı Ulpia’sında (Ulpus Traianus’un orta adydı) bu iki bina karşı karşıyaydı, ikisinin arasındaysa adeta bir terazi kolu ya da had bildiren bir parmak gibi duran bir sütun dururdu ki, bugün hâlâ ayaktadır.

Tanrıların yanında kütüphaneler, insanların yanında kütüphaneler. Neron’la birlikte imparatorlar Roma sakinlerine umumi hamam keyfini sunmaya başlar: Gitgide güzelleşen, hem buluşma mekânı hem de fiziksel ve zihinsel kültür merkezi işlevi gören

23 Clarence Forbes, “Books for the burning”, *Transactions of the American Philological Association*, 67 (1936), Haverford, 1936.

hamamlarda, ister gevşemek ister bilgilenmek için, zamanın klasikleri ya da yeni çıkan eserler ödünç alınıp okunabilir. 350 yılından gelen bir tanıklığa inanacak olursak, şehirdeki halk kütüphanelerinin sayısı yirmi dokuza varıyordu. Bütün İtalya'da ve hatta taşrada kütüphaneler vardı, yalnızca Como ve Tibur değil, Dertona, Volsinies, Timgad ya da Lyon da Roma dünyasından pay almaktaydı.

1. yüzyılda –*pax*'ın yüzyılında– doğan Roma züppeliğinin, imparatorların geçici heveslerini ya da şöhretli kişilerin tutkularını (Cicero'nun villalarının her birinde bir kütüphane ve kitapları düzenleyen bir konservatör ordusu bulunurdu) taklit etmemesi mümkün müydü? Pollio'nun çağdaşı Vitruvius, kendine saygısı olan zengin insanın villası için mimarlık ve dekorasyon kıstaslarını belirlemişti: “Odalar ve kütüphaneler doğuya dönük olmalıdır, çünkü kullanımları sabah ışığını gerektirir; ayrıca bu kütüphanelerdeki kitaplar, kurtlara ve neme maruz kalan güneye ve batıya bakan kütüphanelerdeki kadar çok bozulmaz, çünkü kurtları doğuran ve besleyen nemli rüzgâr kitapları da küflendirir.” Hamamlar ve kaplıcalar gibi, kütüphane de evin bir süsüdür, “mazı ve fildişi” raflarıyla yemek salonlarına dekor ve soyluluk katar. Sonradan görmenin üç kitaplığı vardır: biri Yunanca, biri Latince ve bir de kim bilir ne için bir üçüncü.²⁴ Ama Seneca ve Lukhianos bu tıknefes şevki kınar. Yalnızca giriş cümlesi –ki o zamanlar başlık yerine geçiyordu– okunacaksa, o kadar kitap neye yarar? Çeşitli yüzlerin ardına gizlenmiş yazgının sesi her yerde gürölderken, o kadar çok kitap ve o kadar az felsefe neye yarar, diye de biz ekleyelim.

Yangın Roma'nın tanrı vergisi yeteneğidir. Alevler, dehşet, duman kokusu, vakayı adiyedendir ve genellikle er ya da geç söndürülür. Ama bazen gerçek bir kıyamet iner.

24 Catherine Salles'ın *Satiricon* okumasından çıkardığı gibi (*Lire à Rome*, Paris, 1992).

Urbs'ün [şehir merkezi] bir kısmını ya da tümünü kasıp kavuran yangınların bilançosu²⁵ nettir: Romulus ile siyasal başkent'in düşüşü arasında kalan zamanda en az seksen sekiz yangın olmuştur. Ömrü vefa eden bir Romalı rahat rahat altı yangın görebilirdi. İtiraf edilebilir olsa da olmasa da, uğursuzluğun nedenleri çoktu ve tekerrür ederdi: Yıldırım, köle isyanları, iç savaş, geceleri daracık sokaklarda işlerine gidip gelen insanların taşıdığı meşaleler, Vesta rahibelerinin hiç sönmemesini sağlamakla yükümlü olduğu ateşten ise hiç bahsetmeyelim. Tedbiri elden bırakmayan Cicero, ölü yakma fırınlarının binalardan en az atmış adım uzakta olması gerektiğini hatırlatır. Yangının ilk çıktığı yerler çoğu zaman aynıdır: Forum, Palatino, Capitole. Bu kalabalık mekânların hepsinin sırasında da bir kütüphane vardır. Örneğin 80'de Mars Meydanı ve Capitol yanar, Cassius Dio'nun etkileyici kayıp listesinde Octavius portikosu ve kütüphaneleri de yer alır, Domitianus kayıp ruloları "paranın gücüyle" telafi etmek için İskenderiye'ye adam göndererek koleksiyonlarından kitap toplatır, hazır bunu yapmışken metinleri de düzeltir.²⁶ 188'de Capitol'deki Jupiter tapınağına yıldırım düşer ve "felaket gizemcisi" Orose'un deyişiyle "*bibliothecam illam, maiorum cura studioque compositam*", yani "azami şevkle ve itina ile düzenlenmiş olan kütüphane"yi yok eder. Üç yıl sonra Doğu'dan gelen mallar satan dükkânların ambarlarında yangın çıkar, gece Barış Tapınağı, Forum ve Palatino'nun alevleriyle aydınlanır. Rivayet, yangını İmparator Commodus'un kasten çıkardığı yönündedir. Sözüünü etmiştir etmesine, ama bunu gerçekten yaptı mı, yapmadı mı? Her durumda daha sonra Cassius Dio, Herodianus ve Galienus'un yakınacağı gibi, çok sayıda kütüphane yok olmuştur.

Kaderin sillesi yoksa insanınki var. Keza M.Ö. 6 Temmuz 83'teki yangını Sylla çıkardı, onca pahalıya patlayan Sybil kitap-

25 Robert Sablayrolles bunların tam bir listesini çıkarmaya girişti: *Libertinus Miles. Les Cohortes de vigiles*, Roma, 1996.

26 Suetonius'un çevirmeni Henri Ailloud'a göre, o zaman elinin altında olan tek kaynak olan Bergama'dan gelen kitaplara da el koydu.

ları yok oldu, vazgeçilmez kehanetleri yeniden bulmak umuduyla Akdeniz çevresindeki bütün vilayetlere adam göndermek gerekcekti.* Yangından kısa zaman sonra Cicero, Sezar'ın adamı Clodius'un kendisini zor durumda bırakacağını düşündüğü “resmî tabletleri [...] ortadan kaldırmak için Nymphaeaların tapınağını yaktığını” ileri sürer. Sonra bir daha: Q. Sosius adında biri arşivlerin, yazışmaların ve yasaların bulunduğu Tabularium binasını ateşe verir, pirinçten yapılmış üç bin tablet yok olur. Hafızanın inatçılığı yeni bir fenomendir ve iktidar bazen kibir ile korku arasında kararsız kalır. Sonunda birkaç kundakçı köle pis işi görür.

Quo vadis? 19 Temmuz 64'te Palatino yakınındaki bir mağazalar mahallesinde çıkan yangını meşhur etti.

Sirocco rüzgârını arkasına alan alevler altı gün yedi gece boyunca yelpaze gibi yayılarak şehri kavurur, Neron'un Mecenatianus bahçelerindeki bir kuleden yüksek sesle şiir okuyarak seyrettiği yangın Esquilies'in eteklerinde sönmeye yüz tutar. Ertesi gün alevler canlanır, yangın daha da şiddetli devam eder ve nihayet dokuzuncu gün söndüğünde şehrin on dört “bölge”sinden yalnızca dördü ayaktadır. Neron “eski binaların çirkinliği, sokakların darlığı ve eğriliği beni dehşete düşürüyor” demişti; o dehşet gecelerinde kölelerinden bazıları ellerinde meşalelerle yangının yayılmasına yardım ederken görüldü ya da görülmeleri istendi. Üzüntüsü samimiydi ama bütün parmaklar onu işaret edince çareyi suçu başkasına atmakta buldu; “kalabalıkların Hristiyanlar adını verdiği, rezillikleri dolayısıyla tiksiniyen insanlara akla hayale gelmedik işkenceler yapıldı” (Tacitus), oysa görünen o ki bu işin perde arkasındaki sorumlular Pison'un çetesindeki adamlardı. Sonuçta o hafta otuz bin cilt barındıran Apollon Palatino'nun çok önemli kütüphanesinde ve alevlerin yolu üstündeki başka kütüphanelerdeki çok nadir elyazmaları ve belgeler –örneğin bugün yalnızca birkaç fragmanı geriye kalmış

* Nihai olarak yok edilmeleri, 408 yılında Hristiyanlığa himmet eden General Flavius Stilicho'nun elinden olacaktır.

olan Caton'un yüz elli söylevinin saklandığı Tiber Sarayı'ndaki koleksiyon— yok oldu.

Kasıtlı ya da kasıtsız çıkan bu periyodik yangınlarda kesin olarak kaybedildiği belirlenen eserlerin envanteri çıkarıldı: Plautus'un 109, Ennius'un 24, Accius'un 40 kitabı; Ciceron'un felsefi incelemesi *Hortensius* ve hemen hemen tüm şiirleri; Varro'nun yazdığı hemen her şey ve Virgilius zamanında yazılan destanların hepsi; ne kadar olduğu tam bilinmese de *Satiricon*'un büyük kısmı ve Titus-Livus'un Roma tarihi üzerine 142 kitabından (İskenderiye esrarının anahtarını taşıyan birinin de aralarında bulunduğu) 107'si, Tacitus'un ya da Eski Plinius'un boydan boya duvara dizili ciltleriyle dilbilgisi, savaş sanatı ve başka konularda yazdığı 500'den fazla ciltten geriye kalmış olan *Doğal Tarih*'inin 37 kitabı. Bergamalı Telephos'un *Kitapları Tanımak*'ından, Erennius Philon'un *Kitap Seçimi ve Edinimi*'nden, ne de Bitinyalı Damophilus'un *Kitapdostu*'ndan asla yararlanamayacağız.²⁷

Lucretius yanardağ patlamalarını tepegözlerin demir ocakları ve örslerinin patırtısıyla değil, çok fazla ısınarak azgınlaşan yeraldı rüzgârlarının varlığıyla açıklar. 79 yılında Stabies'deki Vezüv yanardağı önünde, birdenbire üstüne gelen yakıcı gazların okyanusunda boğulduğu sırada, Plinius bu cehennem yellerine lanet okuyacak vakti bulmuş mudur acaba? Adamlarının tavsiyesine uyarak başının üstüne bir yastık bağlamıştı, zira akkor halindeki kayalardan oluşan bir sağanak başlamıştı.

Yanardağ, 24 Ağustos'tan başlayarak dört gün boyunca kül ve lav püskürttü, 300 derecelik nefesini ve sonra kusmuğunu toprağa boşalttı, insanlar çaresizlik içinde evlerin damına kaçtı. Fakirlerin evleri ya da Pompei tüccarlarının evleri, Herculaneum'un aristokrat Romalılarının çok zarif yazlık villaları ve hepsinden âlâsı, Pison'ların villası... Bir zamanlar hayatını kanaatkâr bir biçimde çeşitlendiren varlıklı bir Epikürcü olan Sezar'ın kayınpederi,

27 G. Hacquard'ın (*Guide romain antique*, Paris, 1952) ya da G. Cavallo ve R. Chartier'nin sözünü ettikleri başlık, *age*.

orada bir bilim ve kültür sarayı kurmuştu: Birbirine açılan iç avlular, revaklar, havuzlar, mekânın felsefesiyle akrabalıkları dolayısıyla kılı kırk yarararak seçilmiş heykeller, denize hâkim bir belvedere çıkan uzun bir gezinti yolu, samimi dostlardan oluşan küçük bir grubun çerezlik sardalya ve soğan eşliğinde fikir alış-verişinde bulundukları bir mekân. Evin efendisinin akıl hocası olan Yunan filozofu Philodemus da villada kendi kütüphanesini kurmuş, kendi eserlerinin birçok nüshasını da kütüphaneye koymuştu. Zarif başrol oyuncularını felaketten bir yüzyıl önce ölmüştü ama bu pek şık ev hâlâ kitaplar için bir sığınaktı: *Tablinum*'da, sanki kaçarken götürmek istemişler gibi peristilin altındaki bir *capsa*'nın* içinde, ayrıca numaralandırılmış nişleri ve zarif raflarıyla özel olarak düzenlenmiş küçük odada kitaplar vardı; tuhaftır ki eserlerin bazıları felaket sırasında bir ila üç yüzyıl yaşındaydı, ama hiçbirisi felaketle çağdaş değildi.

Ve işte kütüphane bir anda yirmi metrelik beton gibi sert magmanın ve unutuluşun altına gömülürmüştü. 1752'de yüksek mevkili bir askerin komutası altındaki kürek mahkûmları, bütün Herculanum'un altına tüneller açtı ve bu darmadağın molozlardan oluşan buluntuya ilginin yenilenmesini sağladı. Fakat yukarıya çıkarılan kömürleşmiş kütükler ilk başta çöpe atılıyordu. Bunların balık ağları değil kömürleşmiş kitaplar olduğu anlaşıldığında sadece 1806 tanesi kalmıştı. Nasıl deşifre edileceklerdi? Bilginler okunabilir olmasa da daha belirgin bir kısma ulaşmak için bu ciltleri palmiye ağacı soyar gibi soydu. "Ağaç kabuğu" dendi, "kemik iliği" dendi, konfeti yapıldı, hatta Antonio Piaggio adında bir papaz katılaşmış papirüsleri açan, üstelik bunu insan elinin sahip olmadığı bir hassasiyetle ve yavaşlıkla yapan bir makine geliştirdi. Bütün bunlar ne sonuç verdi dersiniz, üç yılda dört rulo açıldı, birkaç fragman yorumlandı ve rastgele sıraya konuldu.

Daha sonra bilimkurgu Herculanum'a uğradı. Uzak gezegenlerin yüzeyleri altında hangi değerli minerallerin saklı bulundu-

* Şapka kapaklı kutu formundaki bu evrak çantası mermer heykellerde sık sık büyük hatiplerin sağ baldırına ilişmiş olarak betimlenir, heykelin duruşunu sağlamlaştırır.

ğunu araştırmak için kurulmuş bir NASA laboratuvarında geliştirilen “*multi-spectral imaging*”, bileşenleri yansıtıcılık derecelerine göre ayırt etmek suretiyle, karanlık fon üzerinde kara harfleri, yani antrasit üzerinde mürekkebi okumaya da olanak veriyordu. İncelenen belgeler halihazırda İngiliz ve Amerikan üniversitelerinde tercüme edilince, karanlıklardan çıkarılan bu kütüphanenin büyük kısmının özellikle Stoacı ve Epikürcü felsefeye hasredilmiş olduğu anlaşıldı. Epiküros’un çömezi, yanardağ patlaması olmasaydı muhtemelen çok daha az ünlenmiş olacak olan Philodemes, Ennius ve en önemlisi Lucretius’un (yine de tamamlanmamış) *De rerum natura*’sının tam da VI. Şarkı’da olması gereken yanardağ patlamaları incelemesini de içeren bütün bir nüshası ortaya çıkarıldı. Bütün bu hazineler henüz okunmuş değil, ne oldukları bile belirlenmiş değil. Bazıları yirmi üç yüzyıllık olan yüzlerce rulo, hâlâ karanlık, suskun ve ayrışmamış bir kütle halinde. Bu arada, bu “Villa dei papyri”de [Papirüsler Villası] başka ruloların da bulunması umut ediliyor. Bu umutla 2000 yılında büyük bir bilişim varisi, sit alanının restorasyonu ve başka gömülü kitapların araştırılması için 100 milyon dolar teklif etti.

Her çağın kültürü kendine: 18. yüzyılda Napoli kralının hayali, Aristoteles’in elyazmalarına dokunmaktı; bugünün Amerikan haber ajanslarıysa –örneğin CNN– okurlarına hiç çekinmeden Horatius ve Vergilius vaat ediyor. Bugün Plinius’a ya da hiç tanınmayan bir şaire ait bir rulonun bulunacağını akliselikle hayal edebilir miyiz? Ya da o mekânda 1. yüzyılda yaşamış ve ölmüş olan insanlar hakkında daha çok bilgiye ulaşmayı? Elbette umut etmek serbest, ancak Vezüv yeni bir huzursuz uyku evresine giriyor gibi...

Birkaç küçük şeyi saymazsak burada *peplum* [Antik Çağ filmi] bitiyor ve gerçek kitap düşmanlığının *film noir*’ı [kara film] başıyor. Antik Çağ’da hem iktidara has hem de biraz kör bir özellik olan muzırlık, “ortak” denen çağın [milattan sonraki] ilk yüzyıllarıyla birlikte, yerini yavaş yavaş her türlü zihinsel başıboşluğu, daha yumurtadan çıkmadan ezmeye yönelen örgütlü bir mutlakiyetçiliğe bıraktı. İlk dönemlerinde Hıristiyanlar da

(ya da Yahudiler de) onlardan sonra gelen Müslümanlar gibi tek bir kitabın insanlarıydı ve bu itikat tüm diğer kitaplardan nefret etmelerini, hatta yok etmelerini beraberinde getirdi.

Her şey Kitab-ı Mukaddes'te mevcuttur. "Tarih okumak istiyorsan, al sana Krallar Kitabı. Felsefe mi? Peygamberler. Şiire ihtiyacın varsa, Davud'un ilahilerini oku": 3. yüzyılın ilk yarısından kalma Havarilerin Doktrini [Didake] kısaca bunu diyor.²⁸ Bunu icat eden Paul'dü, halbuki kendi kişiliği pagan okumalarla şekillenmişti (tıpkı daha o zamanlardan orijinal bir kafaya sahip olan Yahudi akıl hocası Gamaliel gibi, zira çağdaşı olan hahamların büyük kısmı Tora öğrenen birinin Yunan filozofları okumaya vakti kalmayacağını düşünüyordu). Paul'un Efes'te dine döndürdüğü insanların birçoğu şöyle der: "Kitaplarını getirip ortaya koydu ve herkesin önünde yaktı ve kitapların değerini elli bin gümüş dinar olarak hesapladılar."* Çok daha sonra araya giren yorumcular kitapları yakanların okültistler olduğunu söyledi. Ama "büyü" sözcüğünün olağan şüpheli olduğu daha sonraları birçok kereler görülecekti, dolayısıyla öyle bir âdet olmasaydı bile icat edilecekti: Diocletianus İskenderiye'de Hıristiyanları büyü yapmakla suçladı, Jovianus aynı şeyi paganlara karşı yapacaktı ve 363'te Antakya'da, "neşeyle kendinden geçmiş kapatmalarının eşliğinde" (Suidas), Hadrianus'un babası Traianus'un anısına yaptırdığı tapınakta, Julianus'un kurduğu kütüphaneyi yok edecekti.

Diocletianus'un üç yüzyıllık hoşgörüyü sıfırlayan 23 Şubat 303 tarihli fermanı daha açıksözlüydü: "Kiliselerini yıkın, kitaplarını yakın." Augustinus bunu "*persecution codicum tradendorum*" yani bize aktarılmış olan kitapların suçlulaştırılması olarak niteler. Bu imparatorluk emrinin İskenderiye'de, Kudüs'te ya da Kaysariye'de hiç uygulanmadığı dikkate değer ki, muhtemelen

28 *Didascalia Apostolorum*, aktaran Tanner. Thomas N. Tanner, "A history of early christian libraries from Jesus to Jerome", *The Journal of Library History*, 14. cilt, no. 4, Austin, Güz 1979.

* 17. yüzyılda Le Sueur bu olayın gayet gerzekçe bir resmini yaptı: Süslü püslü kalabalığın önünde dört ayak üstünde duran siyahi bir köle, ısrarlı bir alevi bir avuç matbu kitabın üstüne doğru üfler (Louvre Müzesi).

Roma'nın iktidarının zayıfladığının işaretidir. Yine de Cirta'da (bugünkü Cezayir'deki Konstantin), flamin [Roma pagan dininde papaz] Felix, piskoposa tüm elyazmalarını teslim etmesini emreder. Piskopos ona çok büyük bir kodeks verir:

“Gerisi nerede?” diye çıkışır Devlet'in temsilcisi.

— Okurlarda. Ama biz hain değiliz, gerekirse bizi idam edin.”

Hepi topu otuzyedi kitap bulunmuş veyakılmıştı. Hıristiyanlar her türlü kurnazlıkla direndi: Teslim ettikleri kitap dolaplarında eski evraklardan başka bir şey yoktu ya da tıp kitaplarını verdiler, nasıl olsa askerler okuma bilmezdi. Tarihçiler Diocletianus'un Hıristiyanlığın yayılmasına sağladığı hizmeti takdir etmekte gecikmedi.

378'e doğru Ammianus Marcellinus acı bir saptamada bulundu: Bazı Romalılar “bilimden ağuluymuş gibi nefret ediyordu [...] kütüphaneler birer mezar gibi temelli kapatılmıştı.” O sıralarda kuzeyli akıncılar gelip eski çağın başkentlerine çökmüştü ve kütüphanelerin ruhu geri dönmek üzere uçup gitmişti. Şehirler birer birer düşmekte, kitap koleksiyonları birer birer duman olup gitmekteydi. Unutulmuş imparator Majorianus'tan başka kimse vakti zamanında Romalıların göğsünü kabartan o anıtların boşaltılmasına karşı koymaya çalışmadı. Majorianus tebaasının maruz kaldığı adaletsizliklerle mücadele etmeye çalışan orijinal bir tipti ve insanların düşlere de ihtiyacı olduğunu biliyordu, oysa imparatorluğun muhteşem kalıntıları artık yalnızca duvarcıların işine yarıyordu. “Hıristiyanların ateşli çabasından payını almayan bu tapınaklarda artık ne tanrılar oturuyordu ne de insanlar; Roma halkının cılız kalıntıları hamamlar ve kemeraltlarının muazzam büyüklüğünde kayıplara karıştı. Kıraatle ya da işle rahatını bozmayan miskin bir kuşak için devasa kütüphaneler ve dinleme salonları gereksizdi.”²⁹ Tehlike altındaki başyapıtlar mefhumunu icat eden bu adam, imparator olarak kutsanışından dört yıl sonra, 461'de öldürüldü.

29 Edward Gibbon, *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain*, Paris, 1983.

Ardından 546'da Ostrogotlar'ın kralı Totila Roma'yı yerle bir etti: Palatine ve Ulpia kütüphanelerinin –onlardan artık geriye ne kaldıysa– o sırada yok olduğu düşünülüyor, bir yıllığına papa olan I. Agapet'in koleksiyonu da muhtemelen öyle. Agapet'in evindeki kitap salonunun neredeyse altı metre yüksekliğindeki duvarları hâlâ görülebilmektedir, artık yerinde bulunmayan kitap dolaplarına doğru tavandan sarkan çerçeveler ve portreler ile mermer üst kapı girişindeki BIBLIOTHECA AGAPETI DXXXV DXXXVI yazısı da. İşte böyle telef olmuştur “Roma'nın kütüphaneleri.” Bu saptamayı yapan Cassiodorus, büyükçe bir kısmına sahip olduğu sakin Calabria'da bir manastır ve büyük bir kütüphane kurmak üzere başını alıp gitmeye karar vermişti, akıl dolu bir seçim yapmıştı ama Meşhur Vivarium'da –böyle adlandırılmıştı, çünkü orada yalnızca zihin değil, balık da yetiştiriliyordu–, doksan beş yaşına kadar huzur içinde var olan, tüm bilgilerin açıklamalı tarifini kaleme almak için kurduğu yeni İskenderiye, o göçtükten sonra fazla dayanamadı: Lombardlar kopup geldi, yakıp yıktı. Papaların Latran'da ikamet etmesi Cassiodorus'un eserlerinin bir kısmı için hayırlı oldu, yalnızca bir kısmı için, çünkü Vivarium'da envai çeşit Latin ve Yunan klasikleriyle Hristiyan kitapları yan yana duruyordu. Köktencilik kazandı: Önce Roma prefektusu [vali], sonra da 590'da papa olan, gelecekte de aziz ilan edilecek olan I. Gregorius, Cicero'dan, Titus Livius'tan ve görkemli çağın sayısız başka yazarlarından kalan nüshaları, sırf yüzyılın genç insanları Yeni Ahit okumayı tercih ediyorlar diye yaktırdı. Dahası ondan itibaren, pagan bir kitabın yakınında bulunmak bile dindar bir ruhu tehlikeye atmaya yetecekti. Bu adam kendine “Tanrının konsülü” dedirtiyor ve kitaplara, genel olarak da kültüre yönelik nefretini saklamıyordu. Isaac Disraeli'nin dediğine bakılırsa, Roma kütüphanesinin yakılmasını emretmekle Aziz Augustinus'u intihal günahından da kurtarmış oluyordu, çünkü *Tanrı'nın Şebri*'nde ne varsa, kalan son kitapları o yıllarda yok olan Varro'dan alınmadı.

Doğruyu söylemek gerekirse, Hristiyan muharrirlerin ilk ürünleri daha ziyade öne çıkmamaya çalışır gibidir. Örneğin

Hieronymus, genç ve çekici Laeta'ya 403'te şöyle yazar: "Oyuncaklar ya da ipekli işlemelerden ziyade, kutsal yazılar hazinen olsun. Ama bunların da tezhiplisini, Babil parşömeninden olanını değil, daha ziyade metni doğru, noktalama işaretleri isabetli olanını ara... Lâl rengi deri üzerine altın ve gümüş harflerle yazılmış ve amiyane dille söyleyecek olursak büyük baş harflerle başlayan –aslında bunlar yazı değil, sayfaya yüküdür– eski kitaplara sahip olanlar, istiyorlarsa olsunlar, ama bizim mütevazı sayfalarımızı ve güzellikten çok doğrulukla dikkat çeken suretlerimizi de bana ve benim gibilere bıraksınlar." Burada kastedilen harf stili "onciale" dediğimiz [yuvarlak büyük harfli] stildir; katı Hieronymus metinlerin gelecek kuşaklara aktarımını yavaşlatmanın iyi bir yolunu bulmuştu, zira elbette ki bir kitabın korunmasını, özenle bakılmasını ve aktarılmasını belirleyecek olan, aynı zamanda fiziksel görünümüdür. Örneğe 1500 yılı civarında Jura'daki bir papazlıkta, taze güzel parşömenin kokusundan ağzı sulanan bir ayı yine bu Hieronymus'un *Mektuplar*'ının güzel bir elyazmasını mideye indirmişti. *Quod erat demonstrandum*.

KONSTANTİNOPOLİS

Bizans'ın imparatorluk kütüphanesi Büyük Konstantin tarafından 330'da, yeni Roma'nın ilk vakitlerinden itibaren kurulmaya başlamıştı. Zenginliği de, talihsizliği gibi rakipsiz olacaktı. Yedi bin kitap sarayın kemeraltına yerleştirildi, üstelik bunların hepsi Hıristiyan eserleri değildi. Sarayda yalnızca "üst düzey kaligraflar, antikacılar ve tanınmış yazarlar çalıştırılırdı." Yüz yıl sonra envanter yüz yirmi bin cilde ulaşacaktı ki, 475 yılında dünyanın hiçbir yerinde aşılması mümkün görünmeyen bir rakamdır bu. Ama o sırada kifayetsiz muhteris Basiliscos, doğrudan siyasal eylemin hayata geçtiği birkaç ay süren bir çalkantılı dönem için tahtı ele geçirdi ve sonunda bu koleksiyon devasa bir yangında, rivayete göre dokuz ayak uzunluğunda yılan derisi üzerine altın harflerle işlenmiş bir Homeros'u da beraberinde götürerek, kül yığınınına döndü.

Tarasiodissa adında, arkasında hiçbir güç olmayan biri, Zenon adıyla imparator oldu. Önce kovuldu, daha sonra geri döndü ve kütüphaneyi yeniden ayakları üzerine dikti, işlemlerini sağladı. Fakat bu sefer okuma yazma bilmeyen prens İsaüralı Leo tekrar bozdu. İkonkırıcı hareket bu sonuncunun devrinde nüvelendi ve 727 ile 841 arasında ikonların ve mozağin ülkesinde her türlü suret yasaklandı. İkonkırıcılar tüm resimlerden nefret ediyor ve onları savunan ikonodülleri öldürüyordu. Akademi kapatıldı. 425'te kurulan kütüphanesi de o sırada yok oldu, 610 ile 638 arasında patriğin sorumluluğunda kurulan ilahiyat kütüphanesi 726'da yangına kurban gitti, halk kütüphanesi de aynı kaderi paylaştı. İki ya da üç kere gerçekleşen suretlerle ilgili bu kavgada her imparator kendi görüşlerine destek olabilecek kitapları sarayda arattırdı, ama kitaplar yoktu. İsaüralı Leo'nun gizli bir İslam hayranı olduğunu ve akademinin otuz beş bin kitabını çember yapıp ortasında dokuz profesörle birlikte yaktığını fısıldayanlar vardı, ama Bizans aynı zamanda tevatürün de vatanıdır. Eski saraylı, "eskilerin piyadeden dediği"³⁰ İmparatoriçe Teodora ve başkaları sayesinde ikonkırıcılık dönemi geçti, Bizans üniversitesi 867'den 886'ya kadar imparator olarak hükmeden I. Basileus'un devrinde tüm ihtişamıyla yeniden kuruldu.

Eski elçi, daha sonra Basileus'un çocuklarının hocası olan Patrik Photius (820-891), 16. yüzyılda *Bibliotheca* adı verilecek olan "icmal"i [*digest*] icat etti. Photius önceleri "okuduğumuz ve sevgili kardeşimiz Tarasius'un genel bir incelemesini rica ettiği kitapların envanteri ve sıralaması" adıyla anılan eserini yazmaya 843'e doğru başladı. Herodotos'tan başlayarak aralarında uzaklardan gelmiş nadir kitapların da bulunduğu üç yüz seksen altı büyük eseri yüz yetmiş dokuz bölümde (ve aynı sayıda kodekste) özetledi ve bu dev esere *Myriobiblion*, yani "bin kitap" adını verdi. Özetlediği eserler arasında yalnızca Hristiyanlığa ve İbraniliğe ait olanlar değil, pagan ve dindışı kitaplar da vardı, hatta bunlara daha çok ilgi duyuyordu. Eserdeki maddelerin her biri "Okundu..." ile başlıyordu, ardından başlık ve yorumlar

30 Procope de Césaire, *Histoire secrète*, Paris, 1990.

geliyordu.³¹ Photius'u kıskananlar onun Hıristiyan ruhunu başarı, zenginlik ve bilgi karşılığında bir Yahudi büyücüsüne sattığı söylentisini çıkardılar: Hakikaten de, patrik olmadan bir hafta önce henüz tarikata bile girmiş değildi.³² Adı lekelenen ve hapse düşen Photius, Basileus'a şikâyet arz etti: Elyazmalarıyla dolu bavullarına el konulmuştu. İsteği haksız bulundu, Sekizinci Konsilin sekizinci oturumu kitaplarının derhal yakılmasını emretti.³³ Dolayısıyla Photius'un derlediği ve incelediği başlıkların büyük bir kısmını bilmiyoruz: İki yüz on bir tanesinin tarif edilen tam versiyonu, yüz on tanesinin de tamamı kayıptır. Ama başlangıçta yalnızca okura yönelik olan basitleştirerek aktarma girişimi, zamanla bütün imparatorlukta bilginin gelişimine katkı yaptı ve tekyanlı düşüncenin sorgulanmasına değilse de, hiç olmazsa Antik Çağ edebiyatının aktarımına vesile oldu. Daha doğrusu, zaman Antik Çağ edebiyatından ne süzdüyse onun aktarımına.

Haçlılar çıkageldiğinde Bizans'ta kaç bin kitap vardı? Tanrı'nın elçileri için "insafa" teslim olmayan her şehir darülharpti, askere vaat edilen yegâne ücret yağma olduğu için böylesi işlerine geliyordu; nitekim Hıristiyan vakanüvisin kendisi de bu asker hacıları sık sık "çekirge sürüsüne" benzetir. Görülen o ki 1204'te Konstantinopolis "her konuda ölçüleri aşmaktadır." O halde yağma ve talan da aynı seviyede olacaktır, yani aşırı. Bu "kâtipler ve âlimler" halkını hor gördüklerini zaten açık etmiş bulunan "Franklar", savaş ganimeti olarak mızraklarının ucuna her zamanki kanlı kesik başları değil, hokka, kalem ve kâğıt takarak dolaştılar. Yunan senatör ve tarihçi Nicetas'a göre, bu "cahil ve bariz biçimde okuma yazma bilmeyen barbar insanlardan" da başka türlü beklenemezdi. Karşı kamptan Villehardouin de "eski sanat eserleri

-
- 31 Warren Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, Washington, 1980.
32 L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *D'Homere à Erasme: la transmission des classiques grecs et latins*, Paris, 1991.
33 Jean Irigoin, "Survie et renouveau de la littérature antique à Constantinople (IX. Siècle)", *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt, 1980. Ayrıca Luciano Canfora, *La Bibliothèque du patriarche. Photius censuré dans la France de Mazarin*, Paris, 2003.

ve klasik elyazmalarıyla dolu muhteşem sarayların yok edildiğini” kabul eder. İskenderiyeli bibliyofil Georgiades, Lysippos’un bronzdan oturan Herakles heykelinin yangında eridiğini hatırlatır –bu devasa heykel öylesine zekice dengeye oturtulmuş ki tek elle kendi eksenini etrafında döndürülebiliyormuş– ve ekler: Elyazmalarının halini siz düşünün... Bütün bunlar o dönemin insanlarını bile dehşete düşürmüştü, çünkü bu kadarını on yedi yıl önce Kudüs’te Selahattin bile yapmamıştı. “Kuruma ve çamura boğulmuş sarayın her yerinde Fransızların dizginsiz hoyratlığının izleri vardı, bazı sokakların tümü yakıldı [...] ve Latinler def edileceklerini öngörmüş olmalı ki bütün çabalarını yağma ve yakıp yıkmada yoğunlaştırdılar [...] Yunanların edebiyatının nerdeyse tamamı başkentteydi ve kaybımızın tam ölçüsünü bilmemekle birlikte, kül olan zengin kütüphanelerden derin bir acı duymalıyız.”³⁴

İnatçı imparatorluk koleksiyonu, her şeye rağmen VII. Mikhail Paleologos tarafından 1261’de Konstantinopolis’i yeniden ele geçirir geçirmez Blachernae [Tekfur] Sarayı’nın bir avlusunda tekrar kuruldu. Bu sefer eskisi gibi coşkuyla olmasa da raflar yeniden doldu, en azından, sokakların pis, insanların kötü ve pasaklı, imparatorun ailesiyle birlikte kaldığı küçücük kısım hariç sarayın bakımsız olduğu bu şehri sevmeyen İspanyol gezgini Pero Tafur’un dikkatini çekecek kadar. Pero Tafur “revaklara açılan bir mermer galeride çepeçevre alçak sütunlar üzerine oturtulmuş ve uç uca birleştirilmiş masalar ve taş divanlar, ve çok sayıda kitap, eski yazı ve tarih”³⁵ olduğunu görür. O tarihten on beş yıl kadar sonra, 29 Mayıs 1453’te Türkler Konstantinopolis’i fethederek eski dünyayı yuttuğunda yok olacak olan şeyin son bir suretidir bu. Şehir sekiz hafta direnir, katliam üç gün üç gece sürer. Ölü sayısı dehşetengizdir –bir Venedikli’nin gözlemiyle, cesetler Boğaz’da “*come fa i meloni per i canali*” [kanallarda yüzen kavunlar gibi] yüzer–, askerler tarafından köle olarak satılan

34 Gibbon, *age*.

35 *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, Madrid, 1874.

insan sayısı daha da fena. Edward Gibbon'a göre "genel kargaşada yok olan ya da dağılıp giden Bizans kitap koleksiyonlarının acısı daha da vahimdir. Yüz bin yirmi elyazmasının o günlerde kaybedildiği söylenir." Ama bu herkes için vahim değildi, çünkü Türkler Haçlılar değildi: Bazı İtalyan kitapçılar kurtarılmış kitaplardan büyük servetler elde etti. "Binlerce kitap yük arabalarıyla Avrupa'ya ve Asya'ya taşındı. Aristoteles'in ve Platon'un kitapları, ilahiyat kitapları ve bilimsel kitaplar, on cildi bir bizanta satılıyordu. İnanılmaz zenginlikte süslü İncil'lerden maden kaplamaları koparılıyor, sonra bazen böyle tahrif edilmiş halde satılıyor, bazen de rüzgâra savruluyordu."³⁶ Sicilyalı Diodorus'un *Evrensel Tarih*'i o gün yok oldu. Yağmadan sonra Fatih unvanını kazanan ve şair itibarını kaybeden galip Sultan Mehmet, kendi sözüne bakılırsa hiç olmamasını tercih edeceği felaketten kurtulan Yunan ve Latin elyazmalarını toplamak için gönülsüzce uğraştı. En azından resmî vakanüvisi Kritovulos böyle söyler.

36 Gustave Schlumberger, *Le Siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1914.

İslam'ın İlk Yüzyılları

*"Gökyüzü! Bu ne yığın! Koskoca yüzyıllar burada
telefolurken
Tek bir ışık kıvılcımı bilgiyi hava akımı kılmakta."*

ALEXANDER POPE

İslam'ı *İslam yapan* adamın adı Ömer'di ya da özgün dile daha yakın telaffuz etmek istiyorsak, hafif bir gırtlak kapanışıyla birlikte: Umar.

Onun siyasal dehası olmasaydı İslam dininin yalnızca yerel bir takipçi kitlesi olacak ve Araplar'ın kendi aralarındaki çatışmaları dünyadaki en güçlü uygarlıklardan birini kundağında boğmuş olacaktı. Ama başarı, ışık saçan karşı konulamaz bir mefhum sayesinde ufukta görünmüştü: Müslümanlar hep beraber "Darül İslam"da, yani barışın evinde toplanmıştı, dünyanın tüm geri kalan kısmı ise "Darül Harb", yani savaş topraklarıydı. Hal bu iken İslam'ın barışı bu Darül Harb'a gerekirse zorla getirilecekti, aksi nasıl mümkün olabilirdi?

Ömer İbn el-Khattab 586'ya doğru (başka rivayete göre 591) Mekke şehrinde seçkin bir zümre içinde doğdu. Anne soyundan pek varlıklı olmasa da nüfuzlu bir kabileye bağlıydı. İlk başta Hz. Muhammed'in emellerine şiddetle muhalefet etti, sonra onun en ateşli savunucusu olup 622'de onunla birlikte hicret etti. Daha sonra askeri danışmanı ve hatta 625'te kayınpederi oldu. Peygamber ölünce Ebu Bekir'i (o da Mekkeliydi) Medinelilere ilk halife olarak kabul ettirdi, 634'te onun yerine geçerek büyük fetihlere girişti ve 3 Kasım 644'te İranlı bir köle tarafından öldürüldü. Ömer'in hagiografi*, aslında hem ilk idare divanlarını örgütleyecek, hem de o güne kadar kervanlara saldırıp yağmalamaktan öteye gidememiş orduları, Suriye, Mezopotamya, Horasan, İran, Mısır ve Libya'yı kapsayan bir imparatorluğun temelini atmaya gönderecek kadar mahir bu adamı, katı, hesapçı ve insafsız bir adam olarak tarif eder: Vakit henüz hassasiyet vakti değildi. Ya 641 yılında Araplar nasıldı? Önemli Hellenist Hugh Lloyd-Jones vaktiyle şöyle demişti: "Büyük kısmı, yaşarken Ayetullah Humeyni'den daha evrimleşmiş değildi" ve bunu, çoğu değil azı söyleyen Oxford tarzı bir söz oyunu olarak almalıyız.

Dolayısıyla, işgal edilen ilk ülkelerin kütüphaneleri merhametten hiç nasiplenemedi.

Nitekim 637'de Taysafun ya da Ktesifon'un yok edilmesi, Ömer'in iradesiyle ya da onun emirlerinin yorumlanması sonucu oldu. Bu eski Sasani başkenti, kudretli ve mürekkep yalamış Hüsrev'in 531'den 579'a kadar hüküm sürdüğü Tak-ı Kisra Sarayı'nın devasa tonozuyla hâlâ meşhurdur. Tıpkı selefleri gibi, bilginin kutsal olduğuna ve dolayısıyla her yazının bir değeri olduğuna inanan Zerdüştiliğe saygı duyan şehir, Bizans'ın yasakladıklarına kollarını açtı: Hint bilimsel eserler ve Çinli dinî ya da tıbbî incelemelerden yana zaten zengin olan kraliyet koleksiyonunu tercümelerle zenginleştirmek için, Akademileri lağvedilen Yunan filozofları, Suriye Hristiyanları ve başka Nestoryenler görevlendirildi. Aynı Hüsrev tarafından kurulan ve aynı Ömer tarafından 638'de yıkılan Gondeşapur şehrinin (bugünün hari-

* Azizlerin ya da kutsal kişilerin bibliyografına verilen isim. (Ed. n.)

tasında Sahabad) 555 yılında önemli bir bilim ve kültür merkezi olduğu kabul edilir, *Avesta* burada kitaplaştırılmış, Hindistan'da doğmuş olan satranç oyunu burada kurallaştırılmıştı. Şehirde daha sonra Firdevsi'ninkine ilham verecek olan *Khwatay-namak* ya da "Kralların Kitabı" adlı bir kitap okunurdu. Tıp, felsefe ve astronomi eserlerinden yana zengin, dolayısıyla evrensel niteliğe sahip bu kütüphane, aynı adla iki yüzyıl sonra Mamun'a model olacaktır: Bilgelik Evi. Bağdat'taki Abbasiler, Sasaniler'in son derece parlak ve bir o kadar unutulmuş döneminin ihtişamından etkilenecek, onu aşmaya çalışacaktır.

İslam'ın, doğuş dönemindeki bu yıkıcı yıllardan duyduğu elemi 1375'te İbni Haldun şöyle ifade eder: "Fetih döneminde yazıları Ömer tarafından yok edilen Persler'in bilimi ne oldu? Khaldealılar'ın, Asurlular'ın, Babilliler'in sakinlerinin bilimleri nerede?"

Ya Hıristiyanlarınkı? Tunuslu büyük tarihçi onlardan hiç söz etmediğine göre bilgilerini yetersiz sayıyor gibidir, oysa trajik Kaysariye örneğini bilmemesi mümkün değildir.

Yahudi tarihçi Flavius Josephe, Filistin'deki Kaysariye'yi "Cafa ve Dora" arasında, tek entelektüel rakibi Kudüs'ten pek de uzak olmayan bir yerde tarif eder. Derin sulardaki limanı dünyada ilktir, bu da onu Mısır deniz yolu üstünde kolay ve zorunlu bir ikmal durağı kılar. Bu kasaba Herodes'in idaresinde önemli bir şehre dönüşür, daha sonra 231 yılında bir ilahiyat okulu kuran Origenes'le birlikte piskoposluk olur, aynı vakitlerde Haham Oşaya şehirde bir Judaizm okulu kurar (Filistin Talmud'u muhtemelen burada yazılmıştır). Bu oldukça kozmopolit şehrin iki kurumu gayet medeni bir işbirliği içindedir.

Bir kilise cemaati mensubu olarak Origenes tuhaf bir tiptir: Hiçbir otoriteye biat etmez ve gençliğinde "Gökyüzü krallığı için kendi kendini hadım edenler vardır. Anlayabilen anlasın" (Matta, 19, 12) diyen İsa'yı harfiyen örnek almak için kendini basbayağı hadım eder. Ama o zaman bile papaz olarak kabul görmez.

Origenes, doğduğu şehir İskenderiye'de bulduğu bir hami sayesinde gece gündüz nöbetleşe çalışarak kitap hazırlayan

yedi kâtip, bir o kadar stenograf ve birçok kaligrafi hizmetine alır: Tahminlere göre altı bin cilt yapılır. Kudüs ve Kaysariye piskoposları tarafından yasadışı görevlendirildiği gerekçesiyle Mısır'dan kovulan Origenes, 230'da Kaysariye'ye yerleşecek ve 254'teki ölümüne kadar orada yaşayacaktır. Origenes, Filistin'in her yerinde yeniden yazılar toplamaya başlar, topladığından çoğunu da üretir. Bir öğrencisinin dediğine göre: "Hiçbir konu yasak değildi [...] Yunanların ve Batı'nın manevi ya da dünyevi her türlü öğretisini öğrenmemiz serbestti." Origenes'in akademisi var olan tüm bilim dallarını öğretir ve hızla ünlenecek bir kütüphanenin başlangıç noktası olur. Konstantin'in Eskiçağ eserlerini parşömene geçirerek koruma girişimi aslında burada, bu güzel kıyılarda başlar. Suriyeli zengin Pamphile Origenes'in halefi olur ve kütüphaneyi otuz bin cilde ulaştırır. Kitaplarının listesini çıkarır ama liste kayıptır; bu öngörülü adam ayrıca her isteyen sahip olabilsin diye Kitab-ı Mukaddes'in de birçok nüshasını çıkarttırır ve istifler. Koleksiyonun başına daha sonra Eusebius (yaklaşık 263-339) geçer ve Kutsal Topraklara ilişkin ilk tarihsel ve coğrafi incelemeler olan *Historia Ecclesiastica* ve *Onomasticon* için kaynaklarını seferber eder. 332'de imparatorun siparişi üzerine Kitab-ı Mukaddes'in elli nüshasını imal eden kaligraf ekibini yönetir; bu çalışmalardan meşhur *Codex Sinaiticus* doğacaktır. Şubat 303'te Roma Hristiyanlığın başını ezmek için son bir kez kiliselerini yıkıp kitaplarını yaktığı zaman, Kaysariye'deki kitaplar kaderin elinden kurtulur. Dolayısıyla Hieronymus *Vulgate* denen kendi Latince Kitab-ı Mukaddes tercümesini yapmak için bu kaynaktan da serbestçe yararlanabilecektir; ona göre daha o vakitte çok eski birtakım elyazmalarından bahseder –Matta İncil'inin orijinali, ya da kafadan zoru olan şu Origenes'in Eski Ahit'in altı farklı versiyonunu altı sütunda yan yana dizerek yazdığı Hexaples'ler– ve bozulan papirüslerin parşömene aktarımında yol alındığını kaydeder. Keza, Filistin 614'te Persler tarafından ele geçirildiğinde Kudüs Kütüphanesi yok olurken, Kaysariye'deki kütüphane bundan etkilenmemiş gibi görünüyor, zira Sevilalı İsidore on beş yıl sonra hâlâ bu kütüphanenin zenginliğiyle övünmektedir. Bir

yanda denize açık geniş limanı, diğer yanda yazıyı koruyan, yenden yayımlayan ve teşvik eden eden kütüphanesiyle, dünyanın merkezindeki bu son derece karma şehir, kimselerin tanımadığı, yalnızca Hristiyanlığa hizmet eden küçük bir İskenderiye'ydi.

İşte bu şehirdeki otuz bin elyazmasını ve bir o kadar insan hayatını yedi ay süren bir kuşatmanın sonunda 640'ta yok etme şerefi Ömer'in savaşçılara ait olmuştur. Araplar henüz karşılarında direniş görmeye alışmamıştı ve Kaysariye bu ilk fetih dalgasında düşen en son yerd: Ömer'e yaranmak şarttı. Yüzyılların tevatürü İskenderiye hamamlarıyla ilgili trajikomik uydurma hikâyeyi ikinci halifenin sırtına yüklemişse, bundan daha doğal ne olabilir?

Al-İslam yahdimu ma qablahu: İslam kendinden öncekini yok eder. Hicretin toyluk yıllarında dinî slogan işlevi gören, ama kısa sürede uğursuzca kanın ve ateşin rengine boyanan bu şüpheli hadisin kökeni bilinmemektedir. Özellikle ilk yüzyılda bazı generallerin eylemleri çabucak yozlaşmıştır. Buna bir örnek, 712'de Harzem ülkesini ele geçiren Kuteybe İbn Müslim'dir. Farisi Pur Davud'un dediğine göre, önce şehrin tüm sakinlerinin dini zorla değiştirildi, sonra Harezmi dilini yazmayı bilenler öldürüldü, okumayı bilenlerse dünyanın dört yanına dağıtıldı, bu nedenle Harezmilerin bilgi ve geleneklerini bugün bilen yoktur (bir yüzyıl sonra Mamun yönetimi altındaki Bağdat'taki Beyt-el Hikme'de cebiri icat ederek adını tarihe yazan, bir Harezmi idi). Daha da korkuncu, diye ekler Ebu Rayham: "Kuteybe onların kâtiplerini ve hirbadlarını (papazları) öldürdü, tüm yazılarını ve kitaplarını yok etti ve onları okuma yazmasız bir topluma dönüştürdü. İhtiyaç duydukları bilgiler için hafızalarına güvenmek zorundaydılar. Zamanla farklılıkları oluşturan ayrıntıları unuttular ve sonunda hafızalarında yalnızca üzerinde anlaşılabilecekleri genel kavramlar kaldı."*

* Bu alıntılar 1979'da öldürülen Ayetullah Mutahari Murtadha'nın bir İran propaganda örgütü tarafından İngilizceye çevrilen bir metninde bulunmaktadır. Gerçekte daha sonra gelen tüm hanedanların istisnasız hepsi Harezmi kültürünün izlerinin silinmesine katkıda bulunmuştur.

Ama bundan önce Müslümanların Kuran yaktıkları zaman vardı.

Medine’de yaşayan üçüncü halife Osman’ın (Osman İbn Affan’ın kısaltılmış hali) idaresi altında, Ermenistan gibi, Pers ülkesinin, Mağrib’in ve Nübye’nin büyükçe kısımları gibi birçok ülke daha Araplar tarafından fethedildi. O dönemlerde bu ülkeleri Araplaştırmak yerine, yerel para kaynaklarına el koymak için ailenin bir üyesini yerleştirmekle yetinilirdi, bu da doğal olarak kıdemli muharipler arasında kıskançlıklara yol açtı. Merkezî iktidar nazikti ve din hâlâ müteredditti: Hz. Muhammed öleli daha on iki yıl olmuştu. Peygamberin sözü kulaktan kulağa yayıldığı için ortalıkta Kuran’ın birçok versiyonu vardı. Hal buyken halife, uzaktaki tımarlarında kutsal kitabın emanetçileri ve okuyucuları olarak hayatlarını kazanan ve yerel iktidarı sömüren *qurra*’ların gücünün büyümesini durdurmak için, yalnızca bir yetkili versiyonun olduğunu ilan etti, bu da Ömer’in kızı ve Hz. Muhammed’in dördüncü karısı Hafsa’nın elindeki kodekti. Propagandaya göre Hafsa belgeyi bizzat babası Ebu Bekir’den (o da peygamberin kayınpederi ve aynı zamanda ilk halifeydi) almıştı. Ve Osman uzun hukuki usulleri ve müdahaleleri devre dışı bırakmak için Hz. Muhammed’in evrak-ı metrukesinin sahibini itinalı bir nüsha çıkartıp çoğaltmakla görevlendirdi: Bu nüsha bütün Müslüman şehirlere dayatılacak, Kufa, Basra, Şam ve başka tüm şehirlerdeki tüm kitaplara el konulacak ve derhal ateşe atılarak yok edilecekti.

Görev yerine getirildi, gerçi biraz zahmetli oldu. Özellikle de Abdulah İbn Mesud’un direnişe geçerek “Allah’ın kitabını benden daha iyi bilen bir adamın olduğunu ve ona deve sırtında ulaşabileceğimi bilseydim, derhal onu bulmaya giderdim” dediği Irak’taki Kufa’da.

Halife Osman’ın yandaşları ile karşıtları arasındaki kavga şiddetlendi. Osman 656’da öldürüldü, ardından çıkan iç savaş dört yıl sürdü. Bu sırada Medine valisi Marvan Hafsa’ya giderek elindeki nüshayı istedi, vermeyi reddeden Hafsa’ya: “O halde ben

de senin ölümünü beklerim” dedi. Nitekim öyle oldu. Marvan paylaşılabilen elyazmasını Hafsa’nın erkek kardeşinden istedi, o da boyun eğmekten başka bir şey yapamadı. Ve o vakit Marvan belgeyi cümle alem önünde parçalayarak ilan etti: “Onda ne varsa artık bizde ve kimsenin bir daha bu orijinal belgenin değerini tartışmaya açmasını istemiyoruz.” Elbette bu hiç bitmeyecek şüphe ve münakaşaları doğurdu. Hatta bazıları Medine nüshalarından önce hiçbir yazılı metin olmadığını bile ileri sürdü. Ancak 11. yüzyıla kadar Mesud’un nüshasının hâkim olduğu Kufa hariç, Osman’ın tertiplemediği eylemlerin sonucu oluşan nüsha uzun süre boyunca İslam’a hâkim oldu. Bilinen versiyonların sayısı toplamda yediyi bulmuştur ve bugün bile Afrika Kuran’ı tüm Müslümanlarınkiyle aynı değildir.

Ortaçağ Arap kütüphaneleri hakkındaki büyüleyici ve tükenmek bilmez incelemesinde Youssef Eche, Endülüs’ün görkemli çağından bir hikâyeyi keyifle aktarır: Bir Endülüslü, bir öğrencinin evinde, Arap dilindeki kitabiyatın tümünü içeren bir bibliyografyanın elli altıncı cildini görmüş. Ve ekler: Bu daha son cilt bile değilmiş. Maddeler kısaymış: Başlık, yazar ismi, ölüm tarihi ve doğum şehri. Sayfa başına yirmi giriş hesabıyla, her cildin ortalama 400 yaprak ihtiva ettiğini kabul edersek, 896.000 başlık gibi etkileyici bir rakama varırız ki, bu, Hicret’ten sonraki ikinci yüzyıldan başlayarak altı yüzyıllık bir yayıncılık dönemi için yılda ortalama 1491 kitap üretimi anlamına gelir.

Bu her ne kadar “bir adam bir adamı görmüş” tipinde bir hikâye olsa da, İslam kütüphanelerinin aynı zamanda birer çoğaltma ve üretme merkezi olduğu, yani geometrik bir katalog büyümesinin yeri olduğu bilinirse, tahmin o kadar da abartılı sayılmaz. Fetihlerden sonra, Hicret’in ilk yüzyılları devamı gelmeyecek bir açılım dönemi idi: Özellikle Yunanca olmak üzere dışarıdan gelen bilimsel ve teknik konularla ilgili metinlerin çevirilerinin dağ gibi yükseldiği görülecekti. Büyümenin bir diğer kaynağı da, hadislerin yorumu, tefsirler ve tefsirlerin tefsirleri, müminlerin amel ve emellerini kurala bağlayan, sonu gelmez tartışmalara

ve irdelemelere meydan veren muğlak ve birçok yöne çekilebilir içtihatlardan beslenen dinî edebiyattı.

İster dünyevi olsun ister olmasın, ister hükümdarlara ister özel şahıslara ait olsun, bu dönemin büyük kitap koleksiyonlarının hemen hepsinin trajik bir kaderi olmuştur.

10. yüzyılda Kurtuba, Ortaçağ kitap düşmanlığının en anlamlı vakasına tanık oldu: Tarihin belli başlı kütüphanelerinden birinin hesaplı bir şekilde kurban edildiği bu hayli romanesk felaketin içi dışı ve aktörleri bilinmektedir.

ENDÜLÜS

Kadının adı Subh'tur, yani gündeğümü. Daha doğrusu, köküne atfen Basklı Subh. Müstakbel halife II. Hakam haremindeki onca köle arasında bu şarkıcıyı ölesiye sever (gerçi rivayete göre halife kadınları sevmezmiş ve baş başayken ona Cafer adıyla hitap edermiş ki, bu bir erkek adıdır). Kadın, ona hanedanın devamını sağlayacak bir erkek çocuğunu –Hişam– geç de olsa verir ve “valide sultan” unvanını kazanır. Artık seyyidedir, yani bir hanımefendi. Hakam, bir Bizanslı ustaya hayran olunacak güzellikte iki fildişi kutu yaptırır, “doğurgan kadınların en sevgilisine” sunar.³⁷ Elli yaşındadır ve hükümet etmeye daha yeni başlamıştır.

Kitap merakını ve kütüphane tutkusunu, Endülüs'e uzun, huzurlu ve şatafatlı bir Emevi halifeliği dönemi yaşatan babası III. Abdurrahman'dan almıştır. Özel elçilerin onun keyfi için bilinen dünyayı dolaşmasına ve Kahire, Şam ya da Bağdat'taki muteber bilim adamlarına ve yazarlara servet dökerek, yeni eserlerinin ilk nüshasını daha kendi ülkelerinde adları bile duyulmadan Kurtuba'ya göndermelerini sağlamaya çalışmasına çocukluğundan beri alışkındır; servet ve nüfuzun yardımıyla durmaksızın kitap edinir, onları tercüme ettirir, tasnif ettirir ve arşivletir, bir

37 Bkz sergi ve katalog: *Splendeur des Omeyyads*, Paris, 2000 (IMA) ve Kurtuba, 2001.

tür devlet hamiliği icra eder. Bu taptaze hanedanın bariz başarısı içinde yüzerken, kudret sahibi kişilerin pek azının yaptığı bir şey yapar: Kurtuba'nın Bağdat'tan daha değerli olduğunu kanıtlamak için kitapseverlikten ve kültürden yararlanır.³⁸ Babası önemsiz kişiler olarak gördüğü Abbasiler'in elinden halifeliği almıştı. Sonra da yerini sağlamlaştırmak için otuz yıl boyunca ülkenin gelirinin üçte birini tırtıklamış ve taşrada bizlere göre sade ve dokunaklı bir zarafeti olan, çağdaşlarının gözüneysel fazlasıyla şatafatlı görünen bir idare merkezini ve sarayını kurmuştu.³⁹ Babası bir millet yaratmak istemişti, oğlu ise bir kültür merkezi.

Özenle toplanmış kitapları akılcı tarzda düzenlenmiştir. Her kitabın ilk sayfasında yazarın nesebiyle birlikte tam ismi, doğum yeri ve tarihi ve başka eserlerinin başlıkları belirtilir, katalogdaki atıflarda tasvir ve yer tarifi de vardır. Halife, kitaplarını dizmek için bir adam boyunda ve üç metre genişliğinde, yukarıdan aşağı sıra sıra rafları olan ince işçilikli ahşap çerçeveler yaptırarak tonozlu uzun salon ile bitişik yan salonların duvarlarına boylu boyunca yerleştirtmişti. Her bilim dalı için böyle bir bölüm vardı.⁴⁰

Günlerden bir gün, alkolün ve başka eğlencelerin yasaklanmasını isteyen din adamları, bitmek bilmez talepleriyle el-Hakam'ın dikkatini dağıttılar. Buna daha sonra bakarız, diye yanıtladı önce Hakam, ama başhazinedarı kütüphanesinin yeni salonunu şarap vergisinden gelen parayla ödediklerini ona söylediğinde, “hayır,” dedi, “imamlar beyhude taleplerle ibadetlerini bölmesinler.”⁴¹

Bu “hareketsiz halifeliğin”⁴² hoş kokulu gölgesinde Kurtubalılar ismi duyulmamış binlerce kitabı karıştırabiliyor, ödünç alabili-

38 David Wasserstein, “The library of al-Hakam al-Mustansir and the culture of Islamic Spain” de bu savı geliştirir, *Manuscripts of the Middle-East* içinde, 1990-1991, 5. cilt, Leiden, 1993.

39 Artık bu “Çiçek Şehri”nin kazıları ziyaret edilmektedir: Medinetü-l Zehra, İspanyolcası Medina Azahara, Kurtuba'ya 8 km. mesafede.

40 Mohammed Sibai, *Mosque Libraries: a Historical Study*, Londra, 1987.

41 Richard Erdoes, *1000 AD*, Berkeley, 1998.

42 İfade Gabriel Martinez Gros'a ait: *L'Idéologie omeyyade: la construction de la légitimité du califat de cordoue: X-XI. siècles*, Madrid, 1992.

yordu: Mısır tarihi, Mağrib tarihi, Şafî'nin eserleri, Talmud'un özeti, Dioscorides'in Yunanca tıp incelemesi ve Arapça tercümesi, Orose'un pagan karşıtı eserinin Latincesi ve evde yapılmış bir tercümesi, Eski ve Yeni Ahit'ten parçalar, al-Turtuşî'nin Avrupa seyahatnamesi, bin dinara satın alınmış *Kitab al-Aghani*... Bunlar yalnızca bu kütüphanede telef olduğu kesin olarak bilinenler. Alkazar Kütüphanesi –zira kitapların çoğu Medinetü-l Zehra'da değil, Kurtuba'nın merkezindeki sarayda, caminin batı yanındaydı– gerçek bir girişime dönüştü, atölyelerde kaligrafi, gramer, şiir sanatı ve ciltçilik öğrenilebiliyordu. Araştırmacılar⁴³ sayesinde birçok ayrıntı gün yüzüne çıkarıldı: Yalnızca fihristlemeden (ve bu yöntemin işlerliğini gelecek gösterecekti) sorumlu hadımağa Talid'i tanıdığını söyleyen İbn Hazm; Bizans imparatorunun hediye ettiği ve beraberinde ağızdan tercüme etmesi için üç dil bilen bir keşiş gönderdiği, tümü altın harflerden *De Materia Medica*'yı bitmek bilmez tedbirlerle ve kılı kırk yaran özenle rafa kaldıran “dikkate şayan kâtip” Lobna; saz kalemi zarafetle ve güvenle oynatan, söylenene göre bakire ölecek kadar namuslu meslektaş Kadim Fatma.

Bugün Fes şehrindeki Karaviyin'de, Ms 874 numarasını taşıyan, 970 yılının Haziran ya da Temmuz ayında Hakam'ın sarayında kaligrafiye edilmiş bir elyazması bulunmaktadır. Rivayete göre, efsanevi ve devasa koleksiyondan geriye kalan yegâne sahici parça⁴⁴ *Muhtasar*'ın bu nüshasıdır. Raflarındaki muhtevanın 400.000 mücelledat olduğu tahmin ediliyor. Bahsedilen, bildiğimiz koca koca ciltlerdir, çünkü bu kelime bakır cilt anlamına gelir. Ama toplam sayı yukarıdakinden küçük olsa bile –ki örneğin Pierre Guichard buna inanmaz⁴⁵– yine de büyüleyicidir, çünkü o dönemde Avrupa'daki büyük koleksiyonlar binli rakamlar etrafında dolaşır. Bu zenginliğin kanıtlarından biri de Kurtuba envanteridir. Başlıklardan oluşan bu basit liste, her biri yirmi yapraklık kırk

43 Örneğin J. Ribera Tarrago: *Bibliofilos y bibliotecas en la Espana musulmana*, Zaragoza, 1896.

44 E. Levi-Provençal tarafından 1934 civarında keşif ve tespit edildi.

45 Pierre Guichard, *De la conquête arabe à la Reconquête: grandeur et fragilité d'al-Andalus*, Granada, 2003.

dört küçük eser içerir. Şaşırtıcı olan, bu belgenin ceylan derisine nazaran biraz özensiz, ama zamanına göre çok modern bir malzeme olan kâğıt üzerine yazılmış olmasıdır. Kesin kanıt yoktur ama Avrupa'da ilk kâğıdın Jativa'dan bariz şekilde önce, İtalya'dansa yüzyıllarca önce Kurtuba'da üretilmiş olması çok muhtemeldir.

Kurumun hayırlı halesi, kitapçılar, kırtasiyeciler, sahaflar ve kitap meraklılarıyla dolu şehirde hissedilirdi. Metin çoğaltarak hayatını kazanan en az yüz yetmiş kadın vardı. Kadı İbn Futaisi altı yazman çalıştırır ve iç mekânları boydan boya yeşil badanalı –dediğine göre okumayı kolaylaştırıyormuş– bir binada hat sanatı şaheserleri biriktirirdi. En iyi dostları ondan bir kitap ödünç almak istediğinde bir nüshasını derhal onlara çıkarttırırdı. 1011'de kadının mallarını miras alan cami kütüphaneyi meza-da çıkardı ve en az 40.000 altın-dinar gelir elde etti. Okumuş adam Al-Gafiki, Al Tabari'nin tarihinin eksiksiz bir nüshasını da içeren, halifeninkinden sonra en kapsamlı kütüphaneye sahip olmakla övünüyordu. O da aynı şekilde açık artırmada satıldı ve 1041 yılında muazzam bir meblağ yarattı: Neredeyse sahife başına çeyrek miskal. Koleksiyonu sözümona büyükbabasından miras alan İbn Rüşd şöyle der: "Sevilla'da bir âlim öldüğünde kitapları satılmak üzere Kurtuba'ya götürülür. Kurtuba'da büyük bir şarkıcı ya da müzisyen öldüğündeyse çalgıları Sevilialılara sunulur."

Bu sükûnet dolu resimde bir de İbn Abi Amir vardır ki, şanı Pireneler'in bu tarafına da uzandığı için Al-Mansur ya da Almanzor olarak da bilinir.

Bir küçük soylu ne kadar eğitilmiş olabilirse işte o kadar eğitilmiş olan bu düzenbaz sonradan görme, kariyerine hukuki idarede başlar ve çabucak Subh'un oğluna lala olur. Subh varisin geleceğini güvenceye almak için ona muhtaçtır, Almanzor ise onlardan katbekat fazla istifade edecektir. Dedikodular başlamıştır, ama Almanzor bir sabah halife tarafından sahipsiz kalmış mülkün vasisi, Sevilla Kadısı ve Maliye Müdürü tayin edilir. Mübalağalı hayat tarzını emniyete almak için devletin kaynaklarını bol bol kullanır, çaldığı paralarla suçüstü yakalandığındaysa, devletli dostlarından biri paraları onun yerine Hazine'ye geri

öder. Düzenbaz ile beyefendisinin ilişkileri çetrefillidir. Efendi fazlasıyla munis davranır: Bir bakmışsınız Almanzor maliye müfettişliğine terfi etmiş, Hakam'ın Berberler'i zaptetmek için Mağrip'teki silahlı birliklerine günbegün döktüğü paraların nasıl kullanıldığını denetlemekle görevlendirilmiş! Bu şüpheli misyonu hakkıyla yerine getirir: Hem hükümdarını memnun eder, hem de yeni müttelikleri olan at sırtındaki rütbelileri ihya eder. Tam o sırada 976'da halife ölür. Tahtın II. Hişam'a kalmasını sağlamak için Almanzor birkaç veziri ve başka taht heveslisini öldürtür. Hişam yalnızca on bir yaşında ve İbn Said'in deyişiyle "insan suretine bürünmüş bir eşek ruhuna" sahip olduğundan, hamisinin onu "kendini ibadete verebilsin diye" sarayın ücra köşesinde bir yere kapatması, hatta etrafına büyük bir hendek kazdırması ve yavaş yavaş bütün erklerin vekâletini alması kolay olur. Subh, oğlunun hükümet edemediğini görmenin kahrıyla 999'da ölür. Cenazesini camiye Almanzor götürür, namazını bizzat kıldırır.

Kudretin zirvesine vardığında, sureti haktan görünen manevralarının, özel hayatının ve ahlaka mugayir zevklerinin –değil mi ki iflah olmaz bir kitap meraklısıdır–, hukuk müşavirleri tarafından gitgide keskinleşen eleştirilere konu olduğunun farkındadır. Endülüs'te *fukaha*, Maliki'ye bağlı ulemadandır: Müslüman İspanya'nın bütün tarihi boyunca bu son derece dargörüşlü ortodoksinin bekçilerinin, şehirleri –özellikle Sevilla'yı– dolaşarak, çarşı pazarın altını üstüne getirerek, şüpheli kitapları yani "maddecilerin ve filozofların kitaplarını" aradıkları, buldukları yerde yaktıkları, halk güruhunun da işi gücü bırakıp bu şöenlere alkış tuttuğu vakidir. Hükümetler bu tür milislere teveccüh etmez, ama fütursuzca kullandıkları halk baskısı karşısında daima boyunları kıldan incedir. Daha ileride göreceğimiz gibi, bu olgu ortadan kalkmış olmaktan uzaktır.

Hal bu iken Almanzor popülist sansürcülerin desteğini almak için düşünülebilecek en radikal önlemi düşündü: Halifelerin kütüphanesini yakalım! Şeytana yaraşır maharetle, kurban sunma eylemine bizzat kendi elleriyle katıldı. Halifeliliğini ilan etme-

mesini salık verenler bile etrafında toplanmıştı: İbn el-Makvi, hukukçu el-Asili, dilbilimci al-Zubeydi; bu sonuncu, filozof İbn Masara'yı ve aralarında son on beş yıldır onun çömezlerini takip eden Muhammed ibn Yabka ibn Zarb'ın da bulunduğu birkaç başka filozofu uzun uzun çürüten bir eser yazmış, "onları görüşlerini geri çekmeye zorlayan, Kurtuba Camisi'nin doğu yanında savundukları filozofun yazılarını gözleri önünde yakmıştı."⁴⁶ Bir anda bahşedilen sınır ihlali iktidarından sarhoş olan ulema hizbi de, halifenin raflarından değerli kitapları alıp sarayın büyük avlusunda geriye hiçbir şey kalmayınca kadar yaktı.* Özellikle de mantık, astroloji ve başka gayrı İslami mefhumlar hakkındaki eski bilimsel kitapları. Az sayıdaki "kabul edilebilir" konular esirgenir: Sözlükler, dilbilgisi ve miras paylaşımıyla ilgili kurallar. Yakılmayanlar kuyulara atılır, üstüne taş ve çamur döşenir. Endülüs'ün zirvesidir gömülen.

Bu cinnet içerisinde başlık seçiminin arzu edildiği kesinlikle yapılmış olup olmadığı sorusu akıllara gelebilir (fihristçi hadım-ğaların tasnif çalışmalarına rağmen, 400.000 ciltten bahsediyoruz!). Ama en azından Almanzor'un kötü şöhretli kitapları görüp işaret etmekte hiçbir zorluk çekmediğini söyleyebiliriz, çünkü muhtemelen kendi evinde de bunlardan vardı ve kütüphanesi birçok tutkusunu paylaştığı Hakam'inkiyle paralel gelişmişti.

Daha sonra, halifelik koleksiyonlarının bağışlanan bir kısmı, Almanzor'un "kazanç vaat ederek" ordusuna doldurduğu altı yüz Mağribi paralı askerden oluşan "Afrikalı çapulcuların" parasını ödemek için satıldı. Daha önemsiz de olsa büyük Emevi kütüphanesinden kalma bazı kitapların hâlâ var olduğu ortaya çıktı. Aslında pek talepkâr olmayan Berberiler daha sonra Kurtuba'yı ele geçirince bu kitapları büyük bir zevkle yağmaladılar.

46 Levi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris 1950. Ancak bu yazar Almanzor'un kütüphaneyi ayıklayarak imha edişini günden güne devam etmiş altı aylık bir süreç olarak tasavvur etmeyi tercih ediyor.

* 1823'te Heinrich Heine bu olaydan *Almansor* adlı piyesini çıkartacaktır, bunun bir cümlesi 1933 için kehanet değerinde olacaktır (bundan bahsedeceğiz).

Feylesof kelimesi Arap dilinde⁴⁷ ilk olarak tamı tamına III. Abdurrahman zamanında ortaya çıktı, kelime ve mefhum Yunan tıbbına eşlik ediyordu. İlk Endülüslü filozof Kurtuba yakınlarında Sierra'da saklanarak yaşayan ve bu hastalıklı gizlilik merakı sayesinde Maliki engizitörlerden kurtulan çileci İbn Masara'dır (883-931). Neo-Platonizm'den türeyen öğretisi ezoterik ve sembolik öğrenime dayanıyordu ve onu dönemine göre mümkün olan en ileri noktaya götürmüştür: Kişinin selameti kehanetten olduğu kadar tefekkürden de gelebilirdi, Kuran vazgeçilmez değildi. Bu fikirlerle insan bugün bile bazı ülkelerde on kere idama mahkûm edilebilir. Elbette İbn Masara'nın ilham verdiği ve methedildiği metinler sansürcüler tarafından özellikle aranılıyordu. Toledo kadısı ve müfessir Endülüslü Said ya da İbn Said (1029-1070) bu konuda şöyle tanıklık edecektir: "Bu bilimler yaşlı insanlarca kötü gözle görülüyor, kudret sahiplerince eleştiriliyordu; her kim onları öğrenirse zındık gözüyle bakılıyor ve damgalanıyordu. Hal böyle olunca kendini felsefe çalışmalarına vermiş olanların büyük kısmı şevkini kaybetti, gizlendi ve bildiklerini kendine sakladı."⁴⁸

Aydınlık günler de bir gün gelir, diyerek mi? Ama gelmekte olan zamanlar bilakis öylesine karanlıktı ki, Avrupa'daki Emevi devri salt bir göz kamaşması ânı sayılırdı.

ORTAÇAĞ DOĞU İSLAMI

Ortaçağ İslamı, kütüphanelerin Olimpos'udur. Kütüphaneler çoğu zaman hükümdarın samimi eğilimiyle doğmuş ve önceleri ileri diplomatik ilişkiler sayesinde zenginleşmişti; daha sonra kaligrafi, ciltçilik ve kâğıt bilimi, daha da sonra *vakf* denen bağış sistemi sayesinde, tam da kuruluşlarıyla çoğu zaman gayet köklü

47 Maribel Fierro Bello, *La Heterodoxia en al-Andalus durante el periodo omeya*, Madrid, 1987.

48 İbn Sa'id al-Andalusi, *Kitab tabakat al-umam* (Millet Tabakaları Kitabı), Paris, 1935.

birtakım art-fikirleri, gizledikleri ölçüde, daha da hatırı sayılır bir gelişme elde etmişlerdi. Bundan dolayı, hükümdarların ya da nüfuzlu kimselerin koleksiyonlarından çok geçmeden bir halk kütüphanesi peyda olmuştu.

Bu inceleme, okuma ve düşünme mekânlarını ayrıntılarıyla anlatan tasvirler mevcuttur. Örneğin Al-Mukaddasi 990 yılından önce Şiraz'da üç yanı odalara *-khaza'in-* açılan devasa bir tonozlu salon görür. Duvarlar boyunca dizilmiş, yerden üç karış (yaklaşık 70 cm) yükseklikte duran, elle işlenmiş kapaklı ahşap kasalar vardır. Hatta Al-Makrizi Kahire'de bu rafların anahtarla kilitlenen bölmelere ayrıldığını, her bölmede kitapların listesinin yazılı olduğu bir fiş bulunduğunu anlatır. Kitaplar *rufuf* denen raflarda aşağıdan yukarı doğru daralacak şekilde küçük piramitler halinde istiflenmiştir, üst ya da alt dilimde kısaltılmış başlıklar güzel yazıyla yazılıdır. 10. yüzyılın sonunda İbn al-Nedim, konusu, menşei ve yazarının dini ne olursa olsun Arap dilinde yazılmış tüm eserleri içeren "Dizin"i, *Kitab al-Fihrist*'i yazar. Yapılmış iki sayım sayesinde hakkında kısmen bilgi sahibi olduğumuz bu altın çağa dair çok değerli tanıklığı, Bağdat'ın *quartier latin*'i [kitapçılar mahallesi] Darül Rum'daki bir kitapçının oğlu olan bu Aristoteles hayranına borçluyuz.

Arap dilinin aritmetik kesinliği, kitapların barındığı umumi, yarı-umumi ya da hususi mekânların, aynı kelimelerin çeşitli bileşimleriyle tarif edilişinde tezahür eder. Önce zarf ya da içeren: *beyt*, ev ya da *dar*, bina (bir dar içinde bir avlu etrafında birçok ev toplanabilir) ya da *hizana* kelime anlamıyla "depo." Sonra mazruf ya da içerilen: *hikme* bilgelik, *ilm* bilim, *kutub* kitaplar. Elde edilen isim, küçük arşivden büyük üniversiteye kadar çeşitli mekân ve faaliyetleri tarif eder. Böylelikle, *beyt el-hikme* bir araştırma merkeziyse, *dar al-ilm*'in bilimsel bir akademi olduğu, *hizana al-kutub*'unsa daha ziyade hususi bir kütüphane anlamına geldiği söylenmiştir. Ama bu sonuncu çoğu zaman devasa olacaktır.

Daha öncesinde, bu kurumların ilki, 555 yılında Pers ülkesinde yapıldığı gibi, "Bilgelik Evi" yani *beyt el-hikme* ismiyle anılmıştı. 7. yüzyılın sonunda ilk Emevi halife tarafından Bağdat'taki

Khadra Sarayı'nda kurulmuş ve özellikle ardıllarından biri olan Halid bin Yezid bin Muaviye tarafından geliştirilmişti. Bu adamın simyaya güçlü bir eğilimi vardı ve bir öncü olarak çeşitli spekülasyonları ele alan Yunanca metinlerin çevirilerine çok vakit harcadı. Bu eserler daha sonra yasak kitaplar listesine girecek ve hayatının son günlerine yaklaşırken özür niyetine düştüğü bir yorumda adeta öngördüğü gibi nefret nesnesi olacaktı: “Ne âlimim ne de cahil, tek yaptığım kitap toplamaktı.”

Bu kitaplar ayrıca tıp bilimi alanında zengin bir kaynak teşkil ediyordu, zira Umar ibn Abdelaziz zamanında patlayan bir salgın sırasında, dikkate şayan bir cömertlikle şifa arayan halka yardım olsun diye dağıtıldıkları rivayet edilir.

Üç bölge şehrin merkezinde ikinci Abbasi halifesi Al-Mansur Eskiçağ'dan miras alınmış, başka deyişle Yunan dilinde yazılmış bilimsel eserleri tercüme ettirerek kitap koleksiyonlarının büyümesine yeni bir ivme kazandırdı. Halefi Al-Mehdi Arap dilinde yeni incelemelerin yazılmasını teşvik etti, onun ardından Harun er-Reşid fethedilen şehirlerin kütüphanelerindeki kitapları yeni bilgelik evinin tercüme ve çoğaltma atölyelerine gönderdi; öyle ki bu kurum 813'te Harun'un oğlu al-Mamun'a intikal ettiğinde çoktandır güçlüydü. Said biraz dış gıcırdatarak, “O, kendini nerede olursa olsun bilim öğrenmeye ve bilimin saklı hazinelerini keşfetmeye adadı” der. O dönemde Bizans imparatorları ve başka hükümdarlar, ellerindeki felsefe kitapları karşılığında hediyelere boğulurdu. Hem de Platon, Aristoteles, Hipokrat, Galienus, Öklid ve Claudius Ptolemaios'un eserlerinin pek yakında Bağdat'a akmasını sağlayacak kadar gösterişli hediyelere.

Bu konuda bir tek Kıbrıs'ı yönetenler kararsız kaldı, o zaman da yaşlı bir danışman onlara şöyle akıl verdi: “Aman hiç durmayalım ve kitapları bir an önce yollayalım, zira akla dayanan bilimler dinî kurumları olan bir ülkede yerleşirse onu yozlaştırır ve âlimler arasına nifak tohumları eker” (bu hoş sahne en az üç benzer versiyonla başka birkaç yerde daha yaşanmıştır). Bilimin sapkın kabul edilen etkileri, Bağdat'ın masallara layık bir tercüme, yayıncılık, kaligrafi ve ciltçilik merkezi olmasını engelleme-

di; üstelik Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Zerdüsti ve Sabii bilginlerin ahenk içinde astronomi, matematik ve kartografi araştırmaları yaptığı bir rasathane de vardı. 9. yüzyılın *beyt el-hikme*'si "ifade özgürlüğünün hüküm sürdüğü bir halk kütüphanesi" ve "felsefe ile dinin buluştuğu ayrıcalıklı mekân" idi.⁴⁹

Harun er-Raşid'in oğlu Mamun 833'te öldü. Şanına yaraşan bir başka unvanı, *fukaha*'ya açıkça kafa tutan tek Ortaçağ İslam hükümdarı olmasıdır. Bunu çoğu zaman dostlukla, *beyt el-hikme*'de münazaralar düzenleyerek, ama bazen de –özellikle onun yokluğunda– halkı için en salim fikirlerin anlaşılmadığını hissettiğinde, uzaktan uzağa savaş güderek yaptı. Düşmanlarına sorarsanız, özellikle Kuran'ın insan eliyle yaratılmış olduğu fikrini kabul ettirmek için bir tür tersten Engizisyon kurmuştu. Mutezilelere ait olan bu teori 7. yüzyılda doğmuştur ve hiçbir yerde Bağdat Akademisi'ndeki kadar öne çıkarılmamıştır. Ama zaten oradaki bölüm yöneticilerinin hiçbirisi Arap değildi ve hatta hepsi Hz. Muhammed'in takipçisi de değildi.

Gerekli ve yeterli bilimden yalnızca sünneti, yani Peygamber'in hayatı farz edilen şeyin dümdüz taklidini anlayanların, bu sorgulamayı pek takdir etmediklerini tahmin edebiliyoruz. Bu hüsranın intikamını daha sonra gelen Selçuklular aldı ve yerel kültürü yok etti. Ancak Bağdat Kütüphanesi'ni yağmalamaları vicdanlarda pek fazla etki bırakmadı: İnsanlar yeniden gelenekçi olmuşlardı; bu saygın kurum –başkentin, yani aslında yalnızca seçkin zümrenin 836'da Samarra'ya taşınmasından sonra– faaliyet ismi olan *beyt el-hikme*'yi kaybetmiş, Khizanat al Mamun'a, yani Mamun Koleksiyonu'na indirgenmişti, yani can çekişiyordu. Bu dönemin akılcı açılımı, ardından gelen ortodoks rejimin yasakçılığının da ölçüsü oldu: Al Mütevekkil, iman konusunda "akıl yürütmeyi" tümenden yasaklayacak kadar ileri gitti. Dahası, bu onuncu halife "temayüz" anlamına gelen *giyar*'ın –Yahudi ve

49 Takriti (1972), Marie-Geneviève Balty-Guesdon ve sonra M. G. Balty-Guesdon tarafından alıntılanmış, "La Bayt el-hikma de Bagdad", *Arabica*, no. 39, s. 131-150, Leiden, 1992.

Hıristiyanların omuzlarına dikmek zorunda oldukları belli renkte bir kumaş parçası— mucidi olarak da temeyyüz etmesini bildi.

İşte bu yıllarda, dilbaz tarihçi ve Sünni müfessir Al-Tabari şu ilkeyi koyma mecburiyetini hissetti: “Hiçbir durumda ne içerdiklerini bilmeden kitapları yok etmemek gerekir.”⁵⁰ İçeriği kabul edilmeyen kitapların yok edilmesi gerektiği konusunda en küçük bir şüphesi yoktu. Nitekim gelişmeler bu yönde oldu. Örneğin bir sonraki yüzyılda, kâtip yani yazıcı nazır Sabur 993'te Bağdat'ın en hareketli ve kültürlü mahallesi al-Karkh'ta bir gayrimenkul satın alır; yeniletir, mermer döşetir, kireçle sıvattırır ve aralarında Banu Mukla adlı meşhur kaligraflar ailesinin birçok ferdinin elinden çıkma yüz civarı Kuran nüshasının da bulunduğu 10.400 ciltlik koleksiyonundaki en güzel eserleri dizer. Bu arşivin namı günbegün büyür ve büyük bilginlerin ve koleksiyoncuların bağışlarını cezbeder, doygunluk hasıl olunca da kütüphane bağışları değerlendiren ve duruma göre reddeden bir heyet kurmak zorunda kalır. Kurumun üç müdürü, bir kütüphanecisi, kütüphaneci yardımcısı ve kitapları depodan çıkarıp kopyacılara teslim eden, daha sonra da yeniden yerlerine koyan bir emanetçi hizmetlisi—Zenci Kadın Tevfik— vardır. Ne yazık ki kütüphanenin kurucusu, kitapları ve bütün mahalle “Ali'nin hizbindendir”, yani Şii'dir. Selçuklular 1059 yılının bir günü iktidara geldiğinde, Sünniler Karkh'a saldırmak ve *dar el-ilm*'i tamamen yakmak için aradıkları fırsatı bulur. Alevler söndürüldüğünde sultan yağmaya başlayan güruhu dağıttırır ve bizzat kendi gelerek yanmamış kitapların en güzellerini toplayıp evine gönderir.

Yine Şii olan Fatımi iktidarı ise Kahire'nin çalkantılı tarihine birçok meşhur kütüphane kazandırmakla bilinir.

Keza *Dinleyişler ve At Sürüşler* gibi zarif bir başlığa sahip olan vakayiname şunu aktarır: 974 yılında bir gün, kurucu halife Al-Muiz, kütüphanecisinin istediği bir kitabı bulamaması üzerine, kendi sözleriyle “Ben de kendim gittim, odalardan birini

50 *Ikhtilaaf al-fukaha* adlı kitabında, aktaran M. G. Balty-Guesdon, *age*.

açtım ve kitabın bulunması gereken yerde ayakta durdum. Vakit gecenin başıydı. Başlıkları incelemeye ve elime gelen ilk kitabı karıştırmaya başladım. Dikkatle incelemek istediğim bazı pasajlara rastladım, daha sonra elime başka bir cilt aldım ve yine aynı şey oldu. Böylece orada kaldım, art arda kitaplar okurken ne için geldiğimi unuttum, hatta oturmayı da. Ancak bacaklarım onca uzun süre ayakta durmaktan ağrıdığı zaman nerede olduğumu hatırladım”⁵¹ demiştir.

Al-Muiz, henüz Tunus adını taşımayan yerin leziz ama dar surlarını terk edip sarayını ve hükümetini Kahire’de kurmaya karar verdiğinde, kendisi gelmeden önce gerekli her tür “mühürdarlık ve yedeklerle” birlikte –bunlar arasında Khizanat al-kutub yani kitap deposu da vardır– “büyük bir saray” inşa edilmesini emretmişti. 973’te şehir onu karşılamaya hazırdı. Bu ilk halifelik koleksiyonunun temelini muhtemelen hanedanın yerleşmesine büyük katkıda bulunan ve vezir tayin edilen Bağdat Yahudisi İbn Killis atmıştı. Başlangıçtaki şef konservatörün adı Ali Şabusti’ydi ve 1000 yılında öldü. Büyük Saray’ın kırk çekmecesini (İki-Saray caddesindeki doğu sarayı) sırf eski bilimler alanında 18.000 kitap ve toplamda 100.000 kitap barındırıyordu. Bu sınırsız zenginlik içinde bazı sayfaları en büyük kaligrafi ustalarının yazısını taşıyan sayfalar da vardı: “Orada İbn Mukla’nın, İbn Bavvab’ın ve başkalarının kalemleriyle dolu kasalar buldum.”⁵² Mekânın efendisinin coşkulu gururu yerindeydi: Sonraki halife Aziz, huzurunda şu ya da bu başlık zikredildiğinde, elinde çok sayıda bulunan, çoğu çeşitli meşhur ellerden, hatta bazen yazarının elinden çıkma nüshaları gösterirmiş: 791’de ölen dil bilgini Halil’in sözlüğü Göz’ün otuz kopyası; Al-Tabari’nin kendi elinden çıkma, biri yeni yüzyıl başını kapsayan dünya tarihi vakayinameleri; 933’te ölen meşhur filolog İbn Durayd’ın Antoloji’sinin (*Jamhara*) yüz kopyası.

51 Al-Kadı al-Nu’mân, aktaran Heinz Halm, *The Fatimids and Their Tradition of Learning*, Londra, 1997.

52 Kahire gezgini Al-Makrizi, aktaran R. G. Khoury, “Une description fantastique des fonds de la Bibliothèque royal khizanat al-kutub au Caire, sous le regime du calife fatimide al’Aziz bi-llah”, *Proceedings of the Ninth Congress of the union europeenne des arabisants et islamisants* (Amsterdam, 1978), Leiden, 1981.

Koleksiyonun yok olmasından hemen sonra doğmuş Halepli bir tarihçi “sahicilikte, yazı ve cilt güzelliğinde eşi benzeri olmayan, hepsi çok değerli” altı yüz bin cilt olduğuna yemin edecek kadar ileri gider. Biz bu sayıdan bir sıfırı rahatlıkla atabiliriz, kalan sayı üzerinde ister hagiograf olsun ister düşman, çeşitli yorumcular mutabıktır. Çoğu zaman birbiriyle çelişen metinleri bir araya getirdiğimizde, karşıdaki sarayın (varis hükümdarınki) yanına bir ek binanın yapıldığı anlaşılıyor. Metinler, hâlâ yerinde duran Akmar Camisi’nin karşısını işaret ediyor. Demek ki “yeni çıkan kitaplarla” tanışmak istediğinde halifenin tek yapması gereken sokağın karşısına geçmektir, onu da layıkıyla at sırtında yapar. Atından sekiye iner, kütüphanecilerse henüz bilmediği yeni kitapları ona saygıyla sunar. Ama çok geçmeden sıkılır, hizmetçilerini takip ederek rafların arasına girer ve adeta kafayı bulana kadar kitap karıştırır.

Aynı yerde, Al-Muiz caddesini ortadan ikiye ayıran zarif sebil-küttaba iki adım uzaklıktaki bugünkü Al-Kutunfuş caddesinde, halifeliğin devasa mirasının hatırı sayılır bir kesrinden bu kamu kurumu doğmuştur.

Zaman zaman bağırsaklarını çıkarttığı genç insanlara meraklı halife Al-Hakim -996’dan kayıplara karıştığı 1021’e kadar hüküm sürmüş sevimli ve nihayetinde çok basit bir adam-, Bağdat’ta Farisi Sabur’un seçmiş olduğu ismi yeniden benimseyerek bir Bilim Evi kurdu.⁵³ 24 Mart 1005 Cumartesi günü açılan ev, daimi ikametgâhı olan Küçük Saray’ın kuzeyinde (aslında karşısına yerleşmesi gerekirdi, ama adam orijinal bir tipti), aynı binada bulunuyordu. “İnsanlar hiçbir sınıf ayrımı olmaksızın oraya koştu, zira mekân herkes içindi.” Herkes için derken, kurucusunun ruhuna uygun olarak “kitap okumak, incelemek ve kopya etmek” isteyen herkes. Bu mekânda ayrıca dinî bilimler, felsefe, astroloji, matematik, gramer ve tıp alanında konferanslar da verilirdi. “Mobilyalı ve süslü,

53 Bu iyi tartılmış tercihe rağmen, birtakım sekreterler ve tarihçiler bu kurumu *dar el-bikma* gibi değişik adlarla anacaktır.

her kapısında ve her koridor sonunda perdeleri olan” bir binaydı. Soylu taş duvarları, harikulade süslemelerle, ahşaptan oyma çalgıcı ve rakkaselerle doluydu. Mekân daha sonra hastaneye dönüştürüldüğünde heykellerin yüzü alelacele duvara döndürüldü, ama Kahire İslam Müzesi’nde bazı parçaları hâlâ görülebilir. Halife *bat mansub* ya da oranlı yazı (Arapçada “kaligrafi” kelimesi yoktur) hakkında muhteşem kitaplardan olağanüstü bir bağış yaptı; o kadar güzel kitaplardı ki, “başka hiçbir hükümdarın sarayında böylesi görülmemiştir” diyordu bir saraylı. Vakıf işlerinin yürütmesini sağlayan Fustat’taki arsa ve gayrimenkuller de bağışa dahildi. Vakfın yıllık bütçesi 257 dinardı: Hasırlar için 10 dinar, içme suyu için 12 dinar, kitaplık kâğıt için 90 dinar, kütüphanecinin maaşı 48 dinar, ayakçının maaşı 15 dinar, mürekkep ve kalem masrafları 12 dinar; perdelerin onarımı 1, kitapların onarımı 12 dinar, keçe halılar ve kışlık örtüler 9 dinar. Kâğıt masrafının büyüklüğüne dikkat etmeden geçmeyelim. Ve Al-Makrizi’nin hiç sözünü etmediği 48 dinarlık bir açık olduğuna da. Belki bu meblağ da çoğaltıcıların ücretiydi. Yazı malzemeleri isteyene bedava dağıtılırdı, içme suyu da. Ama *dar el-ilm*’de rahatlığa ve bolluğa bu kadar önem verilmesi muhtemelen Sünniler’in şüphelerini gidermeye yönelikti: Hanedan İsmaili’ydi, üstelik genç ve popüler Hâkim güven vermiyordu. Bu yüzden onların âlimlerinden ikisini kuruma tayin etti. Fikirlerin çatışması muhtemelen 1009 yılının bir günü patlak verdi, zira *dar el-ilm* birdenbire kapandı ve iki şeyhinin kafası kesildi. Bir süre sonra yeniden açıldığında kendini resmî olarak İsmaili inceleme ve propaganda merkezi kimliğiyle sundu.

Bu zaman aralığında Büyük Saray’da hâlâ hatırı sayılır sayıda edebiyat harikası vardı, 1043-1044’te bir vezir bunların envanterinin çıkarılmasını, değerinin belirlenmesini ve ciltlerinin yenilenmesini emretti. Usturlab üreticisi bir uzmanın yalnızca saf bilimler için altı bin beş yüz cilt saydığı bilinmektedir. Akademinin varlığı ve çalışmaları, yakında yüz yıllık olacak koleksiyonun kalitesini düşürmemişti.

Sonra ülkenin bahtı karardı. 1065 ile 1072 arasında Nil’in suları bir kere bile yeterince yükselmedi. Kıtlık ve anarşinin

hüküm sürdüğü o yedi uzun yılda halife Al-Mustansır'ın sarayında bomboş bir odada adi bir halının üstünde oturduğu, kadınlarının haremnden çıkıp sokakta dilendiği bile görülecekti. Kasaları ve çekmeceleri bizzat kendi açmış, gözlerini kapayıp işbirlikçilerine “gelin alacağınızı alın” dercesine davet çıkarmıştır. Örneğin 1068'de Fustat'tan geçen 100.000 dinar değerinde harikulade güzellikte kitaplarla yüklü yirmi deveden oluşan bir kervana vezir Abdulfaraj saraydan alacağı 5000 dinar için el koymuştur.* Ama ikametgâhı, zenginliğin varsaydığı güvenlik tedbirlerinden yoksun olduğu için kitaplar bir aya kalmadan çalınmış, Faslı bir alıcıya satılmıştır. Kitapların Al-Moravi tarafına ulaştığını işaret eden hiçbir kaynak olmadığına göre, ganimetin İskenderiye ile yepyeni Marakeş arasında dağıldığı farz edilmektedir.

Paralarını alamayan Türk askerleri de diğer nazırlar gibi yapar, ama sadece *dar el-ilm*'de. Görünen o ki stokları ya aynı alıcılara satmışlardır ya da Bağdatlılara, zira Nil boyundan İskenderiye'ye doğru ilerlerken Luvata Berberi kabileleri tarafından pusuya düşürülürler; Berberiler muhteşem ciltlerden kendilerine sandalet yapar, özenle kaligrafiye edilmiş sayfaların ateşinde yemeklerini pişirir. Efsaneye göre, o kadar çok kitap yakmışlardır ki küller çabucak kumla kaplanan bir höyük oluşturmuştur. Bu höyüğe uzun süre Kitaplar Tepesi denmiştir.

Her nasılsa Bilim Evi sonunda yeniden açılır ve faaliyetlerine kaldığı yerden devam eder. Hem de öyle yiğitlikle eder ki, Mustansır'dan sonra tahta geçmesi gereken resmi varis Nizar'ı öldürten diktatör Al-Afdal'ın emriyle 1119'da yeniden hoyratça kapatılır (Haşhaşiler hizbini oluşturacak olan Nizari muhalefeti burada doğar). Ancak dört yıl sonra Al-Afdal halife Amir tarafından bıçaklanınca evin yeniden açılacağı ilan edilir. Ama bu kez “siyasi ve dinî meseleler hakkında tam bir serbesti içinde süren münakaşaların doğurabileceği infiali yatıştırmak için”⁵⁴ daha küçük bir şekil altında, Büyük Saray'ın güneyinde, yani

* Şu değerli hesabı R.W. Bullet'a borçluyuz: Bir deve yükü yaklaşık 1500 esere karşılık düştüğüne göre toplamda yaklaşık 40.000 kitap olmalıydı.

54 André Raymond, *Le Caire*, Paris, 1993.

dışında açılacaktır. Bugün Han el-Halili adını taşıyan yerin göbeğinde defter satılan yokuşlu sokakta bulunan Bilim Evi bir elli yıl daha işleyecektir, demek ki başka tacizlerden de kurtulacaktır. Selahattin'e kadar.

Kürt Selahaddin Mısır'da iktidarı ele geçirdiğinde, orada Fatımi kütüphaneleri bulmaktan çok memnun oldu: Askerlerinin parasını onlarla ödedi ve Şiiliğin mekânlarını temizlemekte ne kadar kararlıysa, kütüphaneleri haraç mezat satmakta da o kadar hayasız davrandı. Zaten halifelik kasalarında kala kala yüz yirmi bin cilt kalmıştı, bunlar hâlâ "dünyanın harikalarından biri" olarak kabul ediliyordu. Müzayedeyi Kadı Al-Fadıl yönetecekti, ama o da Darb al-Mlukiya sokağındaki medresesinde kendi kütüphanesini kurmuştu ve elbette menfaati doğrultusunda işten kârlı çıkmak için dağıtımı utanmadan sulandırdı. Belki söylendiği gibi ciltleri çalmaya ve değerini düşürmek için kitapları suya daldırmaya kadar vardırırmamıştır işi, kitapları bunu yapamayacak kadar çok seviyordu. Ancak bir tarihçinin anlattığına göre, alıcılar saray ağasını –okuma yazma bilmeyen bir Türk– kitapları kurtların yediğine, yere atılmaları ve silkelenmeleri gerektiğine inandırmışlar. Böylece bir güzel yıprattıktan sonra on gümüş sikkeye satın alıp yatırımlarını ikiye katlamışlar.

Selahattin bundan on yıl kadar sonra Suriye'de Amed'i ele geçirdiği sırada Fadıl'a bizzat ikramda bulunarak, şehir kütüphanesinden hoşuna giden kitapları seçip almasını söyler. Yetmiş katır yükü kitap Fadiliye'ye doğru yola koyulur. Bu sonuncunun birikimleri, yorumcudan yorumcuya, otuz bin ile bir milyon kitap arasındaydı, ama sahibi olduğu kitapçı 124.000 kitap bildirmiştir. Zenginlik göstergesi: Al-Fadıl'ın genç oğlu Abu Tammam'ın *Hamasa*'sını okumak ister, babası bu kitabın sahip olduğu otuz beş nüshasını getirtir ve sayfalarını düşünceli düşünceli karıştırır: "Bunu bana şu ve şu çoğaltmıştı, buysa şu meşhur hattatın elinden çıkma..." derken birdenbire karar verir: En iyisi hizmetkârlardan birini gönderip çocuk için bir dinarlık bir nüsha satın almak.

1294 yılında, kökleri bir önceki hanedanın başlarına kadar giden ve kadının bütün ömrü boyunca topladığı ve yeniden bir

araya getirdiği büyük koleksiyonlardan geriye tek eşsiz kitap kalmıştı: Rivayete göre 656'da öldürülen üçüncü halife Osman'ın elinden çıkma, Fadıl'a 30.000 dinara patlayan, bunca pahalı olduğu için özel bir çekmecede saklanmış olması sayesinde hayatta kalan, Kufi alfabesinde yazılmış bir Kuran. Zira yine yoğun bir kıtlık döneminde, medrese öğrencileri her gün kütüphaneden birer kitap götürüp karşılığında birer pide almış; bir başka dönemdeyse fukaha kitapları "üçer beşer" götürmüş ve kaybetmiş.⁵⁵

Ortaçağ'da Kahire dört büyük özel kitap koleksiyonu gördü, bunlardan ilk ikisi Yahudiler'e aitti: Tabip Efraim'in otuz bin cildi ve vezir Yakub bin Killis'in aynı büyüklükteki koleksiyonu. Rivayete göre Yakub bin Killis servetini öylesine namussuz yollarla elde etmişti ki, bilim için cömertçe para harcayarak –şatafatlı sarayının kethüdası kitap alımlarına her ay en az bin altın dinar döküyordu– bunu unutturmaya çalışıyordu. Üçüncü sırada şair, tabip ve Aristoteles hakkında bir tefsir kitabının yazarı Al-Muarri'f'in koleksiyonu gelir. Mantıkçı Sadid el-din, Usaibia'ya anlatır: "Onun evinde kitapların dolaplar içinde durduğu devasa bir salon gördüm. Etkileyici olan, her konuda binden fazla incelemeye sahip olması değil, her kitabın sırtında konusuyla ilgili güzel cümlelerin yazılı olmasıydı." Bugün bu arşivlerin akıbeti bilinmiyor. Dördüncü ve en çok hayranlık uyandıran koleksiyon zengin Fatımi Prensi Mahmud al-Davla bin Fatik'inkiydi...

Usaibia hayret içindedir:

–Ama bu koleksiyondan kalan nadir parçalar artık birer kırıntıdan ibaret!

Şeyh Sadid:

–İşin aslını ben sana anlatayım. Prens hiçbir şeyi okumayı ve yazmayı sevdiği kadar sevmez, her akşam atından iner inmez kendini tutkusuna teslim ederdi. Eksiksiz bir şairdi. O aniden

55 Al-Makrizi, aktaran A. Fuad Sayyid, "Que reste-t-il de la bibliothèque des Fatimids?", *Des Alexandries II. Les métamorphoses du lecteur*, Paris, 2003.

ölünce zevcesi –o da hükmeden ailenin prensesiydi– kölelerine emir verdi ve Mahmud’un tüm kitaplarını sarayın iç avlusunda toplattı. Ve kendi sesiyle cenazesini okurken, onu aşkından mahrum eden kitapların hepsini birer birer ve yavaş yavaş büyük havuza attı.

Nitekim Arap kütüphanelerinin vakayinamesi, ancak varlıkları sırasında ve sonrasında etraflarında oluşan hayallerin hikâyesini de içerdiği zaman tam ve sahici olabilir. 999’da İbni Sina on dokuz yaşındaydı ve daha o yaşında Buhara sultanının sarayına davet edilecek kadar itibar kazanmıştı. “Orada, kutu kutu, sıra sıra istiflenmiş kitaplarla dolu birçok salon gördüm; salonların biri Arap filolojisine ve şiire ayrılmış, bir diğeri içtihadı, vs [...] Eski [Yunan] yazarların kataloğunu inceledim ve arzuladığım bazı kitapları aradım; pek az insanın adını duyduğu, hatta bu ziyaretten önce ve sonra kendim de başka hiçbir yerde görmediğim kitaplar gördüm.” Kütüphaneyi kendi kişisel gelişimi için çok iyi kullandı. Öyle ki kütüphane tamamen yandığı zaman, başka hiç kimse kendisi kadar bilgili olamasın diye onu İbni Sina’nın ateşe verdiği efsanesi doğdu.

Müslüman âleminin diğer kütüphaneleri, genellikle her türden sayısız çatışmanın doğrudan ve çoğu zaman kasıtlı kurbanı oldu. Şam, Halep, İsfahan ya da Alamut’taki parşömen kadavralarının sayısı, etten kemikten ceset sayısından az değildir.

Keza 10. yüzyılda Basra. İbn Sivar’ın kurduğu *dar el-ilm* aynı zamanda bir *dar el-kutub*’du, yani Kitap Evi: “Oraya giderek eserleri itinayla okuyanlara ya da yazıya geçirenlere destek verildi.” Al-Hariri: “Uzak diyardan evime dönünce, yazı insanları için buluşma, yöre eşrafı ve hariciler içinse rastlaşma yeri olan *dar el-kutub*’a gittim.” Sonra, anlaşılan o ki hırsızlıkla suçlanacak bir astrolog, yakınlarında çadır kurmuş bir Bedevi kabile reisinde haset uyandırmış, o da kütüphaneden girip çarşıdan çıkarak bütün şehri yağmalamış.

1080 yılında Trablus, Suriye'nin zengin ve parıltılı bir limanıdır, Asya dışındaki ilk kâğıt fabrikalarından birine sahip olan şehirde önemli sayıda kitap üretilir. Daha yeni kurulan kütüphanenin dünyanın en zengin kütüphanesi olduğu söylenir, bazıları 50.000'i Kuran ve 20.000'i tefsir olmak üzere 3 milyon kitaptan söz eder; Banu Ammar'ın hizmetindeki bir Şii, gece ve gündüz daima en az otuz kâtip iş başında olacak şekilde 180 ücretli kâtipin çalıştırıldığını gayet sıradan bir şey gibi söyler. Bu mekân bir *dar el-ilm*'dir, başka deyişle öğrencilerin ve ustaların yaşadığı bir üniversite. Ancak 1099'dan beri Haçlılar hiç durmadan şehri kuşatır, limanı ablukaya alır. Şehrin sakinleri birçok defa halifeden yardım ve destek ister; nihayet 1109'da halifeden mektup gelir, ama mektupta adını duyduğu güzel bir yerli kadının kendisine gönderilmesi emrinden başka bir şey yoktur. Buraya kadar mış: Tripolililer teslim olur. Şehre güle oynaya giren Franklar, "madem ki cenk edemedik, bari kütüphaneyi ateşe verelim!" diye düşünmüş olmalı: "Bir papaz –Allah onu kahretsin!– gördüğü kitaplar karşısında dehşete düşer. Kuran'ların olduğu bölüm dedir. Bir kitap açar: Kuran; bir başka kitap açar, yine Kuran. Yirmincisinde, 'Burada Kuran'dan başka bir şey yok, yakın hepsini!'der."⁵⁶ Yangından geriye kalan, çapulcuların yağmaladığı birkaç kitaptır. Haçlılar o kadar çok yakıp yıktılar ki, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bir "nefret mirası"⁵⁷ kurdular.

1255'te Alamut kalesinde Moğollar tarafından yok edilen Haşhaşiler'in kitaplarında, rivayete göre, elbette cinayet ve büyüden başka hiçbir şey yoktu. Gerçekte durum çok daha beterdir.

İslam'ın ilk bahtsızlığı, peygamberin halefini belirleyememesi ve herkesin halifelğe göz dikmesinden doğmuştu. Rakip hanedanların kurucuları ve taraftarları birbirini yerken, pek çok mümin halifelğe bir tek Ali'yi layık görüyordu: Değil mi ki o Hz. Muhammed'in kuzeni ve damadı, babalığının büyük oğluy-

56 Khitat el-Sham, aktaran Y. Eche: *Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mesopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Âge*, Şam, 1967.

57 P. K. Hitti, *The Arabs*, Londra, 1948.

du? Ama anlaşılan, bu şeref Ali'yi cezbetmiyordu ve en sonunda görevi kabul ettiğinde önce kendisi, sonra kardeşi ve oğlu öldürülecekti. Halifenin peygamber soyundan olması şartını savunanların hüsrânı Şiiliği ve başlıca kolu olan İsmailiği doğurur, buradan da Fatımiler, Dürziler ve Nizariler türer. Dağdaki İhtiyar Adam gibi benzersiz bir hikâye önce Nizariler arasında kuytulanır, Ağa Han ise çok daha sonra ve uslu bir şekilde ortaya çıkacaktır.

“Daha yedi yaşında bir çocukken bilginin her türüne tutuldum.” Haşhaşiler Devleti'nin kurucusu ve ilk büyük üstadı Hasan Sabbah, sırf başlığıyla bile hizip kurmanın ilk dersini veren mevsimsiz otobiyografisinde bunu söyler: *Ustamızın Maceraları*. Nitekim artık hep böyle anılacaktır: Sayyidna, yani efendimiz. Kum'da bilinmeyen bir tarihte doğar, kâtip ve hattat olarak yetiştikten sonra kendini daha ileri öğrenime verir ve bu amaçla Pers ülkesine, Suriye'ye ve Mısır'a gider. 1078'den 1081'e kadar Kahire'de kalır, tahmin edileceği gibi, bu üç yıl boyunca Fatımi iktidarı tarafından krallara layık şekilde ağırlanır. Felsefi okumalara doyan entelektüel Hasan Sabbah, 1071'de misyoner ya da *da'i* olur ve bu sıfatla İsmaili öğretisini yayar. Bunu o kadar iyi yapar ki bir gün Alamut kalesini elinde tutan komutanı yerini kendisine bırakmaya ikna eder, tazminat olarak 3.000 altın dinar lütfedeceğini da ekler.

Çünkü, geçirdiği hesaplı başıboş yıllardan ve Pers ülkesinin kuzeyindeki dağlık bölgelere, Hazar Denizi tarafındaki Dailam'a duyduğu ilgiden anlaşılacağı üzere, bu adamın bir tasarısı vardır.

Ata Melik Cüveyni'nin anlatımıyla “Alamut diz çökmüş, boyununu yere uzatmış bir deveyi andıran bir dağdır.” Babası gibi, bu Persli de Moğol işgalcilerin düşünceli hizmetindedir, Hülâgü'nün ilerleyişine katılır ve bunun ayrıntılarını Bağdat denen hayalet şehre vali olduğunda, her ne kadar Sünni önyargılarla dolu da olsa, belli bir inandırıcılıkla anlatacaktır. Alamut yerel dilde “kartal yuvası” demekti, devasa bir kayanın tepesindeki bu kovuğa ancak azgın bir sele bakan daracık bir patikadan geçerek varılabiliyordu. Yukarıda bahçeler, saraylar, her sabah yeniden bakire doğan güzel genç kızlar ve devasa bir kütüphane olduğu

söyleniyordu. Bu güzelliklerden yalnızca sonuncusu doğrudu: Sayyidna kendini oraya kapatacak ve bir daha hiç çıkmayacak, geriye kalan otuz dört yıllık ömrünü okumak, tefekküre dalmak ve yazmakla geçirecekti. Bir de emir vermekle. Civarda ve hatta ta Suriye’de Cebel Bahra’ya kadar ele geçirilen ya da inşa edilen benzer kalelerden –Kadmus, Masyaf...– bir kümelenme oluştu; bu kalelerin de birçoğunda felsefe ve çeşitli bilgi alanlarında kitap koleksiyonları vardı. Hani insan neredeyse Wagner’in büyü kazanına düşmüş bir Montaigne gördüğüne inanacak!

Hasan Sabbah ile özellikle Selçuklular olmak üzere, İsmaili öğretisinin muhalifleri arasındaki husumet, 1094’te Kahire’de yeni Fatımi halifenin başa geçişi sırasında patlak verdi: Daha önce gördüğümüz gibi, mirasçı Nizar Sünniler’in komplosuyla devre dışı bırakılmıştı. Buna karşı Alamut’un münzevisi, “su ve yağmur kadar meşru bir eylem” saydığı siyasi cinayetleri intihar komandoları aracılığıyla gerçekleştirecek ve sistematikleştirecek kadar etkili bir mistik ezoterizme dayanan “yeni vaazını” vermeye başladı. Moğollar gelip yerel başıboş güçleri dümdüz edene kadar en az elli halife, kral ve vezir, fidayin’lerin* hançeriyle can verecekti. Moğollar yanılmadılar, ülkenin imhasına Alamut’tan başladılar. Aradan yedi büyük üstad geçti ve Suriye kolunda Franklar üzerinde büyük etki bırakan “Dağdaki İhtiyar” gibi başka yılmak bilmez katiller hüküm sürdü. Bu sonuncunun adı Raşid al-Din Sinan’dı, Masyaf’ta yerleşmişti ve 1193’te öldü.

Hülagü, Haşhaşiler’in öldürmek için haşhaş yutmaya ihtiyaçları olmadığını bilir (söz konusu rivayet bölgeyi 1273’te ziyaret eden Marco Polo’yla birlikte yayılacak ve Vladimir Bartol’un 1938 tarihli romanında doruğa varacaktı). Öldürücü zehir, okumalarla beslenen İsmaili entelektüellerin dilbazlığı idi. Hülagü bunu yolunun üstündeki her yerde –Semerkant, Buhara, Balk, Herat, Harezm– kitapları

* Bu sıfat ve isim, başka bazı kitapların yanı sıra Bernard Lewis’in kitabının Fransızca versiyonunda da “adanmış” ifadesiyle çevrilerek tatlandırılmıştır. Sık sık “kurban edilmiş” ifadesiyle de çevrilen bu kelime aslında “fidye” kelimelerinden gelir; eski bir nezaket ifadesi olan “Senin için fidye olayım!”daki anlamıyla.

da yakmayı bir kez olsun unutmayan büyükbabası Cengiz Han'dan miras almıştı. Gel gör ki Alamut'ta şaşı Cüveyni eline hâkim olur: "Bütün dünyada nam salmış kütüphaneyi teftiş etmek arzusuyla, krala Alamut'taki değerli kitapların yok edilmemesini telkin ettim. Beni tasdik etti ve gerekli emirleri verdi; böylece ben de kütüphaneyi baştan sona taradım, karşıma çıkan tüm Kuran nüshalarını ve seçtiğim başka bazı eserleri *O ölüden diriye çıkartır...* suresinin ruhuyla kurtardım.⁵⁸ Keza, kaideler, küresel usturlaplar gibi, kimisi parça parça kimisi birleştirilmiş bütün astronomi aletlerini de aldım. Kitapların geri kalanınıysa, onların sapkın görüşlerinden ileri gelen yanılğılarla dolu oldukları ve geleneğe de, akla da dayanmadıkları için yaktım." Demek ki bu Cüveyni, vatan haini olmakla kalmaz, riyakâr ve yalancıdır da: Yok edilmesin diye Han'dan izin aldığı kitapları kendi keyfine göre ayıklayarak yok eder; üstelik daha sonra kendi anlatımında kullandığı İsmaili vakayinamelerinin bir kısmını ve Hasan Sabbah'ın bazı yazılarını kendine sakladığını ya da suretini aldığını söylemez. Kafaları iyice karıştırırsa, daha birkaç sayfa önce, Alamut'ta İslam'ın saflarına katılmak isteyen büyük üstatlarından birinin, 1210 ve 1221 yılları arasında Kazvin'deki ulemayı babasının, büyükbabasının ve kurucunun kütüphanelerini ziyaret etmek için kaleye çıkmaya ve muzır kitapları bulup "Allah mezarlarını ateşle doldursun!" bedduasıyla yok etmeye davet ettiğini anlatmasıdır.

Alamut'taki İsmaililer de unufak edildikten sonra, Moğollar'ın Bağdat'a ulaşmasını kim engelleyebilirdi ki?

13. yüzyılın ortasında Abbasiler'in payitahtında otuz altı kütüphane vardı. En ünlüsü elbette Halife El-Mustansır'ın 1233'te kurduğu, seksen bin eserin yüz atmış hamalla taşındığı medresenin kütüphanesiydi. Öylesine hayranlık uyandırıcıydı ki, Mısırlı yorumcu Al-Kalkaşandi *bile*⁵⁹ onu büyük kütüphaneler listesinde ilk sıraya koyar; yani hacimsel analiz bakımından

58 30. sure 18. ayetin başı; ama cümleinin anlamı tamamen açık değildir.

59 Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and His Library*, Leiden, 1992.

ondan üstün olan Kahire'deki Fatimiler'in kütüphanesinin de önüne. Ağabeyi tarafından gururuna dokunan bu toprakları yeryüzünden silmekle görevlendirilen Hülagü'nün orduları 1258'de Bağdat'a saldırdı ve halife ile ailesinden başlayarak öldürebildikleri kadar çok insanı –söylenene göre yüz binlerce şehir sakinini– öldürdü. Sarayda bulunan meşhur kaligraf Yakut al-Mustasimi ise, bir minarenin tepesine saklanmayı akıl ederek canını kurtardı.

Kan oluk oluk akmadan önce, Hülagü ulemayı toplayıp onlara şu soruyu sormuştu: Kötü bir Müslüman hükümdar mı yeğdir, yoksa adil bir kâfir mi? Kendisinin Budist olduğunu bilmek önemli, ama bunun doğru cevabı seçmeye gerçekten yardımı olur muydu? Her halükârda kafalarının kesileceğine kani olan bilgiler ağızlarını açmadı ama İbn Tavus öne çıktı ve “adaletli kâfir yeğdir” dedi. Üstelik bunu kararlı bir sesle söylemekle kalmadı, fetva çıkararak mührünü bastı. Bu sayede kendisi, maiyeti ve kitapları için bir geçiş belgesi ve katliam sırasında kimvurduya gitmemesi için ona eşlik eden bin kişilik bir güvenlik ordusu edildi, daha sonra da önemli bir göreve tayin edildi.⁶⁰ Artık han olan, bilime ve astronomiye düşkün Hülagü de, Tebriz'den çok uzak olmayan Maraga'daki ikametgâhında bilimle ilgili eserler biriktirdi. Astronom ve filozof Nasır al-Din al-Tusi'ye de orada bir rasathane kurmasını emretti. Bu meşhur bilgin o sırada altmış yaşındaydı. Bir İranlı ve İsmailî olarak Alamut'un astronomuydu. Hülagü'nün asası altındaki İlhaniler'in yepyeni başkenti Maraga'ya ta Çin'den uzmanlar geldi ve daha sonra Salamanca'da ortaya çıkacak olan, astronom ve Haham Zacuto kendi *Almanach perpetuum*'una temel olan önemli gezegen tablolarını üretti. Zacuto İspanya'dan kovulunca ilmini Portekiz sarayının hizmetine sundu ve onun sayesinde, yani aslında Alamut sayesinde, Vasco da Gama Ümit Burnu'nu geçti. Moğol'un Bağdat'ın altını üstüne getirmesinin siyasal anlamı, spekülasyon ve

60 Kohlberg, bu ilginç düşünür ve kişiliğin okumalarıyla ilgili gayet sarıh bir inceleme yapmıştır; ama kitapları dünyanın en burjuva âdeti gereği oğullarına miras kaldığı için burada bahsetmeyeceğiz.

bilime duyduğu merakta yatar. İbn Haldun'un yüz yirmi yıl sonraki anlatımıyla, Hülagü'nün orduları bir hafta boyunca ısrarla kütüphaneleri yaktı, "tarif edilemeyecek kadar güzel kitapları" Dicle Nehri'ne attı, "[...] kitaplardan köprü oldu, köprü'nün üzerinden atlılar ve piyadeler geçti, nehrin suyu elyazmalarının mürekkebiyle kapkara oldu." Hatta hikâye Alaaddin masalına bile girdi: "Geceleyin Bağdat'ın kapıları sapkınlar şehre hâkim olup kitapları Dicle'ye atmasın diye kapatılır." Dönemin bir tanığı Moğollar'ın yarattığı neredeyse doğaüstü dehşeti şöyle özetler: "Geliyorlardı, yakıyorlardı ve kapıyorlardı, sonra yarım tur geri dönerek kaptıklarını götürüyor ve bir anda kayboluyorlardı." Ama bu ayrıcalıklı muamele yalnızca küçük şehirlerde geçerliydi: Bağdat'ta önce herkesi öldürdüler, sonra da muhteşem şehir bir daha belini doğrultmasın diye rasathaneleri, hastaneleri ve üniversiteleri –bentleri ve su kemerlerini de unutmadan– sistematik biçimde yıktılar.

Fakat Timurlenk'in orduları 1401'de burada ve Suriye'de daha beterini yapmayı başardı: Ne bir insan, ne bir kitap, ne de bir minare ayakta kaldı. Dümdüz edilmiş Bağdat'ın karşısına yüz yirmi tane kule dikildi ve her birine yedi yüz elli sakin yerleştirildi, daha sonra Semerkant'ın savaşçıları bulaşıcı hastalıklar yüzünden –aylardan temmuzdu– kendiliğinden kaçtı. Fakat hiçbir kaynak o yıl Bağdat'ta kitapların kasıtlı olarak imha edildiğinden bahsetmez, belki de imha edilecek kitap kalmamıştı. Öte yandan en az iki defa, teorik bilgileri haiz adamların katliamdan esirgenerek Semerkant'a gönderildiğini tespit edebiliyoruz. Ayrıca İbn Haldun'un da –önemli bir ayrıcalık istediği ve elde ettiği– Timur'la birçok kez oldukça uzun istişarelerde bulunduğunu ve Timur'un tarih öğrenmeye hevesli, bilginlere karşı çok kadirşinas olduğuna tanıklık ettiğini öğreniyoruz.

İşte böyle bir demet havai fişegin ardından, "Arap dünyası yüzyıllarca bilimsel hareketten ayrılır."⁶¹ Fes, Gazze ve Şam'daki

61 Youssef Eche atmışlı yıllarda böyle iç çekmişti, bir gün ona geri döndüğünü görmeyi umup ummadığını söylemeden.

kütüphanelerin okurlarına aynı anda hem rulo hem de kodeks formunda, parşömen, papirüs ve Hindu *olei*'leri* gibi çeşitli malzemeler üzerine yazılı kitaplar sunmak biçiminde aslında olağanüstü bir ayrıcalığa sahip olduğu, dillerin ve ortamların çokluğu sayesinde bilgilerin çeşitliliğinin ve hayalgücünü genişletme imkânının da katbekat arttığı çabucak unutulacaktır.

Dilin henüz oturmadığı ilk iki yabancı yüzyılını geride bıraktıktan sonra İslam şu tuhaf durumu arz eder: Her biri ışığı kitaplarda arayan, mekânda uzak ama zamanda yakın üç rejim –Bağdat'ta Mamun, Kurtuba'da Emeviler ve Kahire'de Fatımiler– keşif ve akıl yürütme merkezleri kurar. Ama 1000 yılı geride kaldığında, Batı'nın daha gözleri bile kırpışmazken ortodokluğun kılıcı bütün İslam'ın üstüne düşer: Artık kütüphanelerin yeri medrese olacaktır, böylesi daha güvenlidir.

Arap-Müslüman kütüphane kayıplarının sebebi, katıksız aptallıktan çok, din kaynaklı ayrışmalar ve tıkanmalar olmuştur. Tıpkı Avrupa'daki inanç çatışmaları gibi.

Nitekim şu kanıtlanmıştır ki, Abbasiler ve onlardan öncekiler, başlarını ibadetten, kılı kırk yaran tartışmalardan ve bitmek bilmez siyasi-dinî komplolardan (Sünni halife-Şii vezir gibi ya da tersi) kaldırabilseydi, Moğollar bu kadar kolay galip gelemezdi: 1258'de Halife Al-Mustasim'in orduları aslında sayı bakımından işgalcilerinkinden üstündü.

* Tamil dilinden gelen bu kelime, Hintlerin kitaplarının sayfalarını sağlayan kesilmiş ve birbirine bağlanmış palmye yapraklarını tarif eder.

Ehl-i Kitap

Tanrı gaz halinde bir omurgalıdır.

ERNST HÄCKEL

On ikinci yüzyıldan kalma *Sefer Hasidim* [Dindarın Kitabı] iki oğul düşünmemizi ister: “Biri kitaplarını ödünç vermekten nefret eder, diğeryse seve seve verir. Babaları bu durumda bütün kütüphanesini hiç tereddütsüz daha genç olsa bile ikinciye miras bırakmalıdır.”

Kahire’de bunu görmüştük, ama Bağdat’ta ya da Kurtuba’da da aynısı geçerlidir: Ortaçağ Arap dünyasında Yahudi kitaplıklarının zenginliği dikkate değerdir. Çoğu zaman evrensel olma hedefleri olmadığı için daha da çok. Hali vakti yerinde bir okur yalnızca Maimonides, Galienus, İbn Rüşd, Claudius Ptolemaios, İbni Sina, Aristoteles ya da Hipokrates’in kitaplarını toplar, onları Kitabı Mukaddes ya da Talmud’un yanına, belki daha

hafif eserlerin ya da kurgu eserlerin yanına koyar.⁶² Avrupa'nın kuzeyindeyse raflar çok daha az yüklüdür. Dolayısıyla dikkati daha çok çeker, dolayısıyla düşmanlığı da.

İsraililer'in kitaplığı ve özellikle bu kitaplığın biricik ve tek unsuru olan *Talmud*, bazıları onda "Kurtarıcı'ya ve Bakire'ye karşı küfür dolu göndermeler" bulduğu için, daimi ve neredeyse saplantılı bir sürekle avının nesnesi oldu. Aslında bu gelenek çok daha önceleri Suriye Kralı Antiochos'la başlamıştı, ama IX. Gregorius'u uyandıran, Yahudilikten dönme Nicolas Donin'in 1239 yılında⁶³ eski cemaatinin kükürt kokan okumalarına dikkatini çekmesi oldu. Papa, haziran ayında Fransa, İngiltere, İspanya ve Portekiz krallarına ve üst düzey dinî yöneticilerine gizli bir genelge yolladı: Emre göre, gelecek Karem'in Şabat'ında, zaten hepsi sinagoglarında olacak olan Yahudiler, evlerindeki bütün kitaplarını getirecek ve incelenmek üzere keşişlere verecekti. Uzun ve meşakkatli bir işti, yalnızca Fransa 3 Mart 1240 günü bu zahmete girdi. Birtakım hahamlar Kastilyalı Ana Kraliçe Blanche'ın başkanlık ettiği bir *disputatio*'nun huzuruna çıkma cüretinde bulunarak, metinlerinin kötü yorumlanmasını şiddetle protesto etti. Ama ne fayda. 15 Mayıs 1248'de, güya her şeyi okuduktan sonra, Papa Yahudi edebiyatını ve dehşetini mahkûm etti. Ama Fransızlar'ın beklemeye tahammülü yoktu: 1242'de Paris'te on dört araba dolusu kitap meydanda yakılmıştı, ardından muhtemelen 1244'te bir başka gün, on araba kitap daha. Elbette ki papalık kararını uygulamak gerekiyordu, haliyle 1250'li yıllarda daha da çok kitap yakıldı. 1263'te IV. Clemens Aragon kralına ve beylerine aforoz tehdidiyle emretti: Tüm Yahudiler kitaplarını incelenmek üzere teslim edecekti. 1299'da bu kez Yakışıklı Philippe (IV. Philippe) yargıçlara Engizitörlerin kutsal görevi ifasına yardım etmelerini emretti: 1309'da, yine Paris'te üç araba yükü kitap daha yakıldı. Bu arada taşra da boş durmuyordu.

62 S. K. Padover, XI. bölüm, Thompson, *The Medieval Library* içinde, New York, 1957.

63 Henri-Charles Lea, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge*, Paris, 1901 ve Grenoble, 1990; Gilbert Dahan, *Le Brûlement du Talmud à Paris, 1242-1244*, Paris, 1999.

Örneğin on yıl sonra Bernard Gui, halkın her zaman şenliğe hazır olduğu Toulouse'da, iki araba dolusu el konulmuş kitabı birkaç gün boyunca sokak sokak dolaştırdı ve sonra yaktı.

Böylece bir tür papalık âdeti yerleşti: 1320'de XXII. Jean, 1409'da V. Alexandre, 1553'te III. Jules ve daha niceleri Yahudiler'in raflarındaki kitapların elekten geçirilmesi ve yok edilmesi için talimat verdi. Anlaşılan o ki bu kitapların inatla, adeta bir sanal kütüphane oluşturarak yüzyılların raflarında yan yana dizilmesi, karşısındaki hiç değişmeyen yok etme dürtüsünü daha da kamçılıyordu. 1569'da Cremona'da hâlâ yakılacak on iki bin kitap bulunmuştu. Öyle ki, bir yazarın dediği gibi, "Talamuz"un bunca ateşli düşmanlık karşısında hayatta kalmış olması daha da çok hayranlık uyandırır.

Burası Reuchlin raporunun hikâyesi için uygun yer.

1508'e doğru Köln'deki Dominikenler'in vaftiz ettiği ve arpalık verdiği bir Yahudi kasap, eski dininin metinlerinde cirit atan dehşeti ifşa etme gereğini hissetti. Ne İbranice ne de Latince okuyan Pfefferkorn adlı bu adamın şikâyeti İmparator Maximillian'a kadar ulaşınca, o da soruyu resmî olarak sormaya karar verdi: Seçilmiş halkın kitapları, yakılarak yok edilmek üzere yasayla külliyen toplanmalı mıydı? İki uzmana rapor sipariş etti. Uzmanlardan biri büyük Köln Engizitörü'ydü ki, vargı-ları daha baştan yazılıydı. Diğeriyse Johannes Reuchlin adlı bir hukuk profesörüydü, Erasmus'un dostu, iyi bir Hıristiyan olan bu hümanist, 1506'da bir İbranice Grameri yazmıştı. Marsilio Ficino ve Giovanni Pico della Mirandola –onunla görüşürdü de– gibi, Reuchlin de Kabala yorumcusuydu ve hakiki Hıristiyan inancının onda gizli olduğuna inanırdı. Yahudiler'i özellikle sevmezdi, ama kitaplara ve mantığa tapardı. Bir hukukçu olarak verdiği cevap –bir Amerikalı araştırmacı tarafından Latince'den tercüme edilen ve Paulist misyonerler tarafından yayımlanan modern ve ışık dolu bir metin– metafizik düzlemde de okunabilir; *Yahudiler'in tüm kitaplarına el koymak, yok etmek ve yakmak*

gerekir mi sorusuna dair tavsiye başlıklı bu metin (1510) hoşgörü tarihinde bir köşetaşdır.

“Concives”, yurttaşlar: Reuchlin savına, Yahudiler’in imparatorun tebaasından oldukları ve hukukun korumasından yararlandıkları saptamasıyla başlar. İyi bir akılcı olarak, Yahudiler’in edebiyatı etrafındaki batıl inanç buğusunu siler ve tam bir panorama sunar: Yazılar, yorumlar, açıklamalar, vaazlar, felsefi incelemeler ve çeşitli bilimler son olarak da şiirler, masallar ve taşlamalar. Belki iyi araştırılırsa bu son türde Hristiyanlığa karşı sözlerin bulunabileceğini kabul eder, ama öyle bir kitap varsa da, “tıpkı yazarının tasarladığı gibi kendi başlığı olan” bir kitap olacaktır ve bireysel ifade bütün bir halkı bağlamaz. Geri kalanlar için Reuchlin Aristoteles’e ve Aziz Hieronymus’a başvurur: İnsan anlamadığı şeye nasıl karşı çıkabilir? “Eğer birisi matematiğe karşı yazarsa ve matematik hatta aritmetik bile bilmiyorsa, herkesin alay konusu olmaz mı?” Daha sonra dinleyicilerini dilbilim düzlemine, hakiki ile sahtenin tanımına ve Tanrı’nın lehçesine götürür ki bu kaçınılmaz olarak İbranicedir: Dominikenler önce öğrenmeye başlasın, sonra tartışma yapılır. Bunlardan sonra ağırlığı olan bir iddia ortaya konulabilir: Eğer Talmud’u yakmak için sebep olsaydı atalarımız çoktan yakardı, çünkü onlar Hristiyan imanı konusunda bizden daha sofuydular. Bu dikkate değer savunma, sarsıcı bir yenilik olan matbaadan yararlanan ilk metinlerden oldu ve meyvelerini verdi: İsrailliler’in elinden daha çok kitap alındı ve imha edildi; Reuchlin’in yazıları 1514’te Köln Engizitörü tarafından yakıldı ve kendisi 1522’de heretik olarak yakılmaktan zor kurtuldu. Ama yaygın antisemitizme karşı ilk saldırı gerçekleştirilmişti. Bugünün yayıncısı bu incelikli *Tavsiye*’nin en incelikli argümanının aslında ilki olduğuna, zira Alman hukukunun Roma’nın Katolik hukukundan farklı olduğunu ima ettiğine dikkat çekiyor. Reuchlin’in en dikkatli okurlarından biri Luther idi.

1500’lü yıllarda Venedik’te Yahudiler birkaç gruba ayrılırdı: Yurttaşlık haklarına sahip olan Levant Yahudileri, kuzeyden gelmiş olan ve daha o zamandan beri pek iyi gözle görülme-

yeniler ve batıdan geldikleri için “Ponant” denilen, İspanya’dan atılmış Yahudiler. Bunlar en yoksulları olduklarından gettoda yaşarlardı, her ne zaman Hristiyanlığı İbraniler’in inancından ve bu inancı yayan kitapların saldırısından savunmak gerekse, felaket ilk onların kapısını çalardı. *Esecutori contro la bestemmia* (küfür) adı verilen infaz memurlarına, evleri ve kütüphaneleri arayarak suç atfedilen kitaplara el koyma ve ayıklama yapmadan yakılmaya gönderme yetkisi verildi. Üstelik bu bir kerede olup biten bir şey değildi. Birkaç ay içinde ta Girit’e varana dek (o zamanlar Venedik egemenliğindeydi) yüz binlerce kitap yakıldı. Ama en çok Venedik’te yakıldı, çünkü en çok orada yayın yapılıyordu: Anversli Hristiyan Daniel Bomberg gibi şahıslar ya da soylu Giustiniani ailesi bu hakkı elde etmek için dünyanın vergisini ödüyordu. 1554’te Papa’nın Yahudiler’e yönelik azarlama ve paylamalarını yumuşatmasını sağlayan da, yine Serenissima’nın güçlü matbaacıları oldu: Toptan ve sistematik imhanın yerine, güçlü bir ön-sansür geldi. Ama *Esecutori*’leri bu da durduramadı: 1568’de depolardan çıkarılıp getirilen on binlerce kitap San Marco Meydanı’nda yakıldı, yayıncıları ve matbaacıları da ağır para cezalarına çarptırıldı.⁶⁴ Bu arada bu yayıncılık öylesine kârlı bir pazar haline gelmişti ki matbaalar Kefalonya Adası’na taşındı ve hatırı sayılır hacimde bir yasadışı ticaret ortaya çıktı.

İbrani harflerinin Tanrı’nın özünden pay aldığı kabul edilir, dolayısıyla Yahudiler’in kitap âleminde ne olursa olsun tüm yazılar kutsallaştırılır. İşte *geniza* denen, kullanılmayan kitapların ve daha genel ya da tembel bir anlamda elle yazılmış ya da basılmış her türlü belgenin –*Sefer torah*’ın bile– bir kenara ayrıldığı, üst üste yığıldığı, unutulduğu, “sırlandığı” ama –hele ki ateşe asla atılmadığı için, araştırmacı için bir Ali Baba mağarası, filozof için de beklenmedik bir düşünümün nesnesi olan rezerv buradan kaynaklanır. Dolayısıyla tarihte İbrani edebiyatının maruz

64 Paul Grendler başlıklar ve tirajlar hakkında çok net bilgiler veriyor: “The destruction of Hebrew books in Venice, 1568”, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 45. cilt, Kudüs, 1978.

kaldığı sayısız *auto-da-fé*'lerin etkisinin özellikle travmatik olduğu takdir edilebilir. M.Ö. 6 Aralık 167'de Suriye Kralı IV. Antiochos Ephiphanes, Yahudiler'in Helenleştirilmesine yönelik radikal bir girişimle bunu başlatan kişidir. Kudüs'te ve Filistin'de kitapların "parçalanarak ve ateşe atılarak" imha edilmesi öylesine güçlü bir olaydır ki Makkabiler'in isyanını tetikler. Yüzyıllar boyunca bulduğumuz başka örneklerse sadizme her defasında biraz daha yaklaşır.

İşte böyle, *am ha-sefer*'in yani Ehl-i Kitap'ın kitabı düzenli olarak ateşle flört etmiştir. Kimi zaman büyük Hirodes'in kendi Arap kökenini gizlemek için bütün yazıları yaktırması gibi vasat sebeplerle ki, bunun sonucunda kökleri ulusun kurulduğu zamanlara giden başka ailelerin de geçmişi yok olmuştur⁶⁵, çoğu zamansa mistik sebeplerden ötürü olmuştur bu. Hatta salt mitten ötürü: Kitap'ın sahih olmadığına ve Kitap'a rakip olabilecek her şeyin ateşle yok edildiğine yönelik bir inanç vardır. Kuran için geçerli olan bu inanç, kimilerine göre İbranice İncil için de geçerlidir: Kilise bunları yok ettiğinde geriye yalnızca kötü Yunanca çeviriler kalmıştır. Öyleyse, Akhenaton tektanrıcılığı kurduğundan beri kitap yakılması da vardı, diyebilir miyiz?⁶⁶ Buradan tektanrıcılığın ancak hoşgörüsüzlükle birlikte düşünülebileceğini söylemeye geçmek için tek bir adım yeter, ama pek çokları bu adımı atmaktan özenle uzak durmuştur.

Yahudi düşüncesinin tarihi alevler içinde yüzmekle kalmaz, kendi kitabını yakmak gibi has bir özellik de arz eder. 1233'te Montpellier'de Maimonides'in kurbanı olduğu kitap yakımı hafızalarda yer etmiştir, çünkü bu olayda bizzat ortodoks Yahudiler Engizisyon'un kapısını çaldı, Engizisyon da ellerini ovuşturarak önce bu ortodoksların heretik gözüyle baktığı kitaplardan, biraz

65 Edwards, *age*.

66 Gérard Haddad kitabının yeni versiyonunda hatırlatır: *Les Folies millénaristes Biblioclastes*, Paris, 2002.

düşündükten sonra ise Talmud dahil tüm Yahudi kitaplarından devasa bir ateş yaktı.

Musevilik, doğurduğu Mesihçi akımların abuk sabukluğu bakımından Hristiyanlıktaki Mesihçi akımlardan hiç geri kalmaz. Belli başlıları olan Sabetay Sevi, Baruhiah Russo ve Jakob Frank, kültürel sınırları tabularla ve söylenmeyenlerle belirlenen bir dünyada, gayet anlaşılabilir coşku ve sabuklamaların tohumunu ekmiştir. Ana tema ya da amentü şudur: “Mübarek ol, ey yasak olana izin veren!” Genç bakirelerden oluşan harem, ensest, çeşitli küfür eylemleri ve yemeyle ilgili her türlü yasağın çiğnenmesi sıradan ritüellerdir. Kitap’ın ve tüm kitapların imhası öğretinin bir parçasıdır. Buna örnek olarak 1757’de Podolya’da binlerce eser bir halk meydanında yakılır, törenler sırasında iyi Frankistler’in ayaklarında Tora parşömeninden kesilmiş çarıklar vardır. Dolayısıyla bugün internette bu fırsatçı sapmaları ciddiye alan çok sayıda site bulunması bizi şaşırtmamalıdır. Ama Hasidi Yahudisi Breslavlı Nachman’ın daha çetrefilli vakası bunlarla aynı kefeye konulamaz. Onun hakkında bilgimiz yok denecek kadar az: 1772’de doğdu, 1811’de veremden öldü, kısa hayatını başıboş gezmekle, Mesih olduğunu yazmakla, insanları kendinden nefret ettirmekle geçirdi. Çoğu zaman olduğu gibi, “büyük üstadların” kalan işlerini halefleri tamamlar, bu mistik hahamın halefi de sırdaşı Nathan’dı, özünde kitapların imha edilmesinin zorunlu olduğu yönünde bir saplantıdan ibaret olan öğretisini o yayacaktı. *Sefer ha-nisraf* yani yakılmış kitap kavramının kenarına nakışlar işledi, sonra bu başlığı taşıyan bir kitap yazdı ve onu 1808’de tam bir tutarlılıkla yaktı. Öğrencilerine kendi elinden çıkma notlarla dolu kâğıdı gösterdi ve yakmadan önce şöyle dedi: “Nicedir bu sayfanın öğrettiği şeyler ve nice olacaktır onun dumanından beslenen âlemler.” Onu yakmakla “dünyaya ışık getirecektir”, ona ne şüphe! Bu tür provokatif düşündürme yöntemleri bugün artık biraz da olsa görmüş geçirmiş hiç kimseyi etkilemiyor, ama zamanında büyük ses getirirdi. Öyle ki Nachmann işi tüm kutsal kitapları ateşe atma mecburiyetini vaaz etmeye kadar götürdü, çünkü onlar da tıpkı heretik kitaplar gibi “Kutsanmış Ad’a

yaklaşmayı imkânsız kılıyordu.” Bu adam bugün bir aziz kabul ediliyor; dünyada aralarında Yahudi köktendincilerinin de bulunduğu yüz binlerce mümin ona şaşırtıcı bir adanmışlıkla bağlı ama bilindiği kadarıyla hiçbiri işi eline kibriti alıp çakmaya kadar götürmüyor. Yine her şeyi kendisinin uydurmuş olması mümkün olan sırdaşına göre bu adam, düşüncesinin en uzak şiirsel ucunda, *sefer ha-ganouz* denen güzel teoriyi oluşturmuştu: Yakılan kitabın üstünde mutlak kitap kendini gizler. “Hiçbir el ona değmedi, hiçbir göz onu görmedi.”

20. Yüzyıl Öncesi Asya

Ben nasıl kitapları yok ettiysem, bu adam da benim surlarımı yıkacak, hatıramı silecek, gölgem ve aynam olacak ve bunu bilmeyecek.

JORGE LUIS BORGES

KÂĞIT BAMBUDAN DAHA İYİ YANAR

1899 kışında Çin’de Anyang’da toprak korkunç bir sel sonucunda yarılır ve köylerde bir söylenti hızla yayılır: “Ejder kemikleri bulunmuş, çok varmış.” Genciyle yaşlısıyla insanlar toprak kayması sonucu oluşan iki kazı bölgesine koşar ve üzerlerinde kazılı resim-yazılar olan tuhaf birtakım beyaz nesneleri çıkınlarına doldurur. Bunları köylülerden satın alan eczacılar da, uzun ömür veren ve cinsel güç tazeleyen toza dönüştürür. Herkes memnundur.

Aynı şekilde bilim adamları da, fakat onların ilgisi kemiklerin fiyatını artırır.

Söz konusu olanın, koruma altına alınmış bilimsel buluntular olduğunu öğrendiklerinde, köylüler kemiklerin üzerindeki yazıları kazıyıp çıkartırlar, böylece eczacılara utanmadan satabileceklerdir. Filolog Luo Zhenyu köylülerden birinin ağzından Xiaotun köyünün adını almayı başarır, asıl sit alanı bu köye yakındır.⁶⁷ Milattan önce 14. yüzyılda yazısı olan bir hanedanın varlığı işte böylece açığa çıkmıştır. O güne kadar Sümer ve Mısır karşısında Çin hiçe sayılmıştı, o günden sonra artık “kendi İlkçağı’nı kazandı” denebilir hale gelmiştir.

Aslında Shang’ların yaptığı, kaplumbağa kabuklarıyla ve mandaların kürek kemikleriyle *tabu* (büyük fal) uygulamaktı: Kabuğa kızgın bir demir ya da meşale yaklaştırdığınızda hemen- cecik testere dişi biçiminde bir çizgi belirir, geriye bu çizgiyi yorumlamak kalırdı. Bundan sonra kemik falcısı deşifre ettiği şeyi sivri uçlu bir nesneyle kırığın altına yazarak izleyicileri daha da şaşırtır. Örneğin: “Şu gün prens dağa ayı avlamaya gidiyor. Yakalayacak. Bir, sonra iki. Şu gün gidiyor, yakalayamayacak.” Başka bir yerde cenaze muhasebeleri kaydedilmiş: “Saygıdeğer ağabey Ri Bing için bir kurbanlık domuz getirildi. Ding’in mevtası için de bir domuz kesildi. Mou anne için de bir domuz. Yi baba için de bir domuz.”⁶⁸ Bu okumalar arkeologların eğlencesi değildir: Karakterler genişgüzel şekilde dik ya da yatık, sağdan sola ya da soldan sağa çizilmiş olsa bile, grafik sistem yerindedir ve işlemektedir. Beş bin karakter sayılmıştır. Belki o zamanlar bir edebiyat vardı, ama şu an tamamen kayıptır (başarılı birtakım Amerikan yazarların ifade ettiğinin aksine, zamanla içinde fal kemiklerinin biriktiği kuyular birer arşiv, hele de birer kitaplık sayılamaz; daha ziyade Yahudiler’in *geniza*’larına ya da bilgisayar çöplüklerine benzetilebilir). Buna karşı Zhou’ların hükümdar-

67 Oliver Moore (*Reading the Past: Chinese*, Londra, 2000), David Keightley (*Sources of Shang History: The Oracle-bone Chinese Inscriptions of Bronze Age China*, Los Angeles, 1978) ve Edouard Chavannes, Luo Zhenyu’nun bir yıldan kısa bir zaman sonra 1911’de Pekin’de ilk yayımlanışı hakkında, *Revue asiatique: La Divination par l’écaille de tortue dans la haute Antiquité chinoise (d’après un livre de M. Lo Tchen-Yu)*, Paris, 1911.

68 Jessica Rawson (yay.haz.), *Mysteries of Ancient China*, Londra, 1996.

lık döneminde esas anlamıyla metinler oluşturulmuş ve bugüne kalmıştır. Bu dönemde falcı resmî kâtibe dönüşmüş ve yazılı dil ilk kez kodifikasyon görmüştür ama büyük bir başarı söz konusu değildir: Yalnızca bin karaktere izin verilmiş ve bunlar bambu üzerinde bir araya getirilmiştir.

Çin edebiyatının en eski üç abidesi bu dönemden kalmaz (milattan önce 800'e doğru): Vesikalar, Şiirler ve Değişimler. Küçük birer vakayiname olan İlkbaharlar ve Sonbaharlar, tıpkı Gelenekler gibi, bir sonraki dönemin klasikleridir. Demek oluyor ki Konfüçyüs'le birlikte Çin düşüncesinin ve felsefesinin altın çağı başladığı zamanlarda, kitap okumak ve edinmek yalnızca varlıklılar için söz konusu olan bir şey değildir; Zhou'lar döneminin sonunda "yüz okul" şaşırtıcı bir şekilde ortaya çıkarken, buna arkaik ama tutarlı kitap koleksiyonlarının oluşumu eşlik eder. M.Ö. 500 yılına doğru Konfüçyüs ülkeyi uçtan uca gezer ve bunlardan beslenir; Laozi "Gökyüzü arşivlerinin", yani Luoyang kraliyet kütüphanesinin bekçisidir; Mozi her gittiği yere kişisel harita ve yazılarıyla yüklü arabalarını da götürür. Bu arada, kitap yüklü araba bilginin ölçü birimidir. Çok bilgili bir adama dört ya da beş arabalık âlim denir.

"[Mesaj] yüz kelimeden fazlaysa bir *ts'ö* [bambu yaprağı demeti] üzerine yazılırdı, yüz kelimeden azsa bir *fang* [küçük tahta levha] üzerine yazılırdı."⁶⁹ Muhtemelen Shang döneminden 3. yüzyıla kadar yazı malzemesi bambudan yapılan ince tabakalar ve kavak ya da söğüt ağacından yapılan tahta levhalardır; M.Ö. 5. ve 3. yüzyıllar arasında ipek (*si*) de yaklaşık bin yıllık bir süre için bunlara katılır ama her daim pahalıdır. Kâğıt (*zhi*) ise kitap âlemine M.S. 2. yüzyıla doğru sessiz sedasız girer. Bu üçü arasında en yanıcı olanı açık arayla kâğıttır. Çinliler'in kâğıt sanatı incelik kazandıkça kâğıt gitgide uçuculaşır: Önceleri havanda dövülmüş bambudan yapılır, sonra kenevir, dut ağacı ve sonunda 7. yüzyıla doğru birazcık saman ve havayla birlikte sandalağacı liflerinden

69 Yili, alıntılayan Chavannes, *Les Livres chinois avant l'invention du papier*, Paris, 1905. *Ts'ö* Pinyin sisteminde *ce* olarak yazılır.

yapılmaya başlanır ve bizim bildiğimiz yumuşak ve sessiz maddeye* dönüşür, böylece yanabilirlik alanındaki performansını artırır. Zira (sık sık yazılanın aksine) Batı’da bir kütüphane kolay kolay alev almaz, oysa Asya’nın kolasız ve ağırlıksız kitapları bu alanda parmak ısırtır. Hızlı ve kesin yangınlar diğer yana, kâğıt-taki teknik ilerleme Tang’lar döneminde rulodan dikişli ciltli kodekse geçişi de mümkün kılacak, böylece eserler yatay olarak üst üste yığılacak, kitabın ayağı rafın dışına, sırtı da sağa bakacak şekilde, iki cilt arasına dikine sıkıştırılan ince bir şerit de başlığı taşıyacaktır.

Ama bu ilerlemeleri beklerken, okur, isterse dünyanın efendisi olsun, her gün son kertede fiziksel olan bir kültürle de iştigal etmek zorundadır: Okumak, kollarının ucunda ağır güller tutmak ve onları evirip çevirmektir. Dar bambu şeridi ortalama 50 cm uzunluğundadır ve tek bir sütunda yaklaşık altmış karakter taşır, ahşap tabletteyse birkaç sütun yan yana dizilebilir. Panjurlar gibi kurdelelerle bağlanan bu şeritler dürülebilir ve bir *juan* yani rulo olur ki, ister ipek olsun ister kâğıt Çin kütüphanelerinin sayım birimi olarak kalacaktır; tahta tabletlerse akordeon biçiminde birleştirilir. *Zhuangzi* gibi dört başı mamur bir felsefi eserin orijinal versiyonu (güncel metinde 65.200 karakter vardır, oysa 100.000’den fazla olması gerekir), toplamda yaklaşık 1.700 bambu şeridi arz edebiliyordu, eserin kullanışlı olması için bunlar, her biri doğal olarak birer bap oluşturacak şekilde, çok sayıda *juan* halinde birleştirilmişti. Dolayısıyla bu kelime sık sık “kitap” olarak tercüme edildi (Billeter “*Zhuangzi*’nin elimizde bulunan 33 kitabı” der, oysa bize göre bütün *Zhuangzi* bir kitaptır), bu da tıpkı İskenderiye Kütüphanesi’nde ve başka bazı yerlerde olduğu gibi, her biri aslında birer bap oluşturan papirüs rulolarının sayısından hareketle kütüphanelerin çapı konusunda yürütülen tahminlerde çok büyük yanılgıları beraberinde getirdi.

* Buna pirinç kâğıdı dememeye özellikle dikkat etmek gerekir, çünkü öyle bir şey asla var olmamıştır.

Pichun* adlı bir mezar yağmacısı M.Ö. 280'de Wei'ler zamanından kalma bir mezarı kurcalar. Kitap kileleriyle yaptığı meşalelerin ışığı altında, İmparator Wu'nun yaptırdığı envanterin göstereceği gibi, orada her biri 2.500 şeritten 75 *juan*'a sığan 16 adet eski eserden –yani hepi topu 100.000 karakter– başka bir şey olmadığını hayal kırıklığıyla keşfeder. Kitaplardan biri efsanevi çağlardan 299 yılına kadar giden mitik bir kronoloji olan *Zhushu jinian* ya da “Bambu Yıllıkları”dır. Doğruyu söylemek gerekirse hayran olunası bir keşif, ama ne yazık ki kopyası çıkarılmamış ve Yuan'ların yönetiminde yok olmuş.⁷⁰

Demek ki Qin Hanedanı, arka planında filizlenmekte olan, kısa ve özlü cümlelerden oluşan ağır sütunlarıyla takırdayan bu kütüphanelerle birlikte doğar. Dramanın ilk başkişisinin adı Lü Buwei'dir.

“Seyahat eder, ucuza alır, çok pahalıya satar.” Dönemin en zengin adamı Lü Buwei hakkında söylenen budur. Babasına sorduğu ilk soru şu olmuş: “İncilerin satışından elde edilecek kâr ne kadar yükselebilir? Ya yeşim taşının?” Sima Qian, Lü Buwei'nin “misafirleri ve maceracıları” kendine çektiğini de ekler, çünkü onlar aracılığıyla tüm ülkeyi ayakları altına almak istiyormuş. Müşterileri arasında Li Si de vardır ve önem kazanacaktır. Aslında pek eğitilmiş denemeyecek Lü, beslediği entelektüellerin çalışmalarıyla –*Lüshi chunqiu*, “Bay Lü'nün İlkbaharları ve Sonbaharları”– okumuş adam itibarını satın alır.

* “Piçun” telafuz ediniz. Her ne kadar meraklısına Çin dilinin tınısını doğrudan vermese de, *pinyin* adı verilen transliterasyon sistemi nettir ve tüm dillerde aynı şekilde kullanılabilir; bu da onu rakipsiz kılmıştır. İlgilenenler için pek bariz olmayabilecek bazı anahtarları sunalım: c nefesli *ts* [sert s] gibi söylenir; j *tj* [çj?] gibi tınlar; q *tch* [ç] gibi ve x Almancadaki *ich*'in *ch*'i gibi tınlar; z *ts* ile *dz* arasında bir yerde tınlar; zh *dj* [c] gibi tınlar; ian *ienn* olarak telaffuz edilir; i, öncesinde c, ch, sh, z, zh ve r ünsüzlerinden biri varsa, eu'ye [ö] yaklaşır; son olarak u, üzerinde iki nokta yoksa ve j, q, x ve y ünsüzlerinden sonra gelmiyorsa, ou [u] olarak telaffuz edilir. Örnekler: juan = tjuenn [çüen], Zhuangzi = djouangdzeu [cuangzö], Li Si = lisseu [lisö], Qin = tchin [çin], Shi = sheu [şö], Sima Qian = seumatchienn [sömaçien], vb.

70 Qian Cunxun, *Written on Bamboo and Silk: The Beginnings of Chinese Books and Inscriptions*, Chicago, 1962.

Adamlarından birini Qin'in tahtına çıkarır, en güzel cariye-
lerinden birini de prim olarak verir. Daha sonra Han'ların hane-
danında, bu yılan Sima Qian, önceki hanedanı kötüleme zamanı
geldiğinde, "hamile bıraktıktan sonra" diye ekleyecektir. Qin
Shi Huangdi'nin nesebi üzerinde bu kadar durulmasının nedeni
budur: Piç olduğu yetmiyormuş gibi, bir de tüccar oğludur.⁷¹

Böylece 259 yılı dolaylarında Zheng dünyaya gelir, on üç
yaşında kral olur. O zaman Lü Buwei genç kralın hiddetine
maruz kalmamak için resmî bir yarenlikle meşgul ettiği cariye-
sini geri alabilecektir. Ama oğlanın korkunç güçlü kişiliğini çok
fazla hafife almıştır. Nitekim Zheng reşit olup yönetme kabiliye-
tini edinir edinmez annesinin sevgilisini öldürtür ve başta varlığı
olmak üzere her şeyini borçlu olduğu Lü Buwei'yi sürgüne gön-
derir. Lü Buwei, Sichuan yolunda zehirle intihar eder.

Genç despot irtikâp, hafiyelik ve en kanlısından şiddet yoluyla
on beş yıldan kısa zamanda devasa Çin'deki diğer altı krallığı
yok eder. 221'de ülkenin tek efendisi olunca o güne kadar yal-
nızca efsanelerde yeri olan imparator sıfatını kendine layık bulur.
Zheng gelecek yüzyıllarda Qin Shi Huangdi, yani "Qin'in ilk
ulu imparatoru" olarak bilinecektir. Kariyerinin tek hatası, on
bin nesil sürecek bir hanedan kurduğunu söylemek oldu. Zira
hanedanı ölümünden dört yıl sonra çökecektir ki, onun da vakti
yakındır.

Li Si onun "sol danışmanı" idi, onun yardımıyla Çin'i hiza-
ya sokmak gibi hayal edilmesi zor bir işi gerçekleştirdi: Yazıda
uyumun sağlanması, para, ağırlık ve ölçüler ve arabalarda
mihver genişliğinin standartlaştırılması, Kuzey'in kalelerini
birbirine bağlayan bir duvar ve bir ulaşım ağının inşası (bunlar-
dan biri imparatorluğun Xianyang'daki yaz ikametgâhından İç
Moğolistan'a uzanan, 800 km'lik gerçek bir otoyol olan *shidao*).
Ülkeyi elde tutmak için on bin soylu aile başkente gelip yerleş-
meye mecbur edilir ve silahları eritilir. Bastille'in alınmasından
yirmi yüzyıl önce feodal rejim ilga edilmiştir. Üstelik dört yüz

71 Özellikle okuyunuz: Twitchett-Fairbank, Bodde, Wu Guangqing ve elbette
Sima Qian.

atmış Konfüçyüsçü ileri gelenin kararlı karşıtlığı imparatoru hiç etkilemez: Onları diri diri gömdürür. Ne var ki Li Si böylelikle kelimenin her iki anlamında da gitgide ağırlaşan maddi izlerle birikmeye başlayan geçmişi de gömmek istemektedir.

213 yılında yetmiş bilimadamını bir araya getiren şölende edilen talihsiz sözler, kaldırılan kadehlerin altına mayın döşer. Belki de sarı şaraptan cesaret alan konuklardan biri şöyle konuşur: “Herhangi bir meselede Eskiçağ’ın örnek alınmadığını ve buna rağmen başarı elde edildiğini hiç duymadım.” Ölüm sessizliği. Buz kesen nazır lafı çevirir: “Okumuşlar şimdiyi örnek almıyor, onu kötülemek için eskiyi inceliyorlar; bunu yaparak kara kafalara [halk] kuşkuyu ve endişeyi sokuyorlar.” Ardından imparatora dönerek, “Qin tarihi dışındaki resmî tarihlerin yakılmasını önerir. İmparatorlukta elinde klasik edebiyat ve çeşitli filozofların tartışmalarını bulundurmaya cüret eden herkesin idari ya da askeri valilere giderek elindekileri teslim etmesini ve bütün bu kitapların ayırım yapılmaksızın yakılmasını önerir.” Bu birdenbire gelmiş bir ilham değildir, yönetim aracı olarak kitap imhası iki asır önce Shang Yang’dan beri mevcuttur. Shang Yang, Dük Xiao’ya “kanun ve emirlerin ayan beyan olması için kitapları yakmasını”⁷² emretmiştir.

Qin’in monarkının kararnamesi, devletin ancak halkın cehaletiyle ayakta tutulabileceğine inanan hukuk müşavirlerini tasta-mam memnun edecektir. Li Si “öğrenmek isteyenler memurlara çömez olsun” der; ilhamını çömezlik döneminde akranyken sonra rakibi olan ama çabucak devre dışı kalan Han Fei’den almıştır: “Aydınlanmış yöneticinin devletinde ne edebiyat olur ne de bambu tabletler: Tek öğretisi yasadır. Eski kralların sözleri diye bir şey yoktur, nazırlarından başka hiçbir şey örnek olamaz.” Yalnızca nazırlar egemenin ardından öğrenme hakkına sahip olduğu için, onların kitapları yakılmaktan kurtulacaktır. Bir süreliğine.

“Yüz okul” yasaklanır: Yasalar okulu, *dao* okulu, ilk kuşkucu filozof Xunzi’nin okulu. Bu orijinal adam Çin’de kavramların çoğu

zaman kıssalarla, hatta anekdotlarla dolaylı yoldan çıkarsandığı zamanlarda düşüncesini açıkça söylerdi, ayrıca hem Han Fei'yi hem de Li Si'yi yetiştirmişti...⁷³ Ve Güfteler Kitabı, Vesikalar, Salnameler ve Merasimler de dahil, büyük kitap yakımı başlar. Yalnızca falcılıkla ilgili derlemeler (Değişimler) muhafaza edilir – zira imparator dehşet verecek şekilde batıl inançlıdır–, bir de ziraat ve tıpla ilgili incelemeler. Bir ay içinde emirlere uymayanların yüzü dağlanacak ve Büyük Sedd'in inşaatında gündüzleri çalışıp, geceleri nöbet tutmaya gönderilecektir.

Taocuların bu tedbirlere bozulduğunu mu düşünüyorsunuz? Yanılıyorsunuz. Tersine, bazı katı *dao* üstatlarına göre okumanın suistimali zihinsel hazımsızlığın kaynağıdır. Zhuangzi'de şunları okuruz: “Her gün okuyan zihin her gün şişer; *dao* uygulayan zihinse her gün küçülür. Küçüle küçüle *wuwei*'ye (eylememe) varılır; eyleme yoksa yapılan bir şey de olmaz.” Elbette burada kastedilenin münhasıran Konfüçyüs felsefesinin yaygın birtakım mefhumlarının açıklaması olduğunu takdir etmek yasak değildir.

Başka her yerde telaş ve korku vardır. Okumuş insanların pek çoğu kitaplarını alelacele evlerinin duvarlarına saklar. Keza Fu Sheng Vesikalar kitabını böyle saklamıştır. Bu adam daha sonra onursuz ilan edilip sokağa atılmıştır. Daha sonra evine geri dönmeyi başardığında bu tarih klasiğinin yirmi dokuz bölümünü kurtarmıştır. Başka örnek olan Kong Fu da Konfüçyüs'ün evinde aynısını yapmıştır. Aile altmış yıl sonra evi büyütürken kütüphaneyi keşfettiğinde, metinler yazı reformu dolayısıyla, temelli olmasa da o dönem için okunamaz hale gelmiştir: “O zamanın insanları antik yazı karakterleri olduğunu bilmiyordu ve [ona] iribaş biçimli yazı adını vermişti.”⁷⁴

En inanılmaz kudrete sahip insanın acıklı ve esrarlı yazgısı. Ülkeyi birleştirir birleştirmez gizli taşra gezilerine çıkmıştır; gelişine yakın her yere *songdebei* denen dikilitaşlar konulur, erdemle-

73 Bkz. K. Schiffer, “Xunzi” ve “Yang Zhu”, *Dictionnaire de la civilisation chinoise*, Paris, 1998.

74 Wei Heng, alıntılanan Chavannes, *age.*, 1905.

rini öven yazılar *xiaozhuan** yazısıyla taşa kazınırdı. Ama görünen o ki, paranoyak Zheng ölümün geldiğini görmeden, kimse farkına varmadan yolda ölmüş, maiyeti birkaç gün boyunca farkında olmadan cesedini taşımıştı; sonunda bilindiği gibi, 700.000 kölenin yirmi yıldır ömür tüketmekte olduğu 52 kilometrekarelik bir mezara gömülecekti. Ölümünden sonra tüm varisleri ve oğulları görüldükleri yerde öldürüldü, Li Si ciddi bir törenle enlemesine ikiye bölündü. Hanedanın bu erken sonunun sonucu, M.Ö. 208 yılının on bir yıl önceki kararnamede buyurulanla tam ters orantılı bir filoloji ve bibliyofili çılgınlığının başlangıcı olacaktır: Dünyada tarih, fıkriyat ve sanat adına ne varsa gömüldüğü yerden çıkarılır, kopya edilir, incelenir ve henüz kaybolmamış metinler hazine gibi biriktirilir. Çin âleminin değişmezlerinden olan yazıya saygı artık sonsuza kadar perçinlenmiştir. Bunu eğlenceli bulan Borges, şöyle bir hesap yapıyor: “Kütüphane yangınları ile setin inşası belki de gizliden gizliye birbirini götüren işlemlerdi.” Yine de “kitapları yakıp, kitap erbabını diri diri gömmek” anlamına gelen *fengshu kengju*, bir idare yöntemini ya da hatta her türlü radikal eylemi tarif etmek için cuk oturan bir atasözü-deyim olarak kalmıştır.

Alev seli: Çin’in tarihinde yeniden kurulan kütüphaneler, uzun zaman boyunca, en az yok edilen kütüphaneler kadar çok yer kaplamıştır. “Bir ulusal koleksiyon kurulur kurulmaz yok edilir ya da dağıtılır, daha sonra yeniden kurulur, bu arada birçok eser kesin olarak yok olur.”⁷⁵ Yüz Okul ya da Yüz Çiçek, görünen o ki ebedi dönüş yasası bir uygarlığın yazgısına boyun eğdiği

* Bu terim genellikle “küçük mühürlü” olarak çevrilir. Bu yazı grafik açıdan o döneme kadar revaçta olan “büyük mühürlü” (*dazhuan*) gibi aşırı derecede ayrıntılı değildir; yeni buyruk her karakterin aynı dikdörtgen içine dik olarak yerleştirilmesidir. Bu, okumayı belirgin şekilde kolaylaştırır. Yazmaksa başta biraz daha zordur.

75 Wu Guangqing, “Libraries and book-collecting in China before the invention of printing”, *Tien hsia Monthly*, cilt V/3, Şangay, Ekim 1937.

anları “bizzat kendi öğretisi olan karşıtların diyalektiğiyle”⁷⁶ uyum içinde örmüştür.

Kitapların sahibi dünyanın da sahibidir. Bir köylünün oğlu olan Han hanedanının kurucusu Liu Bang da buna kanidir: Qin'lere ait vesikalar ona lazımdır, dolayısıyla derhal bir teğmen görevlendirerek bunların hepsini imparatorluk kütüphanesinden aldırır (ama yazık ki disiplinli asker yalnızca tamı tamına kendisinden isteneni alır). Gelecekte Han Gazou olacak olan Liu Bang ile rakibi Xiang Yu arasındaki son kapışmalar sırasında Yu M.Ö. 207 yılında başkenti ateşe verir. Kent üç ay boyunca yanar. Çok eski kitapların hepsi kayıptır: İmparatora ait olanlar, nazırlarınkiler, saklanmış olanlar ve gömüldükleri yerden çıkarılmış olanlar. Kaybın 213 yılındaki kararlar yok edilenden daha büyük olması mümkündür; her halükârda ona ek olmuştur. “Kitapların dağlar gibi birikmesi” (ve Sima Qian’ın o dönemde *Shiji*’sini* damıtabilmesi) için uzun yıllar ve kendisi de bir bibliyofil olan İmparator Wu’nun uzun saltanat devri gerekecektir. İmparatorluğa boş raflarla başlayan daha onlarca hanedanın da yapacağı gibi, koleksiyoncular kitaplarını kopyalanmak için getirmeye teşvik edilir. Sunulan bedeller gayet cazip, kütüphanecilerse dikkatsiz olduğundan, tahrifatlı ve hatta düzmece metinler kaçınılmaz olur. Kitap koleksiyonları o kadar sık yağmalamalara maruz kalmıştır ki sahtecilik sanatı çok erken dönemde gelişmiş, Yuan devri kitaplarının yaygın şekilde Song devri kitapları olarak satıldığı Ming Hanedanı’nda maharetin doruğuna varmıştır. Kitapların önsöz ya da künye sayfaları vicdansızca koparılır ve kusur bulunması imkânsız sahteleri üretilir.

M.Ö. 2. yüzyılda özel bir kütüphanenin nasıl bir şey olduğu, şansölye Li Cang’ın oğlu kabul edilen, vazgeçilmez olduğuna hükmettiği kitaplarla birlikte Mawangdui’de gömülü olan Dai

76 Taoculuk hakkında bkz. Paul Demiéville ve Yves Hervouet, “Littérature”, *Dictionnaire de la civilisation chinoise*, Paris, 1998.

* Çevirmenine göre, “Bir tarihçinin anıları” ya da “Tarihsel anılar.”

Markisi sayesinde, bizim için esrar olmaktan çıktı. Otuz sekiz silahı da onunla birlikte gömülmüştü, çünkü bir savaş reisiydi (Changsha'daki Hunan Müzesi'nde bu kalıntılar görülebilir). Toplamda yaklaşık yüz bin karakterle kaplı ipekten elyazmaları, bölmeli lika cilalı kutular içinde dürülü durmakta. *Daodejing*'in bilinenden farklı bir sıralamayla sunulmuş iki nüshası mevcut, bunlardan birinin önünde 213'teki büyük yangında yok olduğu kabul edilen dört efsanevi deneme bulunuyor: Hükümdar için Taocu birer davranış kılavuzu, bir tür gizli Laozi olan *Sarı İmparatorun Dört Klasiği*.⁷⁷ Ayrıca öğretici nitelikte birçok eser: *İlkbaharlar ve Sonbaharlar Dönemi Üzerine Anekdotalar ve Söylevler* ve *Savaşan Krallıkların Devlet Kurmaylarının Mektupları*. Jüpiter, Satürn ve Venüs'ün Qin Shi Huangdi'den beri, yani yetmiş yıldır çizdikleri yörüngeleri betimleyen *Beş Gezegenin Hareketleri* adlı falcılık kitabı; ayrıca *Atlar Üzerine Bir İnceleme*, kültürfizik için bazıları kostümlü bazıları çıplak torsolu harikulade gravürler içeren tıp kitapları, nihayet üç harita: Chu Devleti, garnizonlar ve surları ve evleriyle birlikte bir şehrin planı. Bütün bunlar o devrin beyefendisi için elzem bilgileri içeren bir cep kılavuzudur adeta: Tarih, strateji, astronomi, atlar ve fiziksel form üzerine bilgilerle zihin sağlığı için bir Laozi türevi.

Tushu haritalar ve yazılar demektir. Çin'de *tushuguan* denen halk kütüphanelerini tarif etmek için bu ifade hâlâ kullanılır (özel bir koleksiyon için *cangshu* kelimesi kullanılır; bunun ilk anlamıysa eserleri saklamaktır ki, sık rastlanan bir gerekliliktir). *Tushu*'nun aynı zamanda arkaik felsefede evrenin değişimlerini simgeleyen diyagramın adı olması rastlantı değildir. Kütüphane uzun zaman edebiyatı ne ülkeden ayırt edecektir ne de arşivden.

Milattan birkaç yıl önce Han Hanedanı uzmanlarının giriştiği Çin bibliyografyası hâlâ altı yüz yetmiş yedi başlık veriyordu. Bunlar kurtulanlarsa, önceki miktar kaçtır? Bunu bilmiyoruz.

77 Krş. Robin Yates, *Five Lost Classics: Tao, Huang-Lao, and Yin-Yang in Han China*, New York, 1997.

Farklı farklı yazarlara göre, yukarıdaki sayının on ila yüz katı arası.⁷⁸ Hatta 1970’li yılların Marksistlerinde ve özellikle *Tel Quel* adlı dergide, (bugün için çok tuhaf olan) tamamen inkârcı bir iddia bulunabilmekteydi: Aslında saygıdeğer bir bilimadamı olan Joseph Needham, Shi Huangdi’nin hiçbir kitap yok etmemiş olmasını isteyerek, bunların mesnetsiz iddialar olduğunu ima eder. Qin’in ilk imparatorunun Mao Zedong’un idolü olduğunu hatırlamak gerek. Ayrıca Mao’nun gerçekleştirdiği yakıp yıkmaların o yıllarda dünyanın geri kalanında bilinmediğini ve hayal bile edilemediğini.

Han envanterinden kırk bir eser bugünlere gelmiştir, altmış beş eser iyi kötü başka kaynaklardan yeniden toparlanmış, geri kalanlar da duman olup ebediyete göçmüştür.

İlk açıklamalı kataloglar kayıp olsa da, eserlerin yedili sınıflandırması uzun zaman boyunca benimsenecektir: genel, klasik, felsefe, şiir, askeri bilim, astronomi ve matematik, okült bilimler. Ama ne için, diye sorabilir filozof, zira 23 yılında Wang Mang tahtı ele geçirmek için isyan ettiği zaman Chang’an şehri, muhasebesi tutulmuş 13.269 *juan*’la birlikte yanmıştır. Niu Hong’a göre bu, “tarihteki ikinci edebi felakettir”.

Doğu Han’larının idaresi altında Luoyang başkent olunca, her yerden ilim irfan sahibi insanlar çantalar dolusu, “sayılamayacak kadar çok” elyazmasıyla gelir. Önemli bir imparatorluk arşivi doğar. Kırk iki maddelik Sutra’yı mı arıyorsunuz? Orkideler balkonunun Taş salonunun on dördüncü sırasında. Katalogun başka kısımları Gergedan pavyonunda ya da Göksel Saadet’tedir. 190 yılında generallerden birinin askerleriyle birlikte sarayı basarak altını üstüne getirdiği şu bedbaht güne hiç de uygun düşmeyen bir isimdir bu: Tüm belgeler ve edebi eserler parçalanır, darmadağın edilir, ipeğe işlenmiş kitaplar boylarına göre perde, çadır tepeliği ya da sargı olarak kullanılır, en küçük sayfalar

78 Hiçbir şeyden ümit kesmemeli. 2002’de arkeologlar Liye’de (Hunan) yeraltından yaklaşık 20.000 tane yazılı bambu yaprağı çıkardı. O güne kadar bulunanların toplamı 2.000’di. Ayrıca bunlar Qin zamanından kalma ve birleşmeden sonra gerçekleşen önemli olayların kayıtlarını taşıyorlar.

ip yapılır. Her şeye rağmen kurtulan yetmiş araba yükü eserin yalnızca yarısı Chang'a varır, onlar da 208 yılının kargaşaları sırasında yakılır.

Niu Hong tamamen yok edilen önemli kütüphanelerin envanterini 583'te İmparator Wen des Sui'ye sunduğu bir raporda çıkarır. Toplamda beş tane topyekûn imha sayar, ama "birini unuttur."* Qin Shi Huangdi'nin başkenti Xiangyang'ı yıktıktan sonra yaptığı yıkım (elde var iki) ve 23 yılında Chang'an'ın yok edilmesinden sonra saydığı diğer üç felaket: 190 yılındaki felaket, 311 yılında Luoyang'ın Xiongnu'lar tarafından yağmalanması –burada kitapların onda biri kurtarılabildi, 3.014 rulo– ve Liang'lerden İmparator Yuan'ın planlamadan yaptığı toplu kitap yakımı. Tesadüf o ki 583 yılı raporu hem sansürü hem de zorunlu tescil-teslimi formüle eden bir ifade içerir. Niu Hong kısaca şunu söyler: İmparatorun koleksiyonunda olmayan bir kitabın özel bir kütüphanede olması kabul edilemez.

Yeniden doğmak, yok olmak. İmparatorluk kütüphanesi sarsılmaz, gitgide daha sofistike hale gelir. Sui'ler devrinde (589-618) Yang'ın sarayı önünde Yazılar Salonu yer alır. Orada "pencereler, divanlardaki yastıklar, kitap dolaplarının örtüleri, her şey enfes güzellikeydi. Her üç kırışte bir oda açılıyordu. Kapılardan aşağı ipekli kumaşlar sarkıyor, üzerlerinde iki ölümsüz kuş duruyordu. Kapıların dış tarafında yerde [gizli] bir düzenek vardı. İmparator Yazılar Salonu'na teşrif ettiğinde saray sakinleri tütsüler yakardı. İlerleyerek düzeneğin üzerinde yürüdüğünde ölümsüz kuşlar aşağı iner, kumaşı alır ve yukarı çıkardı. Kapının kanatları ve dolap kapıları kendiliğinden açılırdı. İmparator çıktığında kumaşlar tekrar aşağı sarkar, kapılar geri kapanırdı."⁷⁹

* Söyleyen, bunlardan toplamda on dört tane bulan Wu Guangqing. Endymion Wilkinson ise mutlak felaketin "en az on iki kere" vuku bulduğunu öne sürer.

79 Sima Guang'ın betimlemesi (1019-1086), Jean-Pierre Drège'in 10. yüzyılda Çin kütüphaneleriyle ilgili önemli incelemesinde tercüme edilmiş: *Les Bibliothèques en Chine au temps des manuscrits: jusqu'au X. siècle*, Paris, 1991.

Gitgide genişler de: Xuangzong'un (712-756) koleksiyonu 48.169 ruloda 2.655 başlığa ulaşır, o da nitekim sarayının adının "ölümsüzler" yerine "bilgelerin toplanma yeri" olmasını emreder.

Gerçekte gitgide daha ölümlüdür: Uygurlar'ın, Tibetliler'in, Moğollar'ın ayaklanmaları derin hasarlar bırakır. Birçoğu kasıtlı ve hazırlanmış imhalaradır. 11 Ağustos 1258'de Kubilay "her yere elçiler yollayarak yukarıda adı geçen kitapları ve onları basmaya yarayan levhaları arattırır. İki aylık bir süre içinde kitaplar Yanjing'e (Pekin) getirilecek, yığılacak ve ateşle imha edilecektir." Kubilay bunu kardeşi Mengü'nün talimatıyla yapmıştı, o sırada diğer kardeşi Hülagü etkileyici bir eşzamanlılıkla Bağdat'ta daha fenasını yapmaktaydı. İmparator olunca Kubilay bu saldırılara *Daodejing* hariç (acaba bu temel metin sıradan okur için pek erişilebilir olmadığı için mi?) bütün Taocu metinlerle devam etti. 2 Aralık 1281'den 1282'nin başına kadar, yeni fethedilen güneyde de olmak üzere, şahsa ait bile olsa tüm nüshalar, bu 7.000 ciltlik külliyatı yeniden basmaya yarayabilecek tüm tahta klişeler yakıldı. Zhuangzi, bütün bunların boşuna olduğunu söyleyerek cevabı baştan vermişti: Kitap kendi başına var olan bir şey değildir. "Kelimeler kıymetli olabilir, ama kitaplar kelimelerden ibarettir. Kelimelerde kıymetli olansa fikirlerdir."

Kendi etkileyici koleksiyonunu kasten imha eden en az iki imparator olmuştur. 554'te Yuan Di, başkenti çepeçevre sarılınca, göğsünü kabartan yüz kırk bin *juan*'ını ateşe verdi ve kolundan tutup engelleyenleri kendini de ateşe atmakla tehdit etti. Kabzası altın ve mücevher kakmalı kılıçlarını bir sütunda kırdı ve şöyle haykırdı: "Bu akşam hem sivil hem de askeri kültür yok oldu." Sonraları onun hakkında kitaplarda sevdiği şeyin nicelik olduğu, dolayısıyla kitapları yeterince sevmediği söylenecekti. Ama edebiyata o kadar değer veriyordu ki, hastayken yanı başında beş okuyucu nöbetleşe ona kitap okur, her uyuklayışında sayfa atarlardı. Aynen onun gibi köşeye sıkışan Güney Tang'larının sonuncusu Houzhu da on bin eserini yenik düşeceği rakibi Song'lardan Taizu'nun eline bırakmaktansa yaktırdı. Zira bilgi güçtür. Tibetli bir kralla evlendirilen bir Çin prensesi, muhtemelen Lhasa'nın

can düşmanını desteklemek için, İmparator Xuangzong'dan kendisine birtakım klasik eserler göndermesini istedi, ama o gün sarayda bir talihsiz buna itiraz etti: "Klasikleri bilmek düşmanlarımızı fazla güçlü kılar."

Ama bilgi mücevherleri er geç Göğün Oğullarının hazinesinden çıkacak, Çin hiç öyle bir havası yokken matbaayı icat ettiğinde devasa ülkeye yayılacaktı.

Ağaçbaskı yöntemiyle kâğıda basılmış en eski metin kalıntıları 751 yılından önceye gider, ama elle yazılmış olmayan kitaplar ancak bir sonraki yüzyılın sonuna doğru kayda değer şekilde üretilip çoğaltılmaya başlar. 883 yılında bir devlet memuru Chengdu'da bulduğu bir kitapçılar mahallesinde, falcılık ve rüya yorumu hakkında, sayfa büyüklüğünde klişelerle basılmış, bazı yerleri iyi çıkmadığı için okunamayan kitaplar ve sözlüklere rastlar. Ancak kaliteli büyük yayıncılık girişimleri, 950 yılında Luoyang'da ve Sichuan'da Konfüçyüs kanonunun iki rakip tam versiyonuyla başlar.⁸⁰ O dönemden itibaren, büyük kurucunun kitap yakımının binyıllık travmasını hatırlardan tamamen silememiş bir coşkuyla, özel kütüphaneler çağı başlar. İmparatorlar kütüphanelerin gelişimini sık sık kıskançlıkla karşılayacak, ya da doğrudan el koymaya gidecektir. Bu nedenle, genel bir bağlamda, eski zamanlarda kitap biriktiren bir Çinli daima cimridir. Ödünç verirse yalnızca güvendiği bir dostuna verir, o da küçücük bir cilt için bir sürahi şarap getirirse. Ve iade ederken bir sürahi daha.⁸¹

Çin'in klasik döneminde bibliyofili nasıl bir şeydi, bilmek ister misiniz? İnce ruhluluğun ve hüznün bahçesiydi. Her biri önemli bir koleksiyona sahip olan ve gerçekte müesses bir zümre olmaksızın, genellikle bol içkili akşamlarda, villalarından aşağı inerek Batı gölünün kıyılarında buluşan, nadir eserler ve bilgiler değiş tokuş eden, çok daha nadiren de kendi şiirlerini paylaşan Hangzhou'daki yedi koleksiyoncuya bakın. Bu amatörlerden

80 Krş. Denis Twitchett, *Printing and Publishing in Medieval China*, Londra, 1983.

81 Krş. Jiang Fucong, "A historical sketch of Chinese libraries", *Philobiblon*, II. cilt, n° 2, Şangay, Mart 1948.

Wang Xian'ın (1721-1770) adı biraz bilinir; imparatorluğun açtığı yarışmada başarılı olma talihsizliği uğrar, Pekin'de ceza dairesinde bir memuriyet görevini kabul etmek zorunda kalır; ama çok geçmeden anababasının ilerlemiş yaşını ve onlara olan yükümlülüklerini mazeret göstererek Hangzhou'ya ve kitaplarına geri döner. Üstün Fazilet Köşkü Zhenqitang'ındaki binlerce eseri eline alıp incelemek, noktalama işaretleri koymak, kararlı bir fırçayla şerhler düşmek gibi işlerle günler sıkıntısız geçer gider. Dostları Wu Zhuo, Zhao Yu ve diğerleri için de öyle. Bunların en itibarlısı ve en yaşlısı Zhao Yu'ydu. Anne tarafından Qi'lere bağlıydı; bu ailenin çok çeşitli konularda eserler içeren (sırf bu bile Ming döneminin sonunda pek az bulunur bir şeydi) engin kütüphanesi 1597'de yanmış. Ama bunun üzerine Qi Chengye aynı yerde kütüphanenin yenisini ve daha güzelini kurmuş, çocuklarına bu kütüphaneyle birlikte kitap deliliğini ve Çin'de türünün ilk örneği olan bir özel *bibliyotekonomi* incelemesini bırakmış. Ne yazık ki siyasetin cilveleri hem ailenin hem de eserlerin dağılıp gitmesine neden olmuş. Zhao Yu on sekiz yaşındayken yüz yıl önce atalarının keyfini çıkardığı değerli koleksiyonun harabelerine yaptığı hac ziyaretini anlatır: Girişin üstünde, Kuangting'in -Yalnız Adamın köşkü- iki karakterini taşıyan, büyük kaligraf ve ressam Dong Qichang'ın elinden çıkma pano hâlâ oradaymış. Onu Hangzhou'ya götürmüş ve sadece kapısını bununla süslemek için ikinci bir kütüphane yaptırmış. Öldüğünde Quan Ziwang ona şu satırları ithaf eder: "Çocukları olmak ölmemektir, kültürlü olmak çürümemektir" (*you zi bu si, you wen bu xiu*). Dört kuşak boyunca aktarılan Wang Xian'ın hariç, bütün bu güzel koleksiyonlar sahiplerinin ölümünden sonra sessiz sedasız dağılıp gitti. Bu sırada İmparator Qianlong'un *Siku quanshu* adlı tuhaf anıtına katkıları ya da katkı girişimleri de -zira her bağış kabul edilmiyordu- olmuş olabilir: Bu tehlikeli nişanı elde etmek için bütün Çin'de dolap çeviren yüzlerce bağışçıdan dokuzu kabul edilmişti ve bunların beşi Hangzhou'daki dost çevresindendi.⁸²

82 Krş. Nancy Swan, "Seven intimate library owners", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1. cilt, n° 3-4, s. 363-390, Baltimore, Kasım 1936.

Bu imparatorluk girişimi için 1905 tane eski eser bağışladılar; karşılığında hepsi birer ansiklopedi aldı. Bu pespaye bir hediye değildi: 1726'da Kangxi devrinde derlenen ve Yongzheng devrinde 64 nüshası basılan *Tushu jicheng*, elle dikilmiş 5.020 kitapta yüz milyon karakter içeriyordu.

Bu anıtın bir başka örneği, aynı sebeple 1561'de Ningbo'da yapılan Tianyige'ye de sunuldu. Mandarin Fan Qin (1506-1585) emekliliğe ayrılırken 70.000 eserlik koleksiyonuna bir yuva bulmak istemişti; koleksiyonun temelini 1086'ya kadar giden Feng ailesinin Wanjuanlou koleksiyonu oluşturuyordu. Bu model kütüphane benzersiz bir vakadır. Binanın kendisi Ningbo'da hâlâ durur, içiyse yaşadığı bahtsızlıklardan sonra devlet tarafından yeniden dolduruldu. Oysa Tianyige'nin üzerine titrenirdi. Yumuşak kâğıttan kitapların sıra sıra dizildiği sedir ağacından yirmi sekiz dolabın altına *yingshi* ya da anhidrit blokları –nemi çeken bir taş– yerleştirilmişti. Diğer yandan, adını Fan Qin seçmişti çünkü *tianyi* –“göğün altında ilk” anlamına da gelebilir– Değişimler kitabında suyu çağrıştıran bir sözdür. Fan Qui, ayrıca binanın tuğladan yapılmasını istemiş ve her türlü ısıtma ya da aydınlatmayı yasaklamıştı; bu sayede Tianyige yangınlardan etkin biçimde korundu. Bu koleksiyonun uzun ömrünün sırrı tuhaftır. Fan Qin mirasçılarından bir para dağı –10.000 tael– ile hiç parasız yalnızca kütüphane –satmak da yasak– arasında seçim yapmalarını istemiş. İlk olarak büyük oğlu Fan Dachong söz almış ve tereddütsüz Tianyige'yi seçmiş. Sonra o ve onun oğlu birçok kuşak boyunca aynı şekilde vasiyet etmiş. Daha sonra gelen tüm mirasçılar da kurucunun vasiyetindeki şu diğer buyruğu da titizlikle yerine getirmiş: “Aileden olmayan kimse içeri girmeyecek, hiçbir kitap dışarı çıkmayacak.” Ama Ningbo üç yüzyıl sonra Taiping'in “uzun saçlı askerleri” tarafından işgal edildiğinde, hiç utanmadan duvara delik açan hırsızlar buna herhalde gülmüştür; ve 1862'de hatırı sayılır sayıda yeri dolduramaz eser Fengua ve Tang'ao'daki atölyelere kiloyla satıldı ve pazarda satılan etlerin sarıldığı kese kâğıdına dönüştürüldü.⁸³ Bir

83 Ma Mongchuan'ın anlattığına göre, alıntılan Chen Dengyuan, *Gujindian-*

başka hırsız geceleri köşke girip topladığı kitapları küçük bir sandalla götürmeyi alışkanlık edinmişti, ertesi gün Şangay'da ortaya çıkan kitapları meğerse kitapçılar Batılı koleksiyonculara satmak için teker teker isimleriyle ismarlıyormuş. Commercial Press'in yöneticisi Zhang Yuanji durumdan müteessir olup koleksiyondan geri kalanları büyük Dongfang ("Doğu") Kütüphanesi'ndeki nadir kitaplar rezervi Hanfenlou'ya aktarmak için bir vakıf kurana kadar bu böyle devam etti. Dongfang kütüphanesi ve içindeki her şey 1932'de Japonlar'ın bombardımanları altında yok olacaktı.

"Bugünün kütüphanelerinin acıklı sonu yalnızca yangınlar ve savaşlardan ileri gelmiyor. İmkânı olmayan insanlar kitap biriktiremiyor, biriktirebilenlerse korumak için gereken imkânlarla sahip olmadıkları için biriktirdiklerinin dağılmasını engelleyemiyor. Bugün var olan, yarın yok olabilir. Yangtze'nin güneyinde sayısız büyük kütüphane vardı. Ama bugüne kaç tanesi kaldı? Belki üç ya da dört." Qing'ler devrinin başlarında yaşamış, otuz bin kitaba sahip olmuş ve hemen hepsini okumuş meşhur Huang Zongxi,⁸⁴ daha o zamandan böyle diyordu.

Kitapların Çin'i kara deliklerle dolu dev bir gövde, dönüşsüz şekilde ve çok yerinden sakatlanmış bir organizmadır. Büyük imhalara metinler üzerinde işlenen milyonlarca irili ufaklı otosansürü, kasıtlı tahrifatı ve ihmalleri ekleyin: Çin'in külliyatı ebediyen eğri bacaklı kalacaktır. En barışçıl olanlar da dahil tüm hanedanlar iktidarlarını *wenziyu*'ya dayandırmıştır, yani bozguncu yazıların mahkûm edilmesine, metinlerin propaganda amacıyla imha ya da tahrif edilmesine. Ouyang Xiu, Wudai'nin eserlerini beğenmez ve ortadan kaldırtır. Mandarin Gao Yuan

jijusankao (Considérations sur le fait de collectionner et de détruire des livres dans l'histoire chinoise), Şangay, 1936. Şunları da okuyunuz: S. Edgren, "Cangshu: the tradition of collecting books in China", *Biblis, The Georg Svensson Lectures Yearbook*, Stockholm, 1996; ve Yu Qiuyu, "The vicissitudes of Tianyi Pavilion", *Chinese Literature*, Güz 1998.

84 Alıntılayan Tan Zhuoyuan, *The Development of Chinese Libraries under the Ch'ing Dyn. 1644-1911*, Şangay, 1935.

geçmişten bahseden tarih kitaplarını gereksiz ilan eder ve yok eder. Yazarı belirsiz yazılar yok edilir, çünkü bunlara güvenilmez. Her hükümdarlık devri kendisinden önce gelen zamanların *yeshi*'sinde (kronoloji) hoşuna gitmeyen şeyleri değiştirir, hatta matbaacılar bile *chuimao qiuci* uygular, yani "kusur bulmak için tüylerin arasına üfler." Tedbirin fazlası olmaz. Yuan'lar zamanında Qinglongzhen'de Zhuangsu adlı meşhur bir kitapsever vardı. Büyülenmiş gözlerinin önünde en az 80.000 *juan* –hepsi on bölümde güzelce düzenlenmiş romanlar, şiirler, tarih– uzanırdı. Ama sonraki imparator 1346'da kitap sunmaya çağrı yaptığında, Zhuangsu'nun mirasçıları kütüphanenin içeriğinden dolayı başlarını belaya sokmaktan korkarak yakmayı tercih etti.

Qing'ler devrinde tanınmış birçok entelektüel hayatlarını arkeoloji gibi ya da "Klasiklerin bilimsel incelemesi" gibi suya sabuna dokunmayan konulara vakfetti; sözü edilen inceleme 1736'dan 1820'ye kadar süren etkili bir akımdı ve ülkenin modern dünyaya girişini hazırlamaya yarayabilecek zihinsel enerjiden bol bol çalarak Çin'in 19. yüzyıldaki uykusuna da epeyce katkıda bulundu.⁸⁵ İnsanlar kişisel görüşlerini ifade etmekten, hatta bir tabu karakter çizmiş durumuna düşmemek için yazmaktan bile uzak durmayı tercih ediyordu. Çin'de hakikat asla çıplak değildir, özellikle de efendilerin hoşuna gitmeyecekse. Diyelim ki tatlı tatlı söylenmiş bir söz okudunuz: "*Qing feng bu shi zi*", yani "Taze rüzgâr (*qing*) kitabın sayfalarını çevirebilir ama yazılı kelimeleri okuyamaz." Anlamanız gerekense: "Qing'in adamları birer sersemdir."* Çin toplumundaki bu genel savrulmaya direnen entelektüellerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Jean-François Billeter, Li Zhi vakasını (1525-1602) hatırlatır: Hiçbir şeye, edebiyata bile saygı duymayan bu ikonkırıcı ve ikiyüzlülük düşmanı, kabul edilemez şeyler yazar: "Halk kendi

85 Krş. Tan Zhuoyuan, *age*.

* 1936'da Şangay'da Chen Dengyuan adlı okumuş bir adam Çin'de kütüphanelerin inşa ve imhası konusunda tercüme edilmeyi bekleyen 524 sayfa yazdı. Başka faydalarının yanı sıra, bu sayfalar dünyayı daha sonraki Maoculuk'un icraatlarına da aşına kıldı.

kendini yönetir, kendininkilerden başka ilkelerle yönetilmeyi kabul etmez [...] Herkesin doğuştan sahip olduğu bir eyleme biçimi vardır ve kimsenin bunu Konfüçyüs'ten almaya ihtiyacı yoktur [...] İyilik havarileri insanların zihnine egemen olmak için erdemden ve törenlerden yararlanır." O halde kuşkucuya ne kalır? Elbette kitaplar: "Kendini bilime veren herkes hayatın ve ölümün sırrını, yazgının ince sözünü kendi diplerinde arar... Saksağanın biri kafalarına yuva yapsa fark etmezler bile." Bu son derece akıllı, okumuş adam belli başlı iki eserine spirüel başlıklar verdi: *Yakılacak Kitap* ve *Atılacak Kitap*. İktidar sabrı taşıp onu hapse attığında, Li Zhi hayatını sonlandırmaktan geri durmadı. Bir sonraki hanedan Li Zhi'nin meşhur olmasının "dönemin zihniyet ve âdetlerinin ne derece yozlaştığına dair fikir verdiğine" hükmetti ve bu iki kitabın başlığını kelimesi kelimesine anlayarak uyguladı.⁸⁶

İmparator Qianlong gerçekten de alçaklıkta seleflerinden daha ileri gitti, üstelik çağdaşlarının ve gelecek nesillerin gözünde Çin edebiyatının ateşli savunucusu gibi görünmeyi başararak. Hükümdarlığının otuz yedinci yılı olan 1772'de, ister elyazması olsun ister matbu, Çin'deki tüm nadir kitapların kişisel ve kamusal arşivlerde bulunup gerekirse zorla alınmasını ve Dört Bölümde (*siku*) Tüm Kitaplar (*quanshu*) başlıklı devasa bir külliyyatta toplanmasını emretti. Bu dört bölüm geleneksel kategorilere tekabül ediyordu ve her biri uygun renkte ipek ciltle kaplanacaktı: Kanonik eserler (yeşil), tarihsel eserler (kırmızı), felsefi eserler (mavi) ve edebiyat ve edebi derlemeler (gri). İşte tek bir başlık altında mutlak kütüphane; ve bir kez daha, ne kadar çok kitap kapsıyorsa o kadar güzel. 79.337 *juan*'a el kondu ve ebedi hayata kavuşmak üzere 3.286 kaligrafa emanet edildi. Basmak yeterince iyi olmazdı.

86 Krş. Jean-François Billeter, *Li Zhi philosophe maudit (1527-1602)*, Cenevre, 1979. Eser ne yazık ki Li Zhi'nin hayatının yalnızca ilk kısmını ele alıyor. Devamı ve sonu hakkında yazar bana şu satırları yazdı: "Bütün malzemeler, bütün çeviriler yirmi yıldır bir çekmeceye duruyor. Belki bir gün geri dönerim, ama kim bilir ne zaman?"

Qianlong Çin edebiyatı hakkında şunu söyler: “[Bu eserlerin] zamanın ırmağında huzur içinde akmasını emrettim. Ama bizim hanedanımıza aykırı olan Ming devri yazarlarının kitapları araya karışmışsa, kenara ayrılmalı ve yakılarak yok edilmeli.” Bu iş çabucak mutlak efendinin ajanlarının bütün imparatorlukta kapı kapı dolaşarak onun hoşuna gidecek ve gitmeyebilecek kitapları olabilecek en belirsiz ölçütlere göre araştırdığı devasa bir Engizisyon girişimine dönüştü. Talimat şöyle diyordu: “Güney Song’ları dönemi sonundan itibaren üretilmiş her türde edebiyattan” *pianmiu* yani hatalı kitapların ayıklanması. Basit bir kaligrafi metodu hatalı hükmü giyebiliyordu, keza Wang Xihou’nun *Shufa jingyan*’ı öyle oldu.⁸⁷ 11 Haziran 1778’de Pekin’de el konmuş kitaplardan ve o vakte kadar Askeri Arşivler Komisyonu’nda yığılı duran tahta basım klişelerinden devasa bir ateş yakıldı. Bir tarih yazarı cesur ve sivri dilli bir yorumda bulundu: Isınma odununun 1.000 *kati*’si (librenin Çincesi) 2.7 *tael* olduğuna göre saray 98.6 *tael* tasarruf etmişti.⁸⁸ Bu kitap yakmalar 1782’ye kadar seksen kere daha tekrarlandı ve en az 13.000 kitabın tüm basımlarını yok etti; bir kısmı son derece nadir olan bu kitaplar, bizzat meşhur koleksiyoncular tarafından ulusal girişim için tamamen iyi niyetle bağışlanmıştı. Ya da belki muktedire yaranmak için, hatta işin içinde sansür olduğunu bilerek.

Hazret, *Siku*’nun önsözünde, kendi soylu eliyle, şuursuzluk ya da yüzüzlük de denen imparatorlara özgü büyüklenmeyle, “çağlar boyunca evrende var olmuş olan ne varsa, hiç eksiksiz buradadır” yazar. Hükümdarın fantezisi ve fanatiklerinin paranoyası –ya da tersi– ülkenin bibliyografyasında dev bir boşluk açmak için birleşmişti: 1782’de bu büyük yayıncılık seferberliği sonucunda çıkarılan *Jingshu mulu* ya da *Index expurgatorius* listesi 345 tane kısmen sansürlenecek, 2.320 tane de tamamen imha edilecek kitap saptamıştı. İmha edileceklerin ancak beşte biri –

87 Aktaran L. C. Goodrich, *The Literary Inquisition of Ch’ien-Lung*, Baltimore, 1935.

88 *Banli siku quanshu tang’an*’da; alıntılardan R. K. Guy: *The Emperor’s Four Treasuries: Scholars and the State in the Late Ch’ien-lung Era*, Cambridge, 1987.

bazen Fransa'da- gizlenip bugüne kadar hayatta kalabildi. Geri kalanların tümü kaybedildi.

Girişimin resmî amacını teşkil eden *Siku quanshu* adlı topal deve gelince, tamamen yok olmamış olması mucizedir. Qianlong dört nüshayı kendi için ısmarlamıştı, daha sonra kendisiyle en iyi işbirliği yapan eyaletlere şükranının nişanesi olarak dağıtmak için üç nüsha daha ısmarladı. Bu sayede Hangzhou'da Wenlange Gölü'nün kıyısında bulunan o döneme özgü binasında hâlâ bir nüsha bulunmaktadır. Halka açık oldukları için Taiping'lerin sebep olduğu çalkantılar sırasında -yozlaşmış bir Hıristiyanlıktan beslendikleri için, bu bir anlamda onların doğuştan yeteneğiydi- onlar da ateşten geçti. Bu ilk dört temcit pilavı, yağmalanmasıyla meşhur olan Yaz Sarayı da dahil, İmparator'un çeşitli ikametgâhlarında inşa edilen Ningbo'daki Tianyige'nin taklidi ısmarlama köşklere konmuştu.

1860 yılında Fransa ile İngiltere'nin mutabık olduğu tek bir şey vardı, o da Çinliler'in bombalanmayı hak ettiğiydi. Ama altın, gümüş ve tek nüshalı kitaplardan oluşan bir dağın üstünde uyuklayan ülkeye saldırmadan önce makul bir gerekçe bulmak gerekiyordu.

6 Ekim günü Fransız Ordusu İngilizler'i atlatarak Yaz Sarayı'na bir gece önceden girdi. "Ateşi çıkmış kuyumcunun rüyası." Bu yorumun sahibi ve General Montauban'ın sekreter ve tercümanı Herisson, imparatorların beş nesil boyunca şehirde kendilerine tanımadıkları bir taşkınlıkla servetlerini biriktirdiği iki yüz binanın yağmalanmasını yakından izledi; hatta savaş bakanı daha sonra anlatısının yayımlanmasına engel olmaya çalıştı.⁸⁹ Bu arada, ilk kaybolan, büyük Bordeaux şişeleriydi.

"İki galipten biri ceplerini doldurdu, bunu gören diğeri kasa-sını doldurdu." Victor Hugo'nun öfkesi şiddetlidir çünkü III. Napoléon aleyhindeki dosyası bu hadiseyle daha da kabarır: Çin "heyulasını" sefilce yağmalamak pekâlâ "küçük bir adam"

89 Krş. Fernand Drujon, *Essai bibliographique sur la destruction volontaire des livres ou bibliolytie*, Paris, 1889 (EK 2'de bundan bahsediyoruz).

tarafından yönetilen bir milletin işiydi. Gerçekten de İngilizler yağmayı daha yöntemli olarak yaptı. Mekânda bir açık artırmalı satış düzenlediler, ceplerineyse sadece enfiye kutularını, incileri, değerli taşları, altın mücevherleri indirdiler; Fransızlar büyük birer çocuk oldukları için, prenseslerin elbisesi içinde gizlenerek, özellikle de Avrupa'da üretilmiş büyük çalar saatler ve otomatlar gibi daha hacimli parçalar için kavgaya tutuştu. Çapul çığırından çıkınca General Cousin de Montauban çadırına çekildi. Duygulanan Herisson şöyle yazar: "Sağda solda, parkta, çeşitli gruplar köşklere doğru, saraya doğru, pagodalara doğru, kütüphanelere doğru koşuşuyordu, yazık!.." Bunlardan biri, tam da *Siku quanshu*'nun eksiksiz bir nüshasına ev sahipliği yapmak üzere inşa edilmiştir; 3.461 başlık ve 168.000 cildin bir kısmı 6 Ekim günü, geri kalanı da Çinliler rehin tuttukları *Times* muhabirini öldürdüğünde Lord Elgin'in Yuanmingyuan'a geri dönüp sarayı yok etmeye karar verdiği 18 Ekim günü yok oldu. Bu sapıkça vandalizm bize pek şaşırtıcı gelmiyor: Elginizm'in mucidi, Partenon'u yıkan babasıydı. Üstelik tercümanı meşhur Sinolog Thomas Francis Wade'di ki, Yaz Sarayı'ndan hatırı sayılır sayıda kitap çıkarmayı başardığı söylenir. Montauban, bu cezalandırma harekâtında yer almamış ve yeniden çadırına çekilmişti: Yasak Şehir'i yakmanın politik getirisinin daha büyük olacağını düşünüyordu.

Siku'nun yalnızca bir koleksiyonu bütün kaldı, o da imparatorluk sarayının arkasında Wenyuange'de muhafaza edilmiş olan "baş" nüshadır. Sonunda Taibei'de Guomintang tarafından yoldan çevrildi.⁹⁰ Eksik bir nüshası Sovyet Ordusu'nun elinden

90 Krş. E. Wilkinson, *Chinese History. A Manual*, Cambridge, 2000. Öte yandan *Siku quanshu*'nun bir yeni basımı ya da devamı (*xuxiu*) yeni yayımlandı (*Shanghai guji chubanshe*, her biri ortalama 700 sayfadan 1800 cilt, 55.000 \$). 8500'den fazla eseri bir araya getiriyor ve yeniden bulunabilen yasak kitapları ve Qianlong'un yazarlarının hor gördüğü popüler klasikler gibi eserleri barındırıyor. (Suyun Kıyısında, Kırmızı Köşkte Rüya, Batı'ya Hac Yolculuğu ve Üç Krallığın Romanı). Qianlong'dan 1911'e kadar önemli olmuş bazı yazarlar da tanıtılıyor. İki yayın yönetmeninden biri olan meşhur Şanghaylı filolog ve kütüphaneci Gu Tinglong, mutlu son duygusunu muhtemelen yaşadı: Doksan üç yaşında, abidevi eserin matbaadan çıktığını gördükten sonra öldü.

geçtikten sonra Çin Türkistanı'nda bulundu. Pekin'deki milli kütüphane 1917'de Chengde Sarayı'ndakini satın aldı. Böylelikle daha da acıklı şekilde sonlanacak bir başka insanüstü girişim olan *Yongle da dian*'la aynı kaderi paylaşmaktan kurtuldu.

İmparator Yongle 1403'te tahta geçtiğinde, Yao Guangxiao'ya 2.169 bilginden oluşan bir heyet toplattırarak Çincedeki bütün bilgilerin derlendiği büyük ansiklopediyi hazırlamalarını emretti. "Yongle'un Büyük Kanonu"nun çalışmaları dört yıl sürdü. 22.877 rulo ve İlkbaharlar ve Sonbaharlar'dan başlayarak 7 ila 8 bin önemli eser üretildi. Yaklaşık 370 milyon karakter, kırmızı ipekten muhteşem bir kâğıt üstüne, noktalama işaretleri ve notlar kırmızı olmak üzere mükemmel siyah Çin mürekkebiyle yazıldı, hepsi imparatorluğun sarı renginde damaskolu ipek ciltle ciltlendi. Artık basacak para kalmadığı için de tek bir nüsha olarak yaşayacaktı. Ama bu nüsha 1645'te Nankin'de Ming'lerin düşüşü sırasında tamamen yandı. 1567'de bir kopyası çıkarılmıştı ama 2.422 *juan* eksikti ve hissedilir derecede solgundu. 365 başlığı da Qianlong'un yayıncıları çıkarıp aldı. Geri kalanı, "ilmin şahikası [...] dünyanın en eskisi ve en zengini"⁹¹ sayılan ve zaten zengin kütüphanesi dolayısıyla "Fırçalar Ormanı" da denen imparatorluk akademisi ya da Hanlin tarafından hararetle kabul edildi. Ne var ki Hanlinyuan elçiliklerin olduğu mahallenin kuzeybatı köşesinde, İngiliz Sefareti'ne birkaç metre uzaklıkta bulunma talihsizliğine sahipti: 1900 Pekin kuşatması sırasında burası İngilizler'in müstahkem mevkiydi.

Kuşatılanlar sakindi: Çin halkının yazılara, özellikle de Göğün Oğlunun kırmızı mührüyle mühürlenmiş yazılara yönelik endişeyle karışık saygısı, onlar için elle tutulmaz bir barikatın güvencesiydi. Kimdi o zaman 23 Haziran'da Hanlinyuan'ı ateşe veren? Çinliler'e göre İngilizler. Wilkinson da böyle yazar. Stratejik konuma sahip bir binanın imha edilmesi kuşatma altındakileri rahatlatacaktır, şüphesiz. Ya da belki General Dong Fuxiang'ın düzenli (ama Müslüman, zira Boxer'ların ayaklanma-

91 *The Siege at Peking'de* Peter Fleming, böyle haykırıyor, Hong Kong, 1983.

sı bir cihat hareketiydi) orduları, yabancıların binalarına ateşin değilse de dumanların ulaşmasını umarak yapmıştı. Dahası, saldıran taraf komşu binaların pencerelerinden hareket eden her şeye ateş açıyordu, o sırada “eski köşkler açılan ateşin patırtıları arasında kav gibi kıpkırmızı yanıyordu.” Bu sırada mahallede sekiz kuyu, elden ele kova taşımak için de çeşitli meşrepten ama yeterli sayıda insan vardı. Sonra kuzeyden gelen rüzgâr döndü ve saldırı sonunda püskürtüldü. Ama kitaplar için çok geçti. “Doğu avlusundaki küçük kütüphane harabeye dönmüş, süs havuzu molozla dolmuştu; tahta klişeler, elyazmaları ve matbu kitaplar yerlerde, ayakların çamuru altında çiğnenmişti.”⁹² Herkes kendi cebini dolduruyordu: Çocuklar ağaçbaskı kütüklerini toplayıp küçük barikatlar yapıyor ve Boxer’larla oynuyor, askerler de geri kalanları seyahat hatırası olarak topluyordu. Masalsı *Yongle da dian*’dan geriye bir avuç zavallı rulo kalmıştı. Britanyalı tercüman Lancelot Giles ansiklopedinin yalnızca 13345 numaralı kısmını koparabildiği için hayıflanıyordu: 30 cm’ye 50 cm’lik tek bir kitap, “bir numune bile sayılmaz.” Lancelot Giles, Çincenin Latin harfleriyle yazılması için geliştirdiği karmaşık sistemi Wade’in (Yuanmingyuan’daki [Yaz Sarayı] herbeleri yiyen Wade) bu yönde zaten ilerlemiş çalışmalarıyla birleştiren Herbert Allen Giles’in oğluydu.

Yağma olmasaydı Sinoloji de olmazdı. 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın ortasına uzanan yaklaşık yüz yıllık bir süre içinde, bir yandan ülkenin altın ve gümüş külçeleri götürülürken, diğer yandan inanılmaz sayıda yazılı materyal, üstelik Dunhuang gibi ülkenin içlerinde bulunan yerlerden bile alınıp, Londra’ya ve Paris’e taşındı. Kimsenin itiraz edemeyeceği kişiler aslında mikrop yuvasına dönmüş bir milletin elinde tehlikeye düşmüş paha biçilemez belgelerin koruma altına alınması için uğraştıklarını ciddi ciddi düşünüyordu. Eğer beraberinde günü gelince belgeleri iade etme niyeti de olsaydı bu iddia belki savunulabilirdi, ama elbette durum hiç de böyle değildi. (Çin’in çalınmış kültürel

92 Roland Allen’in tanıklığı: *The Siege of the Peking Legations*, Londra, 1901.

mirasının iadesini talep etmeye başladığını görmek sevindirici. Dünyanın en büyük on sekiz müzesi Aralık 2002’de ortak bir deklarasyonla asla hiçbir şeyi iade etmeyeceklerini bir kez daha cevaben ilan etti.⁹³ Ama iki nesil sonra Çin dünyanın en güçlü ülkesi olacak da deniyor...) Örneğin Tianyige 1940’tan beri kendi kendisinin gölgesinden ibarettir. Yabancı ziyaretçiler ülkede taşımacılarıyla birlikte gezerek kitapları başlıkla değil, kiloyla da değil, *duvarla* satın almakta.⁹⁴ Verdikleri para birkaç *sapek* [kuruş]. Üstelik hayır işi yapıyor havasındalar.

İmparatorluğun can çektiği dönemde, kurtarılan ve kurtarılamayan kütüphaneleriyle birlikte nasıl bir terk edilmişlik ve aşağılanmışlık içinde olduğunu, harikulade bir arşiv ve kitap kurtarma operasyonundan anlayabiliriz. Operasyonu kehanette kullanılan kürekkemikleriyle ilgili yüzyıl başındaki hadisede de devreye giren Luo Zhenyu gerçekleştirdi. Böylece Çin filolojisinin velinimetisi olmak gibi pek az kişinin sahip olduğu bir sıfat kazandı. 909’da imparatorluk arşivleri odası –asıl imparatorluk kütüphanesi Wenyuange’den gelen önemli bir kitap koleksiyonuyla zenginleşmişti– köhnelikten çökmek üzereydi. Şansölye ve reformcu Chang Chihtung (Zhang Zhidong) bazı bölümlerin Çin Milli Kütüphanesi’nin temelini oluşturmaya karar verdi; ama gelenek yüzyıllar boyu biriktirilmiş bütün gereksiz kitapların yakılmasını istedi (kader de: 1900’de müttefikler Pekin’e girdiğinde arşivlerin yüzde 50 ila 60’ı yok edildi). Luo Zhenyu onu bundan vazgeçirmeyi başardı ve belgelerin tümü Cumhuriyet kurulduktan sonra Wumen Tarih Müzesi’ne gitti. On yıl sonra, paraya sıkışan konservatör, kaynağın dörtte üçünü 1.000 Meksika doları karşılığında bir kâğıt tüccarına sattı. Kâğıt tüccarı 150.000 *kati* ya da 75 ton belgeyi çuvallarla götürdü. Bundan bir süre sonra Pekin’den geçen ve sevdiği meşgalesine –kitapçıya gidip kitap karıştırmak– kendini veren Luo Zhenyu, üzerinde imparatorluk arşiv odasının mührünü ve Kore kralının imzasını taşıyan bir tebrik mektubuna rastladı. Bu kâğıt tüccarı satın aldığı

93 Krş. 29 Ocak 2003 tarihinde <http://www.museum-security.org/>

94 Diyor Wilkinson, *age*.

kitapları cenazelerde yakılacak kâğıda dönüştürmeden önce, bir kısmını Liulichang'daki kitapçılara satmıştı. Luo Zhenyu 13.000 dolar ödeyerek hepsini geri aldı; bir köşk yaptırdı, kitapları yerleştirdi ve envanter çıkarttırdı. Ama bu operasyon onu mahvetti ve imparatorluk arşivlerini Tianjin'li bir koleksiyoncuya bırakmak zorunda kaldı; 1929'da Tarih ve Filoloji Enstitüsü bu arşivleri 18.000 dolara satın aldı. Olay skandala sebep oldu ve Lu Xun bir dergide şöyle yazdı: “Çin’de kamu mallarını korumak zordur: Yetkili kurumlar ya yetersizdir ve kaybederler ya da yetkindirler ve çalarlar.”⁹⁵

Guomindang 1948 ve 1949'da Pekin ve Nakin'deki nadir kitapların kaymak tabakasını ve Qing Hanedanı'nın arşivlerinin yüzde yedisini çalarak sürgüne gittiği adasına götürdü ve böylece bu terk edilmişlik dönemi taçlandırılmış oldu: Çinliler'in daima “sihirli ve kozmolojik güçler”⁹⁶ atfettiği bu edebi miras, siyasal iktidarın olmazsa olmaz güvencesi ve temeliydi.

1900 yılıyla birlikte Çin için yeni bir çağ başladı: Dünyanın merkezinin eski kurtları, ne kâr arzusunun zorlukları aşmakta, binlerce kilometrelik mesafeleri ortadan kaldırıp en beter düşmanları birleştirmekte nasıl da güçlü olduğunu, ne de ruhları duymadan yeni ve özellikle acımasız teknolojilerin –üstelik insanı çileden çıkarırcasına yerel ve şenlikli bir ürün olan baruta dayanan teknolojilerin– ortaya çıkabileceğini bilebildi. Çin işe nasıl başladıysa, yeni çağ da Çin için öyle başladı: Belleğinin yeri durulamaz bir kısmını silerek.

BİLGİNİN KAYNAĞINDA HİNDİSTAN

Hint toprakları gezegenin yüzde üçünü kaplar ve birçok hasım dinin beşiğidir, son olarak İslam da bu çorbaya tuzunu katmıştır.

95 Alıntılayan, bu epizodu anlatan Wilkinson, *age.*; ayrıca Tan Zhuoyuan, *age.*

96 Simon Leys, *L'Humeur, l'honneur, l'horreur. Essais sur la culture et la politique chinoises*, Paris, 1991.

Toplumsal dokuyu oluşturan sayısız hizip ve kast sistemi son derece yanıcı bir malzeme oluşturur, şu halde Budizm'in bu malzemeden silinmiş olması anormal değildir.⁹⁷

Günlerden bir gün Buda, Nalanda'da duraklar. Bu arada Na-alam-da, yani "vermekten hiç yorulmayan", onun sıfatlarından biridir. Bugün Baragaon adını taşıyan, Patna'nın batısında bulunan Nalanda'nın kırmızı turuncu harabeleri, Gupta döneminde (320-467) yaratılmış olan üniversite merkezinin ihtişamına tanıklık eder, hem Brahmanizm'in, hem de her türlü dünyevi bilginin öğretildiği bu merkez bir süre için ökümenizmin modeli olmuştur. Budizm'in ana metinlerini toplayıp Çin'e götürmek için gelen *Batıya Hac Yolculuğu*'nun yazarı gözüpek keşiş Xuanzang, bu aydınlar şehrinin 7. yüzyılda nasıl şanlı ve canlı olduğunu anlatır: "Papazları ve yabancı ziyaretçileri" de sayarak 10.000 kişi görür, 1.510 hoca, 8.500 çömez. Eğitim bedavadır, çünkü krallar yüz kasabanın gelirini şehre tahsis etmiştir. Altı ila dokuz katlı çok sayıda bina 18. yüzyıldan kalma bir dikilitaşın ifadesiyle "bulutları yalar", konferans salonları vardır, odaların bir köşesinde lamba için, diğer köşesinde kitaplar için nişler bulunur. Büyük kütüphanenin hoş bir üst ismi vardır: Dharmaghanja, yani "İman pazarında." Kütüphane Ratnasagara, Ratnaranjaka ve Ratnodadhi adlı üç kuleden oluşur. Dokuz katlı olan, aralarında Tantrik külliyatın da bulunduğu nadir ve kutsal sayılan kitapları barındıran Ratnodadhi siteye hâkimdir. Nalanda'da bir araya getirilmiş kitapların sayısı bilinmese de, Xuanzang'ın iki ziyarette bulunduğu ve bunların birinde on beş ay kalarak metinlerin kopyalanmasını müşahade ettiği biliniyor. 672 yılında muadili Yijing on yıl kalacak ve aralarında yarım milyon *sloka*'nın –Sanskrit beyitleri– da bulunduğu dört yüz kitabı beraberinde götürecektir.

Bir gün vaaz sırasında çok fakir iki dilenci çıkagelmiş, bunlar *tirtika* denenlerdenmiş, yani sapkın. Budistler Jainizm'i benimseyenlere böyle derdi, elbette onlar da Budistlere. O sırada başıboş

97 Ancak Budizm ülkenin en aşağı sosyal kategorilerinde –dokunulmazlar– yenisinden ortaya çıkar.

birkaç genç çömez bunları suyla ıslatmış, bunlar da öfkelenmiş. Rivayete göre, on iki yıl boyunca oldukları yerde arınmak için güneşe yakarmış ve bir kurban töreni –*yajna*– yaparak kutsal ateşin önünde uygun Vedik mantraları söylemiş, sonra da yine o kutsal korlardan binaların içine atmışlar. Çıkan büyük yangında Ratnodadhi kulesi ve beraberinde Nalanda'nın masallara layık kütüphanesi tamamen kül olmuş.

Hâlâ anlatılan bu hikâye, Sharmasvamin adlı bir Tibetli hacıya atfedilir: 13. yüzyılda ya da daha büyük ihtimalle Nalanda ve kitapları 1199'da Bahtiyar Khalcı kumandasındaki Müslüman işgalciler tarafından yok edildikten kısa süre sonra harabeleri ziyaret eden bir nifak sokucu. Zira bu sefer Patna'nın doğusunda, aynı zamanlarda ve aynı Türk-Afganların elinde aynı akıbete uğramış olan, bugün Bihar adını taşıyan Odanapuri (Ud dandapura) vardı. Bu Budist *vihara* 7. yüzyılda muhtemelen Nalanda örneğinden ilham alan ya da gücenen Kral Gopala tarafından kurulmuş, Tibet manastırlarına model olmuştu, bunların ilki 749 yılında kurulan Bsam-Yas olmuştu. Fetihçi İslam Hindistan'a durmaksızın yaptığı akınlarda bazen kütüphaneleri de yağmaldı (1739'da İranlı Nadir Şah Delhi'de bunu yaptı, Moğol imparatorların dillere destan kitapları daha sonra İran'da yok pahasına satıldı). Çoğu zaman bunların yerine bir İslami eğitim kurumu koyar ya da 1565'te Vijayanagara'da olduğu gibi, vahşi bir kültürel soykırım uygulardı.

Ermişlik yolculuğu sırasında Xuanzang'ı Sri Lanka'daki (daha o zamandan başlayan) iç savaşın patirtisi dışında hiçbir şey durduramadı, Gandhara'nın başkenti Takshasila ya da Taxila'ya kadar gitti. Gerçi orada artık taş yığınlarından başka bir şey görmek mümkün değildi, ama bunlar tuhaf taşlardı zira burada Budist tapınaklarının Korint başlıklı sütunları vardı. Bu müstesna medeniyetler kavşağı Darius, İskender, Seleukos Nikator, Thyane'li Apollonius, Aziz Thomas ve Gazneli Mahmut'un adımları altında titremişti. M.Ö. 3. yüzyılda Asoka buraya hükümdarlık etmiş, daha sonra içi Buda ruhuyula dolu meşhur Hindistan krallarından biri olmuştu. Taxila ayrıca ilk *viha*-

ra'lardan biriydi; 400 yılı civarında, kopya edecek elyazmaları arayan Çinli hacı keşişlerin öncüsü Faxian'ın ziyareti zamanında doruğunu yaşıyordu: Kütüphaneyi manastırdaki beş yüz üstat ve bir o kadar çömez kullanıyordu. Çömezler uzun tedrisatlarının başında peşinen bin altın ödüyordu. "Öğrenmek" anlamına gelen ifade *sippam vacheti* idi, yani bilim okumak, evet, okumak. Ama ne yazık ki Budizm'den nefret eden Ak Hunlar ya da Heftalitler, 5. yüzyılda bilimin zihinsel değilse de fiziksel tüm tezahürlerini yok etmek için ellerinden geleni yaptı. Ve Taxila böyle hoyratça yok edildi.

Budizm Hindistan'da şiddeti reddederek kendisine saldıranlara diğer yanağını uzatır ve tükenişi kabul ederken, Hinduizm'le arasındaki çatışma Sri Lanka'ya hiç değişmeden tüm sıcaklığıyla taşındı ve gitgide şiddetlendi. Eski Seylan, bugün biraz tazeliğini yitirmiş bir Budizmin renklerini taşıyan, şiddetli bir aktivizmi benimseyen bir Sinhala iktidarı tarafından yönetilmekte ve en az onun kadar şiddet yanlısı bir Tamil muhalefetiyle gündelik olarak çatışmakta, buna daha sonra geri döneceğiz. Bunlara rağmen Budist felsefe adaya ayak uyduran ilk felsefe oldu ve M.Ö. 220 civarında yumuşaklıkla dili, edebiyatı ve düşüncüyü etkiledi: 4. yüzyılda en az üç manastır kütüphanesinde *olei* üzerine yazılı metinler vardı. Bu geleneğin devamında kral I. Parakramabahu (1153-1186) ülkeyi ve başkenti Polonnaruwa'yı birçok kütüphaneyle donattı; bunlardan kraliyete ait olanının adı Pol Gul-Vehera'dır. Ancak Hindistan'da kral Kalinga'lı Magha adaya gelip 1214'ten 1255'e kadar terörle hüküm sürdüğü zaman, bu kitap koleksiyonları onun gözde kurbanları olacaktı. Magha bir Tamil değildi, buna rağmen yaptıklarından Tamiller sorumlu tutulacaktı. Tamiller ülkenin kuzeyinde çoğaldı ve 13. yüzyılda onların eserlerine hasredilmiş, şiddetli bir yangında yok olan bir kütüphane vardı: Sarasvati Mahalayam.

Buda'nın ruhu Hindistan'ın doğusundaki bölgelere de yayıldı. Bir ara Birmanya adıyla anılan Myanmar'da ilk kitaplar bambu kamışlarından ya da palmiye yapraklarından, daha sonra *parabaik*

denen yerel kâğıttan yapılır ve *sa-dike*'lerde muhafaza edilirdi. İngilizler Yangon'u 1855'te ele geçirip kanlı bir ilhak saldırısına girişince, çok sayıda özel kütüphane ve okul kütüphanesi yandı. Muhtemelen önemli malzemeleri korumak için Kral Mindon o sırada Kuthadov'u yaptırdı: Burada Theravada her biri bir buçuk metre yüksekliğinde yedi yüz yirmi dokuz kaymaktaşıdan dikilitaş üzerine Pali dilinde kazınmıştır. Böylelikle "ağabeylerin" Budist kanonu Mandalay yakınlarında altı hektarlık alan kaplamaktadır. Hayatta kalan kâğıttan kitaplar daha sonra Sir Charles Edward Bernard tarafından toplandı ve kendi *mon* dilindeki elyazması koleksiyonuyla birlikte ilk halk kütüphanesi Bernard Free Library'nin açılmasını sağladı. Son savaşta yok olan kütüphanenin kurtarılabilen 5.000 civarında kitabı şimdiki Milli Kütüphane'nin çekirdeğini oluşturdu; 618.000 matbu ve 15.800 elyazması cilt barındırmakla övünen kütüphane belki bir gün açılır da.

KILIÇ VE FIRÇA

Prens Umayado no Oji Japonya'yı 593'ten 622'deki ölümüne kadar yönetti. Ölümünden sonra aldığı adla Shotoku olarak da bilinir. Çinliler'in bilgi ve pratikleri onun sayesinde kitlesel olarak ithal edildi. Bu amaçla Nara yakınlarında belki de dünyanın en eski ahşap yapılarının olduğu ve Yumedono ya da Düşler Salonu denen önemli koleksiyonunun da bulunduğu Horyu-ji'yi kurdurdu. Hafif ahşap ve kâğıt mimari Japonya'nın kendine has özelliğidir, dolayısıyla ateş de süregiden hayatın doğal bir bileşeni: Bugünün ziyaretçisi üç, hatta dört kez yeniden inşa edilmiş, çoğu neredeyse çağdaşımız olan tapınakları ve sarayları hayranlıkla izler. Elbette, *washi* tekniğiyle –hamuru belli hareketlerle havalandırarak yaprak yaprak üretilen kâğıt– yapılmış kitaplar bir iç çekişte yanar gider. Heian soylularının sayısız koleksiyonlarını oluşturan eserlerden, Kokulu Otlar Köşkü'nü herkese (tanıdığı genç soyluların hepsine) açan Isonokami no Yakasugu'nun elinde-

ki Konfüçyüs kitaplarından geriye hiçbir şey kalmadı. İmparator, şair ve kaligraf Saga'nın sarayından ya da 875 yılında *Nihonkoku genzai shomokuroku*'nun ("Japonya'da halihazırda bulunan kitapların listesi") içeriğiyle birlikte yanan Reizen-in'den geriye hiçbir şey kalmamıştır. 12. yüzyıldan sonra kılıç fırçanın yerini alınca kütüphaneler iyice nadirleşti, artık yalnızca tapınaklarda bulunur oldu; ama bazen Tendai hizbininki gibi çok zengin oldukları da olurdu.

Yozlaşmış ve akıldışı. Cengâver Oda Nobunaga hayatı boyunca savaştığı Budistler'i böyle nitelendirir. Nesillerden beri devlet içinde devlet oluşturmuş, iktidar onların lehinde olduğu zaman bile boyun eğmemişlerdir; 16. yüzyılda hiç olmadıkları kadar güçlü olurlar ve Tendai hizbi -*daimyo* ne derse desin- Zen'in Şintoizm'le harmanlanmasına izin vererek pragmatik bir akılcılık gösterir. 1571'de Oda Nobunaga ordularını üç bin bina, tapınak, okul ve kütüphaneyi kül etmek ve bin altı yüz keşişin boğazını kesmek göreviyle Enryaku-ji manastırlarının bulunduğu Hiei Dağı'na gönderir. Biyografı olayı şöyle anlatır: "Alevler içindeki dev manastırın uğultusuna sayısız genç ve yaşlının çığlıkları karışıyor, yer ve gök inliyordu."⁹⁸ Din savaşı mı? Hayır. Oda, tüm tanrıları hor görürdü. Dahası, siyasal amaçlarına ulaşmak ve Budist eğitimin kökünü kazımak için Kirishitan'ların (o zamanın Portekizcesinden, *chrishtam*) gelip yerleşmesine destek oldu; öyle ki ölümünde Japonya'da yüz elli bin vaftiz edilmiş insan vardı. Bunlar ona daha az tehlikeli göründü. Sonraki hükümdarlarsa onlardan kurtulana kadar akla karayı seçecekti.

Japonya'da kitapların korunmasına yönelik aşırı bir eğilimden bahseden pek az tanıklık vardır. Çin konusunda bilgili, okumuş insan, hükümdar ve şair Kaneyoshi'nin (1402-1477) tanıklığı bu durumda daha da çok dikkat çeker. Kaneyoshi son derece keyifli bir hayat sürüyor, "yirmi altı çocuğunun ve geçmişin tüm tarihini ve edebiyatını barındıran son derece zengin bir kütüphanenin

98 Alıntılanan Joseph Kitagawa, *Religions in Japanese History*, New York, 1966.

tadını çıkarıyordu. Kendi gözünde her türlü musibetten uzakta, koruma altındaydı.” 1476’da patlak veren “anlamsız” savaşta sevdiği her şeyi bir anda kaybetti. Günlüğüne bizzat şöyle yazar: “Çok kısa bir zaman içinde bir duman sütunu yükseldi ve az sonra mekân harabeye döndü. Kütüphanem muhtemelen çatısı tuğladan ve duvarları topraktan olduğu için alevlerden kurtuldu, ama civardaki haydutlar içerde para ve kıymetli eşya var diye düşünerek derhal çullandı ve kapıyı kırıp binlerce cildi darmadağın etti. On nesildir aktarılan Çince ve Japonca kitaplardan bir tanesi bile kurtarılamadı.”⁹⁹

Japonya’da halk kütüphanelerinin durumu her klanın kendi kütüphanesini kurduğu 17. yüzyılda Edo’yla birlikte, özellikle de sonraki yüzyılda sıradan insanlar kendi kendilerini eğitmeye bağladığından itibaren değişti. Ama çok az sayıda koleksiyon kurulabildi ve daha da azı korunabildi. 1872’de kurulan imparatorluk kütüphanesini saymazsak, Meiji’nin restore edilmesinden sonra bile devletin iradesiyle kurulan tüm kütüphaneler fakirdi, bakımsızdı ve hor görülüyordu. Kullanılmaz hale gelmeleri uzun sürmedi. Bombalanmaları da.

Hem eşyanın fani olduğu duygusu, hem de taptaze ve yeni olana¹⁰⁰ duyulan cazibe Japon felsefesinin ruhuna işlemiştir. Okunmuş kitaplar gibi eski şeyleri biriktirmek ve el üstünde tutmak yönünde pek bir gayretin olmaması, bu mefhumlarla bütünü alakasız olamaz herhalde. Değil mi ki pek yakında hepsi, Başo’nun meşhur haikusunda dediği gibi, uzun çimlerin üzerinde yatan ölü savaşçılara benzeyecekti: *yume no ato*. Düşlerden izler.

99 Donald Keene, *Les Journaux intimes au Japon* (Çev. Jean-Noël Robert, planlanan yayın tarihi 2004, Institut des hautes études japonaises du Collège de France).

100 Krş. Ichikawa Hiroshi, “Pensée, grands traits de la —”, *Dictionnaire de la civilisation japonaise*, Paris, 1994.

Hıristiyan Batı

Öyleyse eski yazılardan bu kadar az kalmış olmasına değil, kalmış olmasına şaşırmamız gerekir.

GERTRUDE BURFORD RAWLINGS

ENGİZİSYON

Engizisyon, papalar tarafından halktan gördükleri rağbetin şemsiyesine sığınan Vodua ya da Katar köktencilerini mat etmek için icat edildi, onu uygulamakla görevli dünyevi idarecilerin gayretkeşliği sebebiyle yozlaştı: “Bulgar” Robert, “heretiklerin çekici” Ferrier ya da Marburg’lu Conrad; Conrad öylesine fenaydı ki onu da alt etmek gerekti. Daha sonra, biraz daha incelikli biçimde, şüphe ağını örgütleyecek keşişler görevlendirildi. Bilindiği gibi, her türlü yetki ellerindeydi, eylemleri mutlak bir gizlilikle örtülüydü ve sır tutmasını bilmesi şartıyla kraldan başka kimseye hesap vermiyorlardı. Bundan daha etkili

bir tahakküm sistemi belki hiç görülmemiştir: Tanklardan ve toplama kamplarından tasarruf eden, bizzat kurbanlarıyla kendini finanse eden bir sistem. Yukarıdan aşağı Engizisyon daireleri skalasında, belki çilecilikle pişmiş birkaç büyük Engizitör hariç, herkes kişisel servetini artırmıştır. Zengini ve fakiriyle bütün Yahudiler Engizisyonu durdurması için İspanya Kralı Ferdinand'a sunmak üzere 600.000 duka toplamıştı. Söylenene göre, Kutsal Görev'in [Saint-Office, Sant'Uffizio] büyük ustası Cisneros, bu meblağı krala teslim etmeden önce kendi ondalığını kesmişti. Nasıl böylesi bir rahatlıkla böylesi dehşet verici sayıda insanın suçlandığı ve "salıverildiği" –yakılmaya tamı tamına bu kelimeyle gönderiliyorlardı– böylece daha kolay anlaşılabilir.

Engizisyonun ilk çağında, Voltaire'in *Candide*'de dediği gibi, kitaptan çok erkek ve kadın bedeni yakıldı. Herhangi bir kitabı "ateş imtihanına" sokmak isteği hasıl olduğunda, önce Papalığa sorulurdu. 1515'te Latran Konsili tereddütlere son veren *Inter sollicitudines* emirnamesini çıkarıncaya kadar bu böyle devam etti: Elbette ki "Yunanca, İbranice, Arapça, Keldaniceden tercüme edilmiş Latince ve yerel dillerde yazılmış, imandan sapmalar ve zararlı öğretiler içeren, yüksek mevkideki kişileri itibarsızlaştıran söylentiler içeren eserleri" yok etmek gerekliydi. Ama yok etmek her daim emin bir tavır olsa da hüküm öylesine katı ve ani göründü ki, Amalfi Piskoposu Alexis bile yeni kitaplar söz konusu olduğunda karara uyduğunu, ama eski eserler için uymadığını ilan etti. Özellikle Avrupa'nın kuzeyinde olmak üzere, böyle bir kararın hiçbir yerde uygulanmayacağı biliniyordu. Göreceğimiz gibi, bizzat Papa 10. Leon da kararın tersi yönde davranıyordu.

İspanya dışındaki Engizisyonun görece merhametli topraklarında, birçok kitaplıktan az ya da çok esirgenen nefret sermayesi Yahudiliğin "vebalı" kitabına hiç tereddütsüz yöneldi.

İspanya, Engizisyonu öylesine faydalı bir alet olarak kullandı ki ondan vazgeçmekte çok zorlandı ve resmî olarak ancak 1894'te kaldırdı (ayrıca bugün Vatikan'ın da başka bir ad altında onu hâlâ sakladığını belli belirsiz bir ürpertiyle fark etmekteyiz). Kastilya ve Aragon kutsal evlilik bağıyla birleştikten sonra, toprakların yeniden fethi tamamlanır tamamlanmaz, Isabelle ve Ferdinand devasa bir etnik temizlik harekâtı başlattı. İktidardaki Kastilya soyluları adeta bir var olma sebebi bulmuştu: Mal mülk sahibi rakipler olarak Yahudiler'i ortadan kaldırmak. Halk da buna pek bilmeden alkış tuttu. 1492'de tehcir emri ilan edildi. Vaftiz olmayı kabul edenler yerlerinde kalabilecekti. Onlara *conversos* [dönmeler] dendi.

Finansal randımanın daha zayıf olduğu açıkça ortaya çıkınca, Mağribîler'in Hıristiyanlaştırılması da ufak ufak başladı. Ta ki Kardinal Cisneros'lu Fransisco Jimenez ilerlemenin fazla yavaş olduğuna kanaat getirip kraliyetin de desteğiyle vahşice zor kullanmaya karar verene kadar. 18 Aralık 1499'da üç bin Müslüman zorla vaftiz edildi, emir üzerine beraberlerinde getirdikleri tüm kitapları Granada'daki Vivarramba Meydanı'nda yakıldı, sadece Alcala Üniversitesi'nin sahip çıktığı tıp incelemeleri yakılmaktan kurtuldu. Bu dev bir olaydı, Torquemada'nın 1490'da Salamanca'daki Saint-Etienne manastırında neredeyse saman altından ve suç işlediğini bile bile düzenlediği, toplamda en çok altı yüz kitabın büyücülük ve Yahudicilik suçlamasıyla imha edildiği toplu kitap yakılmasından çok daha fazla etki uyandırdı. Granada'nın tanıklarıysa –örneğin şu Peder Alcala– arabalar dolusu muhteşem kaligrafili ve tezhipli, çoğu altın ya da gümüş köşelikli ve cepli elyazması kitabın kül olduğunu anlatır. İmha etmek eğlencelerin en güzeli. Bu gösteri zihinleri öylesine şiddetle çarptı ki, yakılan eserlerin tahmini sayısı akıl alacak cinsten değildir: Bir ila iki milyon.¹⁰¹

101 Krş. Julián Ribera, *Bibliófilos y bibliotecas en la España musulmana, age.*, ya da Henry Kamen, *Histoire de l'Inquisition espagnole*, Paris, 1966 ; ve daha başkaları.

İşin içine başkaldırı girince karşılık daha da sert oldu: Aragon'a kadar tüm Müslümanlar vaftiz edildi. Papaz, bunun rızasız, dolaşısıyla geçersiz bir kutsama olduğu yolunda itiraz edenlere, vaftiz edilmek ya da yakılmak arasındaki nihai kararın pekâlâ herkesin hür iradesiyle verdiği bir karar olduğu yanıtını veriyordu. 1511'de küçük prenses Doña Juana, Moriskolar'ın –Hıristiyanlaştırılmış Müslümanlar'a böyle deniyordu– sahip oldukları tüm kitapları teslim etmelerini emretti. Bu sefer felsefe kitapları (gerçi bunlar zaten pek çok değildi, çünkü Almoraviler'in idaresi altında ilahiyata ya da skolastik konulara değinen metinlerle birlikte bizzat kendi elleriyle yakılmıştı) ve özellikle “*los de su danada ley y secta*” yani kendi kötü kanun ve öğretileri –Kuran ve ilgili başka kitaplar kastediliyor– ortadan kaldırılacaktı; bunlardansa bol bol vardı. Bundan sonra Arap dili, isimleri ve giysileri yasaklandı, banyo yapmak da. Son olarak 1609 ve 1614 arasında Moriskolar'ın tamamı İspanya'dan dışarı atılacaktı. Bu, özellikle üç yüz bininin neredeyse köle gibi çalıştığı Valencia bölgesinde, ekonominin çökmesine neden oldu. Bir başpiskopos “Şimdi ayakkabılarımızı kim yapacak?” serzenişinde bulundu. Tehcirden kısa süre sonra Marcos de Guadalajara'nın anlattığına göre, tüm önlemlere rağmen Granada'daki evlerde özellikle tuhaf harfleri ve süslemeleleriyle büyücülük ve cadılık kitapları zannedilen son derece güzel Kuranlar başta olmak üzere çok sayıda kitap bulunmuştur.

Bu sırada Yahudiler'e de aman verilmedi: Zor kullanarak dayattığı imanın samimiyetinden şüphe eden iktidar, Papa'dan Engizisyon'un kapsamını genişletme yetkisini aldı; aksi takdirde Maranlar'ı –“gizli gizli Yahudilik yapan” dönmelere bu ad veriliyordu– iyice asimile etmek mümkün olmayacaktı. Kastilya soyluları ticaret işlerinden pek anlamazdı, dolayısıyla Devlet anti-semitizmi bir gecede bütün bankaların Cenevizliler'e geçirilmesini emretti; gerçi bundan ülkeye de hayır gelmedi. Cisneros'un sopası altında baskı aygıtı tam randımanlı kullanılmıştı: Hümanizm sapkınlığın kisvesi sayıldı, alıntılarda Erasmus'un adının yerine “quidam” [“ismi lazım değil”] konuldu, Hıristiyan mistisizmi bile tedirginlikle karşılandı ve dolayısıyla tedirgin edildi.

Sefahatse dinden şüpheye götüren bir basamak olarak görülüyordu: “Küçücük yaşta çocukların eline kitap vermenin, delinin eline bıçak vermekten ne farkı var?”¹⁰² Şu durumda yasaklanacak çok başlık vardı; dolayısıyla okunması, bulundurulması, alınıp satılması ve basılması ölüm cezası getirebilecek bir kitaplar fihristi yayımlandı. Bu listenin yayımlanışı yürüyüşlü, davullu ve zurnalı “bir gösteri gibi düzenlendi.”¹⁰³ Bir yanda yasaklanan kitapların sayısı durmaksızın artarken, diğer yanda kral zenginleşiyordu. Zira ölmüş bir zenginin servetine el koymak için, okuduğu kitaplardan dolayı ona sapkın hükmü giydirmek ve cesedini topraktan çıkarıp yakmak yeterliydi; servetin dörtte biri muhbire, gerisi krala gidiyordu.

Yasaklanan başlıklar incelendiğinde, tehlikeli düşüncelerin yayılmasıyla ilgili mülahazaların günü gününe uymayan ya da tersine, halis fırsatçı nitelikte olduğu görülür. 16. yüzyılın ilk yarısındaki fihristlerde “Hz. Muhammed’in hataları” ve “amiyane dilde İnciller” –bunlara Luther’in metinleri de çabucak eklenecektir– konusunda paniğe varan bir endişe vardır. Fihristler öyle anlaşılmaz bir dilde yazılmıştır ki mahkemeler nasıl yorumlayacağını bilemez, dolayısıyla yargıyı sürüncemede bırakan bir sürü yazışma yapılır.* Diğer yandaysa Cizvitler’in yalnızca kendi tarikatlarına düşman kitapları hedefleyen kapsamlı bir fihristi vardır, Voltaire, Locke ve Necker’i yasaklayan bu 1790 yılı listesinin sonunda vardığı yer, halis bir monarşi müdafaasıdır.**

16. yüzyılın kütüphane yok edicileri adı açıkça belirtilmiş kitapları ateşe vermekle yetinmezdi; kuşkuda kaldıklarında neyin yakılması gerektiğini tahminle tespit edecek kadar ileri gittikleri

102 Malón de Chaide, *La Conversión de la Magdalena*, yer yok, 1588.

103 Krş. Francisco Olmos, *Cervantes en su época*, Madrid, 1968.

* Ayrıntılar için meslek hayatı boyunca Engizisyon fenomenini araştıran Bartolomé Bennassar’a bakınız. Hatta belki biraz fazla dikkatle araştırmış diye düşünebiliriz, zira son zamanlarda bu İspanyol işkencesinde bir incelik ve ihtiyatlılık, hatta bir insancılık bulma eğilimindedir.

** En son *Index Librorum Prohibitorum* 1966 gibi yakın bir tarihten kalmadır ve halen yürürlüktedir. Montaigne’in *Denemeler*’i de hâlâ oradadır.

olurdu. Keza sayısız bilimsel kitabı böyle, içeriklerinin iyi mi kötü mü olduğunu açıkça belirleyemeden, iyi niyetle yok ettiler.¹⁰⁴

1559 ve 1560 yıllarındaki kitap yakmalarında hoyratlık had safhadaydı. Bu sefer görev, Luther'in fikirlerinin Pireneler'in kuzeyine geri püskürtülmesiydi. Bunun akabinde yasalar daha da ağırlaştı: Yurtdışında okuma izni Roma'yla ve belirli iki üç üniversiteyle sınırlandı, başka yerler yasaklandı; halihazırda sınırların ötesinde olan öğrenciler derhal ülkeye dönecek ve gelir gelmez Kutsal Görev'de imtihandan geçecekti. Kitap ithal etmek, İspanyolcadan başka dilde okumak yasaktı. Tebaası Hollandaca, Katalanca, Arapça, Fransızca, İtalyanca, Portekizce ve İngilizce konuşurken, kralın kendisi yalnızca Kastilya dilinde konuşur ve okurdu. Tıpkı II. Ptolemaios'un hükümdarlığı altındaki İskenderiye'deki gibi, ama tam tersi bir emelle, limana yanaşan gemiler dibine kadar aranır, gemilere gümrükçülerden önce Engizisyon komiserleri ayak basardı.

Böylece hem hususi hem de umumi olmak üzere İspanyol kütüphaneleri zapturapt altına alındı, müsadere edildi, sessizce imha edildi. "25 Ekim 1566'da Sevilla kelimenin tam anlamıyla *familers*'lerin [yedekler, yani çıkarının nerede olduğunu bilen sivil gönüllüler böyle adlandırılıyordu] işgali altında uyandı: Şehrin tüm kütüphaneleri kuşatılmıştı. Sonra komiserler damgaları vurmaya başladı. Ardından kitapların teker teker incelenmesine geçildi."¹⁰⁵ Bir başka gün, Salamanca'daki raflardan *auctores dam-nati*'leri [lanetlenmiş yazarlar] temizlemek için yirmi profesör gönderildi. Bir uzman Engizisyon görevlisinden daha çok ücret talep etti: Madrid'de bulunan 18.000 dükalık bir kütüphaneyi temizlemek öngördüğünden daha çok zamanını almış: Günde sekiz saatten dört ay. Diğer yanda, kudretli kitapseverler anlaşılır şekilde hileyi alışkanlık edinmiştir: Calatrava tarikatı şövalyesi

104 José Pardo Tomás, kütüphanelerde yapılan temizliklerin bu yönünü ve bilimsel eserlerin örgütlü ya da örgütsüz yok edilmesini inceledi: *Ciencia y censura. La Inquisición española y los libros científicos en los siglos xvi y xvii*, Madrid, 1991.

105 Krş. Bartolomé Bennassar, *L'Inquisition espagnole, xv.-xix. siècles*, Paris, 1979.

José Antonio de Salas gibi şüphe edilmeyecek bir adamın ölümünden sonra koleksiyonundaki 2.424 kitap satışa çıkarıldığında, bunların 250'sinin bulunduranın ölümle cezalandırıldığı yasak kitaplardan olduğu ortaya çıktı. Aynı şekilde, "lanetli" kitaplar arasında topluca yakılmaya değil Escorial'e gitmiş olanı çoktur: 1639'da en az 932 tane.¹⁰⁶

Ölümcül şaşaasıyla bu saray şüphesiz, ayin odasında sıkıntılı bir uyku uyuyan mimarı Kral II. Felipe'nin suretine uygun şekilde, Hristiyan âleminin en tedirginlik verici binasıdır. Asla ne istediğini bilmeyen, bir Protestan broşüründe hoş bir ifadeyle "İspanya'nın her derde deva ilacını [catholicon]" damıtmakla suçlanan bu "*rey papalero*" [kâğıt düşkünü kral], 1566'da tebaasına banyo yapmayı ve Arapça konuşmayı yasakladı; resmî dili öğrenmeleri için üç yıl mühlet verdi. Sapkın kitapseverliği daha az bilinir: O dönemde dünyanın en kudretli adamının tek rüyası, bilinen en prestijli kütüphanelerin bulunduğu Roma'yı, Floransa'yı ve Venedik'i alt etmek, sırf kendi kullanımı için bir İskenderiye kurmaktır. Memur José de Sigüenza'nın anlattığına göre, bu gösterişli koleksiyonda Latince elyazmaları "başka hiçbir dille karıştırılmaksızın" ayrılırmış; bunların arasında bizzat Aziz Augustinus'un elinden çıkma, "bizim büyük harflerimiz gibi harfleri olan ve bir zamanlar pek çok sivrilmiş insanın bulunduğu Afrika'da görülen *longobard* ya da vandal formlarda" bir *De Baptismo parvulorum* nüshası varmış. Başka bir salonda "İbranice, Arapça, İtalyanca, Kastilyaca, Farsça, Çince ve Türkçe" metinler ve ayrıca "Malabar dilinde" bir kodeks varmış. Açık mavi fon üzerine altın Kufi harfleri, kırmızı ünlüleri, koyu mavi hareketleriyle Arapça elyazmaları açık arayla en görkemlileriymiş. Ama geçmiş yıllarda bu şaheserlerden o kadar çoğu yok edilmişti ki, şimdi bulmak için Mağrib'e gitmek gerekiyormuş; ama Morisko Alonso de Castillo kalan ne varsa satın almak için Granada'ya ve Kurtuba'ya gönderildiğinden beri muhtemelen pek de bir şey kalmamıştı. Yine de Escorial, Fas kraliyet kitaplıklarının büyük kısmına -1612'de Moulay Zidan'dan çalınan dört bin elyazma-

106 Krş. Henry Kamen, *age*.

sı- sahiptir. Zidan varını yoğunu toplamış kaçıyordu. Agadir'de mallarını Fransız kadırgası *Notre-Dame-de-la-Garde*'a yükletti. Geminin kaptanı sultanın peşin ödemeyi reddetmesini gerekçe ederek kaçtı, gemiye İspanyol donanması el koydu. Zidan'ın oğulları iktidara geri geldiklerinde kütüphanenin iadesi için İspanya kralının kapısını aşındırdı, Fransız kralından tazminat talep etti.¹⁰⁷

Bunca gayretten sonra, kitaplar Regia Laurentina'nın hassas kokulu raflarına yerleşmişti ki, 7 Haziran 1671 günü orta bölümde atılan bir havai fişek bu taş canavarda büyük bir yangın çıkardı: Otuz kilise çanı yangında eridi. "Matbu kitapların olduğu bölümde, der peder Julián Zarco, alevler kapıdan girecek kadar büyüdü ama ilk üç gün boyunca gösterilen insanüstü kahramanlıklar sonucu durduruldu ve ilk başta alev almış olmasına rağmen o kısım kurtarılabildi."¹⁰⁸ Bu arada üst kattaki ana galerinin bir köşesinde yığılı 2.000 ila 4.000 Arapça elyazması, İnebahtı Savaşı'nın ganimeti, kitapların üzerine örtülmüş kurutulmuş ipekten yapılmış Türk bayrağının alev almasıyla kül oldu. Ama Peder Fransisco de los Santos'un tanıklığına göre, "Kuran ve bu envanterdeki başka birçok kitap ve ayrıca birçok başka antika değerli eşya kurtulmuştu, çünkü farklı farklı yerlere dağılmışlardı; Yunanca, Latince ve başka dillerde başka kitaplardan, orijinal olsun nüsha olsun, kurtulan çoktu, çünkü zaten yerlerinde değillerdi; geri kalanı raflarla ve salonu süsleyen resimlerle birlikte yandı; salon çok yüksekti, resimler kurtarılamazdı; Türk kaptan-ı deryasından gelen iki altın kaplama avize ve matematikte kullanılan aletler, madalyalar, pagan putları; ve etraftaki boyalı ceviz ağacından raflar ve yazı masaları ve başka ahşap aksam, bütün bunlar ateşi körükledi, ortalığı adeta cehenneme çevirdi."¹⁰⁹ Bu salonda üç binden fazla eser yok oldu; bunlardan altı yüzü Yunanca eserlerdi; buna yalnızca ruhbanların girdiği ana

107 Krş. Latifa Benjelloun-Laroui, *Les Bibliothèques au Maroc*, Paris, 1990.

108 P. Julián Zarco Cuevas, *Catálogo de manuscritos castellanos de la Real Biblioteca de El Escorial*, 3. cilt, San Lorenzo de El Escorial, 1929.

109 P. Francisco de los Santos, *Descripción del real monasterio de S. Lorenzo del Escorial, única maravilla del mundo...*, Madrid, 1681.

binadaki iki bin Yunanca kitabı da ekleyin; toplamda dört ila beş bin elyazması yok oldu ve bunların arasında Vizigot heyetlerinin meşhur elyazması *Lucense*, Dioscorides'in eserleri, Meksika'nın bitki örtüsünü, hayvanlarını ve âdetlerini kendi elinden renkli resimlerle betimleyen Toledolu Francisco Hernandez'in *La historia natural de las Indias*'ının on dokuz cildi de vardı.

Keşişler kitapları pencereden bahçeye atarak ve yangının yayılmasını önlemek için kapıları aceleyle kapatarak belli sayıda kitabı kurtarabilmişlerdi (bunların arasında 11. yüzyıldan kalma yüz on dokuz minyatürüyle pek muteber "Beato de Liebana" da vardı). Ama yüz yıl sonra çıkarılan bir envantere göre 8000 Arapça elyazmasından geriye yalnızca 1824 tanesi kalmıştı: "Eski Kurtuba'nın büyük kütüphanelerinden uzak kalıntılar."¹¹⁰

İspanya bir ara öylesine aşağılara düşmüştü ki, Joseph Bonaparte adlı biri onu yönetmek üzere gönderildi. O sırada elbette saray kütüphanesi hiç utanmadan mahvedildi. Buna karşı Fransız hükümeti Escorial'in koleksiyonlarını Paris'e taşıma görevini bir *afrancesado*'ya verdi (ülkenin bataktan kendi başına çıkamayacağına inananlara böyle deniyordu; birçok insanın gözünde işbirlikçilerdi). Bu Arapça bilen adam, José Antonio Conde, bir vatanseverlik dürtüsüne kapılarak değerli eserleri Madrid'deki Trinite'nin manastırına sakladı, kasaların üstünü de değersiz matbu kitaplardan bir yığınla örttü. Beş yıl boyunca kimsecikler o kitapları hatırlamadı. Pek saygı görmeyen Kral VII. Fernando kitapları tekrar ince altın kaplamalı raflarda görme dileğini ifade ettiğinde, Madrid'in edebiyat erbabı karşı çıktı: Koleksiyon Real'de daha güvenli kalacak, daha makbul olacaktı. Bu karışık dönemde en değerli elyazmaları teker teker satış salonlarının yolunu buldu: Fransız hükümeti bir *Cancionero de Baena* edinmeyi başardı; vekiller kamarası çok nadir bir Aztek kodeksi edindi (1300 frank karşılığında bir *Codex Bourbon*), British Museum ve New Yorklu Pierrepont Morgan ise harikulade desenli birer Yunanca İncile sahip oldu. 1839 yılına ait bir

¹¹⁰ James W. Thompson, *age*.

envanter Regia Laurentina'nın o masalsı elyazmalarından en az yirmi tanesini ve 1608 tane de nadir matbu kitabını kaybettiğini ortaya çıkardı.

İronilerin ironisi şuydu ki, zamanında II. Felipe'nin ulaşının Endülüs'te pek fazla Arapça elyazması bulamamasının nedeni, bu elyazmalarının önceki yüzyılda Granada Müslümanları'nın uğradığı saldırılarda Fes'te, Tunus'ta ve başka yerlerde sığınak bulmuş olmasıydı. Kesin olarak imha edilmelerinin sorumlusu, kısmen, Temmuz 1535'te Tunus'u Barbaros Hayrettin'den geri almaya giden babası V. Karl'dı. Konu önemliydi: Yakında bizzat İspanya'yı tehdit etmeye başlayacak Muhteşem Süleyman'ın tırtıklamalarına güçlü bir tepkiyle karşı koymak gerekiyordu. La Goulette'e devasa bir güçle saldırıldı ve askerlere dehşeti tüm başkente yaymak için üç gün verildi. Binici hocası Guillaume de Montoche "tam ve gerçek ifadesinde" şöyle anlatır: "Hazretlerinin Tunus şehrine girmesinden kısa süre sonra İspanyol piyadeleri ve başka askerler aynı yere geldi ve kapıları pencereleri kırmaya, evlere girip içerdiren direnen Mağripliler'i öldürmeye başladılar, ardından yağmaya başlayıp kuyularda ve sarnıçlarda, dükkânlarda, camilerde ve Mağripliler'in tapınaklarında ne var ne yoksa alıp götürdüler; harika ciltli, yaldızlı, altın sarısı ve gök mavisi Arap harfleriyle yazılı çok sayıda güzel kitabı tahrip ettiler, bu askerlerden bazıları akikten ve başka değerli taştan havan toplarını alıp gittiler..."¹¹¹

İspanya'nın büyük parlaklıkla sivrildiği bu karanlık fasılda, 1384'te Kastilya ve Aragon soylularından doğma Villena Markisi Aragonlu Enrique gibi tazelik veren ve yetenekli bir figür de eksik değildi. Babası ona askerliği uygun gördüğü için genç yaştan itibaren silah kullanmayı öğrenmişti, bu ise onu hemen şairliğe sevk etmişti. Tarihle kendinden geçer, birçok dil konuşarak akranlarının hayranlığına mazhar olurdu. Don Enrique çabucak

111 Guillaume de Montoiche (ya da Montoche), "Voyage et expédition de Charles Quint au pays de Tunis, de 1535", Gachard et Piot (yay.haz.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, Brüksel, 1881.

meşhur oldu, hatta kehanet bilgisi ve hapsirlik yorumlama sanatıyla popüler biri oldu. “İspanya’nın kralları ve vahşi şövalyeleri tarafından pek sevilmediğini” tahmin edebiliriz.¹¹² Onlara göre ufak ve tombuldu, ete ve üstelik tenin günahlarına fazla düşküdü; dahası, karısını terk etmiş ve aralarında et, balık ve meyve *Kesme Sanatı* da bulunan, hepsi kayıp çok sayıda kitap yazmıştı; hatta soyluların çocuklarının iyi bir hayat sürmesini sağlayacak bir bilimin temellerini edinecekleri bir büyük okul açılmasını önermişti. Tinea kontluğunu bırakıp Calatrava tarikatının büyük üstadı oldu; ama bu sıfatı kral tarafından geri alındı ve yapacak bir şeyi kalmayınca 1434’te öldü. Hakkında delice söylentiler dolaşırdı, özellikle sonsuzluğa ulaşmak için bedenini küçük parçalara böldürüp bir cam testiye koydurduğu ve biberiye otuyla görünmez olduğu gibi tevatürler. Kral II. Juan gecikmeden Lope de Barrientos *fray*’ine markinin ele gelir büyüklükteki kitaplığına el koymasını ve hakkında görüş bildirmesini emretti. Kitapların büyük kısmı markinin gömülü olduğu Madrid’deki Dominiken manastırının önündeki meydana büyük nümayişle yakıldı. Kalanları Keşiş Lope kralın emriyle kendine sakladığını iddia etti: Bir gün okült bilimleri mahkûm eden büyük bir kitap yazacaktı, onda kullanmak için. Gerçekten de buradan en az iki kitap yazacak kadar malzeme çıkarttı. Kütüphaneden lanetli kitaplar def edilmişti ama bu kurtulanlar suçu yaymaya devam ediyordu.

YENİ DÜNYA

“Dünyamız yeni bir dünya buldu, onun kadar büyük, dolu ve zengin, ama öylesine yeni ve öylesine çocuk ki, henüz abecesini öğreniyor [...] Korkarım ona bulaştırdıklarımızla düşüş ve çöküşünü hızlandırdık; ve korkarım fikirlerimiz ve sanatlarımız ona

112 Henri-Charles Lea, *age*.

çok pahalıya patlayacak.”¹¹³ 1588’de uzağı gören, çabuk anlayan ve açık konuşan kim? Montaigne.

İspanyollar Yeni Dünya’ya ayak basar basmaz Engizisyon’u da kurdular. Kraliçe yalnızca “*limpieza de sangre*” denen, dört nesildir “*catolicos viejo*”dan gelmekle temin edilen bir safkanlık sertifikası taşıyanların bu bakir topraklara göç edip yerleşebileceklerini karara bağladı. Ama başlangıçta adaylar sayısı sayılmadan, beraberlerinde kalabalık ve kontrolsüz bir maiyetle gemilere biniyordu; bu istikamete giden gemilerin armatörleri ve tayfasının pek çoğu Yahudi’ydi, ayrıca mezarlıkta terk edilmiş bir mezar taşından gidip kendine bir soyadı seçme sahteciliği de mümkündü. 1517’de Cisneros, göz açıp kapayıncaya kadar yerleşmiş olan dönme cemaatlerini denetlemek için “Hindistan”da Engizisyon’u kurdu; yerliler ise o zamanlar* “*casí monos*”, yani neredeyse maymun kabul ediliyordu. Onların da sırasında başına gelecekler vardı elbette, yalnızca teknik bir hukuksal ayrımı yüzünden gecikmişti: Engizisyon yalnızca Hristiyanlar’la ilgili olduğundan, yerlileri incelemek için önce vaftiz etmek gerekliyordu.

Göçmenler beraberlerinde pek büyük kitap koleksiyonları götürmüş olamaz. Yeni Dünya’nın sakinleri onlara kendi kitaplarını ödünç vermiş olabilir: Cortes’le ikinci temasta kendisine çok sayıda altın hediye ve “Hintlerinki nasıl olursa öyle” iki kitap hediye edilmişti.

İnkaların imparatoru Pachacutec ya da “dünyanın reformcusu”, 1450’ye doğru tarihçileri ve fethedilmiş kabilelerin şeflerini topladı. “Onlara uzun uzun sorular sordu ve atalarının hüküm sürdüğü döneme damgasını vurmuş belli başlı olayları, yalnızca kendisinin ve kendi tayin ettiği bilginlerin girebildiği Güneş tapı-

113 *Denemeler*, III. Kitap, 6. bölüm.

* Hatta çok daha ileri bir tarihte de: Bu kelimeyi 1629’da Benedikten Penalosa yazmıştı (aktaran Alfred Tozzer).

nağının bir salonuna koydurduğu altın süslemeli büyük panolara resmettirdi.”¹¹⁴ Sarmiento de Gamboa’nın dediğine göre, bunları “*como libererías*”, yani kütüphane gibi kullanırlarmış. İspanyollar Peru’yu aldıklarında bu arşiv ya da daha ziyade bu efsane yok oldu. Bellek olarak algılayıp yok mu ettiler, yoksa ganimet olarak mı götürdüler, bilinmiyor. Her durumda talan etmiş olmaları, zira “tarçın almak için ağacı kesiyor, yün için lamayı öldürüyorlardı.” Buna karşılık, *quipu*’larla, yani hem lamaların sayımına, hem katı bir toplumsal ve bürokratik örgütlenmenin ayrıntılarına, hem de tarihsel ve göksel olayların çetelesinin tutulmasına yarayan renkli ve düğüm düğüm kurdelelerle dolu “koskoca salonlar” karşısında dingin kalmışlardı. Fetihçinin hayalgücü yoktur, olsaydı evinde kalırdı. Pizarro’nun yoldaşlarından hiçbiri, bu belgelerin yerli yerinde durduğu elli yıldan uzun süre boyunca bu gizemleri açıklamaya yönelik bir merak duymamıştı. Daha sonra 1583’te Lima Konsili bu gizemli nesnelerin elbette sahip olduğu sihirli reçeteler yüzünden yakılmasını emretti. Dolayısıyla bugün hiç kimse ne bunların işleyişini, ne de kayıp anlamlarının nerelere kadar uzandığını bilmektedir.

Meksika Psikoposu, sonra 1536-1543 arası İspanya’nın sınırötesi engizitörü Juan de Zumárraga, Cortes’in yangınlarının unuttuğu Aztek kodekslerini yakmakla övünürdü. Bütün *tonalamatl*’ları, yani adamlarını gönderip toplattığı ya da arşiv salonları olan *amoxcalli*’de toplu halde bulunan tüm kutsal kitapları yaktı. Şüphesiz, hatırı sayılır bir sayıdan bahsediyoruz. Neyse ki, Mendoza kodeksinin tanıklığı sayesinde “her yıl Tenochtitlan efendisinin [II. Montezuma] dükkânlarına 24.000 kâğıt tomarının” haraç olarak getirildiğini biliyoruz; ayrıca “Amacoztitlan’ın sarı yaprakları ve Tepoztlan’ın beyaz ruloları” arasındaki ayrım da kayda geçmiş.¹¹⁵ 1529’da Zumárraga “Anahuac’ın son derece kültürlü başkentinin kütüphanesini ve büyük ulusal arşivler

114 Louis Baudin, *L’Empire socialiste des Inka*, Paris, 1928.

115 Krş. V. W. von Hagen, *The Aztec and Maya Papermakers*, New York, 1944.

deposunu”¹¹⁶ Tlaltelolco’nun pazar yerine getirtip “dağ” gibi yığdırır. Şarkı söyleyen keşişlerin meşalelerle ateşe verdiği yığında binlerce renkli sayfa duman olup gider. Conquistador, öldürmek ve ele geçirmek için ordadır, din adamı ise izleri silmek için. Piskopos hem misyonunu tamamlar, hem de yerlilerin hafızasını ve gururunu yok etmeye yönelik bilinçli arzusunu tatmin eder. Daha 1933’te Robert Ricard diye biri, “Misyonerler Meksika Kilisesi’nin ancak yerli dinlerin harabeleri üstünde yükselebileceğine samimi olarak inanıyordu” diyerek bunları haklı göstermeye çalışıyordu, hatta sabırsız bir sıkıntıyla ekliyordu: “Misyonerin antikacı olacak hali yok ya!”

Amerika’da kitap, başlangıçta öylesine özgün ve karmaşık bir yapıydı ki, matbuattan servet yapmış türedilere itici gelebiliyordu: Körük gibi kat kat ya da dikişli, pigmentleri taşıyabilsin diye kireçle muamele edilmiş, Benjamin ağacının (Maya dilinde *huun*, Aztek dilinde *amatl*) yumuşak gövdesinden elde edilen yapraklarla yapılan kodeks, bir zamandizini kayda geçirebilir, kehanet kitabı olarak iş görebilir, astronomik ya da mitolojik verileri taşıyabilir, savaş menkıbelerini anlatabilirdi. Bu arada mitler ve destanlar çoğu zaman sözle aktarılır, nadiren yazılırdı. Harfler yerine tanınabilir ya da soyut nesnelerden oluşan bir söz dağarcığı tutardı: Hayvanlar, ürkütücü yüzler ya da zarafetle işlenmiş ölü başları, Fransisken rahiplerin tüylerini diken diken ediyordu elbette. İskenderiye’yi ziyaret etmiş İtalyan hümanisti Anghiera’lı Pietro, söz konusu olanın resimyazılar yani metinler olduğunu işaret etmezden önce, bunlar olsa olsa mücevher yapımcıları ya da işlemeciler için birer model koleksiyonu olarak görülüyordu. Hatta *horresco referens* [aktarması bile dehşet verici], bu karakterlerin Arapçaya benzetildiği bile oldu: López Medel adlı bir çömez “*Tiran a arabescos*” diyerek ürperir.

116 William Prescott, *History of the Conquest of Mexico*, New York, 1843. (*Histoire de la conquête du Mexique*, Paris, 1846.)

Astrolog Huematzin'in Tula'da 660 yılı civarında topladığı kutsal kitaplar kümesi Teo-Amoxtli, Guatemala'da çok eski yazıların olduğuna tanıklık eder. Bulabildiği her yerde bu elyazmalarını ya da "şeytanın eserini" gözü kara bir inatla yakan –ve buna rağmen yerlilerin savunucusu sanılan– Las Casas da buna atıfta bulunur. Kâşif John Lloyd Stephens'in dediğine göre, Honduras'taki Copán "bilinmeyen bir halkın Mekke'si ya da Kudüs'ü" olabilirmiş. Bu bölgenin yerlileri 1530'da İspanyol işgalcilere başkaldırmış ve bu onların felaketi olmuştu. Şehri 1576'da ziyaret eden ve hayran kalan García de Palacio şu tespitte bulunur: "Artık eski çağları hakkında kitapları yok, hatta sanıyorum ki artık yalnızca bir kitap var, o da bende." İspanyollar'ın dediğine göre, Nikaragua aborijinlerinin de geyik derisine yazılmış, körük gibi katlanan, bir el genişliğinde ve 9-10 metre uzunluğunda, siyah ve kırmızı elyazmaları vardı. Fernández de Oviedo gerçeği yalınlıkla söyler: "Her ne kadar bu sayfalarda harfler yok idiyse de, anlamsız değillerdi."¹¹⁷

Aztek tapınaklarından geriye on dört kitap kalmıştır (bunlardan biri altmış beş adet geyiğin derisine yazılmış Viyana'daki nüshadır); Maya *cacique*'lerinin kitaplarındansa ancak üç dört tanesi kurtulabilmiştir, onların da durumu kötüdür. Bunların biri, olması gerektiği gibi Meksika'dadır; çok güzel ama çok yıpranmış bir başkası Paris'tedir –"Perez" işaretli bir zarfın içinde bulunduğu için Peresianus adı verilmiş, Parisliliği ise (Parisinus) yalnızca tesadüftür–; 1000 yılından kalma kırk beş sayfalık bir başkası da Dresden'dedir. Madrid'se bunların en çeşitli ve en kapsamlı olanına ev sahipliği etmektedir, hatta bu kitap araştırmacılar tarafından öyle yakından incelenmiştir ki "disleksi"ye varana kadar imla hataları bile ortaya çıkarılmıştır.

1524'te doğan Fransisken Diego de Landa Calderón Yucatan'a giren ilk rahiplerdendi. Kasıtlı zarar verme babında Zumárraga'yı da –eğer bu mümkünse– geçmiştir: Mayalar'ın âdetlerini ince-

117 Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés, *Historia general y natural de las Indias*, 1529. (Fransızca çeviri: *Singularités du Nicaragua*, Paris, 2002.)

lemiş ve yazılarını sökmüş olduğundan, alçaklıkları ikiyüzlülükte ve zalimlikte daha da öteye gider. *Yucatan'daki Meselelerin Hikâyesi*'nde şunları okuyoruz: "Bu insanlar eski olaylarını ve bilimlerini kitaplarına yazmak için bazı şekiller ya da harfler kullanıyordu ve bunlarla figürlerle ve başka birtakım işaretlerle meselelerini anlatıyor ve öğretiyordu. Bu harflerle yazılmış çok sayıda kitapları olduğunu gördük ve bunların içinde batıl ya da şeytan işi yalan olmayan hiçbir şey olmadığı için hepsini yaktık, bu da onları sarstı ve kederlendirdi, *lo qual a maravilla sentian, y les dava pena.*"¹¹⁸ O zamanlar otuz yedi yaşında bir piskopos olan Landa, hesaba bir de ülkenin soylularına vurdurttuğu iki yüz kırbacı eklemiş, hepsine bu gösteriyi izlettirmişti.

3. yüzyılda Mayalar takvimlerini taştan oyardı, 889'dan sonra buna son verdiler ki, kitaplarının ortaya çıkış tarihi bu olabilir.¹¹⁹ İspanyollar çıkageldiğinde Yucatan uygarlığı gerilemedeydi, dolaşısıyla Tutul Xiu Hanedanı'nın payitahtı olan Mani'de gizli bir bölmede itinayla toplanmış olan ülkenin tüm yazılarını 1561'de tek hamlede yok etmeyi başardılar.¹²⁰ Teo-Amoxli'den çıkarılan eski sözlü geleneğin şaheseri Popol-Vuh tam da bu akıbeti önceden ilan etmemiş miydi: "Bu İlk Kitap'tır, evvel zamanda yapılmıştır, ama yüzü [bugün] görenden, düşünenden, gizlidir."¹²¹

Otuz yıl kadar sonra José de Acosta "yerli bilginlerin bitkiler, hayvanlar ve eski âdetlerle ilgili bildiklerini çok güzel ve özenli biçimde kayda geçirdikleri yapraklı kitaplardan" bahseder. "Bu kayba ağlayan yalnızca yerliler değildi, ülkenin sırları hakkın-da daha çok şey bilmek isteyen birçok İspanyol da samimiyetle üzgündü."¹²² Ama Acosta'nın bir Cizvit olduğunu söylemek gerek.

118 Diego de Landa, *Relation des choses de Yucatan*, Paris, 1928. Ama ayrıca: Alfred M. Tozzer, (yay.haz.), *Landa's Relación de las cosas de Yucatan*, Cambridge, 1941.

119 Krş. V. W. von Hagen, *age*.

120 Krş. Frans Blom, *Conquest of Yucatan*, New York, 1936.

121 Popol-Vuh. *Les Dieux, les héros et les hommes de l'ancien Guatemala d'après le «Livre du Conseil»*, Quechua dilinden çeviren ve sunan Georges Raynaud, Paris, 1975 (1925 faksimilesi).

122 José de Acosta, *Historia natural y moral de las Indias*. (*Histoire naturelle et morale des Indes occidentales*, Fransızca versiyon: Jacques Rémy-Zéphir, Paris, 1979.)

Cizvitler'i yöneten dünya görüşü –başka deyişle stratejileri– dindaşlarındakinden farklıdır: Bilimsel araştırma ve öğrenim onların vazgeçilmez uğraşlarındandır; elbette açıklanabilir olmayanları bir kenara koyarsak. Athanasius Kircher, Hristiyanlığın en meraklı ve en tuhaf adamlarından biridir. Ayın dağlarına ve göllerine adlarını verecek olanlar, onun benzerleridir. Bunlardan biri daha 1595'te bir Tupinamba grameri yazmıştır: “*Lingua geral*” ya da Amazonlar'ın ortak dili. Ya bugün, Büyük Ricci* denen yedi bin sayfalık bir Çince sözlüğü hazırlamaya kendini vakfedebilecek biri var mıdır, bir grup Cizvit'ten başka? Oldukları her yerde kütüphaneler de olmuştur. Örneğe, 1697'de birkaç yalnız keşişin ilk kalıcı işgalciler olduğu California. Bir *pueblo*'daki sömürgeci varlığı bazen bir asker ve bir misyonerden ibaretti. Sonraki yüzyılda İspanya kralı onları kovduğunda toplam 1.855 cilt kitapla on üç küçük kitaplıkları vardı, fihristte 22 başlık ve 40 yazar olduğunu da ekleyelim. Brezilya'da Manuel de Nobrega 1549'da beş meslektaşıyla birlikte Bahia'ya vardı. Yerel *collegium*'un [din okulu] kitaplığı, kralın ya da Papa'nın bağışlarından daha sonra zenginleşen kongregasyonun satın alımları arasında 15.000 kütüba ulaştı, kataloğu ve yıllık bütçesi vardı. Değeri 5.976,69 *reis* olarak takdir edilmektedir. Bu arada kurum, Rio'da, São Paulo'da, Maranaho'da –her biri 5.000 ciltlik birer kitaplık edinmişti– ve başka birçok yerde yerel seçkinlerin oluşumuna hizmet etti: “İster iç bölgede olsun ister nehir kıyısında, ne kadar uzak olursa olsun her yerleşimin en az bir kitap odası vardı.”¹²³

Pombal Markisi, devlet idaresiyle ilgili akılcı ve modern fikirlerinin önünü kestikleri için ve biraz da Brezilya'da sahip

* Aslında söz konusu olan 13.500 karakterden başlayarak bir ansiklopedik veriler bankasıdır, bunu tamamlamak için 1952'den bu yana elli yıl geçmesi gerekmiştir, bu da Çince kelimelerin artık yalnızca hayaletlerin bildiği Wade sistemiyle Latinleştirilmesine neden olmuştur.

123 Compagnie'nin Brezilya'daki tarihini on ciltte yazan Serafim Leite, alıntılayan M. L. Grover (“The book and the conquest: Jesuit libraries in colonial Brazil”, *Libraries and Culture*, 28. cilt, n° 3, Austin, Yaz 1993), daha uzun alıntılayan R. Moraes, *Livros e Bibliotecas no Brasil Colonial*, Rio de Janeiro, 1979.

oldukları altın madenleri hakkındaki söylentilerden dolayı**, Kral José'nin Cizvitler'i Portekiz topraklarından tamamen def etmesini sağladı. III. Carlos da 1767'de aynı şeyi İspanyol sömürgelerinde yaptı, zira onun da gözü Paraguay'daki Cizvit mülklerindeydi. Kibirli keşişler bir gecede kendilerini sokakta buldu: İspanya kralının çıkarttığı gizli kararname kendilerine gecenin yarısı yataklarında tebliğ ediliyordu; yanlarında yalnızca dua kitaplarını, enfiye kutularını ve çikolatalarını götürmeye hakları vardı. Böylelikle California'dan Şili'ye kadar kitaplar ya müsadere edildi ya da mezbelelik gibi pis yerlerde terk edildi, yakıldı, çalındı, Avrupa'ya geri yollandı, pastanelere kesekâğıdı olarak satıldı. Rio de Janeiro'da 4.701 eser on altı yıl boyunca küflenmeye bırakıldıktan sonra fihristte adı geçenler ya da Compagnie ile ilgili olanlar Portekiz'e gönderildi, ilahiyat kitapları Rio Piskoposu'na iade edildi, diğerleri de "bakımını yapabilecek kişilere verildi"; kral naibinin önemsiz gördüğü -Platon'un kitapları gibi- 734 başlık yakıldı. Cordoba (Arjantin) ve Merida'daki (Venezuela) Cizvit vakıflarına Dominikenler el koydu. Bunlar Şili'de Santiago'da milli kütüphanenin nüvesi oldu, Peru'nun 1881'de istila edilmesiyle birlikte zenginleşmeye utanç makamında devam etti: Şili Ordusu Lima Kütüphanesi'ni üç yıllığına ideal barınak olarak seçti ve 150.000 eserin en az üçte biri günden güne helâlarda kullanıldı, sonunda en iyi nüshalardan 8.790 tanesi alınıp muhtemelen hâlâ bulundukları Santiago'daki raflarda yerlerini aldı.

Güney Amerika'nın en güzel kütüphaneleri hayatta kaldı ve Pompal'in hesabı ülkesinin aleyhine döndü: Cizvitler'in kovulması Kreol iktidarına ve 1882'de Brezilya'nın bağımsızlığına önayak oldu.¹²⁴ Hepsinden önemlisi, belki şairlerin biraz daha çok ve uyuşturucu satıcısı diktatörlerin biraz daha az olmasını sağlayabilecek bir sistem, kıtaya bir şans sunan eğitim iradesi son buldu.

** Ama asıl sebep yerlilerin köle olarak kullanılmasına karşı olmalarıydı ki, bundan dolayı herkesi karşılarına aldılar. Şunu eklemek gerek ki, böyle soylu bir tavır onlar için kolaydı çünkü kendi kölelerini Afrika'dan kendileri ithal ediyordu.

124 Krş. Laurence Hallewell, "Rare books in Latin American libraries", *IFLA Journal*, 21. cilt, n° 1, 1995, www.ifla.org

ORTAÇAĞ'DAN DEVRİMLERE

Ey barış tanrısı, ebedi hakikatin tapınağı kitaplar için acıların acısı olan savaşta hayır arayan milletleri dağıt.

RICHARD DE BURY

Ortaçağ ve Ortaçağ'dan Çıkış

“Bir manastırın gerçek hazinesi kütüphanesidir; onsuz, ten-
ceresiz bir mutfağa benzer.”¹²⁵ Ne var ki 1632’de yapılmış bu
tespite varabilmek için pek çok neslin geçmesi ve delice maceralar
gerekecekti, üstelik bu beraberinde soygunculuğun yayılmasını da
getirecekti.

Aslında 1000 yılından önceki yüzyıllar boyunca Batı’nın
büyük kütüphaneleri kilitli bir kutunun dibindeki bir avuç
kodeksten ibaretti, dolayısıyla bugünün araştırmacılarına pek
malzeme vermezler.¹²⁶ Bir envanterde “bibliotheca”* kelimesiyle
karşılaşıldığında, bazen yalnızca “Kitab-ı Mukaddes” anlamak
gerekir. Ama manastır koleksiyonları dışarıdan daha çok göze
batan başka varlıklarla birlikte zenginleştikçe, kütüphaneler
dörtmala felakete koşuyordu: Hunlar, Sarazenler ya da Vikingler.
Tours Manastırı elli yıl içinde en az altı kez yağmalandı. Ayrıca
insanlar sahip oldukları az şeyi de sıkıca muhafaza ediyor
ama sonunda fazla tedbirden dolayı kaybediyordu: 10. yüzyılda
özellikle bu iş için inşa edilmiş ve kimsenin asla gidip eserleri
incelemediği *Turris cartelaria*’da özenle emniyete alınmış papalık

125 Sainte-Croix keşişlerinin Yasa’sı hakkında açıklama, alıntılanan Alfred
Franklin, *Les Anciennes Bibliothèques de Paris*, Paris, 1873.

126 Krş. Alfred Franklin, *age*.

* Bazı dönemlerde “bibliotheca”, bina ve koleksiyondan başka kitap kataloğu
anlamına da gelir; Photius’ta olduğu gibi, kitapların tasviri anlamına da. Phi-
lippe Labbé’nin *Bibliotheca bibliothecarum curis secundis auctior*’u (Paris 1664)
bu “bibliotheca” yazarlarının listesini yapar.

kütüphanesi için durum buydu. Bu kütüphanelerin sonu dağılıp gitmek oldu.

Şarlman'ın oğlu babasının ölümüne kadar Toulouse'da yaşadı. Babası onu daha üç yaşındayken Aquitaine Kralı yapmıştı. 814'te I. Louis olduğunda işe babasının Aix-la-Chapelle'deki imparatorluk sarayının kitaplarını yakarak başladı. Elbette bu kitaplık yalnızca Unica'dan, yani tek nüshalı kitaplardan oluşmaktaydı ki, bu da gelecek nesilleri Frank ve Germen edebiyatının koskoca bir damarından mahrum bıraktı. Louis, Şarlman'ın etrafında bulundurmak istediği şair ve âlimlerin yazdığı sayısız elyazmasının yanı sıra, mekânı işlerini rahatlıkla gören fahişelerden de temizledi ve kendi şenşakrak kız kardeşlerini manastıra kapanmaya zorladı. Daha adanmış, daha püriten olunamazdı, dolayısıyla Louis'nin sıfatı Dindar oldu. O olmasaydı “orta” denen ışıksız çağ belki daha erken bitebilirdi.

Manastırların cılız kitaplıkları –elbette var oldukları ölçüde, zira bazı kongregasyonlar imanın kutsal bile olsa hiçbir yazıya ihtiyacı olmadığını düşünüyordu–, kökeni Benediktenler'den gelen bir uzmanlık olan kâtipler [scriptoria] eliyle kopyalanmak suretiyle son derece yavaş bir biçimde gelişti. Bu metin işlemecilik işinde (ki burada Arap kaligrafisinden fersah fersah, “Çinliler'in yazı sanatındansa” ışıık yılı kadar uzağız), resimci simyacıdan aldığı maddelerle süslemelerini pişirdikten sonra, kopyacı kitabı oluşturacak milyonlarca gül ağacı ya da kuş tüyü çizgisini mekanik bir özenle hizalar. İngiltere'de yetişmiş, “bağcılıktansa kitap kopyacılığı yeğdir” görüşünü Saint-Martin de Tours'un keşişlerine telkin etmiş Alcuin gibi birinin istisnai fikirlerine rağmen, din adamları anlaşılır şekilde güvensizlik gösterdi (ama manastır kitaplığı zamanının en ünlülerinden biri oldu, sonra 905'te kül oldu). Dolayısıyla kaligraf, bir entelektüel, bir kitapsever, hatta bir estetik değildir. Onun parolası, Cassiodorus'un Vivarium'unda olduğu gibi, “Kâtip ne kadar çok kutsal kelimeleri kopya ederse, Şeytan da o kadar yara alır” olacaktı (aynı dönemde ama çok uzaklarda Budistler de kendi Sutralarını kopyalıyor ama bunu

dolaysız bir manevi fayda için yapıyordu). Öyleyse ne bu manastır kitaplıklarının kötü kullanılmış ya da hiç kullanılmamış olmasında, ne de türlü türlü vahşilikten korunmamış olmasında şaşılacak bir şey vardır. Örneğin “Ortaçağ’ın Sinai’si”¹²⁷ Monte Cassino 11. yüzyılda hem Yunan ve Latin şairlerini, hem de kutsal yazıları kopyalayan faal bir kâtip takımını yönetir; ama Boccaccio bir kitap delisinin kalp çarpıntısıyla mekânı ziyaret etmek istediğinde, “Buyurun gidin, açık” cevabını alır. O kadar açıktır ki sıralar arasında otlar bitmiştir ve kapağı çoktandır koparılmış eserlerin tozu üstüne yağmur düşmektedir.

Neyse ki bilgi kendi yuvasını taşımakta gecikmiyor. Üniversitelerin öncülü olan katedrallerde eğitim amacına yönelik kitapların yavaş yavaş toplandığı görülür: Petrus Abelardus’un idaresindeki Paris Notre-Dame, Hildesheim, Barcelona, 1200 yılında 570 cildiyle Durham (Sorbonne’un 1332’de 1.720 cildi vardı). Başlarda kitap dolaplarına koyulan kitaplar, az zaman sonra gündüz vakti çalışılan ayrı bir salonun (salonlarda mum yasaktı) yapılmasını gerekli kılmıştı. Kaynaklar genellikle türlü türlü seçki ya da özetten oluşurdu: Kitab-ı Mukaddes, kilise babalarının yazıları, şehitlerin hayatları, bazen biraz tarih. Pek yakında özel koleksiyonlar, daha sonra da matbaa ortaya çıkacak, katalog çeşitleri çoğalacaktı.

Batının büyük koleksiyonları 15. ve 16. yüzyıllarda prenslerin ve kralların saraylarında, kimi zaman danışmanlarının ikametgâhlarında doğacak ve daha sonraki milli kütüphanelerin kaynağı olacaktır. Ama bundan önce, amatörlüğün, karakterden ileri gelen kararların ve ideolojik ele geçirme gösterilerinin, en zengin ve en iyi savunulan koleksiyonların bile hakkından geleceği, yıllar boyu sürecektir debelenmelerin darbelerini de yakından hissedecektir.

127 Edward Edwards, *age*.

Kitapseverliğin en ileri topraklarından olan İngiltere kitap konusunda sahtecilikte ve kabalıkta birinciydi. Elbette biri ötekine izin verir.

History of the Church and the State of Scotland'da [İskoçya Kilisesi ve Devleti Tarihi] Spottiswood¹²⁸, İngiltere Kralı I. Edward'ın 1298'de Sir William Wallace'ı mağlup ettiğinde İskoçya'da yaşayan "İskoçlar'ı tehcir etmek" için her şeyi yaptığını ve böylelikle "eski Yasaları ilga ettiğini, Kilise Törenlerinin İngiltere'dekilerin biçimini almasına neden olduğunu, Romalılar'ın ya da onların soyundan gelenlerin diktiği eski Anıtları yok ettiğini, tüm Kayıtları ve birçok başka eserin yanı sıra, Kral İkinci Fergus'un beraberinde Roma'dan getirdiği Kitapların da muhafaza edildiği meşhur Restennoth Kütüphanesi'ni yaktırdığını" yazar. Fergus Roma'yı 400 yılında yağmalamıştı. Sözü edilen arşiv "Isle Jona"da, druidlerin, rahibelerin ve Atlantis'ten kurtulanların yaşadığı zamanlarda Sodore adıyla anılan tek kasabadaki bir manastırdıydı.

Durham Piskoposu Richard Aungerville de Bury Oxford'da yeni bir kolej kurulmasına karar verdi, müstesna kişisel kitaplığını da beş Benedikten rahibin yönetiminde kullanıma açtı. Öteden beri koleksiyoncuydu, özellikle III. Edward için yaptığı diplomatik seyahatler sayesinde kitapçıların, kopyacıların ve arşivlerin Avrupası'nı bir uçtan diğer uca kat ederek, hangi görünüm ya da konuda olursa olsun kitaplara yönelik tutkusunu tatmin etmeye çalıştı: *Philobiblon*, yani Kitap Sevgisi kitabında bunları hem bilgiç hem de ateşli bir tonda anlatır. Bury'nin tüm İngiltere'de bulunandan daha çok kitabı olduğu abartıyla söylenmiştir. William de Chambre, piskoposun tüm şatolarında yığınlarca kitabı olduğunu ve yatak odasında bile yerlerde kitapların olduğunu, odada kitaplara ayağı takılmadan yürünemediğini anlatır. 1345'te ölümünden hemen sonra on beş bin eseri (kimi pintilere göre yalnızca bin beş yüz) satılmış, ama satışın geliri bu

128 Alıntılan C.R. Gillett, *Burned Books. Neglected Chapters in British History and Literature*, New York, 1932.

kadar kitabı edinmek için aldığı borçların kapanmasına yetmemişti, okulu artık boş raflarla işliyordu.

Renkli ülkesinin kötü itibarına en büyük katkıyı yapan elbette VIII. Henry olmuştu. Keyfince boşanamadığı için ve birkaç başka sebepten dolayı, İngiltere'yi hükümdarın aynı zamanda papa olduğu dinsel bakımdan eksantrik bir ülke yaptığı bilinir. Tarikatların dağıtılması, sekiz yüz manastırın kapatılması ve dolayısıyla tüm mülkleriyle birlikte müsadere edilmesi iyi işti. Ama zengin kitaplıkların yok olması üzücü bir dolaylı sonuçtu. O dönemde kaybedilen ciltlerin sayısı üç yüz bin olarak tahmin edilmektedir. Elbette o dönemde en çok hayranlık uyandıran elyazmaları kraliyet koleksiyonunda yerlerini buldu ve birkaç aracı eksperin bundan kâr etmiş olması muhtemeldir, ama geri kalanlar basbayağı kandil yakmak, ayakkabı silmek ve oturak temizlemek için kullanıldı: Antikacı John Leland kralı için her şeyi elekten geçirdikten ve “çok sayıda iyi yazarı muhafaza ettikten” sonra geri kalanlar paralı askerlere bırakıldı, onlar da çoğu zaman ilk teklifi kabul edip hemen ellerinden çıkardı. Nitelikli iki koskoca kütüphaneyi 40 şiline satın almış ve dahası tekrar satmakla uğraşmak yerine “*waste paper*” yani bez olarak kullanmayı daha kârlı bulmuş bir tacirden bahsedilir. Bunu on yıldır yapan tacirin elindeki kitaplar hâlâ bitmemiş!¹²⁹

VI. Edward 1550'de özel muhafızlarına “*old learning*” kabul edilen yazıların imha edilmesini emrederek, meşhur babasına yaraşır bir halef olduğunu gösterdi. Anlaşılan o ki eski kültürün yapabileceği fenalıkları süslemeli büyük harflerin hangi sıklıkta kullanıldığına bakarak değerlendiriyorlardı. Bu da demektir ki bütün zengin kitaplıklardaki bütün kitaplar bu kapsama giriyordu: Örneğin kralın elinden çıkma emirnamelerden biri Westminster'in kitaplığının batıl inançlardan, efsanelerden ve başka dua kitaplarından arındırılması gerektiğini söyler, buna

129 Aktaran Isaac Disraeli, *Curiosities of Literature*, 3. basım, Londra, 1793. (*Curiosités de la littérature*, Paris, 1809.)

başka bir elle yapılmış eklemede ise “altın fermuarların ciltlerinden ayrılarak Anthony Aucher’e verilmesi” gerektiği yazılıdır. Bu kişi herhalde bu işin icra sorumlusuydu. Bir vakanüvis horgören bir tonda yazar: “O zamanlar kârlı işlere pek kılıf giydirilmeye gerek duyulmuyor ve saray erkânı tıynetini dikkate değer bir biçimde açık ediyordu.”¹³⁰ Oxford kitaplığından arabalar dolusu kitap ayırım yapmadan alınıp götürüldü ve bu öyle bir gayretkeşlikle yapıldı ki, matematik kitapları manastırlarda nasıl yok edildiyse o kadar kesin şekilde yok edildi; Gloucester Dükü ve V. Henry’nin kardeşi Humphrey’nin sunduğu, döneminde ülkenin en güzeli kabul edilen (farklı yazarlara göre 281 ila 600 adet –ama en kalitelilerinden– kitabı olan) koleksiyon da daha fazla saygı görmedi. Hatta bazılarına göre rafları bile, üzerlerine koyacak bir şey olmadığı için, bazılarına göreyse seçkin İngilizcede “*nouveau savoir*” [yeni bilgi] denen şeye ters düşebilecek kitapların izini bile silmek için, bile satıldı.

Canterbury Başpiskoposu Matthew Parke, Kraliçe Elizabeth’in danışmanı William Cecil ve Cotton ya da Bodley gibi başka önde gelen itibarlı kişiler, kaynaklardan yakılmamış olanlarından geri kalanları toplamaya giriştiler; toplayabildikleri kadarı (ki yüzde ikiden fazla değildir¹³¹) bir yüzyıl sonra üç büyük güncel arşivin çekirdeğini oluşturacak meşhur birer koleksiyon olacaktı: Cambridge’in Corpus Christi’si, Oxford’un Bodleian’ı ve British Library.

Bir adamın ya da bir cemaatin sahip olduğu kitapların toptan ve sistematik biçimde yakılması Birleşik Krallık’ta daha sık görülen bir şey olsa da gündelik bir hadise değildi. Buna karşı, belli dönemlerde kitapların gürültü patırtıyla cellat eliyle yakılması, Westminster’da âdet olmuştu ve ister siyasi ister dinsel ister ahlaksal sebeplerle olsun, bunlardan yüzlercesi sayılabi-

130 Collier’s, *Ecc. History*, alıntılan F. S. Merryweather, *Bibliomania in the Middle Ages*, Londra, 1849.

131 Elmer D. Johnson, *History of Libraries in the Western World*, Metuchen, 1976.

lir.¹³² Genellikle mahkûm edilmiş bir kitabın tek bir nüshasının yakılmasıyla yetinilirdi. Otoriteler her türden belgeyi ateşe verir. Birkaç onyıl sonra bu önlem o kadar banalleşir ki Samuel Pepys günlüğüne ancak şu kısa notu düşer: “Meclis’in emriyle celladın iki eski kararnameyi yaktığını gördüm. Biri Commonwealth’i kuruyordu, diğerini unuttum.” Bu uygulama Londra’da artık silindiği sıralarda Paris’te keşfedildi: Rousseau’nun *Emile*’i ve Voltaire’in eserlerinin büyük kısmı en meşhur kurbanlardan olacaktı.

Rönesans’ın ölüm dansları

Yeni zamanlarla birlikte, Reform’un ölçülü sapmalarından en aşırı gnostik sabuklamalara kadar, yeni fikirler boş alan bulacaktır. Bunların kütüphaneler üzerindeki birleşik etkileri karşısında Engizisyon’un vahşilikleri noktasal eylemler gibi görünebilir.

Dünyanın en zengin adamı Cosimo de’ Medici (1389-1464) kitap edinme uğraşını Eskiçağ’ın imparatorları tarzında yürüttü. Sahaf Niccolò de’ Niccoli’den iki kere ödeyerek satın aldığı –zira bu adam daha önce ona borçlanmış ve borçlarıyla ölmüştü– sekiz yüz parçalık harikulade koleksiyonla yetinmeyen Avrupa’nın ilk bankeri, adamlarını Hristiyan âleminin dört bir yanında ve hatta Doğu’da –bunun için Sultan II. Mehmet’le müzakere etmişti– buldukları kitapları satın almakla görevlendirdi. Bu arada kütüphaneci Vespiano da Bisticci bulunduğu yerden işe koyuldu: Bir keresinde mükemmel ciltli ve kaligrafili iki yüz eser üretmek için kırk beş kopyacı yirmi iki ay çalışmıştı.¹³³ Gian Francesco Poggio Bracciolini de kendi çıkınındakileri getirip prensin San Marco Manastırı’nda bulunduğu için Marciana adı verilen kütüphanesine koymuştu. Poggio bir Rönesans figürüdür: “Hümanistik” harf şekillerini borçlu olduğumuz meşhur kaligraf, kuru *carolinien*

132 Charles Ripley Gillett 1937’de sıkı dokunmuş 750 sayfada bunların hepsini listeledi ve katalogladı, *age*.

133 Krş. Johnson, *age*.

yazıyı kelimenin tam anlamıyla insanileştiren bu modern adam, aynı zamanda korkulası bir antika elyazması avcısıydı. Cicero, Lucretius, Lactantius ve Quintillianus'tan, İngiltere'de, Fransa'da ve Almanya'da kimsenin bilmediğini iddia ettiği, manastırlarda kıyıda köşede kalmış hatırı sayılır sayıda metni, çoğu zaman nanemolla memurları için Gotik yazıdan daha kolay okunan kendi zarif kalemıyla kopyalamak suretiyle, İtalya'ya aktarmayı başardı. Doymak bilmezcesine iştahlı, bir o kadar da kurnaz ve kendine güveni yüksekti. Kendini birçok yerde konsillerde ve ücra manastırlarda Kutsal Majesteleri'nin elçisi olarak tanıtır, kütüphaneleri teftiş eder ve manastır rahibinden astronomik değerlerde elyazmaları koparırdı; Saint-Gall'da yok olmak üzere olan Vitruvius'un on ciltlik *De Architectura*'sı bunlardan biridir. Poggio, Almanya'nın "Barbar Tötonların Roma klasiklerini esir tuttukları bir zindan" olduğunu söylemekten çekinmez ama kendi de haksızca elde ettiği kitaplara karşı o kadar ilgisizdir. O ve onun meşrebinden antikacılar, neredeyse kurtardıkları kadar elyazmasını kopyalandıktan sonra kaybetmiştir: Cicero'nun, Catullus'un, Plinius'un, Tacitus'un birçok sayfası kayıptır. Hatta Poggio'nun 1423'te Köln'de bulduğu meşhur *Cena Trimalchionis* bile Niccolò de' Niccoli biricik nüshayı ödünç alıp kaybettiğinde yok olmuştur. Eğer 1650'de Dalmaçya'da Trau'da yeniden yeryüzüne çıkmasaydı, *Satyricon* hakkındaki fikrimiz büsbütün bulanık olacaktı.

Ortaçağ'da, parşömenin pahalı olduğu bir dönemde modası geçmiş gibi görünen klasik metinler için palimpsestler korkunç derecede yıkıcı olmuştu: Birçok yazar böylece "altta kaldı" ve belki bugün son derece sıkıcı bulunan ama sırf eski olduğu için saygı gören bir kilise babasının laf ebeliklerinin altında gizli durmakta. İlerleme borçlu bırakır: Hümanistlerin değişmez vurdumduymazlığı dikkate alınırsa, 16. yüzyılda "çok sayıda güzel elyazması matbaaya girdi ve bir daha çıkmadı."¹³⁴ Meslek yeniydi, "nüsha" dediğimiz şeyi sahibine geri vermek gerektiğini nasıl

134 Reynolds ve Wilson, *age*.

düşünebilirlerdi ki? Genç vesikacılar için bir araştırma önerisi: 1501'den önce basılmış kitapların elyazmalarının bir yerde bulunup bulunmadığını doğrulayınız.

Cosimo de' Medici yalnızca bir kitapsever ya da okur değildi. Konstantinopolis'te eski –ve Hıristiyan– dünyanın düşüşünün felsefi sonuçlarının bilincinde olarak, Marsilio Ficino'nun yardımıyla Platon'un *Akademi*'sini yeniden kurdu ve yedi yüz yıldır unutulmuş olan klasik Yunanca öğretimini Floransa Üniversitesi'ne getirdi. Dolayısıyla Floransa'da, saraydaki Bibliotheca Privata Cosmi'den ve yaygın adıyla *La Publica* ya da *La Marciana* denen Bibliotheca Publica Gentis Mediceae'den çok bahsedilmiştir. Poggio keşiflerinin büyük bir kısmını buraya miras bırakmıştır. Giovanni Pico della Mirandola da sahip olduğu en az bin kitap için aynı şeyi yapmıştı ama bambaşka bir kader onların yolunu Venedik'e döndürdü ve 17. yüzyılda bir yangında yok oldular.

Cosimo'nun torunu Muhteşem Laurent bu mirasa layık olduğunu gösterdi: Edebiyat ehliydi, bizzat şairdi (ama Latince değil Toscana dilinde, ki bu bir yeniliktir) ve koleksiyonları zenginleştirmeye devam etti. Bir gün *incunabula* adı verilecek olan büyük yeniliğe önayak olması beklenebilirdi ama öyle olmadı. “Geçmişten kalan, kaligrafileriyle hayranlık uyandıran nadir ve pahalı elyazmalarına sahip olanlar, bunların mekanik usullerle üretilmiş kopyalarını cazibesiz bulurdu”¹³⁵; Gutenberg İncili'nin yüzyılın en vasat kitaplarından biri olduğunu herhalde kimse –elbette sahibi kendisi değilse– tartışmaya kalkmaz. Dahası, Floransa'da ilk matbaa Mayence'tan, hatta Napoli'den bile çok sonra, ancak 1477'de kuruldu. Laurent kitap edinmek için her yıl on milyonlarca duka harcardı; “meşhur Jean Lascaris'i antika elyazmaları bulması için iki kez Doğu'ya yolladı. Lascaris ikinci yolculuğunda, seksen tanesi hiç bilinmeyen iki yüz Yunanca eser getirdi.”¹³⁶ Muhteşem Laurent ölüm döşeginde Mirandola ve Poliziano'ya ancak şunu söyleyebildi: “İsterdim ki ölüm beni bir

135 George Young, *Les Médicis*, Paris, 1969.

136 Walter Scaife, *Florentine Life During the Renaissance*, Baltimore, 1893.

an için affetsin, ben de sizin kütüphanelerinizi tamamlayabilirim.” Bunu diyen adam kırk üç yaşındadır. Şeytanı davet ettiğini bilmemektedir.

Laurent büyükbabasının Platoncu cemiyetini devam ettirdi; Giovanni Pico della Mirandola da grubun parçasıydı ve Savonarola’yı San Marco’nun başrahibi yapma talihsiz önerisi ondan gelmişti. Bu dizginlenemez Dominiken rahip iş başına geçer geçmez Kilise’yi, sefahati, Medici’leri ve “Roma’nın Sodomlu güruhunu” toptan kınamaya girişti ve Laurent son nefesini verirken o oradan geçen ve kendi hayaletlerini kovalayan bir Fransız kral sayesinde –1494’te VIII. Charles– Floransalılar’ın gurusu oldu. Bundan sonra son Medici’ler de kovuldu ve zengin kitap koleksiyonlarıyla birlikte tüm mallarına el konuldu. Saray yağmalamak o zamanlar otoritenin hoş gördüğü ya da duruma göre teşvik ettiği yaygın bir faaliyetti. Latran Konsili’nin on ikinci ve son oturumunda, halkın Papa seçilen kişinin ikametgâhından istediğini iade etmemek üzere almasına izin veren âdete son verilmesi kararlaştırıldı: Dilenciler yağlı bir parça koparabilmek için seçimlerle ilgili yalan haberler yaymaya alışmıştı.

Sonuçta halkın gözden kaçırdığı ya da alıp götürmeye zaman bulamadığı kitaplara Beylik el koydu, üstelik bunları hepi topu 2000 dukası olduğu için borca giren San Marco Manastırı’na 3000 dukaya sattı.

Savonarola bu kitapları karıştırıyor, kendisine destek olan yüksek mevkideki din adamlarına Ovidius’un, Tibullus’un, Catullus’un ya da Martialis’in şık ve süslü edisyonlarını ikram ediyor, böylece manastırı “mikrop bulaştıran kötü kitaplardan” arındırıyordu. O da başkaları gibi Platon’un “şeytanın evinde yakılmaya gönderilmesi” gerektiğini hiç durmaksızın vaaz etmemiş miydi? Az zaman sonra gördüğü destek azalmaya başladığında bunu gerçekten yaptı. Yüksek yetkililerin çocuklarından bir milis oluşturdu ve onları önce kendi hamilerinin evine, sonra da bütün evlere gidip “edebî aykırı şeyleri” toplamakla görevlendirdi: Sanatsal nesneler, süslü giysiler, parfümler ve aynalar, “Morgante ve benzeri rezil kitaplar...” *Bruciamento delle vanita*, yani kibir

nesnelerinin yakılması ile sonuçlanan bu kültür devrimine *Anathema* adını verdi. 1497 yılı karnavalında Beylik Meydanı'nda "piramit biçimli bir iskele [kuruldu], en alta maskeler, takma sakallar, soyтары kostümleri ve başka şeytani yenilikler, üzerine Latin ve İtalyan şairlerin kitapları, Morgante Maggiore'nin, Boccaccio'nun, Petrarca'nın kitapları ve benzerleri konuldu." Sonra Floransalı meşhur güzellerin canlandırıldığı tablolar. Dehşete düşen bir Venedikli tüccar bunların hepsine 20.000 duka teklif etti, aldığı cevap, yakılacak yığına eklenmek üzere hemencecik onun da bir portresinin yapılması oldu. "Ortadaki boşluk yanıcı maddelerle doldurulmuştu, ayinden sonra çocuklar yığını ateşe verdi, alevin çıtırtılarına beyliğin trompet sesleri ve Palazzo Vecchio'nun çan sesleriyle birlikte huşu dolu şarkılarla eşlik etti." Bir yıl sonra aynı şey bir daha yapıldı.

Ama Savonarola'nın cennetteki vadesi dolacaktı. 23 Mayıs 1498'de kendisi de, yine aval aval bakan güruhun önünde, yine çanlar ve trompetler eşliğinde, aforoz edildi, asıldı, yakıldı, yazıları rüzgâra savruldu.

Otuz iki adet sandık: Mediciler'in kitaplıklarının San Marco Manastırı'nda kalmış olan küçük bir kısmını Laurent'in beş yıl sonra X. Leo olacak oğlu Giovanni satın aldı ve Roma'da muhafazaya aldı. 2.652 dukadan fazlasını vermeye yanaşmadı, manastır da cebinden koydu (dikkatli okur, ailenin Niccoli'nin kitaplarını üçüncü kez satın aldığını fark edecektir, elbette bu kitaplar hâlâ koleksiyonda idiye). Açık açık "madem ki Tanrı bize papalık bahşetti, keyfini sürelim!" diyen papaların en tasası-zı, aynı zamanda vicdansız bir kitap avcısıydı; bütün ruhban takımını kendisine kitap sağlamakla yükümlü sayıyor, ayrıca bazen yasadışı tüccarlar arasından seçtiği kendi ajanlarıyla "okyanusun kıyılarından Asya'nın ücra köşelerine kadar" kitap arattırıyordu. Titus Livius'un beş kitabı bugün onun sayesinde Floransa'dadır. Fransa'daki Corbie Manastırı'ndan aşırımları keşfin büyüklüğü derecesinde infiale neden olmuştu, zira o vakte kadar bu metinler kesin olarak kayıp kabul ediliyordu. Ganimet gizlice elden ele dolaşıp sonunda Papa'ya geldi, o da kitabı sağlayana emsali

görülmemiş bir meblağ ödedi: 500 duka. Daha sonra, elyazmalarını iade etmek yerine, edisyondan yaptırdığı “güzel ciltli” bir kopyayı ve kilisesi için çıkarılmış bir kefarete belgesini “bu küçük hırsızlığın kendisine zarardan çok kâr getirdiğini kabul etmesi için” bir mektupla birlikte Corbie Manastırı’nın başpapazına gönderdi. Hazretleri görevinin sunduğu bütün imkânları kendi kişisel kitaplığını şişirmek için kullanırken, Vatikan’ın 3.650 cildi ancak 4.700’e yükselmişti. Ayrıca 1527’de Roma’nın yağmalanması sırasında Vatikan Kütüphanesi’nin “hissedilir zarar gördüğü ve onu büyötmeye yönelik gayretlerin kısmen boşa çıktığı” da belirtilmiştir.¹³⁷ Demek ki bu kitapsever Papa’nın adı, tarihte görölmüş en okuma düşmanı önlemlerle birlikte anılacaktır. 4 Mayıs 1515’te Latran Konsili “geçmişteki sayısız ve gelecekteki daha da korkulası hataların” kökten yok edilmesi için imanı sarsacak nitelikteki tüm kitapların yakılmasını kararlaştırdı. Bu ileri görüşlü ifadeyle yetinmiş olacak ki, hiçbir yazar ya da eser adı belirtmeye gerek duymadı. Ama 1520’deki *Exurge, Domina* emirnamesi Luther’in adını listeye koyarak bunu yapacaktı. Venedik’in “Onlar Heyeti” emirnameyi yayınlamayı reddetti ve kiliselerde ancak tüm inananlar dışarı çıktıktan sonra okunmasına izin verdi.

1523’te Muhteşem Laurent’in yeğeni Papa VII. Clemens, Mediciler’in bütün kitaplarını Floransa’ya geri gönderdi ve 1571’de Cosimo’nun ve torununun edindiğı kitaplardan kalanları kamuya açmak amacıyla Laurent Kütüphanesi’ni inşa etmesi için Michelangelo’yu görevlendirdi. Michelangelo gerçi sadece çizimi yaptı. Koleksiyon yine de fena değildi: 700 tanesi 1000 yılından önceki zamanlardan kalma, 4. ya da 5. yüzyıldan bir Vergilius, Kitab-ı Mukaddes’in en eski kopyası, Justinianus’un *Pandectes*’inin (533) orijinali, *Codex Amiatinus*, *Vulgata*’nın en eski kopyası ve daha başkalarını içeren 10.500 cilt. Benzer başka başlıklar insana 1494 Kasımı’nda kaybedilmiş daha başka ne bilinmeyen zenginlikler vardı acaba diye düşündürüyor.

137 E.-P. Rodocanachi, *Histoire de Rome, le pontificat de Léon X*, Paris, 1931.

Ne var ki, büyük hümanist kütüphanelerin ilki İtalya'da değil Macaristan'daydı ve Mediciler'e bile ilham verecek kadar zengindi.

On beş yaşında Macaristan kralı seçildiğinde, Matthias Corvinus'un güzel ve iyi kitaplardan oluşan ciddi bir koleksiyonu zaten vardı. Eğitiminden sorumlu hamisi, dönemin en büyük kitap tüccarı Vespasiano da Bisticci'nin "onun elinde olmayan Latince kitap azdı" dediği Şansölye Johannes Vitez'di. 1471 yılından bir mektup Matthias'ın Blandius adlı bir daimi ajanı olduğunu bildirir: Bu "miniator noster", tezhip ustamız, İtalya'dan toplanmış ya da ısmarlanmış harikalar sağlamakla görevliydi. Şehrin Tuna'ya bakan doğu kanadındaki Buda Sarayı'nın tonozlarına 1469'da Bohemya Kralı olarak taç giydiği andaki burç haritasını resmettirir. Bu hayırhah göğün altında tüm zenginlikleri yan yana durur: Koleksiyonun ana çekirdeğini selefi Germen Roma İmparatoru Sigismond de Luxembourg'un koleksiyonu oluşturuyordu ve Sigismond da her yerde karşımıza çıkan Poggio Bracciolini gibi İtalyan hümanistleriyle ilişki içindeydi. Bunlara azledilmiş şansölyelerden alınıp el konulan kitaplar ve Matthias'ın ikinci karısı Napoli Prensesi Aragon'lu Béatrice'in kitaplığı eklendi. Bunların hepsi zevk sahibi kitaplardı, kral kütüphanesinde yalnızca insan zihninin belli başlı ürünlerini görmek istiyordu. Kütüphaneci Galeotto Marzio eserlerin üçte birinin 1470 öncesine ait, sayfaları "Floransa tarzında" yapraklı dallarla basitçe süslenmiş kitaplar olduğunu belirtir. Ancak geri kalanlar, tersine, had safhada görkemliydi ki, bunu kanıtlayan iki yüz on altı parça mevcuttur. Kral dehaya değer verirdi, örneğin meşhur ilüstratör Attavante degli Attavanti'nin dehasına. Ve Marsilio Ficino'nun düzenli iletişim içinde olduğu için, Latince ve İbranice kadar Yunanca eserleri de vardı. Nicelik bakımından insanın ağzını açık bıraktıracak bir yanı yoktu: Bugünün tahminlerine göre yaklaşık üç bin. Ama "ne kadar cilt, o kadar hazine" deniyordu ve insan kendini "kütüphanede değil, Jüpiter'in bağrında"¹³⁸ hissediyordu. Macaristan iyi

138 Brassicanus, kurtulmuş birkaç elyazmasına yönelik hayran olunası bir albümde alıntılan C. Csapodi, *Bibliotheca corviniana*, Budapeşte, 1967. (Fransızca çeviri, Budapeşte, 1982.)

çekip çevriliyordu; 1490'da kralın ani ölümünün ardından oğlu János'a kendi kişisel kitapları dışındaki kitapları teslim etmesi emredildi, zira kendi çıkarı için yağmalayıp satmaya başlamıştı. Bibliotheca Corviniana artık kurucusunun yaşadığı günlerdeki gibi bir hümanist değiş tokuş merkezi olmaktan çıktıysa da, en azından bütünlüğünü koruma iradesi mevcuttu ve Avrupa'nın ilk resmî milli kütüphanesi oldu. Türk orduları gelip yok etmeseydi belki hâlâ öyle olacaktı. Şu var ki Matthias'ın babası bir zamanlar Osmanlılar'a karşı başarılı birçok sefer yönetmişti ve hezimetin lekesinin temizlenmesi gerekiyordu.

Kendi kendine verdiği sıfatla "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" Kanuni Sultan Süleyman, Konstantinopolis imparatorluğunu en geniş sınırlarına taşıdı: Belgrad'ı, Irak'ı, Rodos Adası'nı fethetti, Viyana'yı kuşattı ve Macaristan'ı bir Osmanlı ülkesi yaptı. Sultan 1526'da Buda ve Peşte'ye girer girmez saray hariç şehrin yakılmasını emretti. Resmî vakanüvisleri oldukça gerçekçi bir tanıklıkla, "sarayda ikamet ettiği için onun yakılmasını uygun bulmadı" yazdılar. Geri kalan ne varsa, kütüphane binası ve "sefil krala ait her şey" dahil, ordu kana buladı ve yağmaladı. 16. ve 17. yüzyılların kamuoyu ve entelektüellerinin gözünde Türk, daha sonra değiştirmek için çok uğraşacağı kötü şöhretini kazandı. Zira kitapların "bazılarını parçaladılar, bazılarını da gümüş çerçevelerini söktükten sonra başka kullanımlar için dağıttılar." Corviniana'ya ne oldu? "Asya barbarlığı onu tarumar etti."¹³⁹ Kral Matthias *ex-libris* niyetine tüm ciltlere hanedan armasını bastırmıştı. Bunların felaketten kurtulduğu tahmin edilen onda bir kadarı kısa zaman sonra İstanbul'un pazarlarında kolayca tanınabilecek şekilde görülmeye başladı. Bugün 216 "Corvina"nın 14 ülke, 44 şehir ve 48 kütüphaneye dağılmış halde bulunduğu bilinmektedir.

Bu egzotik alçaklık Haçlılar'ın açık hesabını kapattı. Bundan böyle insanlar kendi aralarında karın deşeceklerdi. Toplumsal, dinsel ve siyasal mezheplerin Avrupası doğmuştu. Örnekse, V. Karl'ın (Şarlken) yarı İspanyol yarı Alman orduları gidip

139 Nicolas Oláh, sonra Martin Brenner, ikisi de Csapodi'de, *age*.

Türkler'le boy ölçüşmek yerine, Mayıs 1527'de yollarını değiştirip Roma'ya yöneldi. O dönemin ulakları elyazmalarının ve arşiv belgelerinin sokaklarda oradan oraya savrulduğunu ve sonunda atlara saman döşek olduğunu anlatır. Papalık kütüphanesindeki emirnamelerinin kurşun mühürleri mermi yapmak için eritildi; Protestan kahraman Sebastien Schertlin von Burtenbach göğsünü gere gere "Roma'yı mahvettik, şehrin yarısını yaktık... Kâtiplerin çalışmalarını, kayıtları, Devlet yazışmalarını ve belgelerini yok ettik", diye anlattı.¹⁴⁰

Bauernkrieg ya da "Köylüler Savaşı" 1524-1525'te yapıldı. Alman serf ve burjuvalarının bu isyanı, gerçekten de zamanından önce gelen bir devrimdi. Her zamanki gibi, ona inanan garibanların hepsinin katledilmesi ve zenginlerin bundan kârlı çıkmasıyla sonuçlandı. Prensler fırsattan istifade Kilise mülklerine kondu ve daha da çok erk kazandı. (Fransa'da Beauvais ve Soissonais köylüleri Almanlar'dan yüzyılı aşkın zaman önce aynı şeyi yapmıştı: "Kuduz köpekler gibi" davranan bu isyancıların hakkından ancak veba gelmişti.) Trajik başarısızlığına rağmen bu *katarsis*, ülkede Reform'dakine benzer muazzam bir temizlenmeye yol açtı: En az bin müstahkem kale ve bir o kadar manastır (sadece Thuringen'de yetmiş) yakıldı; saldıran orduların başıboş olduğu durumlarda bu manastırlardaki yüzlerce kütüphane sistematik biçimde yok edildi, biraz düzenli orduların olduğu durumdaysa birkaç kuruşa satın alındı. Okuma yazmasız köylülerin tek bildiği, bir yerlerde, kitap denen bu tuhaf nesnelerde, katlanılmaz borçlarının yazılı olduğuydu. Ya da onları ayrıcalıklarından ve faydalarından asla pay alamayacakları gizemli bir dünyanın simgesi olarak görüyorlardı. Anhausen'deki Augustinien keşişlerinin manastırında 300 Florin değerinde 1.200 cildi parçaladılar, Freiburg yakınındaki Sankt Blasien'de kitapları "savurdular, yırttılar ve yaktılar", Ebrach'ta 500 Florinlik zarar tespit edildi.

140 Sebastian Schertlin, *Leben und Thaten des... Herrn Sebastian Schertlin von Burtenbach, durch ihn selbst deutsch beschrieben...* herausgegeben von Ottmar F. H. Schönbuth, ..., Münster, 1858.

Kempton'de manastır rahibi "tüm kayıtları, kitapları ve belgeleri yağmalayıp götürenlere" dava açtı. Maihingen'de üç bin kitaptan üç yığın yaptılar, ilkinin ateşe verdiler, ikincisini suya attılar, gerisini de kendi demeleriyle kış bezi yaptılar; Reinhardsbrunn'da kütüphane tamamen yok edildi, Bamberg'de, Wettenhausen'da da öyle oldu...

Başta isyancıların davasına yakın duran Luther sonunda tavrını belirledi: "Top sesini duymadıkça daha beter azacaklar." Oysa manastır kitaplıklarına yaptıkları, kendisi de keşişlerin kitapları için "daha delice, daha yararsız ve tehlikeli" bir şey yok diye yazmış, tek kelimeyle "eşek boku" diye nitelemiş olan Luther'i sevindirmeliydi. Eski çömezi Thomas Müntzer ise daha da ileri gitti: Öğretisini yumuşak bulduğu ustasını "Bayan Martin" diye anacak kadar radikalleşmişti, isyancıların başında o kadar faal oldu ki sonunda işkence edildi ve başı kesildi. Friedrich Engels bu vahşi hikâyenin tamamen partizanca ama tutkulu bir anlatısından büyük bir eser çıkardı, Goethe'ye de bundan ekmek çıkmıştı, ama onun *Götz von Berlichingen*'i Engels'inkinin yanında cılız bir çocuk gibi kalır.

Fikir, Avrupa'da zamanın ruhuna işlemişti: Kütüphane demek iktidar demekti, vicdanların yozlaşması demekti. Popülistler "gelişimi engellenmişlere" (Engels köylüleri böyle niteler) hiç kitabı olmamanın kitabı olmaktan, hele çok kitabı olmaktan yeğ olduğunu kabul ettirmekte hiç zorluk çekmemişti, çekmedi ve çekmeyecekti. Entelektüellik karşıtları tüm dinlerin ana teması olan fikri, yani cahillerin dünyanın kefareti için ödemesi için seçildiğini üstüne basa basa söyleyerek daima istediklerini elde etti. "Hür zihin" sıfatını da gasp ettiler ki, bağnazlar, Adamitler, Taboritler, isyancı çobanlar ve fanatikler de az çok öyleydi. "Kimse Eski ve Yeni Ahit'ten başka bir kitabı edinmemeli, eline almamalı ya da okumamalı, bu ikisi ruhun selameti için yeterlidir"¹⁴¹: Kendine Tanrı'nın ulağı diyen, Münster'i üs tutan ve orada ikinci kez vaftiz olan (başka yerlerde bunun cezası ölüm-

141 Pierre Barret ve Jean-Noël Gurgand, *Le Roi des derniers jours*, Brüksel, 1985.

dü) Anabaptistlerin peygamberi ve ilk Büyük Üstadı, Haarlemli bakkal Jan Matthys okuma yazma bilmezdi. İki yılın sonunda şehir ihanet sonucu ele geçirilecek ve hepsi öldürülecekti. Ama kararlarındaki cüret ve çılgınlık, isyanlarının başladığı 1534'te, başka bir zamanda Montségur'da da olduğu gibi, gözlerini kör etti, taşkınlıkları had safhadaydı ve her türlü emre uyabilirlerdi: "Katedrali yağmalarken eski kütüphanenin kitaplarını parçalamaktan, yırtmaktan ve yakmaktan özel bir zevk alıyorlardı."¹⁴² Şehir arşivleri ve muhasebe defterleri bir başka gün yok edildi. Artık dün yoktu ve cennet yakındı. Sonunda 15 Mart Pazar günü bu bakkal-peygamber, adeta bizim tatil köylerimizdeki nazik organizatörler gibi, şehirde, içeriği ne olursa olsun, özellikle de özel koleksiyonlara ait kitap namına ne varsa derhal bulunup getirilmesini ve katedralin önüne yığılıp kül edilmesini emretti. Bir alev dağı etrafında yorgunluktan bayılıncaya kadar dans edildi. Bu kaybın ticari değeri 20.000 altın-Florin olarak tahmin edildi. "Vestfalya'nın incisi"ni yağmalayıp yolunu bulma fikriyle şehri on beş ay boyunca kuşatma altında tutan ücretli Alman piyadeleri, sonunda birbirinin kanını içmeye başlayan şehir sakinlerinin soyunu kuruttuktan sonra hepi topu 18'er Florin aldı.

Heidelberg Üniversitesi'nin Bibliotheca Palatina'sı o zamanın bütün bu felaketlerinden kurtulmuştu. Pek yaygın olmasa da, kaderi örnek gösterilecek niteliktedir.

14. yüzyılda profesörlerin miras bıraktığı eserlerle büyüyen kütüphane, 1396 yılında 600 kitap barındırıyordu. 1466'da yapılan tasnif ve fihristlemede 841 ciltte 1.600 başlık vardı ama özel koleksiyonlardan miras kalanlarla birlikte 1556'da 6.400 başlığa çıktı. Bunların 4.800'ü matbu cilt, 500'i parşömen elyazması, 600'ü kâğıt üzerine elyazmasıydı. Lutherci Seçmen-Prens Ottheinrich haleflerinin her yıl Frankfurt Fuarı'ndan 50 Florinlik kitap almalarını kararlaştırdı, bu da kütüphanenin çağdaş literatürün sayıca Ortaçağ skolastik metinlerinden çok olduğu modern bir kaynağa dönüşmesini sağladı. 1584'te

142 Norman Cohn, *Les Fanatiques de l'apocalypse*, Paris, 1983.

Fugger'lerden birinin (ilk Fugger'ler 15. yüzyılda kapitalizmin öncüleriydi, dolayısıyla 16. yüzyıldaki ardılları edebiyattan anlayan hümanist Florin milyonerleri olarak doğdu; bu Fugger, Ulrich, Protestan'dı) bağışladığı harika kitaplarla birlikte hacmi ikiye katlandı ve Avrupa'nın en büyük arşivi ve Vatikan'ın rakibi oldu. Bunu yapmamak gerekiyordu.

Bir anlamda Roma bir kez daha kütüphaneler tarihine kendi düzenini dayattı, diyebiliriz. Otuz Yıl Savaşları'nın karmakarışık döneminde Kutsal Birlik'in başı Palatine'i yağmaladı ve aralarındaki stratejik bir pazarlık uyarınca Papa'ya sundu. Ama herhalde Hazretleri'nin parmağı Huguenotlar'ın eliyle kirlenmiş kapaklara değmesin diye, 13.000 matbu ve 3.500 elyazması cildin kapaklarını söktürdü, sonra da yeni derilerle kaplayarak şu tuhaf ex-librisi yarattı: "*Sum de bibliotheca quam Heidelbergae capta spoliolum fecit et Gregoria XV trophaeum misit Maximilianus dux Bavariae*, Bavyera Dükü Maximilianus'un ganimet olarak aldığı ve XV. Gregoire'a hediye olarak gönderdiği kitaplardanım." Bu 1623'teydi. Heidelberg Üniversitesi daha sonra kendi kitap kaynaklarını azimle yeniden yarattı ama 1693'te şehrin altını üstüne getiren Palatinat taht savaşında tamamen yok oldu. 1710'da yeniden işe başlandı. Hatta Vatikan 1826'da eserlerin 847'sini ve Paris yalnızca birini (o da uzun pazarlıklar sonucu) iade etmeyi kabul etti; bu kitap 1300 yılından kalma, 137 minyatürü olan, Hitler döneminin yağmalarından, bombalarından ve müsaderelerinden –yalnızca 40.000 adetlik bir kayıp– kurtulmayı başaran şiir antolojisi *Codex Manesse*'ydi.

Bilindiği gibi, Fransa'da Calvinizm'in yolunu açan ve Din Savaşları'nın tekrar eden hunharlıklarına, tecavüzlerine ve cinayetlerine katkıda bulunan, papalığın birkaç on yıl önceki istismarlarıydı.

O dönemde hâlâ her yerde görülen tezhipli kapaklar Huguenot askerlerinin dikkatini çektiği ölçüde kitaplar zarar görüyordu; okuma yazma bilmeyenlerin Hıristiyanlaştırılmasının aracı olarak azizlerin kalıntıları, çarmıha gerilmiş İsa heykelleri de aynı şekilde. İsa'nın sünnet derilerinden birine sahip olmakla övünen

Coulombs gibi bir manastırın ya da Aziz Thomas'ın parmağına sahip olan (1204'te Konstantinopolis'te kötü yolla edinilmiş bir değer)¹⁴³ Soissons'daki manastırın üstüne bu "putkırıcıların" atlamaması mümkün değildi elbette. Öyleyse Kilise'nin mallarına, kütüphanelere hücum! Saint-Médard'da, Saint-Jeandes-Vignes'de, Reims yakınında Hautvillers'de, Poitiers'de, Cluny'de, her yerde elyazmaları, Kalvinist Théodore de Bèze'in biraz mahçup kabul ettiği gibi, "hepsi de ayin kitabı oldukları için" lime lime edildi. Catherine Brisac: "Fransa'nın bu kısmında, çok sayıda dinsel ve dünyevi meşru kurumun kitaplıkları Huguenotlar tarafından yağmalandı. Lyon vakası (1562) meşhur oldu ama tek olmaktan uzaktı: Birçok kurumun elyazmaları yok oldu." Montmorency'nin paralı askerlerinin 1562'de yağmaladığı Jumièges Manastırı'nda da durum böyleydi. Saint-Euverte'te "vaiz kürsülerini ve ahşap olan ne varsa hepsini parçaladılar ve pederin kitaplarıyla birlikte yaktılar." 1563'te Saint-Gilles'de, 1568'de Saint-Benoit-sur-Loire'da (buradaki Benedikten kütüphanesini 1146'da Macarius kurmuştu), kitapların dörtte üçü Coligny'nin kiralık Alman süvarileri tarafından mahvedildi, ancak Coligny birçok eseri kendine saklamayı başardı; bunlar daha sonra İsveç Kraliçesi Kristin gibi bilime sığınak sağlayan nüfuzluların raflarında görülecekti.

Ronsard, sahte bir uysallıkla Théodore de Bèze'e hatırlattı: Fransa "Gotlar'ın toprağı değil, Tatarlar'ın ya da İskitler'in yurdu da değil, bizzat senin doğduğun topraklardır..." Ama ateşin hakkından ancak ateş gelirdi. Hiçbir yerde görkemli bir kütüphane kalmadığı –nasıl kalabilirdi ki?– ne de karşılık olarak yakılacak bir Protestan önderi olmadığı için, Saint-Barthélemy olayı gerçekleşti. Amiral Coligny'nin akıbeti çapulcularına parçalattırdığı sayısız heykeller gibi oldu ve sonunda "kafası olmadığı için ayaklarından asıldı."

143 Benzersiz, faydası tartışılmaz ama yine de belli bir mesafeye okunması gereken bir kitapta, çağlar boyunca Fransa'da mimarlık ve sanat eserlerine yönelik vandalizmi incelikte teşrih eden Louis Réau'un hatırlattığı gibi, *Histoire du vandalisme*, Paris, 1994.

Sırtı dönük bir keşiş, sol yanında şarap dolu bir sürahi, çıplak kadın resimlerinin olduğu bir albüme bakıyor, beri yanda kitap dolaplarından asılı sosislere ulaşmaya çalışan bir fare ahşaba tırmanıyor; bazı raflar zincirlenmiş, bazılarında birçok kitabın eksik olduğu anlaşılıyor, kalanlar da ciltlerinin sırtı eğrilecek şekilde sola ya da sağa yatmış. *Manastırlardaki İstismardan Görüntüler*¹⁴⁴ (1784) başlıklı albümdeki bu kasvet dolu gravür, Voltaire zamanında doğan ruhban-karşıtı ruh halini ve 18. yüzyıl Avrupası'nda hem iktidarın hem de bilginin el değiştirdiği büyük altüst oluşa ve kütüphanelerde devasa bir kargaşaya neden olan güven bunalımını oldukça iyi anlatmaktadır. Kütüphanelerdeki dönüşüm bazen usulca, hatta incelikle, ama çoğu zaman da iç yakacak şekilde gerçekleşecektir. Özellikle de Fransa'da.

Dinî ve aristokratik mülklerin henüz nüve halinde olan bugünkü kolektivitelerimize aktarılması sırasında dikkatleri en çok çeken, bir dünyanın kayıp gidişini anlatan dört olay vardır: Hem dev boyutlarda olduğu, hem de disiplin içinde yapıldığı için Cizvitler'in mallarına el konulması; belki örnek teşkil edebilecek olan Avusturya'daki devrimcisiz devrim; felaketle sonuçlanan bir kifayetsizlik modeli olarak Fransa'nın büyük macerası ve nihayet bundan kısmen ilham alan Bavyeralı Aretin'in renkli kariyeri.

Jean Barbier'nin *Yanık Kremi ya da Cizvitler'in Kitap Yakmasını Engellemenin Sırrı* başlıklı kitabı 1670'te yayımlandı, 17. yüzyıl-da altı baskı yaptı ve 1826'da yeniden yayımlandı. Bu başarılı Jansenist el ilanı, Hristiyanlığın stratejisinin ayak bastığı her yerde bütün inançların derhal ve kökünden yok edilmesini isterken Konfüçyüsvari törenlerin derinliği ve cazibesıyla övünen "sapık pederlere" saldırıyordu. Demek ki Portekiz ve İspanya

144 Ya da *Bildergalerie klösterliche Misbräuche*, Joseph Richter, 1784; ayrıca şurada: J. Garrett, *The Fate of Monastic Libraries in Central Europe, 1780-1810*. 3 Ekim 1997'de Macaristan'da bir konferansta yapılan sunum. <http://www.library.northwestern.edu/collections/garrett/kloster/>

bu baş belası İsa cemaatinden kurtulmak isterken yalnız değildi.¹⁴⁵ 1761'den başlayarak Fransa Parlamentosu yirmi üç Cizvit yazarın eserini Hristiyan ahlakına aykırı ilan ederek yaktırdı ve okullarını kapattı; bir yıl sonra kongregasyon yasaklandı ve tüm menkul ve gayrimenkul değerleri müsadere edildi. Böylece üç bine yakın papaz yiyecek ekmeksiz kaldı. General Lorenzo Ricci onları yeminlerinin yükümlülüğünden kurtardı, aralarından bazı iflah olmazlar Polonya gibi daha şefkatli göklere yöneldi. Ama Bourbonlar'ın "aile ittifakı", dönmelerini ve mallarını geri istemelerini önlemek için, Roma'nın tarikatı resmen ilga etmesini sağlamaya çalışıyordu. Papa "iki elimin kesilmesini tercih ederim" cevabını verdi. Bundan bir iki gün sonra bir tür kalp krizinden öldü ve yerine daha uyumlu bir Papa olan XIV. Clemens getirildi. İsa Cemaati'nin ilgası 16 Ağustos 1773'te Papa'nın *Dominus ac Redemptor* (elbette *Dominus ac Predator* daha açıksözlü bir ifade olurdu) mektubuyla ilan edildi, General Ricci, Saint-Ange şatosundaki bir zindanda yavaş ölüme terk edildi ve üç bin papaz San Diego'dan Şanghay'a dünyanın dört yanına dağıldı. Üstelik bunu hiç ses çıkarmadan yaptılar: Kalfalığa geçmek için Papa hazretlerinin kararlarına her ne olursa olsun itaat etmeye ant içmeleri gerekmişti. Tek farklı tavır Polonya'nın ulusal eğitimini en önde gelen kaygısı ilan eden ve Papa'nın emrini hiçe sayan Büyük Katerina'dan geldi. Kimse ona bulaşmaya cesaret edemedi.

Zira Ignacio de Loyola eğitimin her şeyden önce geldiğini ve bunu yalnızca kitabın mümkün kıldığını biliyordu. Terence'i, Erasmus'u ya da Luther'i ateşe atıyor, diğer yandan *Regulae Societatis Iesu*'da (1540-1556) her *collegium*'a bir kütüphane gerektiğini ve rektörün belirleyeceği kişilerin birer anahtarı olması gerektiğini ileri sürüyordu. Ayrıca ustalar, yoksulluk yemini etmiş olsalar da, öldüklerinde ortak vakfa iade edilmek üzere kendi özel "profesyonel" koleksiyonlarını oluşturmaya teşvik edil-

145 Krş. Paul Mech, "Les bibliothèques jésuites", *Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques sous l'Ancien Régime: 1530-1789*, Claude Jolly'nin yönetiminde, Paris, 1988.

di. Orada olmaması gereken kitapların sayısına bakıldığındaysa, bunun birçok kereler sorun yarattığı görülüyor.

Bu nedenle 1762 ile 1773 arasında çok sayıda kütüphane bir gecede sahipsiz ve hizmetçisiz, hatta kapıları ardına kadar açık kaldı. Hem “taşradaki” üst düzey rahiplerin kendi koleksiyonları, hem bu yedi yüz kurumun her birinin –Ignacio’nun dilediği gibi– sahip olduğu en az bir hacimli koleksiyon alelacele terk edildi. Pek çoğu Roma’yı bu karara zorlayanlar tarafından özenle gerçekleştirilen talandan sonra ya imha edildi ya da öylece bırakıldı ve çok sayıda kitapsever hazinesi birdenbire Avrupa’nın büyük koleksiyonları arasında görülmeye başladı. Fransiskenler’in ve Dominikenler’in raflarının da ciddi şekilde zenginleştiği görüldü. Her sayımda samanaltından yürütülen kitaplara rağmen, o dönemde kurulan çok sayıda üniversite ve belediye koleksiyonu nimetten nasiplendi. Kitapçılar zengin oldu. Örneğin, Rouen’da bir kitapçının ihale ilanı iki yüz sekiz saatlik bir satış kaydeder. Lyon’da kitapçı François de Los Rios’un kataloğu şu sözlerle başlar: “Benim elime bu kadar kısa bir zaman içinde bu kadar nadir ve özel kitapların düşmüş olması belki [...] şaşırtacaktır...”¹⁴⁶

Bundan kırk bir yıl sonra VII. Pius yasaklama önlemini bir daha ilan ettiğinde, bütün dünyada Cizvit okullarının yeniden açılması talepleri (Fransa’da seksen altı) pıtrak gibi çoğaldı. Ama Blaise Pascal’in bahsettiği “kara kalpazanlıkların”* kötü anılarını unutmüş olan keşişler bir süre için önerileri geri çevirmekten başka bir şey yapamadı: Ya çok yaşlı ya da çok gençtiler ve öğretecek kitapları yoktu.

Kitap yüklü at arabaları Alpler’in çamurlu yollarını güç bela tırmanır, arabacı arada sırada çamura saplanan atların nalları altına bir ansiklopedi ya da bir atlas koyar: Bakakalan köylülerin önünde Avusturya’daki manastırların kitapları devletin depoları-

146 Alıntılayan Paul Mech, *age*.

* Bu anılar belki affedildikten sonra gözlerden uzak kalmış olmalarını ve mallarının akıbetinin ne olduğu konusunda bütünleyici bir araştırma yapılmamış olmasını açıklar. Cizvit arşivlerinin yönetimi bu maceraya atılmak isteyenlere “Karşınızda koca bir boşluk var” yanıtını veriyor.

na gitmektedir. Bu resim büyük olasılıkla hayalidir ama öylesine yaygınlık kazanmıştır ki II. Joseph'in ülkesinde vaktinden önce yapmak istediği devrimin sebep olduğu kolektif travmayı iyi anlatır. Başkütüphanecisi Van Swieten'e "Benim imparatorluğum artık iğrenç bir hoşgörüsüzlük tiyatrosu olmayacak" diye yazar. Nitekim ibadet ve basın özgürlüğü yerleşir, ölüm cezası ve sansür, ayrıca kölelik ve feodal düzen kaldırılır. Soylular üretken olmayan toprakları için rant vergisi vermek zorunda kalacaktır. Âdet olmuş deyişle aydınlanmış despottan çok daha fazlasıdır bu adam, bir akıl delisi, iyi yönetimle kafayı bozmuş bir kişi: Viyana'da tiyatrolara oyuncularını beslemesi için ödenek sağlar ve bütün dünyadan yüz yıl önce okulları çoğaltır, zorunlu laik eğitimi getirir. "Yüzyıllar önce Zerdüş't ve Konfüçyüs'ün çizdiği ve insanoğlu için ne mutlu ki artık egemenlerin yolu olan yolu" takip ettiğini tam bir yalınlıkla ilan eder. Görev başındaki cumhurbaşkanlarımızdan hangisi böyle bir cümle telaffuz edebilir?

"Dinden dönenlerin hâlâ dört duvar arasına kapatıldığı zamanlarda, en büyük zihinler manastırların kütüphanelerine zincirliydi. Joseph bütün bu tutsakları özgür kıldı." Sözde "Almancadan tercüme edilmiş" bu anonim metin 1787'de yayımlandı: Kilise'nin Avusturya'nın sekizde üçüne sahip olduğunu ve piskoposların birer milyoner olduğunu gören imparatorun bilim üretmeyen ve hayır işi yapmayan bütün tarikatları kaldırmasından beş yıl sonra. Böylelikle 738 topluluk dağıtıldı ve 36.000 keşiş bir miktar parayla evlerine döndü. Binalar okullara ya da barınaklara dönüştürüldü; para hastanelerin, yetimhanelerin ve anaokullarının kurulmasını ciddi ciddi finanse eden bir dinî vakıf olarak kullanılmaya başladı. Kütüphaneler ise dağılmaya ve öncelikle değerli parçaları alınmak suretiyle elekten geçirilmeye mahkûmdu: Eski elyazmaları ve kodeksler imparatorluk kütüphanesini zenginleştirecekti. Burası daha sonra milli kütüphaneye dönüştü ve yerinden edilen kitapların kayıtlarını bugün hâlâ gösterir (1777'den 1803'e kütüphanenin başmüdürü olan Gottfried van Swieten, o vakte kadar daima eksik ve karışık kalan kayıtların yerine, çok önemli bir yenilik olan fişli kataloglamayı getir-

di). Bu arşivin yaptığı hortumlamalar sayıca az ama nitelikçe önemlidir. Örneğin Gaming'deki Kartusien Manastırı'ndan¹⁴⁷ toplam yüz beş *incunabula* ve on beş Ortaçağ elyazması alındı. Yine buradan alınan 12.000 başka eserse Viyana Üniversitesi'ne aktarıldı. Bu durumda geriye hâlâ açık artırmalarda satılmış birkaç bin ve komşu köylüler tarafından yağmalanmış birkaç yüz kitap kalmaktadır. Cehalet ve kasıtlı saldırıdan kaynaklanan çok sayıda kayba rağmen, Linz, Innsbruck, Prag, Graz Üniversiteleri ve daha başkaları bu büyük *renovatio ecclesiae*'den yararlandı. Fransa'da olacakların aksine, ne kötü muamele edilen bir keşiş görüldü, ne de içeriğinden dolayı bile olsa tahrip edilmiş bir kitap. Dahası, imparatorun buyurduğu gibi, manastır kütüphaneleri devlet tarafından el konulmaktan kurtulabiliyordu. Örneğin Strahov'dan Prag'a kadar Premontreler kapılarını araştırmacılara açmaya karar verdi, bu sayede o beş bin elyazması bugün hâlâ 1727 yılının göz kamaştırıcı Barok tavanları altında görülebilmektedir.

Öncüler toplumla uyumlu olabilmek için ilke olarak toplumun derininden kopup gelir. Yeniliği yukarıdan dayatmaya kalkıştığı için bütün kıtanın nefretini üzerinde toplamayı başaran İmparator II. Joseph, çok kısa saltanatının sonuna doğru Paris olaylarının etkisiyle geriye çark etmeye başlamış gibi görünüyordu¹⁴⁸; üstelik kız kardeşinin kafasının kesildiğini bilmeme talihi-ne de sahipti. Yaptığı bütün reformlar 1792'den itibaren tepkinin önderliğini yapan halefi tarafından geri alındı. Geriye yalnızca bir kazanım kaldı, o da kitapların yeniden dağıtılmasıydı. Bu benzersiz dönemden itibaren tarihçiler II. Joseph'in kayınbiraderi XVI. Louis'yi modernist fikirleriyle etkilediğine dair varsayımlar üzerine kafa yordu. Henüz yeni evlenmişken en mahrem konulardan birinde ona omuz vermeye gelmemiş miydi?

Her ne olursa olsun Fransız Devrimi ölüm cezasını kaldırsaydı ve kitabın dokunulmazlığını iyice yerleştirmiş olsaydı, temelde kötü bir şey olmayacaktı. Ama bu iki erdem geniş

147 Krş. Garrett, *age*.

148 Krş. François Fejtö, *Joseph II*, Paris, 1953.

kitlelerce arzulanamayacak kadar taze fidanlardı. Bunlardan birincisini yalnızca Sade onaylar (bu dürüst adam biraz daha gayretle ikincisini de onaylayacaktı.)¹⁴⁹ O dönemde, sıklaştırılmış saflarla giyotine giden inanmayanlar bile öte dünyaya hâlâ biraz inanıyorlardı; üstelik ortam o kadar hararetti ki eğer bulunabilselerdi Voltaire ve Rousseau'nun da kafası kesilirdi. Böylesine aşırı uyarılmış bir iklimde ülkenin şiddetle ulusallaşması ancak sahte iyi fikirlerle, sahtecilikle ve en adi aptallıkla sonuçlanabilirdi. Grenoble'un [noble = soylu] Grelibre [libre = özgür] adıyla yeniden vaftiz edilmesi ya da yeşil erik için kullanılan *reine-claude* [Kraliçe Claude] isminin *citoyenne-claude* [Yurttaş Claude] olarak değiştirilmesi, "bilginlere ihtiyacı olmayan" ve Sorbonne'u "felsefe ve insanlık düşmanı kurnaz ve kibirli bir gövde" olarak gören bu devasa atık su giderinin anlamlı yan fenomenleridir.

Kitapların toplu kurban edilişinin başlangıcı Kilise'ye ve dinî kurumlara ait bütün mülklerin "Ulus'un eline" geçtiği 2 Kasım 1789'a gider, ulusun bu talanı organize etmek için gereken yapısal araçları yoksa da ihtiyacı gerçektir. Araziler, binalar ve değerli taşlarla bezeli kutsal testiler bakımından mesele basitti ve sermaye rakamlara dökülebilirdi. Ama bir eksperin gelip değerli bir nadir eseri bulup çıkardığı tozlu kitaplarla dolu koskoca salonların, rahip cübbesinin altın ipliklerinin değeriyle uzaktan yakından alakası olmayan *incunabula*'ların ya da zengin süslemeli elyazmalarının, yani kütüphanelerin değeri neydi? Ulus açısından değeri belirlenemeyen bir ölü yük, memurlar için zehirli bir emir, harekete geçmiş kitlelerin gözündeysen her şeyden önce tiranlığın simgesiydi.

Kraliyete ve zambaklara hücum etmek basit insanların sağlıklı meşgalesiydi. Ama sahtekârların taştan armalarını çekiçle kırmak, kitapların kapaklarını ya da resimli sayfalarını koparmaktan biraz daha zahmetliydi. Güruh, yağmalamak için dükkânlarına girdiğinde sahaflar alkışlamaktan başka bir şey yapamadı. Milli Kütüphane daha düne kadar "kraliyet" kütüphanesiydi:

149 Donatien A.F. de Sade, "Français, encore un effort si vous voulez être républicains", *La Philosophie dans le boudoir*, Londra, 1795.

Barındırdığı bütün kitaplar alçaklığın damgasını taşıdığından, La Harpe diye biri sistematik olarak ortadan kaldırılmalarını ve yeni ciltlerin yapılmasını istedi; matematikçi Romme “yalnızca dışarıdan görülen işaretler” için üç milyon rakamını verdi, yine de “bunun için hazırlanacak deriler yetersiz kalacaktı”¹⁵⁰; dolayısıyla her yere mümkünse kırmızı renkli *RF* [République Française, Fransız Cumhuriyeti] damgası vurmakla yetinilecekti. Diğer yandan, birçok kişi Milli Kütüphane’nin tamamen yakılmasını ciddi ciddi dile getirdiği için, yakmalar da eksik kalmayacaktı. Örneğe, Marsilya, Toulouse, Paris. 19 Haziran 1792’de bir Alman tanık güncesine şunları yazmıştı: “Vendôme Meydanı’nda XVI. Louis heykelinin önünde muazzam sayıda kitap yakıldı. Gittim ve hâlâ için için yanan külleri gördüm. Etrafta ellerini ve ayaklarını ısıtan çok sayıda insan vardı, zira çok soğuk bir kuzey rüzgârı esiyordu ve ben de diğerleri gibi orada ısındım.” Geçici rahatlığını sağlayanlar arasında, çeşitli yanıcı ciltli maddenin yanı sıra soyluluk ve şövalyelik unvanları taşıyan 163 portföy de vardı; 7 Ağustos’ta aynı yerde 582 cilt ve karton yakıldı. Toplamda yaklaşık 2.000 eser. *Cabinet des ordres* artık bir anıdan ibaretti.¹⁵¹

Kütüphanelerin müsadere edilmesine dair ilk kararname pek etkili olmadı: Keşişler oyalama taktikleriyle engel çıkardı, belediyeler de çoğu zaman onların yanında yer aldı. Ayrıca büyük kısmı dua kitapları, ilahi derlemeleri ve azizlerin hayat hikâyelerinden oluştuğu sanılan bu koleksiyonlar karşısında memurların daha baştan cesareti kırıldı. Yalnızca iyi parçalar için ödenek çıkacağını biliyorlardı. Bunun üzerine, yasağa rağmen taşrada “kiloyla” satım başladı. 1790’daki yeni kararnameyle memurlara kitap koleksiyonlarının envanterini teslim etmeleri için sekiz gün mühlet verildi. Taşımalar başladı. Ocak 1791’de emirler daha sıklaştı ve “ihmalin sorumluluğunu taşıyacakları” uyarısı üzerine

150 Dönemin abeslikle en az malül rapor ve söylevlerinden yaptıkları seçkide alıntılan, B. Deloche ve J.-M. Leniaud, *La Culture des sans-culottes*, Paris, Montpellier, 1989.

151 Krş. 1789, *Le patrimoine libéré* (katalog), Paris, 1989.

belediyeler manastırlardaki kitapları daha etkin şekilde toplama-ya başladı.

Bu durumda ortaya ilk büyük soru çıktı: Bu dört milyon eser (aslında bunun üç katı söz konusuydu) ne yapılacaktı? Yok mu edilecekti? Sokak için bu iş çabucak angaryaya dönüşebilirdi. Hibe mi edilecekti? “Ulusal kitaplarla ne yapılabilir konulu projesinde”¹⁵² Peder Tuet, toplu satışın kârlı olmayacağını ama halkın eğitiminin acil olduğunu belirtti; geriye yine de yeni kanonlara göre tamamen değersiz, toplama oranı henüz bilinmeyen bütün o şekilci bağnazlıklar meselesi kaldı. Bu nedenle hâlâ kralın kitap tedarikçiliğini yapan ve yakında kafası kesilecek olan Ormesson, ortaya muazzam bir proje attı: “Fransa’nın Evrensel Bibliyografisi.” Bu proje bilimsel ve hayırlı bir fikir olarak kabul edildi, ama altta yatan niyeti açıkça departmanların elinden kitapseverlerin hazinelerini alıp geriye basit ve değersiz din kitaplarını bırakmaktı. Zira bu meselenin bamteli şuydu ki, Paris, en başta feodalitenin destekçileri ve daha kötüsü o dönemlerde “federalizm” adıyla anılan –suçların en vahimi– coğrafi bireyciliğin kaynakları arasında sayılan Fransız taşrası olmak üzere, bütün dünyayla topyekûn savaşa girmişti. Trajedinin düğümü buradadır, dört bir yanda mekik dokuyan kuryelerde ve soğuk hatta horgörü dolu genelgelerde maddileşen, uzun uzun çalışılmış ve bazen bezginlikle yapılmış, sarımsak değilse de insan kokan açıklamalarda yanıtını bulan, dönemin duyarlılıkları için yeni olan bu Oedipus ilişkisindedir.

Böylelikle bütün yurt, her bir kütüphanedeki her bir kitabı hedefleyen standart bir fişleme yöntemiyle bir tür teknokratın baskınına uğrar. Kartların arka yüzüne her esere dair asli bilgiler yazılacak ve hepsi birlikte dört ay içinde “içten ve dıştan mumlanmış kutular içinde” Komitelere gönderilecektir. Ama birçokları özür bildirdiği için bu girişim beklenen başarıya ulaşmayacaktır: “Gururla gözlemlemekteyiz ki yoğun çabalarımız...” ya da “Sayın Baylar, bu tabloyu size göndermekte geciktiğimiz için son

152 Alıntılan Pierre Riberette, *Les Bibliothèques françaises pendant la Révolution (1789-1795), recherches sur un essai de catalogue collectif*, Paris, 1970.

derece üzgünüz ama ilk bakışta çok ufak bir iş gibi görünen...” Elde edilen kataloglarsa cılızdır. Birinin “yalnızca yazısı kurala uygundur”, Sarreguemines’den gelen ve sözümona Saint-Avoid Benediktenleri’nin kütüphanesinin envanterini çıkaran bir diğeriye, “basım tarihi, kitapçının ve şehrin adı, formatı ve editör ya da çevirmenin adı” gibi bilgilerin eksik olması dışında, neredeyse mükemmeldir. Beş yıl sonra Fransa’da bulunan tüm kitapların kataloglanmasına ilişkin büyük projeden vazgeçildi ama geleceğe dair korkunç bir gerçek ortaya çıkmıştı bile: Göç edenlerin, ölüm mahkûmlarının ve her türden şüphelinin kitaplarıyla çabucak büyüyecek bir kütüphaneler mirası, cahil, bilgisiz ya da en azından isteksiz personellerin insafına kaldı. Peder Grégoire¹⁵³ “idarecilerin ihmalini” kınar. “[...] Kendi maaşlarını ihmal etmiyorlardır ama çoğu beceriksiz kopyacıların elinden çıkma, eserlerin başlığı çarpıtılmış, tarihleri değiştirilmiş, edisyonları karıştırılmış, işe yaramaz kataloglar yollamışlar.” Bir kataloğun sonunda şöyle bir cümle yer alabilmişti: “Bunlardan başka, üç ya da dört yüz tane İngilizce, Almanca, Yunanca, İbranice ya da çözülmesi imkânsız bir yazıyla yazılmış, eski, parşömen ciltli, tek tek saymaya gerek görmediğimiz, anlatması fazla uzun sürecek cilt, vs.” Oysa kapaklarının sadeliğine rağmen bunlar “belki de bu depolardaki en değerli kitaplardı: [...] kütüphanelerin baldırı-çıplakları.” Grégoire’a göre bu kitaplar muhtemelen “parşömenin mütevazı kılıfı altında” sansürden kurtulmuştu, “despotizmin aşırılıklarını ve hiddetini ortaya döktüğü [kitaplarsa] maroken derisiyle onurlandırılmıştı.”

Envanterin getirdiği yıkımlar, kitap yakmaların ve ister kiloyla satış olsun ister bizzat memurların işlediği hırsızlıklar olsun, yaygın yağmalamanın sonuçlarıyla baş başa gitti.

Grégoire itham eder: “Har vurup harman savurdular. Yalnızca Aix’teki Méjanes Kütüphanesi’nden on bin cildin kaybolduğu söyleniyor; üstelik çakalların seçmeyi bildiğini de biliyoruz.”

153 Konu hakkındaki iki söylevi Deloche ve Leniaud’da bulunabilir: “Rapport sur la bibliographie, 22 germinal an II” ve “Rapport sur les destructions opérées par le vandalisme, 14 fructidor an II”, *age*.

Birkaç ay sonra öfkeden deliye döner: “Yağma kütüphanelerden başladı. [...] Çıkarları kolay kolay uykuya dalmayan kitapçılar durumdan yararlandılar [...] Kitapları satmayan idarecilerin çoğu bibliyografik hazineyi böceklerle, toza ve yağmura terk etti. Arnay’de kitapların fiçılar içinde saklandığını öğreniyoruz... Fıçı içinde kitaplar! [...] Yok etmenin, ateşe vermenin hiddeti. Elbette envanter çıkarmaktan daha kolay ve hızlı. Nitekim Narbonne’da böyle yaptılar: Çok sayıda kitap tersaneye gönderildi. Fontaineles-Dijon’daki Feuillants Kütüphanesi adresi bulunamamış bir mektup gibi eski evrakların bulunduğu salona atıldı.”

Evet, “topçu askerleri de eski kitaplara kâğıt üreticileri kadar meraklıydı.” Örneğin Essonnes’daki Didot. “Kitapların tersaneye yollanması” askerlerin eğitime hevesli olduklarını değil, kitaplardan sayfalar koparıp barut kesesi olarak, tüfeklerine koyacakları küçük paketler olarak kullandıklarını gösterir; böylece belki de kafasına kurşunu yiyecek olan düşman en iyi filozofların düşüncelerinden de nasiplenecektir. Eski evrak salonu ise, havan tokmağının, başka deyişle “yeniden dökümün” ön odasıydı; bez kıtlığından dolayı ortaya çıkan geri dönüşüm denen bu tuhafılık o zamanlar böyle adlandırılmıştı.¹⁵⁴

1791 Eylülü’nde Kurucu Meclis bu konuda görüş bildirmeden dağıldı: Her yerde dolaşan bu kitaplar kamunun eğitimi için kullanılmalı mıydı, yoksa onlardan kurtulunmalı mıydı? Devrim, intikam ile “yenilenme” arasında kalmıştı. *Sanatlar Hakkında Birkaç Fikir* adlı kitabında Fransızlar’a “mahrum kalmanın değil, tadına varmanın öğretilmesi gerektiğini” söyleyen Boissy d’Anglas diye birine, tepeden bir tayinle Bibliyografî Şefi yapılmış Aubagne’lı pürist Urbain Domergue yanıt verir: “Neşteri devasa kitap depolarımıza vuralım ve bibliyografik gövdenin bütün kangrenleşmiş uzuvlarını keselim.” Bu ateşli vizyoner kitapları yakmayı değil, ülkenin düşmanlarına satarak onlarda “sersem-

154 Hammadde peşindeki kâğıtçıların 18. yüzyılda başlayan ve muhtemelen son-
suza kadar sürecek olan nefes kesen arayışı hakkında, krş. L. X. Polastron, *Le
Papier, 2 000 ans d’histoire et de savoir-faire*, Paris, 1999.

leme ve sabuklama” yaratmayı önerir. Romme, en başından beri bilgelikle her şeyi muhafaza etmenin, “kütüphanelerimizi temizleme işini zamana ve felsefeye bırakmanın” daha iyi olacağını değerlendirmişti. Kamu Eğitimi Komitesi’nden Boissy de öyle: “Devasa bir kütüphaneniz var [...] hâlâ birçok kitap eksik; bunlar mümkün olduğu kadar hızla yerlerine konmalı ve Fransa’da kütüphanede bulunamayacak kitap kalmamalı.” “Arındırma tahkikatı [...] böylesi bir öğreti bir barbarlık ve karanlık sisteminden başka bir şey değildir [...] kitapları yakmakla yerlerine daha iyilerini koyamazsınız [...] Ama aralarında yalnızca birinde bile insanın mutluluğuna faydası olabilecek, zihninin gelişimini hızlandırabilecek ya da eğitiminin dairesini genişletecek bir fikir varsa, işte onu ateşe vererek şüphesiz yüzyıllar boyunca temizlemeyeceğiniz bir suç işlemiş olursunuz.”

Bu fikirler ağır basacak ve özellikle “özgürlüğümüzün korkak düşmanlarının suçlu ihaneti” sayesinde kütüphanelerin “çok sayıda ve çok çeşitli” olması bakış açısının benimsenmesini sağlayacaktır. Ama bir bakış açısının ucu baştan görülemediği için, önce aralarında “depolar” meselesinin de bulunduğu, kaçınılmaz olduğu kadar öngörülebilir sayısız trajediyi yaşamak gerekecekti.

29 Kasım 1793’te Marsilyalı kütüphaneci Achard, “yararsız ve keder getirmekten başka işe yaramayan kitapların yok edilmesini durmaksızın talep eden” bireylere karşı sesini yükseltir ve bu konuda bir yasa çıkana kadar tüm kitapların bir depoda toplanmasını önerir. Yani Domergue devreden çıkarılır. Konvansiyon, Kamu Eğitimi Komitesi’ni öncelikler sırasında başa getirir, iki ay sonra beş yüz kırk beş idari bölgenin her birinde bir kütüphane olmasını kararlaştırır. Bunlardan kendi kitaplarından kurtulmuş olanlar komşu kütüphanelerin kitaplarına sulanır. Başkaları ise değersiz yığınları ucuza elden çıkarmanın tam zamanı, der. Gaillac bölgesi, muhafaza edilecek kitapları seçecek “iki zeki yurttaş” bulduğunu gururla açıklar. İcra Komisyonu buna karşı “Her türlü tasnif ve ayıklama kesinlikle yasaktır, ne olursa olsun bütün kitaplar envantere girecektir” buyurdu. Ama bu, Tarnais’lerin inadını hafife almak demektir. Kitapların deponun solundan başlayıp sağa doğru giderek sayılması emrini alan

kütüphaneci Blaney-Laisné, karşısına çıkan ilk kitabın başlığını beğenmedi ve kitabı pisliğin içine attı: Kitabı listeye alarak kendini gülünç duruma düşürmek istemiyormuş. Üstelik, diyordu, idare fişlerin hangi maddeden yapılacağını belirtmemiş, bu yüzden “gotik karakterle yazılmış, başı ve sonu eksik, eski bir ilahiler kitabının kenarlarını koparıp iskambil kâğıdı yapmama izin verilecektir. Bu vandallık mı? Bilmiyorum, ama kabul ediyorum, ben vandalım [...] Dolayısıyla pek yakında tamamına erecek olan işime devam ettim.”

Kurucu meclis zaten rutubete, farelere ve yangına karşı önlemleri tarif eden katı bir koruma genelgesi çıkarmıştı. “[Kitaplar] taşınırken azami nizamla hareket edilecek, kütüphanelerde halihazırda bulunan bölümler aynen kalacak.” Tatlı rüya: Rennes’deki Piré şatosunun kütüphanesi tayin edilen depoya taşındığı sırada, bitirim askerler bütün kitapları korteji seyretmek için toplaşan insanlara dağıttı; daha başka bir yerde kitapları yağmadan korumakla görevli ulusal muhafızlar “kitapları yırtıp pipolarını yakıyor ya da ateşlerine yediriyordu.” “Jandarmaların, başka askerlerin ve hatta arabacıların har vurup harman savurmasına” karşı ne yapılabilirdi? Geleceğin kütüphanecisi muhtemelen epeyce bir yükten kurtulmuştu: “İster iyi olanları çok az sayıda olsun, ister parçası koparılmış olsun, ister çıkarıldıkları yolculuklarda yıpransın, eksik eserleri, çürümüş ciltleri ve başka lime lime olmuş kitapları dahi [kütüphaneci kayda] geçirecektir.”

Çoğu durumda depolarda “tam bir kargaşa” hüküm sürer. Ayrıca Périgueux’de “bütün depolardaki kütüphaneler karışmış”, Calais’de “farklı kütüphanelerin kitapları karman çorman halde bir kilere yığılmıştı”, Nièvre’de “kitapları düzenlemek çok vaktimi aldı [...] hemşehrilerimden biri bu hastalıklı depoyu karıştırırken şevkinin kurbanı oldu.” Belfort deposunun muhafızı da tehlikeyi doğrular:¹⁵⁵ “Pis bir salonun ortasına sepetler içinde fırlatılmış çeşitli formatlarda on binden fazla ciltten oluşan şekilsiz bir yığın

155 Alıntılayan Dominique Varry, “Le livre, otage de la révolution: conséquences bibliographiques des saisies politiques”, *Le Livre voyageur*. Actes du colloque international organisé par l’ENSSIB et le CERL les 23-24 mai 1997, Paris, 2000.

hayal edin... Çoğunun belki yüz yıldır kapağı bile açılmamış bu kitaplardan, beni sık sık dışarı çıkmaya mecbur eden, ölümcül etkisini uzun zaman boyunca hissettiğim bir zehir yayılıyordu.”

IX. Yıl 5 Germinal günü içişleri bakanı Versailles deposundaki 127.100 cildi Paris’te toplamaya karar verdiğinde, Aigrefeuille tasnif müfettişi ancak 30.000 cilt getirmişti. Gerisini –ama kaç tane kalmıştı geriye?– havan tokmağına ve kiloyla satışa terk etmişti. 1789 sonunda Paris Ameilhon’un kütüphanecisi yüz atmış iki dinsel kurumda toplam 808.120 cilt sayabilmişti, o da keşişler yalan söylemediyse (zira sık sık söylerler; örneğin Saint-Bruno tarikatı keşişleri manastırın kütüphanesini bütün hücrelere dağıttı ve her keşiş odasındaki yüz kadar cildi güvenceye aldı, ama bu kurnazlık sonunda boşa çıktı). Buna göç edenlerin kitapları da eklenince Paris’te tam dokuz depo olmuştu; bu daha sonra yıl V’te ikiye, yıl IX başında bire indirilmiş, bu işlem iki yıl sürmüştü. Tam on yıl boyunca her ay basılı ve elyazması kitaplarla yüklü at arabaları başkentin sokaklarında dehşetle çüşlerle gidip geldi, belki de sabah vakti ahırlara giden meşru sahipleriyle karşılaştı. Bu bağlantısız hareketler sırasında kim bilir ne kadar kayıp oldu? Konservatörlerin yapacağı bir şey yoktu, onlar da Direktuar döneminde sorumlulukları olan herkes gibi, en küçük bir vicdan muhasebesinden yoksundu: Louis-la-Culture deposunun sorumlusu Dambreville, seçtiği 9.595 kitabı kendi evine aldı. Bu koleksiyon o kadar zekice oluşturulmuştu ki, Birinci Konsül onu olduğu gibi Cordelier deposuna dahil ederek kendi kişisel kütüphanesi yaptı.¹⁵⁶

Zamanın üslubuyla konuşursak, kitaplara duyulan nefret onları çürümeden ve ihmalden kurtardı. Alçaklık mı daha çok zarara neden oldu, yoksa aptallık mı, belli değil. 1794’te büyük bir ileri sıçrama oldu: Kiliselere güherçile yapımı için laboratuvarlar kurulması uygun görüldü ve hemen yakındaki Saint-Germain-des-Prés manastırı Germain güherçilehanesini içine aldı; “sahın-

156 Krş. Jean-Baptiste Labiche, *Notice sur les dépôts littéraires et la révolution bibliographique de la fin du siècle dernier*, Paris, 1880.

lığın ortasına büyük bir havuz açıldı, manastırda bir dökümevi, pederin köşkünde bir kömür deposu kuruldu” (Louis Réau saman yığınının unutmış). Uğursuzluk kaçınılmazdı, neredeyse programlanmıştı. Ağustos ayında kütüphanedeki 49.387 matbu ve 7.072 elyazması kitabın büyük kısmı duman olup gitti.¹⁵⁷ Pek parlak durumda olmayan bir avuç kitabı Bastille’in kitapları talan edilirken elini alıştırıran Rus elçisi Pierre Dubrowski birkaç kuruş karşılığında kaldırımlardan topladı: Değeri bugün ölçülemeyecek, *incunabulalar*, boyalı bezeli kitaplar (bunların arasında Bourgogne Dükü Philippe le Bon’a ait olan *Saint-Denis’in Büyük Kronikleri* veya Aziz Hieronymus’un *Mektuplar*’ının 1509’da XII. Louis için yapılmış resimli Fransızca edisyonu sayılabilir), derhal Rusya’nın II. Katerina’sının evinde, Diderot’nun ve Voltaire’in koleksiyonlarının ya da Lamoignon’un Baviye şatosundakiler gibi bir o kadar olağanüstü kitapların yanı başında yerini aldı. Çariçe işini iyi biliyordu ve zevклиydi, Jakobenler’in ona “Kuzey’in kaltağı” demesi boşuna değildi.

Hayır, bu birkaç yıllık Cumhuriyet’in bilginlere hiç ihtiyacı yoktu. Fakat gitgide daha çok kitaba ihtiyacı vardı: Avrupa’yla savaşta harcanan hartuç miktarı devasa, kâğıt kıtlığı ise müzmindir. Dolayısıyla yıl VI ve VII’de Cordeliers deposundan 15.000 *in-folio* alındı, zira büyük format fişekçiler için tercih sebebiydi. Perrault’nun Colbert için inşa ettiği Sceaux [Mühürler] Şatosu, Direktuar tarafından yıkıldı, çatısı havan topları için kurşun, Penthievre Dükü’nün hayran olunması kütüphanesindeki sayfalar da yük için ambalaj oldu. Ve “Kitabın Esenleştirilmesi” de Yeniden Kuruluş’a kadar devam etti. 1789 ile 1803 arasında toplamda on ila on iki milyon eser yerinden alındı, ayıklandı, büyük kısmı dağılarak zayi oldu ya da zarar gördü. Kuşkusuz cesur ama kontrol edilemez fikirler sayesinde Fransız Devrimi “yüzyıllar boyunca yavaş yavaş kurulmuş, kimi zaman halka açık

157 Bunlar Alfred Hessel’in aktardığı rakamlar, *age.*; ama ayrıca on bin elyazmasının itfaiyenin sularından kurtarılıp Milli Kütüphane’ye getirildiğini de söylüyor.

özel kütüphaneler ağının¹⁵⁸ yok olmasına neden oldu. Bu geniş çaplı felaket, ters tepkiyle¹⁵⁹, etkilerini 20. yüzyılın sonuna kadar göreceğimiz kültürel bir devlet müdahaleciliğini beraberinde getirecekti. Ama bugün bu tehlike artık geçmiştir. Nitekim bu mutlakiyetçiliğin yerine sınırsız bir sponsorluğun getirilişine tanıklık etmekte değil miyiz?

Freiherr (Baron) Johann Christoph von Aretin (1772-1824) kesinlikle “Münih entelijensiyasının en nefret edilen adamlarından biriydi.”¹⁶⁰ Aynı zamanda Münih ve Göttingen Akademileri üyesi olan bu tarihçi, kısa ömründe çok sayıda skandal, kadın ve kitap biriktirmeyi başardı; hatta görünen o ki çatıştığı kişilerden birini bıçakladıktan sonra başı biraz derde de girmiş. Aydınlanma’nın ve Fransız Devrimi’nin fanatik hayranı olarak 1801’de üç ayını Paris Milli Kütüphanesi’nde, ülkenin dört bir yanından getirilmiş kitaplar arasında histeri içinde geçirdi. Bundan özellikle ne yapılmaması gerektiğini öğrendi ve bu dersi Bavyera’da sekülerleştirilen yetmiş üç manastırın kitap dolaplarının kaymağını yemekle görevliyken hatırlamaya çalıştı. Kırk nakliye görevlisinin başında, en ufak bir vicdan sızısı duymadan, Polling, Schäftlarn, Tegernsee (burada Merovenj dönemi elyazmaları keşişlerin yatakları altında saklıydı) gibi “manastırlardaki kadavraların beynini çıkararak”, yakında krallık olacak Wittelsbach Düklüğü’nün saray kütüphanesini zenginleştirmeye çalıştı. 1722’de Benediktbeuern Manastırı’nda kitapları olası bir yangından korumak için küçük, hoş bir bina yapılmıştı; Aretin burada huzur buldu ve toplam 7.231 elyazması, *incunabula* ve daha önce hiç tanınmamış birtakım belgeleri seçip ayırdı: *Carmina Burana* adlı mutfak Latincesiyle yazılmış biraz kaba saba şarkı

158 Dominique Varry, *age*.

159 Başkalarının yanı sıra Bernard Deloche ve Jean-Michel Leniaud tarafından ortaya atılan hipotez budur, *age*.

160 Küçük-küçük-yeğeni ve biyografı Erwein von Aretin’in ifadesiyle, alıntılanan Jeffrey Garrett, *age*. Ayrıca krş. E. H. Dummer, “Johann Christoph von Aretin: A reevaluation”, *Library Quarterly*, 16. cilt, n° 2, s. 108-121, Chicago, Nisan 1946.

derlemesinin keşfi burada gerçekleşti. Baronun ihsanına mazhar olamayan on binden fazla kitap, başka yerlerde yapıldığı gibi, açık artırmayla satıldı. Bavyera'da sayımı yapılan kütüphanelerde bir buçuk milyon kitap olduğu, bunlardan iki yüz bininin geleceğin Bayerische Staatsbibliothek'ine katıldığı tahmin ediliyor. Ama çok sayıda matbu kitap Landshut Üniversitesi'ne nakledilmiş olsa bile, toplamın yarısından büyük bir rakam, tıpkı bütün bir Rottenbuch Kütüphanesi gibi, kâğıt hamuru olarak son bulacaktı.

Aretin kitapları yerinde seçip eleyerek, Fransız tarzı rezil depoların kurulmasını –tabii belli sınırlar içinde– engelleyebil-diye de, hiçbir envanteri olmayan kitapların yükü altında ezilen Münih'in gırtlığına kadar dolmasını engelleyemedi. Baronun bilgin düşmanları onu küçük düşürme fırsatı buldu. Sonunda ücra bir köşede küçük bir yargıç oldu. Bu sırada düzeni sağlamak için eski bir Benedikten göreve getirildi. Aretin'le birlikte çalış-mış ve onun mahvına katkıda bulunmuş olan Martin Schretinger işi ciddiye aldı; 1809'da “kütüphanecinin hafızasının kitapların düzenlenmesinden ayrı olması gerektiğini; yoksa her kütüphane-ci değiştiğinde kitap koleksiyonunun işlevini yitirip kütüphane olmaktan çıktığını” kanıtladı. İlk kez bir *Bibliothek-Wissenschaft* söz konusuydu, yani kütüphane “bilimi”. Kaşıntı veren “bibli-yotekonomi” kelimesinin ortaya çıkması yakındı. Bu sefer işler yolunda gitmişti.

En feci kitap imhalarından biri, 1871'de Paris'te, bütün ulus temelinden sarsıldığı sırada vuku bulmuştu. Tek bir gecede üç büyük kütüphane ıslak küle dönüştü. Kayıplar çok önemli olmasa bile, olayın kendisi önemliydi: Fransız toplumu, özellikle de ede-biyatseverler, kendini aynada gördü.

O mayıs ayında, 1870'in utancını reddeden ve devlet içinde bir devletin nüvesini atan Paris ahalisi kana boğuldu. Tanrı'nın bahşettiği birkaç günlük sürede, Vincennes'deki Prusya Ordusu ile Versailles'deki Fransız Ordusu arasında sıkışan Komün, kör topal, devrime doğru yasa yapma çabasıındaydı. İkisini bir-den alt edeceğini sanıyordu, sadece işbirliği içinde olduklarını

düşünemedi. Ama bu tamamen gerçeklikten kopmuş ortamda heveskâr hareketler birbirini izliyordu. Bunlardan en önemlisi 6 Nisan'da gerçekleşti: Ulusal Muhafızlar'ın 137. tümeni giyotini çıkarıp bugün adı Léon-Blum olan Voltaire Meydanı'nda yaktı. 16 Mayıs'ta sıra Vendôme anıtındaydı: O da Heinrich Heine'nin otuz yıl önce kehanet ettiği gibi yıkıldı. Bu simgesel eylemler tüm diğer eylemlere –hatta panikten ileri gelenlere bile– geri döndürülemez bir anlam verilmesine katkıda bulunacaktı. Hiç kimse “serserilerin ve çapulcuların”¹⁶¹ Komünü'nün kütüphaneleri yok etmek gibi bir isteği olsaydı, bu işi çoktan ve de büyüklerinden başlayarak yapmış olacağını gözlemlemedi.

Rüyanın sonu gecikmedi, düzenli ordu şehri işgal etti. 22 Mayıs'ta ilk yangın: “Finans bakanlığı yanıyor. Gün boyunca Versailles'dan Tuileries'nin bahçesine atılan topların bir kısmı ona isabet etti ve çatı aralığında istiflenmiş evrak alev aldı.” 23'ü 24'e bağlayan gece başkent'in merkezindeki büyük sivil binaların hepsi alev aldı: Devlet Konseyi, Adalet Sarayı, Tuileries ve nihayet Belediye Sarayı. Yangınların çoğu Thiers toplarının aralıksız bombardımanından olsa da, son ikisi mevzilerini terk eden federelerden hatta kundakçılardan kaynaklanmıştı. Alevler “Paris'in galibine bir daha yerini orada bulamayacağını ve bu monarşi anıtlarının artık monarşiye ev sahipliği yapmayacağını söylüyordu.”¹⁶² Elbette artık önemli kitaplarına da ev sahipliği yapmayacaklardı. Zira Devlet Konseyi'nin ve Belediye Sarayı'nın koleksiyonlarından geriye hiçbir şey kalmadı; daha önemlisi, Louvre'da art arda yerleşmiş kralların ve prenseslerin kullanarak biriktirdiği seksen bin zengin ciltli ve nadide tipografi şaheseri de yok oldu. “Ne harikalar! En göz kamaştırıcı edisyonlar, en güzel nüshalar orada özenle korunuyor, bir göz atmak için bile lalettayin kimselerin eline verilmiyordu. Meşhur kitapseverler bile, bu nadiratin saklı tutulduğu dolapların anahtarlarını bir an

161 Hôtel de Ville'in kütüphanecisi Jules Cousin, alıntılıandığı yer: *Constitution d'un patrimoine parisien: la Bibliothèque historique depuis l'incendie de 1871*. Sergi kataloğu, Hôtel de Lamoignon, Paris, 12 Haziran-31 Temmuz 1980.

162 P.-O. Lissagaray, *Histoire de la Commune de 1871*, Paris, 1896.

olsun bırakmayan konservatöre ulaşmak için ayakta beklemek zorunda kalıyordu. Orada, ömrünü tek bir hükümdarın sipariş ettiği tek bir kitabın resim ve süslemelerini yapmakla geçirmiş, yeteneğini ve sabrını bu işe vakfetmiş sanatçıların dua kitapları vardı.”¹⁶³ Ama bu kütüphanenin güzelliği, sınırsız benzersizliği yanında bir hiçti: Burası aynı zamanda –çoğu bizzat devlete ait– sırların da kütüphanesiydi, zira emirle yasaklanmış ya da imha edilmiş kitaplardan da barındırıyordu. Örnek olarak *Mercure de France* koleksiyonunu analım: Epernon ailesi, 16. yüzyılda, o zamanın dükü Guyenne valisinin umum önünde rezil oluşunun izlerini silmek için, bu koleksiyona ait kitapları her görüldüğü yerde satın aldırması ve yok ettirmişti; dük gerçi kendi kaşınmıştı ama hezimetini de asilce kabul etmişti, utançsa varislerinin payına düştü. Krallığın katalogları hepsi kayıp altmış ciltten oluşuyordu. Kısa süre önce bunların Müze’nin kitap koleksiyonuyla birleştirilmesine karar verilmişti ama nakil işlemi yavaş gerçekleşmiş ve bu koleksiyon bu sayede kurtulmuştu.

Dolayısıyla, Paris koleksiyonlarından geriye kütüphaneler genel müfettişi Henri Baudrillart, “Tarih kabinesi” başkanı Louis Paris ve Devlet Konseyi daire şefi Patrice Salin tarafından hızlıca –çok hızlıca– çıkarılan ayrıntılı envanterlerden başka bir şey kalmadı. Kayıp sersemlik verecek boyutlardaydı, raportörlerin ve kamuoyunun infiali de büyüktü. Sokakta öldürülen ya da mitralyözle yirmişer yirmişer kurşuna dizilen otuz bin adam, kadın ve çocuk bu kadar ucuz kurtulamayacaktı.

Salin: “ayaktakımının eylemlerinin iç bulandırıcı resmi [...] kaba iştahı [...] aptalca hiddeti [...] beyinsiz güruh [...] artık geri gelmeyecek olan nadir kitapların muhafızı Louvre Kütüphanesi’ni kundakladı! Arşivlerinde ve kütüphanelerinde şehrin tarihi için son derece faydalı eşsiz biricik tarihi hazineler barındıran, belediyenin beratlarının beşiği Hôtel de Ville...” Michel Cornudet adlı

163 Bu arşivin sıkı bir okuyucusu olduğunu söyleyen Georges Bell, *Paris incendié. Histoire de la Commune de 1871*, Paris, 1872.

birine göre bu “çirkin hayvanat [...] yalnızca bir maşaydı; gerçek failler başka yerde, gazeteciler, avukatlar, edebiyatçılar arasında, belki Enstitü’deydi; yazıları ve sözleriyle bu halkın ruhunu sapıttıran, onu Tanrı’ya ve papazlara karşı kıskırtan, ona her ne olursa olsun hazzı hedefleyen materyalizmi öğretenlerdi [...] aynı nedenlerin benzer sonuçlar meydana getirmesini istemiyorsak, onlara savaş açmamız, halkın çocuklarını ve kendi çocuklarımızı onlardan korumamız gerekiyor” (*Contemporain*’den alıntı).

Lacroix adlı bir peder çoktan esir alınıp öldürülmüş başpiskoposunu aramak için Versailles’a gizlice girip çıkar. Bir yandan şehri havaya uçurmak için yapılmış tehlikeli “potasyum pikrat” çuvallarına ayağı takılmasın diye dikkat ederken, diğer yandan kurtaracak birkaç ruh arar. Bakın işte, tam da Palais-Royal’de Devlet Konseyi yangınının fail zanlısı kurşuna dizilmektedir. Gencecik ve bembeyazdır, “Bitirin şu işi!” diye haykırır. Peder: “Takdis mi edilmek istiyorsun evladım?” “İstemez!” yanıtını verir zanlı ve alnından kurşunu yer. Tuileries’de “Fransa krallarının ikametgâhı yandı bitti... iç düşmanlar sözünü tuttu!” Belediye Sarayı’ndan geriye “dev bir yangın kaldı... Birkaç saat içinde, birkaç el tarafından, ne çok zenginlik, ne çok değerli belge yok edildi!” Belediye encümeni üyesi Gille eli artırır: “Yok etme dürtüsüyle hareket eden sefiller, sahici Parisliler’in kalbindeki en nadir, en kusursuz, en hassas hazineyi birkaç saat içinde yok etti.” Bu 120.000 cildin arasında yakın zamanda şehrin 36.000 Frank vererek satın aldığı Juvénal des Ursins’in dua kitabı ve Ledoux’nun elyazmasından üç adet çizim albümü de bulunuyordu. Ancak 1870’te kütüphaneci tayin edilen Jules Cousin’in söylediğine bakılırsa, orada “inciden çok çerçöp vardı [...] kitapçılar için maldan ibaret modern kitaplardan oluşan bir yığın, hizmetten ziyade kölelik...” “Kodamanların kütüphaneden çıkardığı ama sanki pazardan almış gibi iade etmeyi hiç düşünmediği kitapları geri döndürmek için Homerosvari savaşıları giriştiği bu Aguias kütüphanesinde her şeyi baştan yapmak gerekiyordu.” Temmuz ayında, “komüncülerin azlettiği, millicilerin tatile çıkardığı” bu tutkulu adam, şehre kendisinin altı bin cilt kitabını telafî olarak

sundu; Ville de Paris'nin tarih kütüphanesinin nüvesini oluşturacak olan bu armağanın kabul edilmesini sağlamak için çok uğraşacaktı.¹⁶⁴

İlgiyle koşup gelen bir turist, Sir William Erskine'e şöyle demiş: "Az önce Paris'teki Hôtel de Ville'in harabelerini, onu aşkla okşayan günbatımının ışığı altında gördüm, [...] muhteşimdi. Komüncüler rezil birer çapulcu, bunda hemfikirim, ama sanatçı da! Üstelik eserlerinin bilincinde değiller, ne yaptıklarını bilmeden yaptılar! Bu daha da hayranlık uyandırıcı."¹⁶⁵ Fransız-İngiliz ilişkilerinin alevini harlamaktan başka amacı olmayan bu hain tanıklığı saymazsak, olay infial yarattı.

Federelerin üstüne boşaltılan nefret çığı daima böyle kafa karıştırıcı oldu. Nefretin iktidarın çarkları arasına iyice yerleşmiş sakallı ihtiyarlardan gelmesinde şaşırtıcı bir şey yok: Devir "hırsla maundan pelesenke geçmek isteyen"¹⁶⁶ ve yerleşik düzenin en küçük sarsıntısından bile korkan yükselen burjuvazinin devridir. Ama nadir bulunan birkaç hınzır (Rimbaud, Verlaine, Villiers) ve her şeyi gören Catulle Mendès dışında, Parisliler'in makus talihini ve bedbahtlığını uzaktan bile olsa hissedecek başka yazar yoktu. "Uçurumun dibine yuvarlanmış, felaketlerin girdabına dalmışken, onca canlı göğüs delik değişik edilir, onca düşünen beyin ezilirken, hepimiz kan denizinde boğulurken, anıtları ve heykelleri, kitapları ve tabloları, onca kâğıdı ve halıyı ne yapalım?" Diğer yanda, yazı yazan sınıfın bütünüyle çocuksu bir tepkiye dümen kırdığını (Séгур Kontesi Élémir Bourges) ya da abartılı bir hiddetle onu öncelediğini görüyoruz.* Âlimane tavrıyla Ernest Renan ilk sesi verir ve açıklar: "İnsanların kahir

164 Jules Cousin, yazışmalar, alıntılандığı yer *Constitution... age*.

165 Alıntılayan Georges Bell, *age*.

166 Taine, alıntılayan burada genişçe kullandığımız çok etkileyici incelemesiyle Paul Lidsky, *Les Écrivains contre la Commune*, Paris, 1999.

* *La Semaine sanglante'a* [Kanlı hafta] yazdığı önsözde (Cenevre, 1964) Goncourt Akademisi Başkanı Lucien Descaves, Maxime Vuillaume'u *Le Père Duchêne* adlı kitabında halkın amiyane dilini benimsemekle suçlar. Daha ileride Vuillaume'un bir gazete "kurduğunu" (*La Misère*) belirtir; gazetenin yaşamasına şaşırmıyoruz.

ekseriyetinin beyni yüce hakikatlerin en küçüğüne bile kapalıdır.” Zola aileyi ve ticareti över; tedirgin küçük mülk sahibi Flaubert zihninin darlığını gizlemez ve “demir bilekle” yönetilen bir Fransa hayal eder, George Sand ise kelimelerini tartar. Fransız edebiyatının büyük yıkımı, kütüphanenin yangını, işte hepsi bu. Büyük yazarlarımız olduğunu sanırız ama işte hepsi de etliye sütlüye karışmayan birer yazman. Merhamet göstermeleri değil, ama en azından banliyödeki köşklerinin kapısını çalan geleceğin başka bir gelecek olduğunu tahmin etmeleri beklenirdi. Fakat bütün o Gautier’ler, Goncourt Kardeşler, Anatole France, en küçük duyarlılıktan yoksundu. Görüş yoksunluğundan kötüsü, görüntüyü kurtaracak basiretten de tamamen yoksundular.

Benzersizliğini bir kez daha göstererek saygınlık kazanan Victor Hugo oldu. O sırada Brüksel’deydi ve *Korkunç Yıl*’da (Annus Horribilis) edebiyat erbabına taban tabana zıt bir konum aldı. Bu ona fazladan birkaç sıkıntıya patlayacak, meslektaşlarının hakaretlerine maruz kalmasına neden olacaktı (Barbey, “Biz de onu Fransız sanmıştık” dedi, Sarcey’ye göre ise o “ihtiyar bir deli” idi). Bu derlemede çalakalem yazılmış ve gücünü son cümlesinden alan *Kabahat Kimin?* başlıklı meşhur şiir vardır. Şair kundakçıyı suçlar: İçinde bulunduğu toplumsal cendereden onu çıkarabilecek olan yalnızca kitaplardır, oysa o kütüphaneyi imha eder. Kundakçının yanıtı: “Ben okuma bilmem” (Kabahat kimin?). Nitekim George Sand hariç dönemin yazarlarının hepsi, Konvansiyon’un kızı Paris Komünü’nün büyük ülküsü olan zorunlu, laik ve ücretsiz halk eğitimini reddetti; halk eğitimi olmasaydı, *Madame Bovary* yalnızca Ecole Normale’in hazırlık sınıfı öğrencilerinin bildiği önemsiz bir eser olarak kalırdı.

Ama daha 1781’de Louis Sébastien Mercier, kitapların çok fazla ya da çok az olmasını kendine dert etmenin ne anlamı var, diyordu: “Bakkalların, Eczacıların, Yağcılarının, vs yorulmaz eli, her gün basılan kitap ve broşür kadarını yok ediyor. Bu mutlu yok edici eller [olmasaydı] matbu kâğıt kütlesi öyle rahatsız edici bir noktaya kadar yükselirdi ki, sonunda ev sahipleri ve kiracıları evlerinden dışarı atardı.” Bu çarpıcı *Paris Tablosu* daha sonra şu

sözlere ilham verecekti: “Bakkallar, *Şarkılar Kitabı*’mdan külah yapıp içine geleceğin yaşlı kadınları için kahve ve enfiye tütünü koyacak, kitabım onlara böyle hizmet edecek.” 1855’te Heinrich Heine *Lutèce*’te “galip proletaryanın” bize getireceklerini böyle öngörmüştü. Mercier ise doğuştan gelen Taoculuğuyla son sözü söyledi: “Kitapların üretimi ile yokoluşu arasındaki oranın ölümler ile doğumlar arasındaki oranla aynı olduğu fark ediliyor; bunu kitapların çokluğuna dertlenenlere ya da kederlenenlere teselli olarak sunuyorum.”

Yeni Kitap Düşmanları

Kâğıttan yapıldınız ve kâğıda döneceksiniz.

WALTER MEHRING

ABD “9/11”den önce kendi topraklarında saldırıya uğramadığını ileri sürer. Ama bu doğru değil: Britanya bunu 1812’de yapmıştı. İlk kitap alımlarına Londra’da başlayan –740 başlık– Amerikan Kongresi ve onun kütüphanesi (Library of Congress) 1800’de Washington DC’ye yerleşti. 24 Ağustos 1814’te İngiliz işgal ordusu Capitole’ü ve genç kütüphanenin 3.000 kitabını ateşe verdi.

15 Eylül 1812’deki büyük Moskova yangını, söylenenlere bakılırsa, valinin azmettirdiği eski mahkûmlar tarafından çıkarılmıştı. Vali müstakbel Kontes Ségur’un babası Rostopşin’den başkası değildi. Asıl hedefi imparatorluk askerlerini ekarte etmek olan ve uzun uzun hazırlanmış bu eylem ahşap şehirden geriye hiçbir şey bırakmadı. Bu oldukça radikal yöntem sayesinde, en değerlileri arasında Kont Dimitri Buturlin’inki (1763-1829) de

bulunan –aynı adı taşıyan ve çarın askeri danışmanı olan baba-sıyla sık sık karıştırılır– pek çok kütüphane Napoléon’un eline düşmekten kurtuldu. Kont Buturlin, servetine fazla zarar gelmediği için cesaretini kaybetmedi ve daha sonra Floransa’da bir başka parlak koleksiyon kurdu. Bu koleksiyondaki pek çok değerli İtalyan edisyonunu 1839 ile 1841 arasında Bodleian Library satın aldı.

19. yüzyılın bilimsel gelişmeleri ağır silahları ve havacılığı ilerletti. Uzaktan ve yukarıdan bombalama sayesinde artık düşman şehirlerini elle yakmak için büyük riskler almaya gerek kalmamıştı. Oyunun kuralları değişiyordu, dünya birdenbire büyük görmeye başlamıştı.

SAVAŞLAR SIRASINDA KİTAPLAR

Birkaç yıl arayla aynı yerde bulunma talihsizliğine sahip şehirler için –oldukça yaygın bir talihsizlik olduğunu söylemek gerek– Fransa-Almanya Savaşı çifte darbe oldu. En azından Arras, Strasbourg, Louvain ve başka pek çok küçük şehrin sakinleri böyle düşünüyordu.

III. Napoléon rahat olsun, Strasbourg 1870’teki Prusya saldırısını karşılamaya hazırdır. Güzel ve sağlam barikatlarıyla şehir “son askere, son peksimete, son şarjöre kadar kendini savunacaktır.” Bunları 10 Ağustos’ta söyleyen Vali Baron Pron’du: Paris’e giden son trenin kalktığı, bölgenin çevresiyle ilişkisinin kesildiği gün. Ne yazık ki kimse düşmanın ağır silahlarının uzun menzilli olduğunu öngörmemişti. Hausbergen’den açılan ateş şehri telaşsız, kaygısız yerle bir ediyordu. Bombardıman tam bir ay sürdü ve 193.722 havan topundan sonra şehir teslim olmak zorunda kaldı. Aziz Barthélemy’nin yıldönümü olan 24 Ağustos gecesi bombardıman aralıksız sürdü. O gece kütüphane 400.000 kitapla birlikte yandı. Sıcak tabakta 1792’de satın alınmış olan Molsheim

Manastırı'nın koleksiyonu vardı: 4.333 cilt, biri 344 tane resim barındıran büyük *in-folio* formatında olmak üzere 486 elyazması, Başrahibe Landsberg'li Herrade'nin *Hortus deliciarum*'u (12. yüzyıl). Yüzlerce elyazmasının külleri binlerce *incunabula*'nıninkine karıştı. Bu arada Gutenberg'in eski ortağı Dritzehn'in mirasçılarına karşı açtığı davanın belgeleri de yok oldu; bu parçalar Avrupa matbaasının babasının çetrefilli işlerine biraz ışık tutabilirdi.

Bir Fransız-Alman kütüphanesi tarihe karıştı. 1943-44'te Strasbourg bir kez daha bombalandı. Önceki seferde 362 şehir sakininin öldürülmesi için bir ay boyunca geceli gündüzlü bombardıman gerekmişti. Bu sefer havacılık, skoru üç sortide 1239 kişiye çıkardı. Strazburglular bu ilerlemenin görkemini unutmayı tercih etti, zira bombalar müttefiklerimizin renklerini taşıyordu. Almanlar gözden kaybolur kaybolmaz, böyle halkı Almanlar'ın daha önce alelacele kaldırdıkları Fransızca kitapların yerine koydukları kitapları yakmaya başladı. O sırada Colmar'da lise öğrencisi olan çizer Tomi Ungerer bundan bahseden az kişiden biridir: "Sanki bir dejavü gibiydi, Alman olan ne varsa büyük bir neşe ateşine atıldı, Kayzer zamanında bile çoktandır zenginleşmiş olan muhteşem kütüphane kül edildi. Goethe, Schiller, hatta Yunan ve Roma filozoflarının alçı büstleri de bundan nasiplendi."¹⁶⁷

Brüksel'in 26 kilometre doğusundaki Louvain (ya da Flaman Brabant'ın başkenti olarak Leuven), coğrafi konumu dolayısıyla 15. yüzyıldan beri Avrupa'da hem bir üniversite merkezi oldu, hem de büyük çatışmaların doğrudan hedefi. 1426'da kurulan üniversite Erasmus'u, Juste Lipse'i ve Mercator'u ağırladı. Vésale Araplar'ın bilimini orada öğrendi ve anatomi eserini yazarak modern tıbbı kurdu. Jansénus burada Erasmus'un izinde yirmi sekiz yıl ders verdi ve çok ses getiren *Augustinus*'unu burada yayımladı. Ama kütüphanenin asıl gelişimi 1636'da başladı: Malines Başpiskoposu Jacques Boonen yıllık bir ödenek sağladı

167 Tomi Ungerer, *À la guerre comme à la guerre; dessins et souvenirs d'enfance*, Paris, 2002.

ve ilk kütüphanecisini tayin etti. Kütüphane 1723'te taşınarak Drap'taki Halle'e yeniden kuruldu; değerli bağışların yanı sıra 1759'da yasal emanet [dépot légal] imtiyazına kavuşunca koleksiyonları daha da zenginleşti. 1795'te Direktuar üniversiteyi kapattı ve Paris'teki Milli Kütüphane acele etmeden beş bin iyi cildi seçerek üstüne kondu. Üniversite 1798'de başka yağmalamalara, 1807'de açık satışlara maruz kaldı. Yine de 1826'da yeniden açıldı ve kütüphanesini doldurmaya başladı; 1835'te yeniden Katolik Üniversitesi olduğunda sahip olduğu kitap sayısı 60.000'den 250.000'e çıkmıştı. Bu sayede 25 Ağustos 1914'te 300.000 cilt birkaç saat içinde yok olacaktı.

Şehir teslim olmuştu ve Alman Ordusu'na kumanda eden General von Boehn geceleyin şehirden geçiyordu: Asıl yapacak işler daha ötedeydi. Bir pencereden tüfekte ateş edildi. Belki bir keskin nişancı değil de, yanlışlıkla ateş açmış bir Alman askeri idi, bu hâlâ tartışılmaktadır. Ama savaşın yasası katıdır: Bundan sonra hangi evden ateş açılırsa dümdüz edilecek, sakinleri kılıçtan geçirilecekti. Topyekûn telaş ve panik: Bin beş yüz ev yakıldı, iki yüz insan kurşuna dizildi, nüfusun geri kalanı esir oldu. Şehir artık bir kömür bidonundan ibaretti. Askerler ibret-i âlem olsun diye bin kadar *incunabula* ve yüzlerce elyazmasının bulunduğu Halle'den işe başladılar. Vesalius'un insan vücudunun yapısı üzerine yazdığı *Fabrica*'nın orijinal nüshası bu kömürden duvarlar arasında son buldu; bir tanığın dediğine göre, "1426'daki kurucu Şart da dahil olmak üzere [...] dev bir yanmış kâğıt yığınının karışmış olarak [...] küllerden ancak eski bir *in-folio*'nun bakır çerçevesini çıkarıp alabildik." Henri Bergson böylesi bir eylemin "salt bir fikrin direnişi karşısında Alman'ın hiddetini ifade ettiğini" söylemeye cüret etti. Bir posta kartında "modern Neron" olarak nitelendirilen II. Wilhelm ise Woodrow Wilson'a şu kısa telgrafi çekti: "Louvain gerektiği gibi cezalandırıldı."

Her şeye rağmen kurum 1928'de uluslararası yardım adı verilen bir yenilik sayesinde küllerinden yeniden doğacaktı. Versailles Antlaşması çerçevesinde 350 ila 400 bin cilt sağlayan Almanlar'ın ciddi çabasına İngiltere ve Japonya da katkı yaptı:

İmparator Hiro Hito aralarında 11. yüzyıldan kalma bir elyazması ve Gutenberg'den epeyce önceden kalma *incunabula*'ların da bulunduğu değerli kaynaklar sundu. Özellikle ABD hatırı sayılır sayıda kitap sağlayarak ve binanın yeniden yapımını üstlenerek yardım etti. Yankee mimar Whitney Warren cephenin trabzanına "*Furore teutonica diruta, dono americano restituta*" yazısını kazıttı: "Tötonlar'ın hiddetiyle yıkıldı, Amerikalılar'ın bağışıyla yeniden yapıldı." Yaşlı Kardinal Mercier bu abartılı ifadeyi munisçe kabul etti mi, etti. Bu bir skandaldı. İyi duygularla kötü duygular karıştı. Gerçekten de, kurum böylesine keskin uçlu bir epigrafi sergilerken Almanya'nın vazgeçilmez işbirliğinin nasıl sağlanacağını düşünmek zordu. Ama pekâlâ kabul edilebilir bu hissiyatı en yüksek perdeden dillendiren kimdi? Ne yazık ki daha şimdiden bir reksist ve Nazizmin müstakbel işbirlikçisi olan Léon Degrelle. Katolik Eylem'in sözcüsünün Latincesi de bir o kadar zayıftı: Cümledeki sözümona gramer bozukluğuna parmak uzattı (ona göre ismin -den hali, yani "*teutonica*" kullanılması gerekirdi, ne var ki "*furor*" eril bir kelimedir) ve bundan kardinale sunulmadığı sonucunu çıkarttı: Sunulmuş olsaydı kardinal cümleyi düzeltirdi. Bu sırada taştan trabzan yerine yerleştirilmeden önce geceleyin karşıtları tarafından kırıldı, daha sonra tekrar yapıldığındaysa bu fazla bön yazı olmadan yerleştirildi.

Teskin edilmiş, eksikleri giderilmiş, yerleştirilmiş büyük Louvain Kütüphanesi Batı'nın bilgi kardeşliğinin simgesi ve nihayet bir milyon eserin sahibi oldu. Ne var ki bunların hepsi 16 Mayıs 1940 gecesi Alman topçularının ateşiyle yok oldu. Anlaşılan o ki, kütüphanenin hemen ardında yükselen ve Sevilla'daki Giralda'nın çan kulesine çok benzeyen Halle kulesi, atışların isabetliliğini sağladı. Daha saat sabah beş buçuktu ki sağlam kitap kalmamıştı. Bu sefer Wehrmacht tehlike çanları çaldıran bir kötü niyetle tüm sorumluluğu reddetti: Soruşturma yapmışlar ve muhtemelen 1914'te de olduğu gibi, İngiltere'nin suçlu olduğunu tespit etmişlerdi. Aslında az zaman önce Polonya'da olup bitenler yaklaşan kötü günleri açıkça ilan ediyordu ve birkaç önlem almak için hâlâ vakit vardı; lakin tarafsız kalan ama tarafsızlık için

dünyada olabilecek en kötü yerde konumlanmış olan Belçika'nın başka kitap koleksiyonları da korkunç felaketlere maruz kaldı; yalnızca kraliyet kütüphanesi pek bir yara almadan kurtuldu. Ama Saint-Trond'un, Gand'ın ya da Tournai'nin kütüphaneleri kurtulamadı (75.000 tane asırlık cildin 71.546'ı yok oldu).

Arras'taki Saint-Vaast Benediktenleri, Saint-Eloi Dağı'ndaki Augustinienler ve Arras Akademisi gibi civardaki başka manastırların kitaplarını da kendilerine katarak zengin bir kitap koleksiyonu oluşturmuştu. Burada 1915 Temmuz'undaki bombardımanlar 50.000 matbu kitabı yok etti, elyazmalarının büyük kısmı zamanında başka yere taşınmıştı. Ama tam yeniden kurulmuş ve tamamlanmıştı ki, 1940'ta bir daha bombalandı ve harap oldu. 1940 ile 1944 arasında kütüphaneleri imha eden bombalamaların listesi uzundur. Ama bir o kadar da tekrarlıdır: Tours Belediye Kütüphanesi'nde yok edilen kitap sayısı: 200.000; Beauvais: 42.000; Douai: 11.000 cilt; Chartres: 23.000, vs. Chartres'da aralarında Thierry de Chartres'ın (1100-1150) Roma dünyasını (Arap dünyasından gelen) bilimle bir nebzecek tanıştırdığı yedi serbest sanatın kitabı *Heptateuchon*'un da bulunduğu 2.000 elyazmasını içeren bir hazine bulunuyordu. Bu koleksiyon korumaya alınmıştı, ama hoş görünmeye çalışan işgalci belediyedeki yerine geri gönderilmesini emretti; o sırada belki İngilizler'e ait bir kayıp bomba 26 Mayıs 1944'te arşivi yok etti. Sıcaklığın etkisiyle kömürleşerek kurtulan bazı sayfalar bugün Herculaneum'da uygulanan yöntemle görünür kılınmaya çalışılıyor; böylece belki hiç yayımlanmamış bazı metinler ortaya çıkacak.¹⁶⁸

Yalnızca Fransa'da on dokuz belediye kütüphanesi ve iki üniversite kütüphanesi iki milyon cilt kaybetti.¹⁶⁹ Laon'daki "giriş

168 Paul Rincon'ın BBC News'deki haberi, 7 Temmuz 2003, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/sci/tech/3038368.stm>

169 Krş. H. U. Stubbings, *Blitzkrieg and Books. British and European Libraries as Casualties of World War II*, Bloomington, 1993. Diğer yandan, bu tahribatların açıklamalı bir envanterini Hans Van der Hoeven Unesco için çıkardı: *Mémoire du monde: Mémoire perdue. Bibliothèques et archives détruites au xx. siècle*, Paris (Unesco), 1996.

kapısı yıkık” metruk kütüphanede Yüzbaşı Ernst Jünger 12 Haziran 1940’ta terk edilmiş elyazmaları ve otograflar arasında huzurlu bir gezinti yapmış: “Yonca yaprakları arasındaki balarısı gibi sakin bu mahalde gece düşene kadar bakındım. [...] paha biçilemez hazineler vardı, insan onları ancak tamamen mağlup olduğunda bırakıp gider. Şunu da ekleyeyim, bu yaprakları elimde tutarken milyonlar değerinde olduklarını belli belirsiz düşünmüştüm, o da muhtemelen bu şehirde onların gerçek değerlerini anlayan yegâne ruh olduğum için.” Çelik şair oldukça ikircikli bir tarzda “evrakları ve elzevirleri” korumaya aldirmayı düşündüğünü itiraf eder ama sonra aklı başına gelir: “Sonunda onları öylece, kilitsiz anahtarsız, oldukları yerde bıraktım.”

İtalya, hem Alman hem de müttefik bombalarından nasiplenmek gibi az bulunur bir ayrıcalığa sahip oldu. Üstelik tamamen belirsiz bir sonuca yönelik bombalamalardı bunlar: İki milyondan fazla matbu ve otuz dokuz bin elyazması kitap yok oldu. Örneğin Floransa’da Bilimler ve Edebiyat Akademisi’nin kütüphanesi Colombaria 1944’te tamamen yok oldu. Ama bu kül dağı, 1666’daki meşhur yangının Paternoster Row’dan kovamadığı Londra’nın kitapçılar mahallesinde, *blitz* sırasında ya da itfaiyecilerin sığıdığı suyla imha olan yirmi milyon –dörtte biri yalnızca 1940 Aralık ayında– yanında ufak kalır. Coventry’de yüz elli bin kayıp kayda geçmiştir; yok olan eserlerin kalitesi kamunun gözünde öylesine etkileyiciydi ki Stratford-on-Avon yakınındaki bu güzel tarihî şehrin adı geçici ama korkunç *coventrated* sözcüğünü doğurmuştu, yani kütüphanenin “karnı deşilmişti.” Adolf Hitler bombalardan ördüğü halılarla İngilizler’in burnunu sürteceğine inanıyordu. Ama onları tanımıyordu. *Blitz*’in en yoğun olduğu anda bile kütüphaneler ödünç verme faaliyetlerini askıya almadı. Londralı bir kütüphaneci, önceki gün kütüphaneye gelen, ödünç aldığı kitabı bulamadığı için çaresiz kalmış yaşlı bir hanımı anlatır: “Herhalde tavandan düşen parçalarla birlikte kitabı da süpürmüşüm.”

Ne var ki Hitler aklındaki dağınık fikri çok geçmeden yeniden –ama kendisi için olumsuz sonuçlarla– devreye sokacaktı. Ne yapacağını bilemeyen Churchill çok ağır ve “had safhada yıkıcı” bombardımanlar önerir. Şubat 1942’deki “özellikle sanayi işçileri olmak üzere düşman sivil halkın moralini bozma” kararıyla son noktaya varır. Ateş altındaki Dresden’in ışığı 70 kilometreden görülüyordu; 27 Temmuz 1943’te gecenin birinde Hamburg’a yağdırılan 10.000 ton bombanın etkisi 2.000 metre irtifada sıcaklığı o kadar artırdı ki yirmi dakikanın sonunda Kraliyet Hava Kuvvetleri işi durdurmak zorunda kaldı. Hava saldırısına ilk kez bir vaftiz adı –Gomorra Harekâtı– vermek gibi dikkate değer bir katkıda bulunan Amerikan Hava Kuvvetleri’nin desteğini zaten almıştı.¹⁷⁰

Sokaklarda sıcaklık bin dereceyi aştı. Celcius.

Umumi Alman kitap koleksiyonları içinde on milyon kitap yalnızca bombardımanların etkisiyle yandı. Bu rakam, tahmin edilebilen özel koleksiyon kayıpları da hesaba katılırsa, o sırada ülkede bulunan kitapların dörtte ya da üçte biriydi. Bombalanan yüz otuz bir şehirden özellikle otuzu üst üste bombardımanlarla hedef alındı, bunların yirmi yedisi çeşitli kütüphanelerindeki kitapların tümünü ya da bir kısmını kaybetti: Dresden, Leipzig, Darmstadt, Berlin, Frankfurt, Hamburg, Münih, Münster, Stuttgart ve Kassel. Unesco’nun çıkardığı yirmi dört şehirlik liste eksiktir: Johnson’ın zikrettiği Breslau, Göttingen ve Jena’yı da eklemek gerekir. Ve Baden’i de, zira Hilda Stubbings’in bombardıman altındaki kütüphanelerle ilgili makalesinde aktardığına göre, bürokrasinin güvenli bir yere taşınmasına izin vermediği Badische Landesbibliothek 3 Eylül 1944’te üç yüz elli bin kitabını kaybetti. Ama bu yazının bahsettiği ülke bizim bahsettiğimiz ülke mi? Bu çalışma Almanya’da imha edilen şehirler arasında (1933’te Berlin’deki kitap yakılması dışında) yalnızca Baden’in altını çiziyor, buna karşı Alman kütüphane personelinin kolek-

170 Bu paragraftaki bilgiler W. G. Sebald’dan geliyor: *Luftkrieg und Literatur: mit einem Essay zu Alfred Andersch*, Münih, 1999.

siyonların korunmasına yönelik büyük ölçüde etkili girişimlerine vurgu yapıyor.

Derin mağaralar bile yangın bombaları karşısında kitapları korumakta çaresiz kalır. Dresden’de 13-15 Şubat 1945’teki İngiliz-Amerikan bombardımanları şehir merkezinin tamamını, sanayi gücünün yüzde yetmişini yok etti ve otuz beş bin kişinin ölümüne neden oldu. Hal buyken üç önemli kütüphane Saxon eyaletindeki Sachsische Landesbibliothek, belediye kütüphanesi Stadtbibliothek ve Coğrafya Cemiyeti Verein für Erdkunde’nin kütüphanesi nasıl kurtarılabildi? Yanan sayfalar arasında binlerce *incunabula*’nın hayaleti tütüyordu; örneğin Paris’te Jehan Bonhomme tarafından basılan, ilk resimli kitaplardan Jacques Millet’nin 1484 tarihli *Troya’nın Yıkılışı*. Ayrıca François Juste’ün yayımladığı *Pantagruel*’in 1533 baskısının hayatta kalmış tek nüshası.

Leipzig şehri, belediye ve üniversite kütüphanelerindeki kayıpların yanı sıra, Aralık 1943’teki hava saldırısında Kitap Müzesi’nde toplanmış altmış bin eseri de kaybetti. Hiç şüphesiz cinayete kurban gitmiş bu organizmaların her birine en az bir paragraf ayırmak gerekirdi. Ama birkaç yıl gibi kısa bir sürede otomatik biçimde kitap biriktirmiş olmaları, bu çabaya değip değmeyeceği sorusunu sorduruyor. Dünyanın sonu gelmişken, ki Dünya Savaşı’nın ikinci perdesinde (ya da belki ikinci Dünya Savaşı’nda) belli bir anda dünya durmuştu, okumak ya da kendini eğitmek neye yarardı? Claude Simon *Flanders Yolu*’nda bunu şöyle ifade eder: “...buna karşılık şunu söyledim: Bu yeri dolduramaz kütüphanedeki binlerce eski kitabın içeriği onları yok eden bombalamaların meydana gelmesini önlemekten aciz olduysa, apaçık biçimde faydasız bu milyonlarca eski ve yeni kitabın fosfor bombaları altında yok olmasının insanlık için ne anlamda kayıp olduğunu anlayamıyorum. Ardından değerli olduğundan şüphe duyulamayacak nesnelerin listesi geliyordu, yani meşhur Leipzig Kütüphanesi’nin içeriğinin tümünden çok daha fazla muhtaç olduğumuz zaruret nesneleri: çorap, içlik, fanila, sabun, sigara,

sis, çikolata, şeker, konserve, peksim...". Lucien Dallenbach derhal ve bizzat kitabın sonsözünde cevap verir: "Eğer ilkel olanın kaotik gücü karşısında kitaplar çaresiz kalıyorsa, *Flanders Yolu*'nu anlatmak ve yazmak niye?" Walter Mehring de Anschluss sırasında kahrolmuştur: "Sokak aralarından üstüne salyalarını akıtan iblislerin böğürtüleri arasında" kütüphaneyi terk ederek Viyana'dan kaçır. "Sonunda tuzdan bir heykele dönüşmemek için uzaklaştım, babamın benim için binlerce ciltten yaptığı koruma duvarını arkamda bıraktım. Bu eserlerin her biri, o aydınlanmış, ilerlemeye inanan tanrısız adamın kendisini iblislerin ve karanlıkların dünyasının geri dönüşünden koruduğunu sandığı şu ak büyüye vurulmuş lanet damgasını taşıyordu."¹⁷¹ Diğer yanda Jünger'in morali kolay kolay bozulacak gibi değildi: "Kirchhorst, 9 Nisan 1944. Bombardımanlarda yok olan muazzam sayıda kitabı düşündüm. Bundan böyle antika kitaplar daha da nadir olacak [...] Bunun iyi yanları bile olacaktır, zihinleri işin özüne döndürmek gibi. [...] Genel bir anlamda, varoluşun kolektif hızı umuma açık kütüphanelerin muazzam şekilde gelişmesini beraberinde getirecek."¹⁷²

Müttefiklerin Alman şehirlerinin üstüne bir buçuk milyon demir ve ateş boşaltması, takip eden iki nesil için bir tabu oldu. Bunun Fransa'da ya da Britanyalı entelektüeller için böyle olmasını kolayca anlayabiliriz; ama kaza sonucu ölümünden kısa zaman önce Ren ötesinden biraz ses getiren *Luftkrieg und Literatur* makalesinde Winfried Georg Sebald'ın vurguladığı gibi, durum Almanya'da da buydu. Görünen o ki bu sorunlu unutuşa geri dönüş, iyi ya da kötü, bir vananın açılmasını tetikledi. Jörg Friedrich'in *Der Brand*'ı buna bir örnektir.

Bu sırada Japonya'da, Pasifik Okyanusu Savaşı (İkinci Dünya Savaşı'nın Japonya'da resmî adı budur, saçmalığın doruğuna

171 Walter Mehring, *Die verlorene Bibliothek: Autobiographie einer Kultur*, Hamburg, 1952. (*La Bibliothèque perdue*, Paris, 1958.)

172 Ernst Jünger, *Second journal parisien*, Journal III, 1943-1945, Paris, 1980.

İngilizcesi *Pacific War* [barışçıl savaş] ifadesinde ulaşır) hesaplanamayacak kadar çok kütüphaneyi, özellikle de kıtık gibi yanan 1800'den önceye ait kitapları küle dönüştürdü. Özgür dünyanın uçakları Tokyo'ya bir buçuk yılda dört bin saldırı yaptı; sekiz halk kütüphanesi binalarıyla birlikte yerle bir oldu, kitapların dörtte üçü yok oldu. Bu kütüphanelerin en büyüğü Hibiya Public Library en çok zararı gördü. Saray ile Hotel Imperial arasında konumlanmış, Meiji'lerin saltanatı döneminde oluşturulmuş bu kurum, ilk başta yük arabalarıyla, sonra hafif arabalarla, en sonunda da sırt çantalarıyla taşınmak suretiyle biraz korunabildi. Ama bu yeterli olmadı, kalan son 200.000 kitap birkaç saat içinde yok oldu. Waseda Üniversitesi'nde 40.000 cilt, Dışişleri Bakanlığı'nda 69.000, Patent Bürosu'nda 15.528, Kabine Kütüphanesi ve Tarım ve Deniz Bakanlıklarında toplam 46.695 kitap yok oldu. 1945'te düşman Amerika çıkarma yaptığında ülkenin bütününde kalan kitap sayısı beş milyon bile değildi.¹⁷³ İşgalci, kütüphanelerin ve eğitim sisteminin yeniden inşasına katıldığındaysa, yazının karmaşıklığından ürktü ve Japoncanın Latin alfabesine geçmesini önerdi; sonunda gezintiye çıkarıldı.

NAZİZM, SOYKIRIM

Yukarıda bahsi geçen felaketler “asıl” olanın, yani Noel Baba'nın hediyeleri gibi isimsiz gökten düşen bombalar ve toplar tufanının yanında tali olarak değerlendirilebilecek olsa da, Nazizmin örgütlediği yıkımların elbette bambaşka bir kapsamı ve şakaya gelmez bir anlamı vardır.

1958'de yapılan bir araştırmada¹⁷⁴ ileri sürülen Sovyetler Birliği'ndeki yüz milyon ciltlik kaybı kabul edersek, nicelik bakımından düşman kampla eşitlik var gibi görünüyor. Ama bu noktaya geri dönmek gerekecek. Yıkımın niteliğine gelince, doğru-

173 Krş. Theodore Welch, *Libraries and Librarianship in Japan*, Westport, 1997.

174 Bu incelemeye *Mémoire du monde*'da yeniden yer verilmiş, age.

dan kaynağını Hitler'in 1925'teki ipe sapa gelmez laflarından ve 1933'teki kararlarından alır: Bu yıl "entelektüel hiçleşmeye" karşı savaşın formüle edildiği ve yakılan kitapların üzerinde yeni bir insanlığın yükseldiğinin tasarlandığı yıldır. Bu olayın bir öncülü vardı¹⁷⁵: 1817'de Jena'da Pan-Germenist öğrenciler Wartburg Şatosu'nda büyük bir kitap yakma etkinliği düzenlemişti. Ama anlamlı fark şudur ki, orada söz konusu olan eserler gerçek değil temsiliydi, eski kâğıttan defterlerin ilk sayfasına lanetlenen kitapların başlıkları elle yazılmıştı.

Hitler 30 Ocak 1933'te şansölye seçildi. 2 Şubat'tan itibaren içinde doğru olmayan bilgiler içeren tüm yayınlar yasaklandı. Bundan daha basiti olamazdı, belki "doğru olmayanı" da kaldırmak hariç. Ateşini kütüphanecilerin hazırladığı 10 Mayıs'taki yakma başladı, o sırada "Alman kültürü için mücadele birliği" öğrenci derneklerine ülkeyi "Asyalı-Yahudi zehrinden" kurtarmayı hedefleyen talimatları veriyordu. Hermann Rauschning'e verdiği özel ifadelerde Führer şunu söylemişti: "Biz barbarız ve barbar olmak istiyoruz. Bu şerefli bir sıfat." Ama bu yalnızca bir yemdi. Diğer yandan, Hitler'in ağzından ateş püskürerek duyurduğu teatral kitap yakmalarla tam bir çelişki içinde, bütün Avrupa'da çok sayıda kütüphane (yalnızca Paris'teki Yahudi ve Slav cemaatlerinde iyi seçilmiş 352.000 kitap) özenle taşınacaktı.

10 Mayıs 1932 saat akşam onda Berlin'deki Opera Meydanı'nda "bir öğrenci temsilci grubu Hücum borusu müziğinin ardından yürüdü [...] öğrenciler teşkilatlarının gala kostümüyle boy göstermişti, hepsinin elinde meşaleler vardı. İtfaiyeciler yakma yerine petrol döküp ateş yaktı. Yük arabaları kitapları getirdi ve öğrenciler çember oluşturup elden ele ateşin içine attı" (12 Mayıs 1933 tarihli *Le Temps*). *L'Illustration*: "Her yeni kitap kolisi ateşe atıldığında bir ses yazarın adını bağırarak söylüyor ve infaz hükmünü duyuruyordu:

175 Lionel Richard'ın bu konudaki kapsamlı ve etkileyici incelemesinin hatırlattığı gibi: *Le Nazisme et la culture*, Brüksel, 1988.

— Birinci tellal: Materyalizme ve sınıf savaşına karşı halkın birliği ve ideal hayat tasarımı için, Marx'ın ve Kautsky'nin kitaplarını ateşe veriyorum.

— İkinci tellal: Ahlaksal çöküşe karşı güzel ahlak için, aile ruhu ve devlet ruhu için, Heinrich Mann, Ernst Glaser ve Erich Kästner'in yazılarını ateşe veriyorum.

— Üçüncü tellal: Halka ve devlete yönelik adi duygulara ve siyasal ihanete karşı, Friedrich Wilhelm Förster'in yazılarını ateşe veriyorum.

— Dördüncü tellal: Manevi yozlaşmaya, cinselliğin abartılmasına ve hastalıklı karmaşılaştırılmasına karşı insan ruhunun soylulaştırılması için, Sigmund Freud'un yazılarını ateşe veriyorum.

— Beşinci tellal: Tarihimizin çarpıtılmasına ve büyük tarihî figürlerin bayağılaştırılmasına karşı geçmişimize saygı için, Emil Ludwig ve Werner Hegemann'ın yazılarını ateşe veriyorum.

— Altıncı tellal: Yabancı gazetecilere ve demokratik-Yahudi eğilimlerine karşı bilinçli bir emek ve ulusun yeniden inşasında işbirliği için, Theodor Wolff ve George Bernhard'ın yazılarını ateşe veriyorum.

— Yedinci tellal: Edebiyatın büyük savaşın askerlerine ihanetine karşı halkın sağlıklı ilkelerle eğitimi için, Erich Maria Remarque'ın yazılarını ateşe veriyorum.

— Sekizinci tellal: Alman dilinin sakatlanmasına karşı halkımızın bu değerli hazinesinin korunması için, Alfred Kerr'in yazılarını ateşe veriyorum.

— Dokuzuncu tellal: Küstahlığa ve kibire karşı Alman ruhunun ölümsüzlüğüne saygı için, Tucholsky ve Ossietzky'nin yazılarını ateşe veriyorum.”

O akşam yakılan 20 ila 25 bin nüsha arasında aralarında Stephen Zweig'in de bulunduğu çok sayıda başka yazarın kitabı da vardı. *L'Illustration*'a göre, *Feuersprüche* yani “Ateşin Atasözleri” adı verilen bu tumturaklı laflar, bizzat gece yarısı olay yerine gelerek alkışlar ve uğultular arasında “Yahudi Asphaltlitteratur”unun [kaldırım edebiyatı] pislikleri ve süprün-

tülerinin kütüphaneleri doldurduğu, bilimin öğretiler ardında kalıp hayattan koparıldığı zamanların geride kaldığını” ilan eden Goebbels’in kaleminden çıkmaydı.

L’Illustration’un bir yandan 20 Mayıs’tan itibaren olaya fotoğraflarla birlikte tam bir sayfa ayırması ve aynı eylemlerin aynı anda birçok büyük şehirde meydana geldiğini ve Almanya’da “artık düşünme özgürlüğü diye bir şeyin kalmadığını” bildirmesi, diğer yandansa 1 Temmuz sayısında “Berlin’de hangi kitaplar yakıldı?” başlıklı bir tam sayfa yayınlaması ilginçtir. Çok daha ince elenmiş bu makalede birkaç küçük hata olsa da yazar, kitap yakılmasını İspanya ve Savonarola Engizisyonu’na benzeterek eleştirir, basit bir muhabirden beklenmeyecek bir yetkinlikle mahkûm edilen kitaplar hakkında bilgiler verir ve yazısını bitirirken, sonraları çarpıtılarak çok ünlü olacak bir cümleyi Hans Johst’un “sübvansiyone” ettiği bir tiyatro oyunundan alıntılar: “Kültür kelimesini duyduğumda silahımı çıkarırım.” Burada ufak bir esrar vardır. Ne özellikle sol, ne de temelde entelektüel olan bu gayet güzel dergide, bu sahici analiz, bir daha ismi duyulmayacak bir Irène Chevreuse’ün imzasını –ya da muhtemelen mahlasını– taşıyan bu alarm çılgılığı nedendi? Örnekse, Hitler’i üstünde toga elinde lirle, altında “Neron... Kâğıttan” yazısıyla karikatürleştirmekle yetinen *L’Intransigeant*’a bakın. Romain Rolland ve Barbusse gibi dikkate değer istisnalar hariç, 1933’te Fransız entelektüelleri arasında, rengini bas bas bağırان ve her şeyden kötüsü yazar haklarını tehdit eden bu olay karşısında rahatsızlık duyan kimse yoktu. Muhtemelen o meşhur büyülenme daha şimdiden işliyordu, hatta pek tanınmamış bir baron, Robert Fabre-Luce, tazeliğı derhal selamlamıştı: “Gülünç biçimde ruha karşı bir suçmuş gibi sunulan kitapların yakılması bence bilakis sağlıklı, soylu ve dürüst olanlar için manevi bir yeniden doğuşun simgesidir.”¹⁷⁶ Sigmund Freud alaycı bir yorumla “Yalnızca kitaplarımız mı? Eskiden olsa bizi de kitaplarla birlikte yakarlardı” dedi. Joseph Roth daha kekremsi bir tonda: “Biz, Yahudi kanı taşıyan Alman

176 Krş. Lionel Richard, *age*.

yazarları, yanan kitaplarımızın dumanının göğe yükseldiği bu günlerde, her şeyden önce mağlup olduğumuzu kabul etmeliyiz [...] Biz Avrupa'yı savunanların ilk safındaydık ve ilk bizi feda ettiler." Korkunç ve adeta boşlukta asılı duran bir düşünce: Altı yıla kalmadan Joseph Roth ölecek ve sezdiklerinin en feci şekilde gerçekleşmesini görmeyecekti.

10 Mayıs ile 21 Haziran arasında buna benzer otuz iman eylemi daha gerçekleşti. Bunun üzerine, dışarıda özellikle Voltaire, Einstein, Freud, Marx, Engels, Remarque'ın kitaplarını, Hitlerizm üzerine yapılmış ilk incelemeleri ve çeşitli Alman muhalefet dergilerini barındıran üç tane "Yakılan Kitaplar Kütüphanesi" kurulur. İlk olarak Mart 1934'te Londra'da, Oxford ve Asquith Kontesi'nin himayesinde. Sonra Paris'te, Arago Bulvarı numara 65'teki Cité Fleurie adı verilen güzel sanatçı atölyeleri mahallesinde. Deutsche Freiheitsbibliothek'in (Alman Özgürlük Kütüphanesi) açılışıysa Berlin'de kitapların yakılmasının yıldönümünde Heinrich Mann, André Gide, Romain Rolland, H. G. Wells ve Lion Feuchtwanger'in başkanlığında gerçekleşir. Parlak kızıl propagandacı Willi Münzenberg ve yazar Alfred Kantorowicz harekete destek verenler arasındadır; Münzenberg sonraları Moskova'da milyoner oldu, Kantorowicz ise İspanya'ya savaşmaya gitti. Tarihin cilvesi o ki, savaş ilan edildikten sonra "18 Kasım 1939 tarihli ulusal savunma için tehlikeli bireylere karşı alınacak önlemlerle ilgili kararnameyle" birlikte, kütüphane derhal kapatılır ve 20.000 eserlik koleksiyona Fransız polisi tarafından el konulur; bunlardan en az 1.400 tanesi iki aya bile kalmadan Milli Kütüphane'ye gizlice girer (diğerlerinin izi hâlâ araştırılıyor). "Polis Teşkilatının" bu hediyesi, matbu kitap alımları kataloğunda 335052 numarasını taşır; kaynağı belirlenmemiş başka koleksiyonlar da ona eklenmiş gibi görünüyor; kitaplar genel olarak Bolşevik etiketi altında –komüncüler, devrimciler, Marksistler, Fransız komünistleri– gruplandırılabilir şekilde seçilmiş.

Üçüncü Freiheitsbibliothek ise New York'taki Brooklyn Jewish Center'daydı: Aralık 1934'teki açılış gününde beş yüz

kişi Einstein'ın konuşmasını dinledi, bu sırada Amerikan basını “*positive thinking*”le, yani olumlu düşünmeyle meşguldür: Naziler iktidara geldikten sonra yetişkin gibi davranacaklardır. Üstelik bundan on yıl sonra, Avrupa’da imha edilen kütüphaneleri ve eğitim sisteminin yeniden inşasında ABD’nin oynayabileceği rolü (“*a new problem for the civilized world*”) araştırmakla görevli bir heyet, Almanlar’ın bir “misilleme ve cezalandırma” ruhuyla hareket ettikleri değerlendirmesinde bulunmuştu.¹⁷⁷ Sanki hayat uzun bir anaokuluymuş gibi.

Kitaplara yönelik katıksız bir misilleme eylemi tek bir kere oldu, o da sona doğru Napoli’de. Bir Alman askeri, Kraliyet Cemiyeti Kütüphanesi’ni *boydan boya kat eden* sokakta bir İtalyan direnişçi tarafından öldürülür. Sonraki Pazar günü, 19 Eylül 1943’te, kamyonlarla petrol fiçıları yüklenmiş Brandkommando mangaları gelir. Kütüphaneye girer, okuma salonlarına ve zemin-den tavana kadar tüm raflara sakın sakın petrol döker, geri çekilirken teker teker bütün salonlara el bombaları atar ve itfaiyenin yaklaşmasını engeller. Ülkenin antik tarihine dair iki yüz bin kitaplık hazine üç gün içinde kül ve dumana dönüşür.

1933’te yakılan kitapların ateşi daha yeni sönmüşken Goebbels büyük patırtıyla kitabı kutsar: “Kitap, Alman ruhunun silahı.” Reich’in kütüphanelerine el konulması, dikkate değer yöneticileri okuma hizmetini sürdürmek ya da kendi âlimane araştırmalarını kesintiye uğratmamak istedikleri ölçüde, daha tam bir biçimde gerçekleşti.¹⁷⁸ En alçakça propaganda edebiyatı sağlam ve rıza gösteren yapılar üzerinde yerleşti, kitapları yakılmaya mahkûm edilmiş yazarların sistematik olarak temizlenmesinin ardında bıraktığı devasa boşluğu doldurmaya girişti. Leo Löwenthal 1983’te “Nazilerin Anka kuşunun komünistlerin ve Yahudiler’in küllerinden doğacağını” ironiyle söyleyecekti.¹⁷⁹

177 Doktor Grayson N. Kefauver’e gizlilikle söylenmiş, alıntılandığı yer: “Library pillaging by Nazis surveyed”, *The New York Times*, 4 Nisan 1945, s. 12, süt. 1.

178 Bu konuda okuyunuz: Margaret Stieg, *Public Libraries in Nazi Germany*, Tuscaloosa, 1992.

179 Leo Löwenthal, “Calibans Erbe”, *Schriften*, 4. cilt, Frankfurt, 1984.

İşgal edilmiş topraklardaki kütüphanelerden zorla kitap alımı hiç gecikmedi, üstelik daha da şiddetliydi ve şenlik havası yoktu. Ocak 1934'te Alfred Rosenberg yayınların denetimi, propaganda ve pek yakında yağmayla –biri diğerini beraberinde getiriyordu– görevlendirildi. Kendisini bir yandan denetim alanında Goebbels'le, diğer yandan yağma alanında kendi kişisel koleksiyonlarını kabartma peşindeki Goering'le karşı karşıya getiren çifte rekabete rağmen, kusursuz etkililikte bir iş çıkarttı. 1939'da kurulan Einsatzstab Rosenberg¹⁸⁰ tüm kütüphaneleri ve başka kültür kurumlarını denetleme ve partinin hedefleri doğrultusunda her şeyi müsadere etme yetkisini aldı. Goering'in tersine Rosenberg, sanat kitaplarının ikincil olduğunu düşünüyordu ve “ideolojik muhaliflerimize ait tüm arşivler ve tüm bilimsel unsurların emrine verilmesi”¹⁸¹ kararını çıkarttı. Ama bu güzel sözlerin altında iğrenç hareketler, başıbozuk jestler vardı. Sansürü kâr hirsından ya da hayvanlıktan ayırt etmek kolay olmayacaktır.

Üstelik bir dördüncü etmen vardı: Dehanın soykırımı [*génocide*], soykırımın tene yaptığıнын bir halkın zekâsına yapılması. Hitlerciler, belleği ve adı olmayan bir kolgücüne ihtiyaçları olduğunda, ikinciye değil birinciye uyguluyordu; Yahudiler'e ise özellikle ikinciye yaptılar ki, bu düşündürücüdür.

Çekoslovakya'da öğrenciler 1939'dan itibaren kırk sekiz saat içinde bir kılavuz kitap edinme emri aldı. 1942 Sonbaharı'nda çıkarılan bir kararnameyle üniversite kütüphanelerine ellerindeki tüm eski eserleri ve tüm orijinal edisyonları işgalcilere vermeleri emredildi. Özellikle çağdaş olsun ya da olmasın Çek yazarların –örneğin 15. yüzyılın reformcusu John Hus, Alois Erassek, şair

180 Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete, ya da ERR: İşgal Edilmiş Topraklar İçin Rosenberg Komisyonu (Vichy'de böyle tercüme ediliyordu).

181 Nisan 1941 tarihli mektup, alıntılaman konsey üyesi Raginsky. ERR hakkında, başkalarının yanı sıra, Raginsky'nin Nürnberg Mahkemeleri'nin 21 Şubat 1946 günkü duruşmasına ilişkin raporuna bakınız. Uluslararası Askeri Mahkeme, *Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire international*, cilt VIII, Nürnberg, 1947-1949.

Victor Dieck- eserleri aranıyordu. Yalnızca Çek ve Yahudi yazarların eserleri değil, İngiliz, Fransız ya da Rus yazarlardan yapılmış çeviriler de raflardan kaldırıldı; bunun sonucunda, duruma maruz kalan dört yüz on bir kurumun kitaplarında ciddi bir eksilme oldu. Devlet Bakanı ve Protektoranın Reichskommissar'ı K. H. Frank bunu daha baştan ilan etmişti: "Çekler yalnızca işçi ya da ırgat olarak hizmet etmek için vardır." Tıpkı Polonyalılar gibi.

Polonya'da 13 Aralık 1939'da Wartegau'nun Gauleiter'i tüm umumi ya da özel koleksiyonların beyan edilmesi emrini yayınladı. Bildirimde bulunur bulunmaz, koleksiyonlara el konuldu ve Buchsammelstelle'nin emrine verildi, bir gün içinde uzmanlar, Berlin'de ya da Posen'de (Poznan'ın Almanca adı) kurulmasına karar verilen Polonyalı-olmayan bir kütüphaneye gönderilmek üzere, iki milyon eserin kaymağını ayırdı. Geri kalanlar kullanılmış kâğıt olarak geri dönüşüme yollandı. Krakov'daki, Varşova'daki 102 kütüphane ve Polonya Parlamentosu'nun 38.000 güzel cildinin kaderi de bu oldu; Pelilin'deki piskoposluk arşivleri, 12. yüzyıldan kalma elyazmaları, şeker rafinerisinin fırınlarının ateşini besledi. Polonya vakası yağmalanan ülkeler arasında en vahimidir¹⁸²: Halk kütüphanelerindeki yaklaşık on altı milyon cildin yüzde yetmiş ila sekseni yok oldu, geri kalanlar bir arşivde toplanarak kimliğini kaybetti; matbaaların yarısı işsiz kaldı. 5 Kasım 1940 tarihli *Verordnungsblatt*'ın pişkin bir açıksözlülükle izah ettiği gibi, beş yıl boyunca "eğlence ve hoş vakit geçirme gibi ilkel ihtiyaçları karşılamak ve entelektüel çevrelerin dikkatini Alman-karşıtı bir duygunun gelişmesini teşvik edebilecek gizli faaliyetlerden ve siyasal tartışmalardan uzaklaştırmak amacıyla" hiçbir yayına izin verilmedi (yine de bin iki yüz kadar yeni kitap kaçak yollardan yayımlanmayı başardı). Cinnetin sonu daha da fena oldu: Varşova Ayaklanması, görevi ve uzmanlığı kütüphane kundaklamak olan Brandkommando'ların harekâtına

182 Krş. Barbara Bienkowska, *Books in Poland: Past and Present*, Wiesbaden, 1990. Ve "Report on the losses of Polish libraries in the Second World War", *Polish Libraries Today*, 3, s. 25-33, Varşova, 1993.

neden oldu. 1944 Ekimi'nde Krasinski Kütüphanesi, başka kurumlardan koparılıp yeraltındaki beş katta toplanmış 15.- 18. yüzyıldan kalma tüm kitaplarıyla birlikte yok oldu. Göçmenlerin İsviçre'de uzun emeklerle biriktirdiği, Polonya'nın bağımsızlığını kazandığı 1918 yılının kutlu gününde kendi ülkelerine taşıdığı, ülkenin tarihiyle ilgili önemli bir kaynak olan Rapperswil Koleksiyonu da aynı şekilde. Yangın mangaları Ocak 1945'te Biblioteka Publiczna'yı da 300.000 cildiyle birlikte imha etti. Bu arada Narodova Milli Kütüphanesi'nin kütüphanecileri, Alman memurların emri ve gözetiminde güvenli yere nakletmekle uğraştıkları 170.000 eserin de bizzat aynı memurlar tarafından ateşe verildiğini gördü.

Slovenya'daki bütün kütüphaneler arındırıldı, Sloven dilinin kullanılması sabotaj eylemi olarak değerlendirildi. Belgrad'daki milli kütüphane dümdüz edildi, yüz binlerce Sırpça matbu ve elyazması kitap kül edildi. Atina'da üniversitenin kitaplarının büyük kısmı yok oldu, üç Amerikan kolejinin kitapları da ısınmaya katkıda bulundu. Hasarın en hafif olduğu yer Hollanda'ydı. İşgalci, arzu edilmeyen kitapları ayıklamakla ve bir "zehir salonunda" izole etmekle yetindi: Chateaubriand'a istemsiz bir saygı duruşu.

Çarpıcı bir şekilde sahnelenen Germenleştirme en çiğ vandalizme benziyordu, Lev Tolstoy'un doğduğu ve yaşadığı müze-ev Yasnaja Polyana buna örnektir. Askerler evi altı hafta süreyle işgal etti; *Anna Karenina*'nın yazarının bütün kitaplarını, elyazmalarını, hatta topraktan çıkardıkları naaşına kadar her şeyi yok etmekten başka bir işleri yoktu. Aynı kutsala saldırı Puşkin ve Çehov'un da payına düştü, müzisyenlerden hiç bahsetmedik bile. Tolstoy Müzesi'nin bir çalışanı birkaç kitap kurtarmak için yakılacak odun aramaya gitmeyi önerdiğinde, Schwartz adlı bir subaydan şu yanıtı aldı: "Bize odun ateşi lazım değil, sizin Tolstoy denen adamla ilişkisi olan her şeyi yakacağız." Görünen o ki, Almanlar'ın Rus kitaplarına duydukları saygı onlardan mümkün olduğu kadar çabuk kurtulmalarına engeldi.

Ya da ticari bir değeri olduğu belliyse, amirlerine gönderiyorlardı. Obersturmführer Doktor Forster'in tanıklığıyla: "Çarkoje Selo'da İmparator İskender'in sarayında [...] 6-7 bin Fransızca cilt ve 5 binden fazla Rusça kitap ve elyazması barındıran bir kütüphaneye el konuldu [...] Ukrayna'daki Bilimler Akademisi'nin kütüphanesinde iyi hasat topladık; Fars edebiyatından, Çin edebiyatından, Abisinya'dan son derece nadir elyazması hazineler, Rusya ve Ukrayna'nın vakayinameleri, ilk Rus matbaacısı Ivan Fjodorov'un matbu kitapları [...] Karkov'daki Korolenko Kütüphanesi'nde binlerce lüks baskılı değerli kitap, el konularak Berlin'e gönderildi. Geri kalan her şey yok edildi."¹⁸³ Emir erleri askeri araçların geçişini kolaylaştırmak için şehrin çamurlu ana caddesine kat kat ansiklopedi döşedi. Bu da 1258'de Bağdat'taki Moğollar ile 1785'te Avusturya'daki at arabalarının yanında yerini alması gereken unutulmaz bir resimdir.

Smolensk'te ya da başka cumhuriyetlerde yakılan 646.000 cilt, Kiev'deki dört milyon yanında az şey kalır. Stalin Almanlar'ın ilerleyişine karşı Ukrayna'da toprak yakma politikasını uygulamaya karar verdi: Taşınamayan her şey yakılacaktı. Ancak Wehrmacht'ın sürati bu zor görevi gerçekleştirmesini engelledi. İki yıl sonra Hitler aynı emri verdi. Örneğin Rembrandt'ın otoportresi alınıp götürülecekti, ülkedeki 19.200 kitap değil. Emir bu sefer kusursuz bir biçimde yerine getirildi. Yine de 28 Nisan 1995'te Almanya değerli ciltlerden yedi yüz kadarını yerine koydu. Bu sayı kulağınıza küçük mü geliyor? Ama kırklı yılların sonunda daha fazlası kalmamıştı ki: Müttefik bombardımanlarından doğan zararlar arasında yağmalanarak Berlin'e getirilmiş kitapların da bulunduğu unutulmamalı. Yani bir anlamda kaybedilmiş hiçbir şey yoktu.

Nazilerin kitaplarla ilgili planı, hiçbir şeyin kurtulamadığı bir makineydi. Paris'ten hatırı sayılır sayıda kitap elçabukluğuyla

183 Doktor Forster'in Nürnberg Mahkemeleri'ndeki tanıklığı. Uluslararası Askeri Mahkeme, *Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire international*, VIII. cilt, Nürnberg, 1947-1949.

aşırılmıştı. 1875'te Paris'teki Ruslar oldukça hacimli bir kütüphane oluşturmuştu; Turgenyev buna o kadar çok yardım etmişti ki ölümünden sonra kütüphane onun adını aldı. Yüz binlerce ciltle zenginleşen kütüphane, 1938 yılında belediyeden önemli bir yer edindi: Bûcherie Caddesi numara 11. İki yıl sonra Alman işgal ordusu bu kitapları satın almak için bir formül önerdi ama reddedildi. Bunun üzerine her şeyi talan etti. Kitapların çok büyük bir kısmı savaşın sonunda Polonya'da bulunduğunda, bu sefer Kızıl Ordu onlara el koyacaktı. Diğer yanda Polonyalılar'ın 1838'de Paris'te kurdukları zengin kütüphane on beş yıl sonra Orléans rıhtımındaki 17. yüzyıldan kalma bir belediye binasına yerleşti. Gestapo Paris'e girer girmez burayı teftiş etti ve Haziran 1940'ta yıllar içinde birikmiş kitap, arşiv belgesi ve harita, kasalar içinde Poznan'a gönderildi. Ellili yıllardan itibaren bunların bir kısmı –yaklaşık kırk beş bini– yerlerine iade edildi, ayrıca Varşova-Moskova arasında gidip gelmiş hatırı sayılır sayıda kitap Orléans'ın rızasıyla ülkenin yerle bir olmuş kitap raflarına konulmak üzere Polonya'da bırakıldı.

Son olarak, Ukrayna'nın koleksiyonu da Reich'in kıskançlığını kamçıliyordu: Hitler'in zaten Rusya'yla ilgili bir planı vardı. Ukrayna Cumhuriyeti Direktuarı'nın eski başkanı sürgündeki Symon Petliura, muhtemelen Ukrayna'daki pogromlardaki katliamların intikamı ve belki bir dizi Fransız-Sovyet manipülasyonu sonucu, Paris'te 1926'da bir anarşist Yahudi'nin işlediği suikastta öldürülmüştü. Bunun üzerine göçmenler, ortada kalmış olan devletin arşivlerinden hareketle, yaklaşık yirmi bin ciltlik bir kütüphaneyi çabucak kurdu. Bu sürgündeki Ukrayna merkezi 1941'de Gestapo tarafından ziyaret edildi ve *Unter Deutschen Schutz'a*, yani Alman koruması altına alındı, sonraki aylarda da içeriği Ren-ötesine gönderildi. Ama ERR'liler bu kitaplarda pratik bir yarar görmedi ve koleksiyon kendi kaderine terk edildi, dağıldı, kısmen Ratibor'da depolandı ve unutuldu. Ama zaman zaman araştırmacıların Kiev, Minsk ya da Moskova'daki büyük arşivlerde bu koleksiyondan kalma kitaplar keşfettiği olur. Ukrayna Simon-Petlura Kütüphanesi Filistin Caddesi'nde hâlâ faaliyet

göstermekte ve elli yedi adet korunmuş kitap sergileyebilmektedir.¹⁸⁴ Bu üç önemli koleksiyon gibi, Paris Rusları'nın (Suvarin, Bukanov, Ossorgin, vb) elinden alınan yüzlerce kitabın akıbeti de bilinmemektedir; Çek kütüphanesindeki yetmiş bir kasa kitabın ve Michelet Caddesi'ndeki International Institute of Social History'deki yüz kırk dört cildin de.

Fransa Milli Kütüphanesi, en değerli koleksiyonlarının büyük kısmını Bordeaux'daki şatolara göndermişti, Paris huzur içinde uyuyabilirdi. Almanlar'ın kütüphane koruma servisi Bibliotheksschutz çok burjuva bir tarzda Milli Kütüphane'nin karşısındaki Louvois Otel'i'ne kuruldu ve kendisine verilen sansür ve karalama görevini yalnızca Richelieu'de değil, tüm umumi ve özel koleksiyonlarda başarıyla yerine getirdi. Yasak kitap listeleri (Bernhard Listesi: 143 başlık, 700.000 el konulmuş cilt; ardından Hachette ve Filipacchi'nin muhtemelen zoraki yardımıyla yapılan 1., 2. ve 3. Otto listeleri: 3.000 başlık) genelgeyle yayımlandı ve rıhtımlardaki sahaflara kadar dayatıldı. Geçerken –okuyucuları Almanca öğrenmeye sevk etmek için olsa gerek– *Mein Kampf*'ın herhangi bir tercümesinin yasak kitaplar listesinde olduğunu da belirtelim. İtibarını kaybeden ünlü yazarlar hariç, kitaplar alanında Fransa İşgal'den az çok zararsız çıktı. Bunu Yahudi kitaplıklarının çok daha vukuatı bol kaderiyle karşılaştırmak gerek.

Yüz yıl sonra doğsaydı, Heinrich Heine, belki de meşhur ifadesinin beylik bir lafa dönüşmemesi için, yazdığının tersini yazacaktı: “İnsanların yakıldığı yerde sonunda kitaplar da yakılır.” Ama Yahudi, sefiş ve genç Karl Marx'ın arkadaşı olacağına göre, zaten kendini ifade etmesine uzun süre katlanılmayacaktı: Nazi döneminin antolojileri onun çok sevilen *lied*'lerini yayımlama nezaketini gösteriyordu göstermesine, ama “yazarı bilinmeyenler” başlığı altında.

184 Krş. Patricia Grimsted, “The odyssey of the Petliura library and the records of the Ukrainian National Republic during World War II”, *Harvard Ukrainian Studies*, 22 (1999).

Oysa soykırım ile kitap imhalarının paralel çizgileri sonunda tuhaf biçimde ayrışacaktı.

İlk aşamada, 1932'den itibaren, tırmanan ırkçılığın sapkın etkisi, kendini tehlike altında hisseden insanların kitaplarını vakit gelmeden kendi kendilerine yakmalarıydı. İnsanlar böylece bu işin kazan dairesinde bile ne kadar zor ve yavaş yapılabildiğini öğrendi. Bu amatörlerden bazıları kitaplarını köprülerden attı, ormanlarda kaybetti ya da kolilerle uyduruk adreslere postaladı.¹⁸⁵ Daha Pogromlar olmamışken bile Yahudiler'in komünistlerden, kozmopolitlerden ve özgür-düşünürlerden daha iyi bildiği bir şey vardı: Ne okudukları onları ele verecekti. Nitekim İbranice bir kitabı tanımak polisler için bile kolaydı (gerçi kuşkada kalıp bazen Homeros'a el koydukları da olmuştur). Reich'in kitapsever çılgınlığı kitap kurtları arasında alaycılık uyandıracaktı: 1939'da Chaim Aron Kaplan adlı biri günlüğüne "Naziler bizden yalnızca mallarımızı değil, ehl-i kitap sıfatımızı da çaldı!" diye yazar.¹⁸⁶

1939'dan önce Polonya toplamda 1.650.000 cilt içeren 251 Yahudi kütüphanesine sahipti ki, bu Avrupa'da bulunan Judaik ve Hebraik metinlerin yarısından çoğu demekti. Büyük Varşova Sinagogu ya da Vilnius'taki iki arşiv –Strashun (kurucusunun adı) ve Yiddisher– gibi büyük ve özel kurumların yanında, Publiczna'da ya da milli kütüphanede önemli bir sayıda İbranice elyazması ve basılı kitap (özellikle Rapperswill Koleksiyonu'nda) toplanmıştı. Elbette ateş bu kütüphaneleri yakarken ayıklama yapmıyordu, bunu görmüştük. Brenn Kommandolar Bedzin ve Poznan Sinagoglarını kitaplarıyla birlikte kundaklarken ne yaptıklarını iyi biliyordu. Örneğin Lublin'de: "Bizim için Talmud Akademisi'ni yakmak bir övünçtü [...] devasa kütüphaneyi binanın dışına attık ve pazar meydanında ateşe verdik; yirmi saat sürdü... Lublin Yahudileri, etrafta toplanmış, acıyla ağlıyordu; çılgınlıklarından neredeyse sağır olacaktık. Askeri bando getirdik

185 Krş. Leonidas E. Hill, *The Holocaust and the Book*, Amherst, 2001.

186 Alıntılayan Stanislaw G. Pugliese: "Bloodless torture", *The Holocaust and the Book*.

ve askerlerimizin neşeli ulumalarıyla Yahudiler'in hıçkırıklarını bastırdık."¹⁸⁷ Başka yerlerde askerler bir hahamın çıkıp imha edilemez Tora'sını savunmaya kalkışmasını bekliyorlardı, vurup kitaplarla birlikte onu da ateşe atmak için. Vilnius'un Strashun'unda kütüphanenin konservatörü ve aynı zamanda kurucusunun torunu, el koymadan önceki sayıma katılmaktansa kendini öldürmeyi tercih etti ve sayımı gerçekleştirebilmek için iki bilim adamının hapisten çıkarılması gerekti. Aslında parametrelendirme oldukça basitti ama uzmanlık kılıfı gerekiyordu: 1800'den sonra basılmış tüm İbranice kitaplar, Yahudiliğin tarihi ve tabiatı ile ilgili olanlar hariç, atılabilirdi.

Ama fazla iyi işleyen bir düzen doygunluğa ulaşır. Şimdi Frankfurt'ta çok fazla Tora vardı, rulolar Enstitü'nün mahzeninde üç metre yüksekliğinde bir yığın oluşturmuştu; parşömenlerin cilt yapımında kullanılması teklif edildi. Bu talimatların da pek kitapseverliğe götürdüğü söylenemez: Bir gün beş sandık dolusu nadir kitap, bir trende karaborsadan alınmış domuzlara yer açmak için yok edildi.

İtalyan faşistleri 1938'de Torino'daki Piazza Carlina'da dikkate değer bir kitap yakma eyleminde İsrailoğulları'nın kitaplarını hedef aldılar, ama aslında antisemitizm onların harcı değildi. Hatta, 1.041 kişinin Roma gettosunda toplanması ve *liquidert* [tasfiye] edilmek üzere –ve bu talimatın yazılı olarak bulunduğu tek durum budur– Auschwitz'e gönderilmesi olayı, Faşistlerin düşüşünden sonra, 16 Ekim 1943'te –Papa herhalde dua etmek için gözlerini kapamışken– vuku buldu.

Bundan iki gün önce ERR sinagogun kitaplıklarıyla uğraşmayı bırakmıştı¹⁸⁸: Hahamlar okulunun kitaplığı ve özellikle kataloglanmamış olduğu için –daha sonraki koruyucuları kitap-

187 *Frankfurter Zeitung*'da 28 Mart 1941'de yayımlanan makale, alıntılayan Jacqueline Borin, "Embers of the soul: the destruction of Jewish books and libraries in Poland during World War II", *Libraries and Culture*, 28. cilt, n° 4, Austin, Güz 1993. Avrupa'da yok edilen 704 Yahudi arşivinin içeriğinin "tentative list"i [taslak listesi] 1946'da New York'ta çıkarıldı.

188 Krş. Pugliese, *age*.

ların edinildiği sıraya göre iyi kötü bir liste çıkarmış– hayalleri besleyen cemaatin kitaplığı. Ne var ki 1934'te İsayah Sonne'nin yaptığı inceleme sayesinde kaynakların ilk Hristiyanlar'ın ve Sezarların çağına kadar uzandığını, Ortaçağ'da ve Yahudiler'in İspanya ve Sicilya'dan sürülmesi sırasında epeyce zenginleştiğini ve matbuat alanında Roma ya da Venedik'in 16. yüzyılda yaşadığı altın çağının geniş ölçüde temsil edildiğini kesin olarak biliyoruz (Daniel Bomberg'in on sekiz ciltlik Talmud'u yalnızca bir örnek). Bir rüya-kütüphane. Dahası, ERR adamlarının bir aydır sinirleri yıpranmıştı, bir teğmenin, “bir nakkaşın temkinli ve kılı kırk yaran elleriyle”, “papur ve matbu kitapları yokladığı, okşadığı, nadir edisyonlar ve elyazmalarının sayfalarını karıştırdığı, parşömenleri ve palimpsestleri taradığı görülür. Dokunuşundaki dozu ayarlanmış özen, hareketindeki temkinlilik, doğrudan cildin değeriyle oranlıydı. Bu eserlerin çoğunluğu çok çok eski alfabelerle yazılmıştı. Ama bir sayfa açılır açılmaz subayın gözü sabitlenir, bekledikleri yeri, her şeyi açıklayacak pasajı hemen bulabilen kimi antrenmanlı okurlarınki gibi aydınlanırdı. Bu soylu eller arasında kitaplar, adeta zalim, ince ve çok hafif bir Sadist işkence altında, konuşmuştu. Daha sonra bu subayın önde gelen bir Sami dilleri paleografisi ve filolojisi uzmanı olduğu öğrenildi.”¹⁸⁹ 11 Ekim günü bu adam Otto ve Rosoni adlı nakliye şirketine alenen telefon eder, konuşması bitince arşivin sekreterine dönüp bu arşivin kayyuma devredildiğini ve tek bir kitabın bile yerinde olmaması durumunda bunu hayatıyla ödeyeceğini söyler. Cemaatin önderi Ugo Foa, felaketi önlemek için derhal bakanlara koşar. Boşuna. Ayın 14'ünde Alman demiryollarının iki vagonu tramvay rayları üzerinde çıkagelir ve doldurulabilecek ne varsa doldurup götürür: Özenle istiflenmiş ve kraft kâğıtla ayrılmış on binden fazla eser. Almanlar kitapları vagonlara yerleştirir ve sonsuz önlemler alırken, onları raftan indirmekle görevli İtalyan şirketin *facchini*'leri kitapların bir kısmını arka pencerede toplanan insanlara atar. Konvoy uzaklaştıktan sonra ERR memurları “Kalanları bulmak için geri geleceğiz” uyarısın-

189 Giacomo Debenedetti, *16 octobre 1943*, Paris, 2001.

da bulunur. Ama gelmezler. Bundan kırk sekiz saat sonra, tarihçilerin belirttiği gibi adeta ihtiyatlı bir eşgüdüm sonucu, Judenrazzia* vuku bulur.

Özellikle bombalar Frankfurt'a yağmaya başladığında bu kitaplar büyük bir özenle korunacak ve dolayısıyla yarısı kadarı daha sonra Roma'ya dönecekti (ama koruma polislerinden ancak on beşi kurtulacaktı). İbranice literatür yok olmaktan kurtuldu, üstelik Nazilerin iştahını kabartıyordu. Yaklaşık dört yüz bini "Yahudi sorunu" hakkında bir kürsünün oluşturulduğu Poznan Kütüphanesi'nde toplandı. Berlin'de Reich Güvenlik Genel Karargâhı ya da RSHA denen birimin kütüphanesi, Yahudilikle ve Hitler'in kafasını meşgul eden masonluk gibi başka konularla ilgili yaklaşık üç milyon eseri çaldı, biriktirdi ve kaybetti. Özellikle Adolf Eichmann'ın 1938'de Viyana'da el koyduğu Israelitische Kultusgemeinde'nin yirmili yıllarda biriktirdiği, bilinen tüm İbranice *incunabula*'ların üçte biri, hem araştırmacılar hem de kitapseverler için göz kamaştırıcı nitelikteki 625 elyazması 1939'da Berlin yolunu tuttu (bunlardan altısı daha sonra bulundu ve 1950 civarında Viyana Yahudi Cemaati'ne iade edildi, bir yedincisine ise Amerikan gümrüğü bir açık artırmada el koydu: 14. yüzyıldan kalma bir *sefer yetzirah* ya da "yetiştirme kitabı", bkz AP 17/11/2003 telgrafı). 1939'da kütüphanede bulunan 200 ila 300 bin ciltten Almanya'ya gitmemiş olanların hepsi havan tokmağına gitti.

Diğer yanda Rosenberg, 29 Ocak 1940'ta Führer'den savaştan sonra Bavyera'daki Chiemsee'de bir Nazi Üniversitesi kurmak için doğrudan emir almıştı: Die Hohe Schule. Bu yüksek okulun olgunlaşmış seçilmiş bölümleri Yahudilik, Masonluk, Komünizm, Irksal Biyoloji vb olacaktı. Rosenberg 26 Mart 1941'de Frankfurt'ta bu okulun asli bir unsurunu kuracak zamanı buldu: Yahudilik Araştırmaları Enstitüsü, Erforschung der Judenfrage, "ideolojik düşmanımızın taktikleri ve manevi temellerinin eleştirel incelemesini" sağlayacaktı. ERR sayesinde

* 16 Ekim 1943'te binin üzerinde Yahudi'nin evlerinden toplanıp, iki gün sonra Roma Garı'ndan trenle Auschwitz'e gönderildiği operasyon (Ed.n.)

yağmalanan kütüphanelerden biriken eserler 1943'te 550.000 adet idi (ve bu el konulmuş ama henüz varmamış kitapların yalnızca yarısıydı), öyle ki "bundan önce böylesi bir birikim asla mümkün olamamıştı." Özellikle yedi yüz sandık kitap Paris La Bruyère Caddesi'ndeki Alliance Israelite Universelle'den gelmişti, yalnızca küçük bir kısmı geri dönecekti. Paris'teki Rothschild'lerin beş kütüphanesi*, yayıncı Lipschütz'ün kitapları**, Haham okullarının kitapları ve Amsterdam (Rosenthaliana ve Sefarad, toplam 45.000 başlık), Selanik, Kiev, Vilnius ve Riga'dan getirilen başka vakıfların kitap stoklarının yanında yerini aldı.¹⁹⁰

Vichy yağmadan nasiplenmeye çalıştıysa da, Berlin'in yanı sıra olumsuzdu: Avrupa'yı Yahudi egemenliğinden kurtardığı için, yağmayla gelen "tazminat" Almanya'nın hakkıydı. Dahası Yahudiler'in varlıkları daha baştan kötü yolla edinilmiş varlıklardı: "Örneğin Yahudi zenginliğinin kökeninde Alman oluşu, Rothschild ailesi vakasında, Tarih önünde karşı çıkılamaz biçimde kanıtlanmıştı."

Şunu herkes bilmeliydi: "Yahudiler'in kültürel varlıklarına el konulması, onlarca yıllık düşmanımız olan Yahudi'ye karşı uyguladığımız mukabele önlemleri arasında görece hafif sayılmalıdır."¹⁹¹

* Édouard de Rothschild'e ait altı bin cilt, Guy üç bin, Maurice altı bin, Robert on bin; buna ilaveten ailenin Armainvilliers'deki av köşkünde saklanmış üç bin eser. Ayrıca bankadaki yedi yüz altmış adet yüzyıllık arşiv kasası.

** Yaklaşık yirmi bin eser. José Corti'nin tanıklığı: "Alman Ordusu Paris'e girerli sekiz gün olmuştu ki taşıma ekipleri bütün kitapları alıp götürmek için Odéon Meydanı'na hücum etti, sanki bu eski kitabevi Hitler'in savaşının en acil hedefiymiş gibi. Lipschult'un Yahudi olduğu ve Hebraik hazinelere sahip olduğu doğrudur."

190 Nazi subayı Pohl'ün Yahudi sorunuyla ilgili araştırmalar kütüphanesinin "güncel oluşumu" hakkındaki Temmuz 1943 tarihli envanter notu için ("neredeyse tamamen Einsatzstab'ın topladığı ciltlerden oluşuyor") bkz. Jean Cassou, *Le Pillage par les Allemands des œuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs en France*, Paris, 1947. Ayrıca Nicolas Reymes, "Les livres dans la tourmente. Le pillage des bibliothèques appartenant à des Juifs pendant l'Occupation", *Revue d'histoire de la Shoah-Le Monde juif*, n° 168, s. 31, Paris, Ocak-Nisan 2000.

191 Vichy Hükümeti'nin 5 Temmuz delegasyonuna cevaben Utikal tarafından imzalanmış ERR'nin 23 Kasım 1941 tarihli "İlkelerin sunumu", Krş. Jean Cassou, *age*.

ERR hızlı çalışıyordu: Paris'teki umumi ve özel kütüphanelerin raflarını boşaltmaya on beş gün yetti. Léon Blum "güzel kitapları, nadir düşünceleri, kültürlü insanlarla arkadaşlığı sever; çok güzel bir dairede rafine bir hayat sürmektedir"¹⁹²; ama "çok güzel kütüphanesi" birdenbire boşalır. 10 Ocak 1941'de Jean Zay'ın evi ve iki hafta sonra Georges Mandel'in evi, ayrıca Jules Moch, Jules Romains, Marc Bloch, Tristan Bernard, Julien Benda ve Henri Maspero'nun ve daha başkalarının evleri de aynı şekilde. ERR iyi çalışıyordu, sınıflandırmaya elden geldiğince uyuluyordu. Yine Alliance Israélite'in kasalara doldurulan on binlerce kitabı da henüz raflarında dururken metre metre fotoğraflandı.

Johannes Pohl fırsat adamıydı. Bu amaçla Kudüs'te incelemelerde bulunmuş bir uzman olarak Avrupa'yı baştan aşağı dolaşıp Erforschung için en iyi kitapların bulunduğu Yahudi kitaplıklarını bizzat seçti. Ama arkasını döner dönmez memurların kitapları ciltlerin güzelliğine bakarak ayıkladıklarından yakınırdı. Vilnius'ta üç yüz sinagogdan toplanan 100.000 eserin yalnızca 20.000'ini beğenir; geri kalanını kâğıt hamuru yapılmaya yollar. Sonra, Don Gedalya 1513 civarında İbrani ve Ladino yayınevini kurduğundan beri kitapseverlerin ve kitapçıların yuvası olan Selanik'e gider. Osmanlı sultanlarının rızasıyla, şehir neredeyse beş yüz yıldır bir tür gizli Kudüs'tü. Harikulade koleksiyonları alıp götüren yedi büyük yangına rağmen orada yayınevleri ve kitabevleri hâlâ eski Tevrat'larla, Haggadot ve Mahzorim'lerle, elyazması rulolarla ve tezhipli kitaplarla, ayrıca İspanyol-Yahudi romanlarıyla ve matbaanın ilk zamanlarından kalma Complas derlemeleriyle dolup taşıyordu. Herr Doktor Pohl, gayet bilimsel bir biçimde, bir şair, bir polis ve bir Ermenice çevirmenden oluşan ekibe talimatlar vererek işi emanet eder. Ganimet, en kalitelisinden on bin nüsha daha. Adres, Frankfurt.

Rosenberg'in rüyasını Pohl parolaya dönüştürdü: "Judenforschung ohne Juden", Yahudisiz Yahudi araştırmala-

192 Marcel Thiébaud, alıntılan Reymes, *age*.

11. Onların çabaları sayesinde Poznan, Berlin ve Frankfurt'ta İbranice ya da Yahudi âlemine dair belgelerden o güne kadar asla bir araya getirilememiş büyüklükte devasa bir koleksiyon oluşturuldu. Zorla almaya ve sahiplerinin yok edilmesine dayanan, kötü kataloglanmış ve doğru dürüst yerleşmemiş bu insanüstü kütüphane hiçbir işe yaramayacak ve kısa zaman sonra kısmen bombardımanlarda imha edilecek, yeniden yağmalanacaktı. Kılı kırk yaran kurucuları acaba hengi felsefi sırrı, hatta hangi felsefe taşını bulduklarını düşünüyordu? Nasyonal Sosyalizmin kitapsever dürtüsünün bu yönünü kimse araştırmamış gibi görünüyor; belki bir fantazmaya ya da muhtemelen bir yanlış anlamaya dayanıyordu ve Rosenberg'in "ideolojik düşmanımız" ifadesinde açığa çıkıyordu. Diğer yandan, zengin Yahudi kültürüne böylesine sistematik bir dalışın, en sonunda amacının tam karşısına vardığı, herhangi bir "öğrencinin" *a priori* husumetinde bir çatlak oluşturduğu da düşünülemez mi?

OMGUS yani Eisenhower ve adamları Frankfurt'u işgal ettiği Naziler'in çaldığı üç milyon kitap Offenbach'ta, hem Zyklon B'yi icat etmiş, hem de Şansölye Hitler'e işin başındayken destek vermiş olan meşhur kartel IG Farben'in depolarında toplandı. Yüzbaşı Seymour J. Pomrenze ve ekibi iadeleri kaba taslak yürüttü: Kitapların üçte ikisi 1946 yılının sonunda sahiplerine dönmüştü. Geri kalanın, örneğin Rosenberg'in Erforschung'undan çıkma kitapların etrafındaysa, çeşitli Amerikan delegasyonları dönmeye başladı: Kimsenin o kitapları geri istemeyeceği biliniyordu. Jerome Michael adlı bir profesör State Department'a çekincesiz bir dille yazdı: "Avrupa artık bir Yahudi kültür ve maneviyat merkezi değil ve bir daha olma ihtimali de pek yok." JCRF, yani Yahudi Kültürünün Yeniden İnşası İçin Amerikan Vakfı, ılımlı bir direniş gösterdi. Genel sekreteri Hannah Arendt şöyle yazar: "En az altı kitabın sahibi olan biri söz konusu olduğunda, onu bulmak ve kitaplarını kendisine ya da mirasçılarına iade etmek için elimizden geleni yapacağız."¹⁹³ Öyleyse toplamda

193 OMGUS: Office of Military Government of the US [ABD Askeri Hükümet

yüz elli bin yetim kitap, daha 1946'nın başında bu işle görevli birilerini Frankfurt'a göndermiş olan Library of Congress başta olmak üzere, Amerika kütüphanelerinin raflarına gitti.

Ama İsrail kütüphanelerine yönelik –kim bilir hangi aydınlanma için– bu arayış kimin neyine? Paris'ten görüldüğünde gerçek çok daha iğrençti ve Jean Cassou şöyle yazdı: “Yahudi, saldırı ve aşağılama nesnesine verilen addır. Yağmalanmaya, parçalanmaya, pişirilmeye yazgılı olan Yahudi'dir. Bizde avam buna doğranacak ya da söğüşlenecek enayi der. Ama bizde avam devasa bir düşünce sistemi kurup onu bütün milletin kaderi yapmayı asla düşünmedi.” Sonunda Goering'in sanat eseri aspiratörüne dönüşen ERR'nin gösterişli yağmalamalarının yanında, yoksul insanların da sömürecek yeni bir birim Ocak 1942'de devreye sokuldu: Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve Fransa'ya “kaçmış ya da kaçacak bütün Yahudiler'in” tüm mallarına el koyacak olan M-Aktion ya da Action Meubles. Bunu kısa zamanda ailesi için bir utanca dönüşen Kurt von Behr adlı bir baron yönetti. Tokyo Bulvarı'nda antikacıydı, şimdi fantazi üniformalarla dolaşıyordu ve Maxim'de iki yıl boyunca her gece için bir masa rezerve etmişti. Kitapların tasnifinden sorumlu kılınan tutuklu Marcel Lob'un tanıklığına göre, tam bir “savaş soyguncusuydu”; boşaltmış olmakla övündüğü 69.619 apartman dairesinde (38.000'i Paris'te), geride tek bir kâğıt parçası, hatta açılmış bir süt şişesi bile bırakmadığı anlatılır.

El konulan her şey Paris'te Gar Rıhtımı (Quai de la Gare) 43 numaradaki dört katlı bir yapı olan “Austerlitz kampına” götürüldü. Drancy'de tutsak alınmış dört yüz kişi, piyanoları, mücevherleri, çanak çömlekleri, oyuncakları vb tasnif etmekle görevliydi. Orada “her türden tezgâhlar vardı, insan kendini Galeries Lafayette'te sanırdı”¹⁹⁴; zaman zaman bu “Baylar” sevgilileri için

Dairesi]. Robert G. Waite bu olayı anlatır: “Returning Jewish cultural property: the handling of books looted by the Nazis in the American zone of occupation, 1945 to 1952”, *Libraries and Culture*, 37. cilt, n° 3, Austin, Texas, Yaz 2002.

194 Jacqueline Jacob-Delmas'ın tanıklığı, hâlâ yerinde duran bitişikteki soğuk hava depolarının yanlışlıkla konulmuş bir fotoğrafıyla birlikte, “Austerlitz-Lé-

bir nesne seçer ve hediye paketi yaptırır ya da gönderilmesi için adres bırakırdı. Eichmann davasında bir tanığın söylediği gibi, tutsakların kendi mallarını kamyonlardan indirdiği de sık sık olurdu. Alman siyaset adamı Norbert Max'ın, Marc Bloch'un ve Emile Durkheim'in oğlunun koleksiyonları da orada olmalıydı, hatta belki ölümüne doğru kaçarken Dombasle Sokağı'nda yakalanan Walter Benjamin'in "469 kiloluk" koleksiyonlarıyla yan yanaydılar.¹⁹⁵ Kendisi de Austerlitz'de "kütüphaneci" olan oyuncu Robert Manuel, 19. yüzyıl tiyatro broşürlerinden oluşan önemli koleksiyonunun, ayrıca Gustave Cohen'in, Fernand Worms'un (bütün Lemerre kataloğu) ve René Blum'un kitaplarının da önünden geçip yok olduğunu görmüş; bir haftada 15.999 kitap tasnif ettiği bile olmuş; bunların en güzelleri Richelieu Caddesi 104 numara büyük bir garajda toplanmış, Verdier-Dufour Yayınevi'nin yaptığı bir ayıklamadan sonra kalanlar hamur makinesine gitmiş. Tutsaklar sistematik sabotaj eylemleri de yapardı. Bir kadın, bir daha iyi ses çıkartmasın diye piyanosunun ses tahtasına çekiçle vurduğunu anlatır; Robert Manuel tüm eserleri içeren edisyonlardan bir cilt çıkarır, her güzel eserden bir sayfa koparırmış. Marcel Lob ise, Kra (yayıncının adı) Koleksiyonu'nun büyük kâğıtları ya da Profesör Ascoli'nin notları ve fişleri gibi, kitapseverlik açısından ya da bilimsel nedenle kendisine enteresan gelen her şeyi ayırır ve saklarmış ama "bu orijinal girişime" son veren yangında her şeyin yok olduğunu, "yangından önce evlerinin önce Naziler, sonra da mahalleliler tarafından yağmalandığını"¹⁹⁶ da tanıklığına ekler.

Action Meubles'ün topladığı çoğu zaman kullanılamaz durumdaki zavallı mallardan 26.984 vagon 674 konvoy halinde Almanya'nın doğusunda işgal edilen bölgelere gönderildi. Buna karşı kültürel miras, Führer'in emri doğrultusunda,

vitan-Bassano. Trois camps annexes de Drancy. Trois camps oubliés", *Le Monde juif*, n° 146, s. 34, Paris, 1 Mart 1993.

195 Jennifer Allen, W. Benjamin'in *Je déballe ma bibliothèque*'ine yazdığı önsözde.

196 Robert Manuel ile Marcel Lob'in Kitap Alt Komisyonu delegesi Mme J. Delsaux'ya yazdığı yayımlanmamış mektup, Archives nationales, carton AJ/38/5937.

daima ERR’de muhafaza edildi. 12 Şubat 1943’te Belçika’da, Anvers’teki tasnif merkezinden gelen yirmi beş kasa kitap Brüksel’deki Livorno Caddesi’ndeki özel depoya gitti. Von Behr’in son raporuna göre, Paris’teki Yahudi kütüphanelerinden toplanmış dört yüz kırk iki kasa 8 Ağustos 1944’e Reich’a gönderildi. Ama dünyanın bütün trenleri olsa yetmezdi, yüz binlerce kitap peronda kaldı. Savaş biter bitmez geçici Fransız hükümeti çalınmış kitapların akıbetiyle ilgili bir düzenleme yapmayı öncelik kabul etti. Kasım 1944’te “Sanatsal Geri Kazanım Komisyonu: Kitap Alt Komisyonu” kuruldu; 11 Nisan 1945 genelgesiyle iade koşulları belirlendi: Malı yağmalanmış insanlara tespit edilebilen kitaplarının iadesi ve özellikle “profesyonel” tipte eserler olmak üzere geri kalanların işgal sırasında zarar görmüş kütüphanelere tahsisi. Ülkeyi bir an önce yeniden donatmanın iyi bir işletmeci duygusuna dayandığı düşünülebilir ama alınan önlemler hem aceleci hem de oldukça sinikti. Kütüphane sahiplerinin büyük çoğunluğunun ex-librisi’nin olmadığı ve geri dönmeyecekleri gayet iyi biliniyordu. Örneğin, Almanlar’ın topladığı ve “sahipleri muhtemelen bulunamayacak” bir milyon kadar kitabı tespit etmiş bulunan Strasbourg’daki yağmalanmış mallar servisi, acul olduğu kadar kusurlu bir dille “bu kitapların tahsisi ya da satışı için pratik kurallar nedir?” diye soruyordu. Rastlantının gözü kör: Ulusal Arşiv’de bulunan aynı dosya kutusunda, Paris’teki Écouffes Caddesi’nde, Gestapo’nun alıp götürdüğü kiracıların yatak odasındaki mobilyalarını alıp götüren bir kapıcı kadına –ondan başka yüzlercesi vardı– dair tanıklık yer alır. Komşularından biri “bu ne telaş?” diye sorduğunda kadın şu cevabı verir: “Onların kaderi belli oldu” (bir memur bu konuda aldığı bir mektubun üzerine mavi kalemle “acaba ihbar eden o muydu, araştırılmalı” notunu düşmüş).

Eylül 1945’te komisyon üyelerinden biri şöyle diyordu: “Eksiksiz koleksiyonlar çok az. Almanlar önce Gar’da bir tasnif yaptı, sonra Richelieu Caddesi’nde. Dahası, bu kitaplar-

dan bazılarını kitapçılar satın aldı. Kitapların kalitesi konusunda kendimizi yanıltmayalım. Değerli olanlarının çoğunun Almanya'ya gittiği kesin. Bizim yaptığımız şeyin değeri, daha çok ahlaksal.” Bu arada SCL yağmalanmış koleksiyonları aramaya Frankfurt'a gitti; depo şebekelerinin karmaşıklığı, bombardımanlar ve Sovyetler'in engellemeleri dolayısıyla, bulabildiği bir milyondan ibaretti. Bu bir milyon kitabın 700 bininin sahibi yoktu.¹⁹⁷ Enstitü üyesi ve komisyon başkanı Camille Bloch'un Richelieu'deki garajda bulduğu, tasnifi imkânsız 300.000 nüshayı de buna ekleyin: Mallarının bir arada tutulup korunacağını sanan, “yağmaya maruz kalmış insanlar, adlarını ilk cildin üzerine yazıp diğerlerine yazmamıştı”; zaten bunu yapacak personel de yoktu.

Bu işlemler sırasında Fransız yönetiminin ayağını daima saçmalığa dolamaya hazır ahlaksal buyruğu uygulamadan edemediğini de tesadüfen görüyoruz: “Ahlakdışı ya da pornografik nitelikler arz eden eserler Entraide'e [o zamanın ilk yardım kuruluşu] verilecek, satışından elde edilecek gelir ise, kitapların hamur yapılacağı kendilerine belirtilmek suretiyle, sahiplerine verilecek.” Aslında, kütüphanelerin ya da daha doğrusu bir avuç kitabın sahiplerine geri verilmesi sırasındaki sayısız tutanakta burjuva normlarından sapan hiçbir kitap kesinlikle bulunmayacaktı. Bu durumda ödül dağıtımına ya da piyangoya benzer bir hayaletler dansı başladı: Vladimir Jankélévitch kırk beş felsefe kitabı ve müzik üzerine birkaç Rusça kitapla geri döndü; Jules Romains kişisel arşivini geri aldığından dolayı elbette çok mutluydu ama kitapların sayısından pek değil: toplamda on sekiz; Turgenyev'in kitaplığında 390.100 Frank değerinde 2.682 cilt vardır, İsrail Konsistuarı'nda* yalnızca birkaç yüz. Elbette kurumlardan ne geldiğini tespit etmek, naçiz şahısların mallarına göre çok daha kolaydı. Örneğin Bay Lazare'in

197 Krş. Reymes, *age*.

* Kardinaller kurulu (Ed.n.).

geri alabildikleri, toplamı 200 Frank değerindeki iki ciltlik bir Kitab-ı Mukaddes ve altı dua kitabından ibaretti; Bay Bloch ise Kipling'in dört romanı, Milton'ın *Paradise Lost*'u ve Shakespeare'in "çok yıpranmış kırmızı deri ciltli" 1908 Cassell edisyonunun 1., 2. ve 3. ciltlerini geri almakla yetinmek zorundaydı.

Terk edilmiş Austerlitz kampında Seine kıyısındaki antrepoda, ölüme gönderilmiş ya da her şeyini bırakıp kaçmış insanlardan en adi şekilde çalınmış, geleceği olmayan adsız eşyalar rutubet içinde durur. Depoya gizemli bir kurşun düşer. Belki 23 Ağustos 1944 bombardımanı yüzünden yangın çıkar ve peluş ayılardan, *cosy-corner*'lardan ve Delly'nin romanlarından geriye hiçbir şey kalmaz. Ne de içinde durdukları, sahiplerinden birinin bir anlık bir kararla yeniden yaptırdığı binadan. Bugün Gar Rıhtımı (Quai de la Gare) bile Panhard-et-Levassor olarak yeniden adlandırılmış durumda, zira Paris'te otomobil daima demiryolunun hakkından gelir. Dolayısıyla şimdi "zaten bir silme operasyonu olan şeyden geriye"¹⁹⁸ daha da az iz kalmıştır. Devlet bellek ödevini yalnızca kamuoyu ona hatırlattığı zaman yaptığı için, yeni Fransız Milli Kütüphanesi için tam da bu bölgenin seçilmesi kafa karıştırıcı bir ciddiyetsizlik. Batıl inançlılar bu yer seçiminin ona mutluluk getirmeyeceğini söyleyecekti.*

Adolf Hitler'in hazineleri için seçtiği karlı sığınağa –Avusturya'da Alt Aussee sırtlarında eski bir tuz madeni– ulaşabilmek için, kamyonların kaydığı yokuşlu patikalardan öküz kullanarak geçerek, on üç aylık muazzam bir çaba gerekti. Onu sıkıntıya sokan Viyana'dan intikam almak için kendine Büyük Kütüphane ile birlikte müze kurmayı düşündüğü, doğduğu

198 Yandaki "buzdolaplarının" olduğu yerde atölyesi olan ressam Marie Guastalla'nın sözleriyle.

* Paris'in gevelemesi Winfried G. Sebald'ı oldukça derin bir sıkıntıya soktu, öyle ki tam da *Austerlitz* başlıklı son kitabında antreponun arazisini Milli Kütüphane'nin altına kaydırmaya karar verdi.

şehir Linz'ten uzak değildir burası. Amerikalılar geldiğinde her şeyi havaya uçurmakla görevli personel kampı terk ettiği için, Amerikalılar galerilerde 6.755 adet usta elinden çıkma tablo, Führer'in kişisel kitaplarından 119 kasa dolusu (yani sahip olduğu düşünülen 16.000 kitabın 3 ya da 4 bini ki, 1.200 tanesi daima ön saflarda yerini alan Library of Congress'te nadir kitaplar bölümündedir¹⁹⁹) ve Rosenberg'in biriktirdiği, Linz projesi için düşünülmüş 237 kasa dolusu kitap buldu. Aktarmakta fayda gördüğüm iki tespit var. Birincisi, bu koleksiyonların ekseriyeti Rothschild'indi ve bu elbette yerlerine iade edilmelerini kolaylaştırdı. Burada ilginç bir fantazmanın tercümesi var gibidir. Zira, nasıl ki sonradan görmenin burjuva hayatı özentisi hiç bitmeyecekse, Yahudi düşmanı da kendi etrafını Yahudiler'in eşyalarıyla doldurmayacak mıydı? İkincisiyse, Hitler'in hayatının son yılında okuduğu tüm raporlar, notlar ve mesajlar, körlük sınırında olduğu için özel bir daktiloda 25 milimetrelik harflerle yazılmıştı. Yani bütün o kitaplar Avrupa'yı kör bir bokböceğinin inadıyla tamamen amaçsız dolaşmıştı.

Ekim 1946'da, tamı tamına Alfred Rosenberg'in asıldığı anda, kurtulan üç milyon kitap Frankfurt banliyösünde sahiplerine iade edilmek üzere tasnif edilmek için toplanmıştı. Adam Litvanya'daki Riga şehrindeydi. Zaten şüphe uyandıran ismine Reich'in koridorlarında duyulan büyük büyük annesinin Yahudi olduğu söylentileri eklendi. Belki de bu, bu Nazizm kuramcısını yazılarında ve Führer'le yaptığı konuşmalar da anti-semitizmin demini koyultmaya sevk eden şeydi; Führer'in de zevkten dört köşe olduğunu tahmin edebiliriz. Birkaç yıl sonra birtakım kütüphaneciler bu son derece intizamlı adamın sabit fikirleri sayesinde sayısız kitabın kıyametin kenarından dönerek kurtulduğunu iç çekerek söyleyecekti.

199 Krş. Timothy W. Ryback, "Hitler's forgotten library", *The Atlantic Monthly*, Boston, 2003. Çevrimiçi: <http://www.theatlantic.com/issues/2003/05/ryback.htm>

SSCB'de

Prusya'nın Milli Kütüphanesi, bombardımanlar altında kitaplarının büyük kısmıyla birlikte dumanı tüten bir cesede dönüşmeden önce, koleksiyonların üçte ikisini otuz iki depoya dağıtmayı başarmıştı. Kızıl Ordu'nun Berlin'de pastadan aldığı paya bu depoların on dördü dahildi; toplamda en fazla 800.000 eser (Polonya'da da bir o kadar vardı, Amerika'daysa bunun iki katı) uzun aylar boyunca havanın kaprislerine ve başka tehlikelere açık, öylece kaldı. Nitekim, Alman raflarının kaymağını almak için kurulan "kitap mangaları", öncelikli olarak Hitlercilerin "ideolojik olarak tehlikeli" dedikleri kitapları, sonra da Nazizmle uzaktan ya da yakından ilgili ne varsa onu arıyordu. Çok sayıda başka Alman kurumu da Sovyet egemenliğine geçmişti. Örneğin Martin-Luther Kütüphanesi'ndeki 80.000 eski kitap "ilgiye değmez" ilan edilirken, Nietzsche Arşivi vitrine konulmak için çılgınca boşaltıldı. Ama "işçi sınıfının yeminli düşmanının" zararsız hobisi olarak görüldüğünden olsa gerek, Antik Yunan'la ilgili çalışmaları hariç. Bu mangaların başındaki Üsteğmen Bayan Margarita Rudomino temelde kötü bir tip olmasa gerekti. Yazarın bir mektubuyla birlikte *M. Pickwick'in Maceraları*'nın orijinal baskısını eline aldığı anda kendinden geçmişti.²⁰⁰ Daha sonra, önceleri kitleler için kültür damıtmaya, bugünse Almanya'dan taşınmış çoğunun menşei Fransız on bir ila on iki milyon kitabı yerlerine iade etmeye vakfedilmiş olan Moskova'daki yabancı eserler kütüphanesine adını verdiler. Ama ne yazık ki bu rakamın ancak üçte birinin tespiti yapıp yeri belirlenebildi, üstelik bunun için korkunç bir inat ve zekâyâ sahip araştırmacılar gerekti. Örneğin, devamlı sıkıntıya soktuğu çok sayıda sorumlunun bıkkınlıkla "arşiv ajanı" adını taktıkları Patricia Grimsted. İki ya da üç kuşak boyunca konuyla ilgili hiçbir bilgi edinilemedi. Hatta

200 Krş. Francine-Dominique Liechtenhan, *Le Grand Pillage: du butin des nazis aux trophées des Soviétiques*, Rennes, 1998.

bugün bile, kitapların iadesi konusunda yapılacak Fransız-Rus müzakereleri hakkında ya da sadece rakamlar ve her iki taraftaki girişimlerin bilançosu hakkında bilgi istediğinizde, Quai d'Orsay'den* tek alabildiğiniz, gayet nazik bir şekilde ifade edilen "bilgimiz yok" cevabı. Anlaşılan o ki henüz resmî bir talep bildirilmemiş. Herhalde İkinci Daire'nin, Ulusal Güvenlik'in ya da mason localarının arşivlerini geri almak daha acil bir gerekliliktir.

Moskova ise Paris'ten çıkıp Polonya üzerinden kendisine tas-tamam halde gelen Turgenyev'in kütüphanesini, Simon-Petlura Kütüphanesi'nde de yaptığı gibi, Sakhaline Adası'na varıncaya kadar dağıttı. Son on yıldır, Rusya, Paris'te Valence Caddesi'nde bulunan kuruma sahibi olduğu kitaplardan birazını iade etmeyi artık reddetmiyor. Uzun takiplerin sonunda yüz on sekiz kitap raflarına geri döndü. Meseleyi canla başla takip edenler için bu hem Nazizme hem de Stalinizme karşı küçük bir zafer. Ama koleksiyonların asıl büyük kısmı bir daha geri gelmeyecek: "Bozulmuş kısım" denen on binlerce kitap, kişisel tanıklıklarını ifşa etmeye başlayan subaylardan öğrendiğimiz üzere, 1955'te emir üzerine yakılmış ki, Petlura Kütüphanesi'nin de aynı akıbete uğradığını söyleyebiliriz. Mevsim itiraf mevsimi. Rusya Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Müdürü, "edebi ganimete" dahil milyonlarca kitabın şu an Moskova yakınındaki metruk Uzkoe Kilisesi'nde güvercin pislikleri altında çürüdüğünü kabul etti. Patricia Grimsted buna Léon-Blum, Emmanuel-Berl ve daha başka kitaplıkların güpegündüz Minsk'teki başkanlık kütüphanesinde durduğunu ekliyor.

Stalin'in başarılarının çapı hayalgücünü fersah fersah aşıyor ve tanıklıklar daha yeni başladı. Gulaglar, tasfiyeler, davalar, kurşuna dizmeler ve kitlesel tehciirlere, insanların okuduğu ve dolayısıyla kimliklerini ve potansiyel sapkınlıklarını ifşa eden kitaplar üzerinden yapılan sistematik bir fişlemenin eşlik ettiği pekâlâ tahmin ediliyordu. Yalnızca bunun nerelere vardığı daha önce bilinmiyordu.

* Fransız Dışişleri Bakanlığı (Ed.n.)

Altınordu'dan gelme Tatarlar 13. yüzyılda Kırım Hanlığı'nı kurmuştu. 1783'te Rusya tarafından ilhak edilen bu devlet, savaş sırasında düşmana sempati duyduğundan kuşkulanan sakinlerinin 1945'te tehcir edilmesine varıncaya kadar bitmek bilmez kovuşturmalara sahne oldu. Stalin Tatarlar'ın kendi dillerini kullanmalarını mutlak suretle yasaklayarak, Özbekistan'a gönderilmelerini emretti. Bu sırada ülkedeki tüm anıtlar, belgeler, kütüphane ve arşivler sistematik biçimde imha edildi. Bu belleksiz mekâna dönmelerine ancak 1990'dan sonra izin verildi.

Estonya 1220'den beri muhtelif yabancı başkentler tarafından yönetilmiş olsa da, sakinleri dillerini ve kültürlerini korumayı başarmıştı. 19. yüzyılda ortaya bir Estonya edebiyatı çıktı. SSCB'nin düzenlediği kitlesel tehcirler nüfusun yarısından çoğunun yerine başka zoraki göçmenleri getirdi. 1940'ta var olan yedi yüz atmış dokuz halk kütüphanesindeki kitaplardan, toplumsal ajitasyon ya da provokasyona neden olabilecek olanlar, insanın insan tarafından sömürülmesini haklı gösterme eğilimi olanlar, nefret ve şovenizmi, din savaşını teşvik edebilecek olanlar yasadışı ilan edildi. Bunun sonucunda 2,6 milyon eser yakıldı ve eski edebiyat raflardan tamamen silindi.

Litvanya'nın Milli Kütüphanesi 1919'da kuruldu. 1941'de 200.000 cilde sahipti. Alman Ordusu bunların 19.175'ini yok etti. SSCB ülkeyi yeniden işgal etti ve "kütüphaneleri ideolojik olarak tehlikeli yayınlardan kurtaralım" operasyonuyla büyük tahribat yaptı. Yalnızca 1950 yılında otuz ton kitap Petrasiaunia kâğıt hamuru fabrikasına gönderildi. Sıradan zamanlarda kitaplar doğrudan kurumun kazan dairesine giderek kullanıcılara faydalı olurdu. Ancak koparıp parçalayarak kullanabilecekleri katalog pek zayıftı: Yakılmayan ne varsa –on binlerce başlık– güvenlik deposu denen yerlere yığıldı. Şunu da belirtelim ki, savaş yılları boyunca Sovyet cumhuriyetlerinde kişi başına düşen kaçak yayın oranının en yüksek olduğu yer Litvanya'ydı.

Deniyor ki Stalin SSCB'nin Avrupa'daki topraklarındaki bütün İsraili nüfusu Sibiryâ'nın ucuna gönderecekti ama ölümü buna engel oldu. 1936'dan itibaren devlet antisemitizmi o kadar güçlüydü ki, Rus Yahudileri ancak kendilerinden bir tür global antifaşizm brövesi edinmek için yararlanıldığı savaş yıllarında görece rahat buldu. Ama kovuşturmalar ve hatta Yahudilik fikrinin kökünü kazıma girişimi 1943'ten itibaren şiddetlenmiş olarak yeniden başladı: SSCB'de çok fazla Yahudi vardı ama Yahudi sorunu diye bir şey olamazdı. Buna çare olarak kültürlerine en küçük bir gönderme bulunan kitaplar ortadan kaldırıldı, Lenin'in söylevlerindeki lehlerine ifadeler temizlendi, hatta iç içe geçmiş iki üçgen gösteren bir geometri kitabı bariz bir Siyonist propaganda olduğu gerekçesiyle yasaklandı. Yirmili yıllarda İbranice konuşmak yasaklanmıştı, daha sonra Yiddiş de yasaklandı. Daha sonra İsraili yazarlar, gazeteciler ve sanatçılar kitlesel olarak tutuklandı. Ürettikleri her şey kütüphanelerden çıkarıldı, bu sırada "vatansızlara" ve "kozmopolitlere" karşı yayınlar sel oldu, sürgünlerine zemin hazırladı. Ama gerilim 5 Mart 1953 günü birdenbire düştü. Kılavuz'un cesedinden postalları nihayet çıkarılırken, Kruşçev ve KGB'li Andropov gibi rejimin önemli kişileri kendilerini tehlikeye atan belgeleri aceleyle yaktı. "Artık kullanılması söz konusu olmayan zarar görmüş"²⁰¹ kitaplardan geriye pratikte hiçbir şey kalmayacaktı.

1988'de SSCB Bilimler Akademisi'nde "kütüphaneler âleminde yüzyılın en büyük felaketi" yaşandı (ödülleri hangi jürinin dağıttığı bilinmiyor).

14 Şubat, günlerden pazar, akşam saat sekiz. Üçüncü katta süreli yayınlar salonunda yangın çıktı. Yangın ertesi akşam söndürüldüğünde yüz bin eser kül olmuş, üç milyon altı yüz bin eser su, aşırı sıcak ve duman nedeniyle geri dönüşsüz biçimde tahrip olmuştu. Kütüphaneciler Baer Kitaplığı'nın (yabancı dilde bilim-

201 Bu bulanık ve iyi bilinmeyen dönemin daha net bir tablosu ilk kez 1996'da yapılabildi: Areen Blium, "The Jewish question and censorship in the USSR", *The Holocaust and the Book*, Amherst, 2001.

sel eserlerden oluşan bir koleksiyon) büyük kısmının yok olduğunu hemen öğrendi; sağlam kalanlar özellikle 17. yüzyıla kadar giden eserlerden oluşuyordu. Bunun kitapları çok seven Ruslar üzerindeki etkisi büyük oldu. Ama felaket devletin mükemmel olduğu yalanına inanmakta ısrar edenleri daha da çok dumura uğrattı.

Bu konuda yayımlanan ilk makale üç gün sonra *Sovietskaia Rossiia*'nın 4. sayfasındaki bir parçaydı. Makale üniversite binalarının ve hükümet kurumlarının yoğun olduğu, memurların savsaklamasına kolay av olan Vassilevski Adası'ndaki yangınların anormal çokluğuna dikkat çekiyordu. Kütüphanenin müdürü Vladimir Filov ertesi günü yazdığı tunç gibi sağlam resmî makalede, en âlâsından Sovyetik bir tarzda yanıt verdi: Yanan birkaç avuç dergi ve belki otuzlu yıllardan birkaç kitaptan ibaretti. Zaman değişiyordu, devlet dilinin kuru ahşabında çatlaklar belirmeye başlamıştı. Birkaç saat sonra bu adamın birdenbire sağlık nedeniyle hastaneye kaldırıldığı, emrindeki memurlarınsa çok yakındaki milli kütüphanenin yardım ve tavsiyesini dinlemeye değer bulmadığı, ama suya boğulmuş kitaplarla birlikte molozları da buldozerle tahliye ettirdiği öğrenildi. Olay mahalline koşan kalabalık, kurtarılacak eser olmadığını temin etmek için yırtınan görevlilere rağmen buldozeri engellemeye çalıştı. Buldozer operatörü makinesinin kontak anahtarını çıkarttı ve Çernobil'i ezen Potemkin misali kalabalığın safına geçti.

Radyodan, daha sonra eski-Leningrad olacak şehrin tüm sakinlerini evlerinde çamaşır ipinde kitap kurutmaya çağıran bir ilan yayınlandı; böylece 800.000 kitap (bir başka anlatıya göre yalnızca 600.000) koleksiyonlara geri döndü. Bu sırada Bilimler Akademisi'nin eski başkan yardımcılarında biri, emsali görülmemiş bir girişimle, daha iki yıl önce Los Angeles felaketini yaşamış Amerikalı kütüphanecilerden yardım istedi. Yine de dokuz gün sonra hepi topu üç uzman getirtebilmek için, Marksizm-Leninizm'i altına dönüştürmüş Occidental Petroleum'un kodamanı Armand Hammer'in müdahalesi gerekti.

Bu arada iki yüz elli bin kitap da civardaki balık endüstrisi fabrikalarının buzhanelerine gönderildi.

Çin’de

20. yüzyılda kitabın tarihi faslında kıvranırların ve felaketlerin rekorunu elinde tutan yine Çin’dir. Bu üstünlük de uzun vadeli bir etkiyle birleşmiştir.

Japon saldırıları sırasındaki bombardımanlar, yangınlar, yağmalar ve müsadereler kuzeydoğu bölgesini ciddi şekilde harap etti: Umumi, özel ve üniversitelere ait kütüphanelerin dörtte üçü muharebe bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Bölgedeki kitapların yarısından çoğu ya yok oldu ya da alınıp götürüldü. Örneğin, The Commercial Press’in Şangay’da kurduğu Dongfang Tushuguan’daki dört yüz bin cilt, aralarında Tianyige’den kurtulanların da bulunduğu Song ve Yuan dönemine ait nadir kitapların bir arada bulunduğu Hanfenlou ile birlikte yangına kurban gitti. Ayrıca Nankin’in yağmalanması sırasında Jiangsu Sinoloji Kütüphanesi’ndeki paha biçilemez elyazmalarını –binayı yerle bir etmeden önce– alıp götürmek askerlerin birkaç gününü aldı. 1925’ten 1936’ya kadar Çin’in halk kütüphanelerinin sayısı 502’den 4.041’e çıkmıştı, ardından gelen üç yıllık savaşta bunların 2.500 tanesini tek harekette ortadan kaldırdı. Bombardımanlar özel koleksiyonları da aynı etkililikle vurdu.

Ancak havan topları ve yağmalar tek sorumlu değildi: Kişisel kütüphanelerin pek çoğu kimi zaman bizzat sahipleri tarafından yakıldı, çünkü İngilizce ya da “Japon karşıtı” –bu ikisi aynı anlama geliyordu– bir kitaba sahip olmak ölümle cezalandırılan bir suçtu. Shakespeare de Kitab-ı Mukaddes de, düşmanın dilinde yazılmış değil miydi? Üstelik işgal edilmiş bölgelerdeki Japon polisinin korkunç fanatikler olduğu biliniyordu: “Olmadığını bile bile, karanlık bir odada siyah bir kedi arıyorlardı.”²⁰² Bu

202 Jiang Fucong, “Habent sua fata libelli”, *Philobiblon*, I. cilt , no 2, Şangay, Eylül 1946.

güdüklük pek çok kitap sahibini de, *huanhun zhi*'ye yani "hayata dönmüş kâğıda" dönüşebilmeleri için kitaplarını satmaya yönlendirdi. Zaten kitapçılar da çoktandır yalnızca kiloyla satıyordu. Bu geri-dönüşüm "tonlarca iyi baskılı cildi, klasikleri, ansiklopedileri, şiir eserlerini vb" yuttu. "Bu 'reenkarnasyon'un sonucu, Mançu Hanedanı'nın sonu ile Cumhuriyet'in ilk yılları dönemine ait, kısa zaman öncesine kadar çok yaygın olan eserlerin nadir kitaplar haline gelmesi oldu. [...] Acaba Konfüçyüs'ün *Analectes*'i hangi kitapta yeniden doğdu, bunu bilmek iyi olurdu."²⁰³ Japonlar orduları dağılıp kaçarken, Çin'in büyük kitap koleksiyonlarından geri kalanları başka yere nakletmeyi geç akıl etti, artık bunun için vasıtaları yoktu. Yine de Yasak Şehir'e ilişkin iki bin kasa elyazmasını ve Nankin'deki Milli Kütüphane'nin²⁰⁴ yüz yedi değerli kitabını götürmeyi başardılar. Nankin'deki başvuru kitapları ve yabancı dildeki kitaplar tam da bunu önlemek için 1937'de hükümetle birlikte bütün Çin'i kat ederek Sihuan'daki Çonking'e kadar götürülüp üç yıl sonra geri getirilmişti. Kütüphanenin ilk müdürü Jiang Fucong, daha sonra Guomindang'ın çöküşü sırasında Tayvan'a giderken beraberinde koleksiyonların ele gelir bir kısmını da götürmüştü. Bu adam kültürel evrenselliğin katıksız simgesiydi, Çin'de çok nadir bulunan bir vakaydı: Bilginin Çince *shu xiang* -kitapların kokusu- kelimeleriyle ifade edilebileceğini hatırlatır ve bu fikirle 14. yüzyılda araklayacak kitap bulmak için Paris kütüphanelerini karıştırırken Richard Aungerville'in ettiği "baharatçı dükkânından daha rayihalı" lafını alakalandırır. Jiang sözlerini Latince ya da Fransızca alıntılarla süslemekle övünürdü. Taibei'ye sığınıp müze yöneticiliği yapması anlaşılır: Yeni Çin'de ömrü pek uzun olmazdı.

ABD'den gelen önemli sayıda kitap bağışına rağmen²⁰⁵, kırklı yılların ortasında kıtada hepi topu dokuz yüz kırk umumi ve

203 Jiang Fucong, *age*. Şunu da okuyunuz: Roger Pélissier, *Les Bibliothèques en Chine pendant la première moitié du xx. siècle*, Paris, 1971.

204 Peiping (Pekin) Milli Kütüphanesi hâlâ işlerken Eylül 1936'da açıldı, 500.000 Çince ve 117.000 yabancı dillerde kitap sunuyordu.

205 Kayıpların sayısı için de, krş. Zhou Yuan, "From the people of the United Sta-

üniversite kütüphanesi kalmıştı; 1949'daki milliyetçi hortumlarla birlikte kitap sayısı daha da azaldı.²⁰⁶ Ama çatışmaların bitmesinden otuz yıl sonra durum daha da kötüledi, içler acısı oldu. Zira aradan geçen zamanda maceracılığı ve yıkımlarıyla bir Mao destanı yazılmıştı.

Çin, işe 1949'da Tibet'i "kurtararak" gayet klasik bir şekilde başladı. 1959'daki Lhasa başkaldırısı 87.000 Tibetli'nin öldürülmesiyle hunharca bastırıldı. Ardından bir dehakırımı [*génocide*] harekâtı geldi: Çoğu bir kütüphane barındıran yaklaşık 6.000 manastır yerle bir edildi. Başka sömürgelerinde de (Sincan ve İç-Moğolistan) yaptığı gibi, Pekin kısa süre önce daha az patırtı koparan bir ıslah reçetesi uygulayarak, bölgeye her yerliye karşılık on Çinli (Han) yerleştirmişti. Bu nedenle Tibet dilinde *gSung-'bum* denen kitap koleksiyonlarını daha ziyade Hindistan'da aramak gerekir.

Liu Shaoqi'den dolayı yoldan kurtulmak için Ağustos 1966'da gençliği sokağa döktüğünde, zalim Mao Zedung kısaca "büyük bir kaostan büyük bir düzen çıkarmak" diyordu. Başlangıçta liseliler ve öğrenciler profesörlerini ve üniversite otoritelerini yuhaladı. İş orada kalabilirdi ama Mao 18 Ağustos'ta kızıl muhafızların pazubandını koluna taktı ve ayın 23'ünde *Halkın Gazetesi*'ndeki haber "eski fikirlerin ve sömürücülerin kültürel alışkanlıklarının tozunu süpürmesini" kutladı. Anarşiye yeşil ışık yanmıştı: İki ay sonra Pekin'deki 6.843 tarihî sit alanından 4.922'si zarar görecekti ve 33.695 ev, başta kitaplar ve eski resimler olmak üzere, içinde burjuva tavır barındıran her ne varsa bulunmak üzere, baskına uğrayacaktı. Daha sonra aynı şey eyaletlerde yapıldı. "Siyah" denen sınıfa –zengin köylüler ya da karşı-devrimciler– suçlarını ödettikten sonra, "gri bölgedekilerin" –entelektüeller– hesabı görülecekti: 140.000 Pekinli buna maruz

tes of America: the books for China programs during World War II", *Libraries and Culture*, 32. cilt 32, n° 2, Austin, Bahar 1997.

206 Bkz. John Barclay, *The Seventy-year Ebb and Flow of Chinese Library and Information Services. May 4, 1919 to the Late 1980s*, Netuchen, 1995.

kaldı, 7.682'si öldü. Kızıl muhafızlar devlet parasıyla gezdikleri için Mao Zedung'un düşüncesini –“yüce buyruk”– sıkı sıkıya uygulamak için bütün Çin'i kat edebilecekti; böylece bir yandan da Mao Tiananmen'deki balkonundan üç ay içinde on üç milyon muhafızı teftiş edebildi. Aslında bir siyasi rakibi devredışı bırakmak istiyordu, tetiklediği ulusal kargaşayı düzeltmek için ordu gerekecekti. Bunun ardından, siyasal cadılar ayını yıllarca uzadıktan sonra, Çin kültürü sanılandan çok daha uzun bir süre boyunca kanlı biçimde bastırıldı.

Mao, 1919'da Pekin'de kütüphaneciydi. Hagiografaları Marksizmi keşfedişinin buna bağlı olduğunu övünçle söyler. Muhtemelen hâlâ bilinmeyen bir hüsrana ya da bir aşağılanma sonucu kitaplardan ve edebiyatçılardan nefret etmesi de belki buna bağlıdır. 1950'den itibaren gerici ve halk düşmanı olarak mahkûm edilen kitaplar yakıldı; *New York Times* “bir zayıflık işareti” diyerek asilce tepki gösterdi. Ama bu imhalar henüz pısırik imhalar mı ya da pek ifşa edilmemişlerdi. 1963'ten sonra Mao, aktris olduğunu hesaba katarak kültürü emanet ettiği karısı Jiang Qing'in güçlü desteğini arkasına aldı: Bilimsel süreli yayınlar ve başka üniversite yayınları ardı ardına kapatıldı. Sloganı şuydu: “Bilgin sömürücülerdense cahil işçiler yeğdir.” Kütüphanecilerle yaptığı bir toplantıda şunu söyledi: “Çin'de Rönesans ile Kültür Devrimi arasında kalan dönemin kültürü yok kabul edilebilir.” Tedirginlik veren yandaşı Zhang Chunqiao Şangay Kütüphanesi'nde şunu ilan etti: “Buradaki milyonlarca kitaptan yalnızca iki raf muhafaza edilecek.” Dörtler'in tarifi imkânsız bir başka üyesi Yao Wenyan: “Bilgi edinen burjuvalaşır!” Böylece kitap koleksiyonu olanlar, kafalarına geçirdikleri eşek kulaklarıyla sokaklarda dolaşacak, hatalarını itiraf edene kadar dövülecek ve bu durumdan çok hoşnut olan çiftçilerin yanına en pislik angaryaları yapmak için gönderilecek, sabah yemeğini yemek için her sabah bağırarak suçluluğunu ikrar edecekti. Bu aşamada insan ancak kendi kendini inkâr edebilir; on yıllık eziyetin ardından Ba Jin, kafasının nasıl altüst olduğunu

yazdı ve bir Ba Jin için nice başkaları dişlerini gevşetmeden delirdi.*

Koruyup kollayacak çocuğu olmayana ne mutlu, deniyordu: En azından intihar edebilir.

“Bilgi birikimine bu kadar düşman bir rejimin kütüphanelere dokunmamasını umut edemeyiz.”²⁰⁷ İktidara yakın entelektüellerin bile kitlelerin yani Parti’nin hizmetindeki kutsal kelimelerin kazancısı mertebesine indirgendiği yerde, kütüphane de alet-makine seviyesine düşmekten kurtulamaz. Zhang Chunqiao’nun düşüncesini özetlemek gerekirse: Marksist olanlar hariç, 1949’dan önceki tüm Çince kitaplar feodaldı; ‘49’dan ‘66’ya kadar büyük kısmı revizyonistti; ülke dışında basılan her şey ya kapitalist ya da revizyonistti. Dolayısıyla halka açık ya da akademik okuma kurumlarından, artık orada işi olmayan ve hamur fabrikasına gitmesi gereken milyonlarca nadir kitap çıkarıldı: O dönemde, pirinci bile kendine yetmeyen bir ülkenin genç ve yaşlı tüm sakinlerinin sayısı kadar kopyası bastırılan küçük kızıl kitabın kâğıdının nereden geldiğini sormak kimsenin aklına gelmemişti. Büyük şehirlerin uzağında mesaj daha da radikal biçimde duyuluyordu: Her şey derhal yakılacaktı. Yunnan’da, 464.964 kitabın 224.023’ünün yandığı Fujian’daki halk kütüphanelerinde, Wuhan’ın batısındaki Jingzhou eyaletindeki Hubei’de (400.000 kitap ve dergi yok edildi) de aynı şey.²⁰⁸ Liaoning eyaleti

* *Çalاکalem* başlığını taşıyan, kroniklerinden yapılmış bir derlemeye tanıklığı okunabilir. Ayrıca Yan Jiaqi ya da Barbara Barnouin’de bu döneme dair binlerce başka elem dolu ayrıntı bulunabilir. Ba Jin bir müze yapılmasını istemişti. Sonunda sesi duyuldu, ama olabilecek en rezil şekilde: Pekin’de küçük bir sokakta, büyüleyici bir eski evde, servet sahibi yabancılara, Lin Biao’nun pek de iştah açmayan poposunu koyduğu koltukta bir kokteyl almaları ya da kızıl muhafız kostümlü güzel hanımların servis ettiği (maalesef harika) yemeğe buyurmaları davet edildi. İroninin doruğu restoranın adındaydı: *Xin hong zi*, “yeni kızıl tavır.” Bu tür bir mekânın ancak idarenin en üst düzeylerinin izniyle açılabilceğini ve açık kalabileceğini söylemeye gerek bile yok.

207 Ding Lixia Xu, “Libraries services in the people’s Republic of China: a historical overview”, *Library Quarterly*, 53. cilt, n° 2, 1983.

208 John Barclay, *age*.

Mayıs 1966'dan başlayarak, "henüz tamamlanmamış istatistiklere göre"²⁰⁹ iki buçuk milyon eser kaybetti. Jiangxi'deki Luşan'da kızıl muhafızlar yatakhane olarak kütüphaneyi seçti; kütüphane görevlileri meslek değiştirdi, çeşitli küçük hayvanatın cirit attığı rutubetli kilerlerde kitaplar üst üste yığıldı; çürüme kokusu dayanılmaz olunca her şey yakıldı. Şunun gibi başka eski kızıl muhafız tanıklıkları okumak da mümkündür: "Özellikle putlar ve kitaplar vardı: Temmuz başında şehrin kütüphanelerinde müsadere edilen bütün kitaplar –sarılar, siyahlar, zehirli– işçi kültürü sarayına konulmuştu. Çoğunluğu elle ciltlenmiş eski kitaplardı. *Altın Lotus, Kırmızı Kelebeğin Rüyası, Su Kıyısında, Üç Krallığın Romanı, Çalışma Odasında Anlatılmış Hikâyeler*, hepsi yakılmayı bekliyordu. Altı saat sonra, istifin üzerine elli kilo kerosen döküldü ve kibrit çakıldı. Alevler ikinci kat seviyesine kadar yükseldi [...] Sınıf savaşının alevleri asla sönmeyecek."²¹⁰ Heilongjiang'da Li Zhensheng adlı birinin çektiği çok resmî fotoğraflar, başkaları gibi, uzun süre boyunca gizli kaldı, sonunda "sessiz işbirlikçiler ve kurbanlarla dolu ulusa" nihayet gerçeği gösterdi. Künt nefreti, aşağılamanın ve ayaklar altına almanın umumi zevkini gösterdi: "Mücadele seansları" ile "birer evcil köpekten başka bir şey olmayan" Budist yazıların yakılması dönüşümlü olarak birbirini takip etti; kütüphanelerin altı üstüne getirildi. Yalnızca dikilmiş ciltli kitaplar vardı, diğerleri fırlatılacak taş olarak kullanılmıştı.²¹¹

Ama Mao'nun küçük askerleri ellerine geçen her türlü yazılı malzemeyi –arşivler, eski ya da yabancı dilde kitaplar, kaligrafiler vb– yok etmekle yetkilendirildiyse de, her şey ellerine düşmedi. Bir yandan bu beyinsiz gruplar zaman zaman ideolojik tartışmalara girerek doğrudan amaçlarından uzaklaşıyordu. Bu bir keresinde Pekin'de oldu. Kütüphaneciler gruba hak vererek, "Evet! Bütün kötü belgelerin çetelesini çıkaralım!" gibi slogan-

209 *Zhongguo tushuguan shiye jishi* (Çin kütüphaneleri kronolojisi, s. 103), Pekin, tarih yok.

210 Ken Ling, *La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle*, Paris, 1981.

211 Li Zhensheng, *Le Petit Livre rouge d'un photographe chinois*, Paris, 2003.

larla bağırmaya başladı, bu da onlara kitapları korumak için zaman kazandırdı. Bir başka gün ise, bir konservatör ajite olmuş insanların enerjisini başka kanala akıtmak için onlara bir “Kültür Devrimi Dokümantasyonu” salonu oluşturmayı önermeyi akıl etti; 1966 ile 1968 arasında inanmış genç insanlar buraya iki yüz otuz kasa broşür taşıdı. Aynı şekilde Xujiahui’deki (Şangay lehçesinde Zikavei okunuyor) iki bin kitaplık meşhur Cizvit kütüphanesi, 1966’da, civardaki bir okul ve bir kiliseyi yağmalayarak ve ne bulduysa yakarak kariyerine yeni başlamış kudurgan bir çetenin saldırısına uğradı; ama çalışanlar kapı ve pencerelerde dikildi ve kütüphaneyi ahlaksal safsatayla savundu (bu çalışanlar kısa süre sonra kovuşturuldu, hatta öldürüldü, ama bu arada koleksiyon emniyete alınmıştı*).²¹²

Son olarak kütüphaneciler kendilerini korumakta her zaman yalnız değildi, iktidarın yüksek dairelerinden –orada Mao’nun kaosunu yönetmekten başka çare yoktu– gelen korumalar da vardı. Pekin Kütüphanesi’ni yöneten Tan Xianjin: “Zhou Enlai

Bu kütüphane, güzelce restore edilmiş butikleri ve başkanın daireleri yerine yapılan ferah okuma salonuyla 2003’ten beri Şangay Kütüphanesi’nin bir bölümünü oluşturmakta. Şangay Kütüphanesi, Çin’in kaynaklarından –otuzlu yıllarda böyle bir katalog vardı ama elbette yok oldu– 20.000 başlık aldı, fakat Britanyalı muadili Royal Asiatic Society’nin aldığı (bu kurumun binası da büyük Çin elyazmaları konservatuvarı işleviyle açılmayı bekliyor) yabancı dil kökenli 80.000 eseri de iade etti. Zikawai dönemi raflarını karıştıranlar şunları bulabilir: *Hazretleri İmparator ve Kral Büyük Napoléon’un Emriyle Yayımlanmış Çince, Fransızca ve Latince Sözlük* (Paris, İmparatorluk Matbaası, 1813); kitap o kadar hacimlidir ki ampüte edilmiş bir Fransızca baskı Hong Kong’da gün yüzü görmüş, ama 1863’te neredeyse tamamen yanmıştı; *Quartum Scriptum Oxoniense Doctoris Subtilis Joannis Duns Scotis*, Venetiis, 1515; ve hatta ideogramlarla hiyeroglifler arasında akrabalık kurmaya girişen *Çincenin Dehası Hakkında Pekin’in Mektubu*, Brüksel 1773. Kilometrelerce vaazın ve doğru yolu gösteren faydasız başka başlıkların arasında boğulmuş halde, Benjamin Rabier’nin ilk albümlerinden biri, Fihrist’e girdikleri için meşhur olmuş sayısız eser, ayrıca tarihçi için paha biçilemez bir kaynak olan 20. yüzyıl Çin Yıllıkları’ndan oluşan koskoca bir duvar bulunmaktadır. O halde paradokstur ki, dünyada kendi hazinesi içinde aşağı yukarı bozulmadan kalmış tek Cizvit kütüphanesini koruma ve araştırmacılara açma şerefi Komünist Çin’e ait oldu.

212 Gail King, *The Xujiahui (Zikawei) Library of Shanghai*, <http://www.gslis.utexas.edu/landc/fulltext/LandC-32-4-FKing.pdf>

orduya kütüphaneyi kızıl muhafızların saldırısından korumasını emretmeseydi olabilecekleri düşünmekten korkuyorum.”²¹³ Tarih 7 Aralık 1967’ydi. Garnizon tam bir yıl boyunca mahalde kalacak, daha sonra yerine bir *jungong xuandui* gelecekti: Bu “işçi ve asker propaganda çeteleri”²¹⁴ öğrenciliğe geri dönmeyi reddeden kızıl gençlere boyun eğdirmek için oluşturulmuş bir milis gücüydü. Değerli koleksiyonların büyük bir kısmı zaten Mayıs 1966’dan beri –yani sorunların başlamasından çok önce– Kültür Bakanlığı’nın emriyle kasalara doldurulmuş ve hem SSCB’yle savaş beklendiği için hem de yüksek makamlarda olacaklar tahmin edildiğinden, Gansu ve İç Moğolistan’daki kurumlara gönderilmişti. Kaba bir tahminle büyük şehirlerdeki kütüphanelerin ekseriyeti hem okuyuculara hem de göstericilere kapalı kaldı. Söylenene göre bazıları da adeta bir tuzak gibi açık tutuldu: Batılı matbu eserler departmanı, kitaplardan birini istemeye gelecek birilerini bekliyor ve gelir gelmez ihbar ediyordu. Ama şu durumda net konuşmak mümkün değil: Çin’in tarihinin bu dönemi tabudur, sayıları her geçen gün azalan son tanıkları konuşturmak da imkânsızdır. Örneğin Şangay Kütüphanesi’ni yöneten ve 1998’de neredeyse yüz yaşında ölen Gu Tinlong’un itiraflarını kimsenin kayda geçirmemiş olması üzücüdür: Bu müstesna adam, ellili yıllarda yardımcılarıyla birlikte kâğıt hamuru fabrikalarına koşturarak on binlerce Çinli ailenin şecerelerini kurtarmıştı (bunlar bugün araştırmacılar için kırk yedi bin ciltlik bir hazine oluşturmaktadır); öğle yemeği molasında çalışanlarına kaligrafi öğretirdi ve zamanında Di Ke takma adıyla yazdığı antikomünist metni tanımaları muhtemel olan üç yüz altmış kütüphanecinin ellisinin Kültür Devrimi’nin kadiri mutlak kıldığı Zhang Chunqiao tarafından kovulmasından en çok rahatsızlık duyan tanık şüphesiz oydu.

1976’da Mao Zedung ve Dörtler aynı anda ortalıktan kayboldu. Yetkililer gezegenin geri kalanına Mao’nun ölümüne gözyaşı

213 Alıntılayan Barclay, *age*.

214 *Zhongguo...*, *age*.

döken Çinliler'i gösterirken, bütün ülke çılgınca diğerlerinin hapsedilmesini kutluyordu. Sekiz gün sonunda Pekin'de bir damla alkol kalmamıştı. Ancak Kültür Devrimi'nin resmî cenazesini uzun ve ağdalı bir aydınlık düşmanlığı dönemi takip etti: 1979'da Çin bir çırpıda "dört köhnemiş unsurla" savaşmaktan "dört modernleşme unsuru için mücadele etmeye" geçti ve çabucak unutulmuş Cumhurbaşkanı Hua Guofeng "bilimsel araştırmaların ve kitlelerin hizmeti için" kütüphanelerin kurulacağını ciddi ciddi söylerken, diğer yanda doğrulanamayan iddialarla dolu propaganda dur durak bilmiyordu: "Müzelerin ve kültürel mirasın idaresi sayesinde iki milyon kitap eski sahiplerine iade edildi."²¹⁵

Muktedirlerin 1989 Tiananmen katliamından sonra icat edilen yeni sloganı "zenginleşin" (ve altında yatan "barışı bize bırakın"ın) yarattığı heyecana rağmen, Çin'in mutsuzluğu son raddede idi.

Ülke on yıl boyunca umumi ve özel kütüphaneden, eğitim ve okuma kütüphanelerinden mahrum kalmıştı. Bu alandaki etkinliklerin yeniden başladıktan sonra az buçuk işler hale gelmesi bir on yıl daha gerektirdi. Halk kütüphaneleri ve araştırma kütüphaneleri gerçek bir yayıncılığın yapılmadığı, kitap satın alınmadığı, dışarıyla ilişkinin olmadığı, eğitimin, kataloglaşmanın olmadığı bu yıllardan özellikle kötü etkilendi. Buna ek olarak, ulusal çaptaki beyinsizleştirme, ölmekten ya da kendi kendini yemekten başka çaresi olmayan entelektüellerin toptan hakir görülmesine dayanmıştı. Bu benzeri görülmemiş dönemin başka sonuçlarından biri, ülkenin tarihinde ilk kez geçmişinden kopmuş, otuzlu yıllardan kalma bir edebi denemeyi bile zar zor okuyabilen Çinli gençliğin kültür seviyesindeki muazzam düşüştü. "Annebabamızın bize öğretecek bir şeyi yokmuş", diye mırıldandıkları duyulur.

Qin Shi Huangdi'nin sıfırdan başlama operasyonu yirmi iki yüzyıl sonra başarılı olmuştu.

215 *China Daily News*, 17 Aralık 1979, alıntıl原因 Ding, *age*.

Mao'nun küçük kızıl askerleri *hong xiao bing*'lerin bükülmez mantığı ulusal yıkıma katkıda bulunduyorsa da, geleneksel Çin toplumunun karmaşıklığı ve topraklarının genişliği Angkar'daki muadilleri kadar ileri gitmelerine izin vermedi.

1975'te, Amerikan kumpasları ve kendi yetersizlikleri sonucu iktidarı erimiş Kamboçya'da, Kızıl Kmerler'le birlikte üç yıl süren kanlı bir mutlakiyetçilik dönemi başladı. Bu süre içinde nüfusun üçte biri, çocukların "Parti diktatörlüğünün araçları" olarak onurlandırıldığı, tam anlamıyla hezeyanlı bir iklimde öldü. Yalnızca gerizekâlı görünmeyi başaran öğretmenler kurtuldu, diğerlerinin naylon kefen hakkı vardı. Pol Pot denen Saloth Sar ya da "toplumsal eylem bakanı" Khieu Thirith'in stratejisi, eski topluma dair ne varsa –atalar, Budistler, profesörler ve hatta kendi annesababaları– hepsinden nefret eden bir ergenler ordusu yetiştirmektir. Bu ilkenin sonucu olarak, 5.857 okul, 1.987 pagoda, 108 cami ve kilise, 796 hastane yok edildi. Kâğıda savaş açıldı, para ve kimlik belgeleri kaldırıldı, fotoğraf bulundurmanın cezası ölümdü. Elbette, ister eski kültürün palmiye yaprağına yazılmış elyazmaları olsun, ister dışarıdan gelen matbu kitaplar, kolayca tanınabilir olan kitap can düşmanı bellendi. Dünyada benzeri görülmemiş, Phnom Penh adı verilen, infial uyandıran bu zorunlu tasfiye döneminin ilk günlerinden itibaren siyah giymiş gençler kütüphanelere saldırdı. İlk olarak Milli Kütüphane'ye. "Bahçede yakılmış kâğıtlardan bir tepe, içinden kırmızı, yeşil ya da beyaz, yarısı yanmış ciltler görünüyor. Parça parça yapraklar merdivenleri ve çeşitli odaların zeminini kaplamış. Dünyanın her yerinden gelen uzmanların başvurduğu değerli belgeler ayaklar altında çiğnenmiş, önceki günlerde yağan yağmurda sıırılsıklam olmuş, çamurla kaplanmış, yırtılmış, bahçelerde ve cephenin önündeki sokakta darmadağın atılmıştı [...] Ülkenin en önemli eğitim merkezlerinden biri olan Buda Enstitüsü'nde Kmer ve Pali dilindeki 70.000 belge kül olmuş, lime lime edilmişti. Edebiyat, bilim, pedagoji fakültelerinde de durum aynıydı: Chakdomukh Konferans Salonu'nun yanında dev kitap yığınları toptan yakıldı."

Bu anlatı²¹⁶ 1976'da sıcağı sıcağına kaleme alınmış. Uluslararası kamuoyu en beter abartıların bile gerçeğin berisine düştüğünü anladığında, Kamboçya unutulmaya başlamıştı.

Sri Lanka'da

Sömürgecilik arkasında daima birkaç gecikmeli bomba bırakır. 19. yüzyılda Britanyalılar Seylan'daki çay ve kahve plantasyonları için Tamiller'den kitlesel kol gücü ithal etmişti.

31 Mayıs ve 1 Haziran 1981'de, kimilerine göre iki bakanın eşlik ettiği bir polis grubu, hükümete göre ise ne idüğü belirsiz çapulculardan oluşan bir grup, Jaffna Kütüphanesi'ne saldırdı ve aralarında bitki bilimiyle ilgili 150 asırlık elyazması ve *Yalpanam Vaipavama* denen Jaffa tarihinin de bulunduğu 97.000 adet kâğıt ve *olei* cildi, iki katlı kütüphane binasını ve yine beraberinde bağımsızlık yanlısı *Tamil Ellamadu* gazetesinin bürolarını ve malzemelerini ateşe verdi.

Yirmi yıl sonra yetkililer, "bir kitap bir tuğla" adıyla binanın yeniden inşasını mümkün kılan ulusal bir kampanya başlattı ama Kaplanlar 1981'deki saldırının sürekli sergide kalmasını kütüphanenin açılışına şart koştu. Tamil belediye heyeti (ılımlılar) bu nedenle istifa etti.

Mart 2003'te ordu, hâlâ temkinlilik gereği belirsiz süreyle kapalı tutulan binayı koruyordu.

Kaşmir'de

Adı özellikle bizler için lüks ve zarafet çağrıştıran bu harika dağlık vadi, çoğu zaman yeryüzündeki cennetin ikna edici bir temsili olarak değerlendirilir. İslamabad'ı bol bol silahla beslemekten oluşan müteyakkız bir tarafsızlık güden Çin'in gözünün hemen dibinde, Pakistan ile Hindistan arasında paylaşılmış bu

216 Bernard Hamel, *De sang et de larmes. La grande déportation du Cambodge*, Paris, 1977.

ülke, aslında bilfiil kanlı şiddetin, sokak cinayetlerinin ve neredeyse vakayı adiyeden olan kütüphane imhalarının cenneti oldu.

Himalaya'nın Batı kısmında, dünyanın çatısına kurulmuş Kaşmir'in etnik unsurları, 1372 gibi geç bir vakitte Mistik Ali Hamadhani'nin gelişiyle birlikte Müslümanlaştırılana kadar, yani uzun zaman boyunca Arap fatihlerden saygı görmüştü. Terörse 15. yüzyılda, 1394'ten 1416'ya kadar hükümdar olan Sikandar'la ve Pandits Kashmiri'nin, yani Sharda Peeth adlı ("bilgi haznesi", Kaşmir'in kutsal adı) eski Sanskrit kültürünü derinlemesine bilen alimlerin nüfuzuna son vermek için Hindular'a zorla din değiştirilmesiyle başladı.

Şair Srivar'ın deyişiyle, Sikandar, "kitapları *saklan pustakan* yani ateşin samanı yuttuğu gibi yakıyordu. Bütün parıltılı bilgi nesneleri kışın soğuk altında ölen nilüfer çiçekleri gibi yok oluyordu."²¹⁷ Önce Sanskritçe yasaklandı, sonra Panditler'in ikinci dil olarak hâkim oldukları Farsça. Efsaneler birikti ve çoğaldı, Anchar Gölü'nde iskelelerin mahkûm edilmiş kitap yığınlarından yapıldığı dillere düştü.

Ama burada yüzyılların aşındırması alışıldık yumuşatıcı etkiyi yapmadı. Kütüphaneler, Pakistanlı eylemcilerin aralıksız baskısıyla beslenen İslamcı saldırıların nesnesi olmaya devam etti. Ne var ki saldırıların kapsadığı entelektüel saha genişledi: G. B. Shaw, Milton, Shakespeare ve en tahammül edilmezi Darwin, yakın zamanlarda yakılan kitaplar arasında Jonrah, Somanand, Utpaldev, Kshemendra... gibi ulusal yazarların yanında yerini aldı.

1998'den bu yana Cemaat-ı İslam'ın kötülükleri güpegündüz işlenmekte. Genel olarak üniversitelerde, ama kitapçılarda da: Batamaloo'da yakılıp yıkılan kitapçada Marx ve Engels'in külli-yatı, Jean-Paul Sartre'in da epeyce kitabı vardı.

Ülkenin yeni resmî adı –"Camu ve Kaşmir"– artık buraya barış gelmeyeceğini işaret ediyor. Aslında ona "delilik kazanı"

217 Alıntılan Mohan Lal Koul, *Kashmir, Wail of a Valley*, Delhi, 1999.

demek gerek. Öyle ki Srinagar'da Abdurrahman Kondoo adlı biri, kendisinden başka kimsenin sözünü etmediği yıkımları, Hazratbal'daki Madinat al-Ulum ve Srinagar'daki İslamiya Okulu'nun kitaplarının kaybını telafi etmek için, yakın zamanlarda bir İslamcı araştırmalar merkezi kurmuş. Kuran'ın *Kapital*'le çarpışması artçı işi gibi görünebilir. Ama değil.²¹⁸

Küba'da

2001 yazında Küba'da küçük bir grup neşeli kütüphaneci, George Orwell'ın bir kitabını okumak gibi ahlaksız bir istekte bulundu. Adadaki üç nüsha Milli Kütüphane'deydi ama onlara kitaba ulaşamayacakları söylendi: Kütüphane müdürü bu yazarla ilgili bir deneme yazma niyetindeymiş ve kitapları kendi odasında tutuyormuş. Küba ilerlemenin uç noktasıdır: Yegâne internet sağlayıcısı devlettir.

Fidel Castro, entelektüellere söyleyeceği her şeyi söylediğinden beri kırk yıldan fazla zaman geçti: "Devrim'e dahil her şey, Devrim dışında hiçbir şey!" Sonuçları kitapçılarda ve üç milyonu geçmeyen kitaplarıyla kütüphanelerde görülüyor: Bilinen evren aşağı yukarı Ernesto Guevara'nın ve siyasal hısımlarının hayatı ve eserlerine indirgenmiş. Yerel bir gazetecinin fısıltıyla söylediğine göre, Kasım 1999'da İspanya'nın bağışladığı yüzlerce kitap gelir gelmez imha edilmiş.

Halihazırdaki iktidar ilk yıllarında çok vahim bir hata işleyerek bütün Kübalılar'a okuma ve yazma öğretti. Şimdi daha çok istiyorlar. Bunun sonucu olarak, bugün altyapısının nasıl olduğu bilinmeyen, sessiz sedasız, kendi kişisel güvenliklerini tehlikeye atarak insanlara odalarda okuma imkânı sağlayan bir amatörler ağı oluşmuş durumda. Çıkarılan zorluklara, el koymalara ve tutuklamalara rağmen 1999'da bu şuursuzların sayısı on

218 Bu konuda derin bir bağlılık sergileyen Mohan Lal Koul'la karşılaştırın. Gazeteci François Gautier, günden güne bilgi aktarımlarında Hindular'ın davasına taraf olmuş; *Kashmir Herald*'daki yazılarını okuyunuz. Diğer kampta *The Milli Gazette* var.

dokuzdu, 2003 civarındaysa altmış. Onların sayesinde Avrupalı tatilciler havuz başında okuyabilecekleri bir *Hayvan Çiftliği* bulabilmekte.

Fransa'da

Lamoricière'in Zuav askerleri 1109'da Haçlılar'ın Tripoli'deki ahlakdışı davranışlarından bahsedildiğini hiç duymamıştı. Ama 1837'de Konstantin'de tamı tamına aynı şekilde davrandılar: "Özel kütüphanelerdeki eserler, her Arapça yazıda 'Kuran' gören, ipini koparmış nefret dolu askerler tarafından sokaklara atıldı, çiğnendi, yırtıldı; bunlar arasında Galienus'un bir eserinin değerli bir çevirisi de vardı [...] Kültürlü bir subayın kurtardığı ve Cezayir'e eskortla gönderdiği birkaç eseri yolda kışın soğuşuna dayanmaya çalışan askerler ısınmak için yaktı!" Eski Komünist Parti yöneticisi Sadek Hadjerès böyle anlatıyor ve ekliyor: Bütün bunlar Tocqueville'in bilgece öngörülerine uygundu, zira fethe-dilmiş bir ülkenin yakılıp yıkılması şarttı.

Buna karşılık, Jouhaud'nun Salan'a cinayetleri durdurmasını emrettiği günün (6 Haziran 1962) ertesinde Alger Üniversitesi'nin kütüphanesini ve Oran'daki belediye kütüphanesini havaya uçuran AOS'un "Delta Komandoları"nın kafası, Lamorcière'in ve başka müstebitlerin menkıbeleriyle doluydu: Kitapların ölümü onlar için adeta insanların ölümüne karşı bir el artırımıydı ya da ülkeyi terk etmeden önce son hamle. Alger Üniversitesi'nde bibliyotekonomi uzman asistanı Samir Hachani yangında yok olan ciltlerin sayısını 252.258 olarak belirlemiş, yani toplam kaynağın yarısı (basında verilen rakam yalnızca 60.000 idi). Ona göre yangına karşı mücadelede edilgin kalmak da saldırmak kadar suçlu olmak demekti. O sırada sokak şöyle düşünüyordu: "Atalarımızın burada diktiklerini yıkmadan gidecek değiliz!" Ama şunu da diğer yandan ekliyor: Araştırmalarına göre birkaç bin nadir kitap, 15. yüzyıl sonundan kalma elyazmaları ve değerli belgeler bağımsızlığa doğru gerisayım başladığı andan itibaren

gizlice metropole sevk edilmiş. Bu belgeler Aix-en-Provence'taki deniz-ötesi arşivlere yönlendirilmiş²¹⁹ ama burası bilgisi ve ilgisi olmadığını söylüyor.

Bu Cezayir yazından otuz yıl sonra, Ulusal Cephe adı verilen parti güneydeki büyükşehir belediyelerini teker teker kazanmak için yoğun uğraş içindeydi. Halk kütüphanelerinden “tropik edebiyatı” ve “monomanyak” eğilimleri temizleyerek ve *Libération* aboneliğini iptal ederek, kataloğu tahrif etmeye başladı. Kahverengiye dönmüş bir Orange'ın belediye başkanı, “Kütüphaneleri de bir güzel süpürmenin zamanı geldi!” buyurdu. Bir sihirli değnek hamlesiyle o güne kadar vebadan kaçır gibi uzakta tutulmuş belgelerin birdenbire raflarda görülmesini sağladı.²²⁰ Gilles Lacroix'nın o zaman açığa çıkardığı gibi, “adanmış bir çoğulculuk” demokratik kisvesi altında, cephenin retoriğine göre “ırkçılık karşıtı bir kitabın ırkçı bir kitapla *dengelenmesi* gerekiyordu.”²²¹

Bir soruşturma heyeti acele görevlendirildi ve Kültür Bakanı kem küm ederek, tamamen teorik çerçeveli iki raporla ortaya çıktı. Tüm meslek erbabı şu soruyu düşünmeliymiş: İfade özgürlüğü alçaklık hakkını içerir mi? Doğru yanıt toplamın yüzde on dokuzu için evetti; ama o yanıt ancak 2002'de sol eridikten sonra, her beş Fransız'dan biri aşırı sağ tarafından baştan çıkarıldığını itiraf ettiği zaman geldi. O halde şeytana satılmış üç şehre projektor tutuldu. Orange, Vitrolles ve Marignane belediye kütüphanelerinde “kalifiye personel neredeyse kalmamıştı”, bütçede büyük kesinti yapılmıştı, kullanımda büyük düşüş vardı (örneğin Cavaillon'da yüzde altmış olan kullanım oranı Orange'da nüfusa göre yüzde sekizdi) ve bir “ahlaki düzen” uygulanıyordu:

219 Krş. 1 Haziran 2003 tarihli *Jeune indépendant*'daki makale; gecos'un web sitesinde de bulunabilir: <http://gecos.dz/modules.asp?page=afactualite&article=3119>

220 Catherine Canazzi, “Orange, la bibliothèque pervertie”, <http://www.enssib.fr/bBf/bbf-97-4/04-canazzi.pdf>

221 Gilles Lacroix. “Censure et bibliothèques”, *Fatwa pour Scheherazade et autres récits de la censure ordinaire*, Saint-Julien-Molin-Molette, 1997.

Vitrolles'deki bir yardımcının belirlemesine göre, Houellebecq'e evet, ama Catherine Millet'ye hayır. Artık raflarda en çok yer Ulusal Cephe'nin beslediği teorisyenlere ve yayıncılara veriliyorsa da, matrak olmaya çalışan edebiyatları sanıldığından daha az okur cezbediyordu. Biat etmiş kütüphaneler seçmen kitlelerinin okur kitlesi olmadığını biliyor ve daha bir gayretle “animasyonlar” düzenliyordu. Bulabildikleri konular “Atlantis efsanesi, sofroloji, megalitler, altın oran, Graal sembolizmi” ya da Elfler'in dili gibi şeylerdi. “Halk kütüphanelerinin misyonu önündeki tehlike”²²² tam da bu boş eğlentilerin sistematik biçimde kullanılmasıydı.

Bunların sonucunda meslek birliği abf.asso.fr web sitesinde “Özgürlük Kaynakları” adlı bir dosya açtı; yukarıda bahsedilen üç şehirdeki kütüphane temizliğinden sonra seferberliği yoğunlaştırması ve canlandırması bekleniyor. Ama durum kalıcılaşma eğiliminde: Görevlilerin eli kolu bağlı, belediye işi bilmeyen insanlardan şikâyetçi. Totalitarizm amaçlarından birine ulaşmış durumda: Düşmanı aşılamaz bir çelişki batağına sokmak.

Afrika'da

Şimdi bir zamanlar Amadou Ampâté Bah tarafından dile getirilen, Afrika'da ölen yaşlı bir insanın yanan bir kütüphane olduğu fikrini istismar eden temkinsiz cümlelerin akıbetini belirlemenin zamanı. Öncelikle, kıtanın yaşlı cahiller kotası da var. Ama daha önemlisi, bu cümle bugün orada her şeyin yolunda gittiğini ve iyi siyahi adamın kütüphaneye ihtiyacı olmadığını da ima ediyor. Oysa, altyapının ya hiç olmadığı ya da yetersiz olduğu, henüz yeni kurulduğu yerlerde de etnik çatışmaların, iğrenç ihtirasların ve daimi bir ekonomik krizin tahribatına uğradığı ölçüde, gezegenin geri kalanından daha da çok ihtiyacı var kütüphanelere. Angola bir nesilde seksen-doksan halk kütüphanesini içindekilerle birlikte kaybetti; Ruanda, Kongo,

222 Gilles Eboli, FAIFE'ye verilen Temmuz 2002 tarihli rapor. Ayrıca bkz. Laurence Santantonios, “Bibliothèques: 7 ans avec l'extrême droite”, *Livres Hebdo*, n° 483, 27 Eylül 2002.

Sudan'da da durum iç açıcı değil. Cape Town'ı bir kenara koyarsak, Afrika'da okul çocuklarından başka hiç kimse kütüphanenin ve kütüphaneye gitmenin ne olduğunu bilmez.

Batı'nın alışıldık biçimde kulak tıkadığı evrenden bir yankı –yalnızca bir tane– duymak ister misiniz? “Bina viraneye dönmüş durumda, hiç abartısız savaştan çıkmış gibi denebilir.” Durumu en vahimlerden olmayan ülkelerden Fildişi Cumhuriyeti'nin Milli Kütüphanesi'nin yeni başkanı Tiburce Koffi 2000 yılında böyle diyordu. Hükümetlerden başka kim çare bulabilir bu duruma? “Tiburce, bırak bu kitap yok hikâyelerini. Kütüphanelerde kitap yoksa yok, bundan Fildişi'ne ne?” Bu da İletişim ve Kültür Bakanı, fırkateyn kaptanı Henri-César Sama Damalan'ın yanıtı. Basın sözcüsü bakanın yuhanacağını fark edince yalnızca şaka yapmak istediğini belirtti.²²³

Öylesine yoksun bir ülke düşünün ki “yağmur suyu” anlamına gelen kelime ulusal paranın adı olsun.* Ortak kullanıma açılmış kitapların ne faydası olabilir gerçekten de? Yanıt, elbette her şeye faydası olur. Bireysel hayallerden toplumsal bağlılığa kadar. Bu nedenledir ki bir hükümet darbesinde ilk yarayı alan kütüphanelerdir. Yeniden inşa girişimlerine zaten iyice kalabalıklaşmış bu sayfalarda pek yer veremeyeceğimiz için,** Maputo'da çalışan Assia Issak'ın iflah olmaz olmasa da vahim durumdaki yerlerle ilgili çok etkileyici raporunu okumakta fayda olacaktır. Peru'da, çok fakir bir bölge olan Cajamarca'da, şehirlilerin iradesiyle, mekânsız, saatsiz, katalogsuz ve ücretsiz halk kütüphanelerinin işletildiğini öğrenmek hiç fena değil. Çeşitli vakıfların, derneklerin ve STK'ların yanan ihtiyaçların yerini çoğu zaman gerçekçi biçimde doldurmaya yönelik başlattıkları girişimlerden de söz eden bu İngilizce dosya kitapçılarda ve internette bulunabilir.

223 Azo Vauguy ve Didier Depry, “Le temple du savoir en souffrance”, *Notre voix*, n° 718, 5 Ekim 2000, www.africaonline.co.ci

* Botswana'da “Pula.”

** Bunlar arasında Chinguetti ve Oudane'daki kurtarma ekiplerinin çabaları ve Jean-Marie Arnoult öne çıkıyor. Ama kamuoyu, Zimbabwe'deki ödünç kitap veren kütüphanelerin sorunlarından çok, Hicret'in ilk yüzyıllarından kalma kayıp elyazmalarına –özellikle yeniden bulundukları zaman– ilgi gösteriyor.

Saraybosna şehri Arşidük François-Ferdinand'ın neo-moresk parlamento binasından çıkar çıkmaz öldürüldüğü gün şöretler listesine girmişti. Bu bölgenin dünyanın barut fiçilerinden biri olduğu 10. yüzyıldan beri biliniyordu, daima öyle kalacağını ise kimse anlamak istemiyordu.

Bina, 1896'da eski Osmanlı mahallesinde, Müslüman mimarisinden çok yüzyıl sonu Viyana Oryantalizmi'nden esinlenmiş bir stilde inşa edilmişti. 1914-18 savaşıdan sonra belediye binası oldu ve Tito onu Milli Kütüphane yaptıktan sonra da sokaktaki insan tarafından Vijecnica adıyla (*vyečnitsa* okunur) anılmaya devam etti. Bu çifte adıyla Saraybosna şehrinin popüler uluslararası sembolü oldu.

Dört kat, 6.000 metrekare, 420 araştırmacı koltuğu, 108 çalışan, 2 milyon kitap ve dergi. Bu rakamlar şu öteki gerçeği söylemiyor: Mekânın yüzyıllar boyunca biriktirdiği kültürler ve diller harmanı. Burada, Latince, İngilizce, Rusça, Arapça, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Türkçe, İbranice ve Farsça yazılmış, ilk matbuat döneminden kitaplar ve elyazmaları –matbaa Bosna'ya ancak 1866'da geldi, 19. yüzyılın sonuna kadar elle kopyalama ve kaligrafi doğal gündelik hadiseydi– vardı. Yazılarda Latin alfabesi kadar Kiril, Arap, İbrani ve elbette glagolitik* alfabeler de kullanılırdı. Sırpça, Hırvatça ve Boşnakçanın Arap harfleriyle yazılmış hali olan Alhamijado ya da Adzamijski dilinde çok sayıda kitap vardı. Bu mozaik, barut fiçisinin diğer yüzüydü.

Sırp'lar kuşattıkları şehri 25 Ağustos 1992'de dört tepeden fosfor bombalarıyla bombalamaya başladı. Ertesi gün itfaiye girmesin diye kırk tane daha top atıldılar. Aslında gerekli değildi ama suyu da kestiler.

Kütüphane üç gün boyunca yandı. İnsanlar tehlikeye rağmen evlerinden çıktı, trajediye katıldı, birkaç kitabı yanmaktan kurtarmak için uğraştı. Aida adlı kütüphaneci kadın böyle bir çaba sırasında keskin nişancı ateşiyle öldürüldü.

* Kiril alfabesinden önce, 8. yüzyıla dek kullanılan Slav alfabesi (Ed.n.)

“Güneş kitapların dumanından solmuştu, şehrin üzerinde her yerde gri külden sayfalar uçuşuyordu. Bunlardan birini havada yakalamak ve yanığı hissetmek, siyah üstüne gri tuhaf bir tür negatif halindeki metni bir anlığına okumak mümkündü; sonra sıcaklık yayılıyor ve sayfa elinizde toz olup gidiyordu.”²²⁴ Ljubusak’ın leksikografi çalışmaları ve kişisel belgeleri, şair Kranjceviç’in ve edebiyat eleştirmeni Krsiç’in arşivleri, Saraybosna’da her renkten şansölyelerin birbiriyle çarpıştığı 19. yüzyıl sonunun diplomatik belgeleri yok oldu. Aynı yangında Sırp ve Hırvat rafları birlikte yandı, zira saldırganlar kendi kitapları için de kaygılanmıyordu. Sırp milliyetçisi Radovan Karadzic’in pişkince söylediği gibi, bilakis. Ona sorarsanız kütüphaneyi “mimarisini sevmedikleri için” Müslümanlar yakmıştı. Ama birliklerinin yaptığı bombardımanların isabeti tesadüf değildi: 17 Mayıs günü Doğu Enstitüsü’nü çoktan dümdüz etmiş, 5.475 İslami ve İbrani elyazmasını, Osmanlı varlığını belgeleyen yüz binlerce belgeyi ve Türkçe, Farsça, Yahudi ve Arap dillerinde 10.000 kitabı yok etmişlerdi. Ne için? Çünkü bu raflarda yalnızca Sırp olmayan şehir sakinlerinin izi ve birlikte varoluşun simgesi değil, yüzyıllar boyunca sayısız Slav’ın din değiştirip İslam’a dönerek Bosna’da barış içinde yaşadığının kanıtı da vardı.

Bu nedenle federal Sırp lar ülkede “temizlemek” istedikleri tüm kitap koleksiyonlarına böyle sistematik biçimde ve nefretle saldırdı. Yüzlerce belediye, üniversite, müze, ortak bellek ve manastır kütüphanesi ya tamamen ya da kısmen kömüre döndü. Fazla tekrar yapmamak için hepsini burada tek tek sıralamayalım.²²⁵ Ama söz konusu sayı öyle bir sayı ki, bu savaşı Sırp lar’ın kazandığı pekâlâ söylenebilir. BM’nin karşı tarafın kendini savunmasını engellemek suretiyle Sırp lar’a yardım etmiş olması, çocuklarımıza tekrar tekrar anlatmamız gereken bir muammadır. Ayrıca Kosova ve Arnavutluk’ta bildirilen, çapı, yöntemi ve saik-

224 Kemal Bakarsic, *The Libraries of Sarajevo and the Book that Saved our Lives*. İnternette: <http://www.540.com/bosnia/briefings/article.html>

225 Bunu Montreal Üniversitesi’nden Vesna Blazina’ya borçluyuz: “Mémoricide ou la purification culturelle: la guerre contre les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine”, <http://www.kakarigi.net/manu/blazina.htm>

leri tıpatıp aynı pek çok imha haberi var.²²⁶ Bir örnek vermek için Dalmaçya'daki Zadar'a bakalım. Şehirde bombardıman olmadığı için binlerce kitap sağlam kalmıştı ve Eylül 1999'da çekilen Sırp Ordusu bunları ne yapacağını bilmiyordu. Subaylar büyük bir ateş yakmaya karar vererek Latince kökenli dillerdeki matbu ve elyazması kitapları içine attılar: kavrayış seviyelerine uygun düşen bir kıstas. Dumanlar yirmi gün boyunca kilometrelerce öteden görüldü, bu sırada askerler kütüphanedeki altmış bilgisayarı balta darbeleriyle kırmakla meşguldü.

Vjecnica'nın küllerini rüzgâr yeni götürmüştü ki uluslararası topluluğun ikiyüzlülüğünü ve işin buraya varmasına neden olan her şeyi kınayan bir kitap dostları kalabalığı Saraybosna'ya üşüştü. Başkalarının felaketi satışları artırır ve medyanın ilgisini çekebilen bahtlılar için daima bir hikâye vardır. Yazık ki, kameralar çekip gittikten sonra, felakete uğramış olanlardan kuru bir resmî duyuruyla bile bahseden pek olmaz. İşte bu yüzden Saraybosna Kütüphanesi gerçekten ikinci kez ölüme mahkûm edildi. Zira Avusturya 1997'de çatının yeniden yapılmasının masraflarını karşıladıktan sonra –çatı olmazsa duvarlar bile yerinde duramazdı– kütüphaneciler ve konservatörler gerçeklerle yüzleşmek zorunda kaldı: Vaat edilen yardımlar gelmiyordu ya da yetersizdi. Bunun birçok açıklaması vardır. Başka çatışmalar kaynak yiyordu, parayı üzerinde mutabakat oluşmuş bir proje için (burada Mostar Köprüsü oluyor) harcamak tercih edilmeliydi ya da yeniden inşa edilmesi gereken şeyin bir bina değil, bir sembol olduğunun farkına varıldı. Gazeteci Ellen Barry *Metropolis* adlı harika mimarlık dergisinde soruna daha en başında dikkat çekti. 1991'de Saraybosna'da 501.000 kişi yaşıyordu. Bunların yarısı Müslüman, % 28'i Sırp, % 7'si Hırvat, % 15'i de "diğerleri", yani on binlerce Yahudi idi. Bugün kalan 360.000 kişinin % 87'si İslami itikada sahip ve artık hiç Yahudi yok. Büyük kütüphanenin, yüzyılların gündelik hayatıyla, sömürgeleştirmelerle ve

226 Bu konuda bkz. Andras Riedlmayer, *Libraries and Archives in Kosova: a Postwar Report*. İnternette: <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/decfeb00/libraries.htm>

göçmen katmanlarıyla biriktirdiği evrensellik, bir hamlede nasıl yeniden inşa edilebilirdi? On yıl sonra çatı yerine kondu, ama duvarların kevgire dönmüş olduğu, geçen dört kışın yağmuru ve karıyla zayıflamış olduğu tespit edildi ki, bu, kütüphanenin geleceğinin yeniden belirsizliğe döneceğinin habercisi. Ayrıca bütçesi yüzde altmış azaltılmış durumda ve hükümette artık bir Kültür Bakanlığı yok.

Bosna Yahudilerinin kökeni 1492'de İspanya'dan kovulan ailelerdi. Bunlardan biri bütün Avrupa'yı kolunun altında 1314'ten kalma bir Haggadah'la dolaşmıştı. Güzel kaligrafisi, ağızları açık bırakan naif süslemeleri ve cilt işçiliğiyle, 1510'da İtalya'da izine rastlanmış olan bu yüz dokuz sayfalık kitap, sonunda Saraybosna'ya düşer. 1894'te Cohen soyadını taşıyan bir çocuk onu okul öğretmenine götürür ve annesine yiyecek almak için birkaç kuruş karşılığında verir. Bugün ona biçilen değer "yaklaşık bir milyar dolar." Haggadah törenlerin, kutsal kitap mesellerinin ve Persah bayramıyla ilgili duaların kitabıdır; bu nüsha bombalar ardı ardına düşerken gayet tasasız kullanılmış olduğunun izlerini taşıyor. Özellikle şarap lekeleri. Kitap daha sonra ulusal müzeye gitti ve o kadar meşhur oldu ki Wehrmacht 1941'de şehre girdiğinde kumandan general değerli kitabı bizzat kendi soruşturdu. O zamanın konservatörü Jozo Petricević –bir Hırvat– şu yanıtı verdi: "Dün sizin albaylarınızdan birine verdik. –İsmi nedir?– Sorma yetkimiz yoktu." General daha önce Dubrovnik'te yaptığı gibi, mekânı arattırdı ama beş yüzyıllık Sefarad yıllıklarıyla yetinmek zorunda kaldı. Kurnaz Jozo, Haggadah'ı gizlice Müslüman bir arkadaşına emanet etmişti; bu taşra imamı kitabı camisinin eşik taşının altına saklamış, kitap savaşın sonuna kadar orda kalmıştı.

1991 sonunda, o zamanlar Bosna Ulusal Müzesi'nin müdürü olan –Müslüman ama kendi beyanıyla ateist– Kemal Bakarsić, akıllı bir girişimle koleksiyonlardaki iki yüz elli bin kitabı arkadaşlarıyla birlikte "sessiz gölgeler" misali teker teker taşıdı. Böylece Saraybosna'nın Haggadah'ı bombardmanlar başlamadan önce Bosna Merkez Bankası'nın yeraltındaki emanet kasalarından

birine kilitlendi. Nihayet on yıl sonra Ulusal Müze, hem tam bir çeşitlilik simgesi hem de aynı zamanda gelecekteki bombaların fitili olan bu muhteşem Gezgin Kitap'ı sergileyeceğini duyurdu. Dayton Antlaşmaları'nı gerekçe gösteren Bosnalı Sırlar, bu değerli varlığın üçte birinin sahibi olduklarını iddia etti. Kitabın üç parçaya bölünmesini talep edecek kadar ileri gitmediler ama serginin dönüşümlü olarak üç yılda bir Banja Luka (Sırp) ve Mostar (Hırvat) etnik başkentlerinde olmasını istediler.

En sonunda Haggadah Saraybosna'da bu amaçla inşa edilmiş bir güvenli odada hapis kalacak ve yalnızca üç otoritenin de iznini alabilmiş olanlar tarafından, her biri elinde birer anahtar tutan üç topluluktan birer bekçinin gözetimi altında görülebilecekti.

Afganistan'da

Yetmişli yıllarda bölge henüz yayın hakkı anlaşmasını imzalamamıştı ve herhangi bir kitap sınırsız şekilde basılabiliyordu, bu sayede kütüphaneler gelişti. Sovyet işgali zamanında her çevirmen aynı zamanda yazar, her yazar da çevirmendi. "Burjuva" edebiyatı temizliği ve proleter kültürün dayatılması, onları aptallaştırmaya yetecek kadar uzun sürmedi. Taliban' bütün bunları değiştirecekti. Onlara göre Kuran dışındaki kitaplar, değerler merdiveninde zaten iyice aşağıda olan müzikten bile değersizdi. Ülkenin kültürel başkenti Herat'ta daha önce kültür bakanlığı yapmış bir şairin dev kütüphanesi üniversite kütüphanesiyle birlikte tarumar edildi. 1996'da Kabil'in halk kütüphanesi aynı kaderi paylaştı.

Onlarca kitap yazmış bir mistik şair babanın oğlu Said Mansur Naderi, 1986'da Kabil'de Hakim Nasser Hüsrev Balkhi adı altında bir İsmailî kültür merkezi açmıştı. Burada çeşitli etkinlikler yapılıyor, dergiler basılıyor ve her yıl araştırmacılara,

* Sık sık yazılanın aksine, bu kelime çoğul değil tekildir ve *taleb*'in belirsiz halidir, yani "herhangi bir öğrenci." Ayrıca alışageldiği üzere *molla* olarak transkripsiyonu yapılan *mevla*'nın sonuna *h* gelmesi için hiçbir sebep yok.

zanaatçılara ve sanatçılara ödülleri dağıtılıyordu. Kurum özellikle nitelik ve nicelik bakımından ülkenin görüp geçirdiğinden üstün olan büyük kütüphanesiyle meşhurdur. Naderi'nin çoğunluğu İsmailî olduğu için seçtiği Taymani mahallesi, mücahitlerin gelişle birlikte kendini birdenbire patlayan iç savaşın ortasında buldu. Naderi hızlı bir kararla kurumunu Pul-i Khumri'ye taşıdı. O zamanlar devlete gelirlerinin yüzde kırkını sağlayan 300.000 nüfuslu bu sanayi şehri "küçük Moskova" olarak tanınıyordu. 1996'da Taliban Kabil'i ele geçirdiğinde ülkeyi terk etmeyen entelektüeller oraya yerleşti.

Taliban ertesi yıl Mezar-ı Şerif'in önüne geldiğinde Nadari-onlara ve Pakistanlılar'a karşı ilk uluslararası çağrısı yapmıştı-kütüphaneyi bir kez daha taşıyarak dağlarda sakladı. O vakit elli beş bin eser vardı. Taliban Mazar'da güçlü bir direnişle karşılaşmıştı, bu yüzden Pul-i Khumri'de ancak küçük bir grup kendini gösterdi. Sonra da kayboldu. Bitti sanıldı, kitaplar yeniden yerlerine yerleştirildi. Bu arada Naderi, koleksiyonlarının mirasçılarının elinde dağılmasına engel olmak için*, ülkesine resmî bağışta bulunmuştu. O dönemde merkezin bir matbaası ve bir televizyon stüdyosu, heykel ve halı atölyeleri vardı. Nehir kıyısında dev bir parkta, eskiden belediyenin kullandığı büyük ve güzel bir eve yerleşmişti. Ömer'den hücum emrini alan kara çarşafli Talibanlar, Masud'daki müttefik güçlere karşı bir gece savaştıktan sonra 12 Ağustos 1998 saat 10.30'da şehri işgal etti. Dosdoğru Hakim'e gidip güçlendirilmiş kapılara roketlerle saldırdı ve içerde ne varsa yok ettiler: Heykeller pencerelerden aşağı atıldı, kitaplar suya fırlatıldı, ateşe verilen matbaada üç saat içinde her şey kül oldu. Kütüphanenin müdür yardımcısı Latif Pedram böyle anlatıyor; yakınlarda bir evde saklanmış ve felaketi anbean izlemiş.

Yeni gelenler genel karargâhlarını parka kurdu, zira mekân huzurlu bir mekândı ve parkın içine etti. Ağaçlardan ne istediler, bilinmez.

* O dönemde oğlu Jeff, California'da büyük bir AC/DC, bira ve Harley-Davidson hayranı olarak tanınmıştı; Taliban düşer düşmez ülkesine dönerek yeni kariyeri olan bölgesel askeri birliklerin komutanlığına başladı ve eski Said Cafer adını geri aldı.

19. yüzyıldan kalma Afgan ve İran belgeleri, bütün gazete ve dergi koleksiyonları o günlerde imha edildi. Ayrıca tarih, felsefe, edebiyat, din gibi çeşitli alanlarda kitaplar, çok sayıda eski elyazması, Kuran ve dindışı eser (17. yüzyıldan şairler, Kralların Kitabı *Şahname*'nin versiyonları), Ağa Han'ın tüm kararnameleri ve İsmailî şeyhlerin yazışmaları. Şu kesin ki ülkenin azımsanmayacak büyüklükte bir döneminin tarihi asla yazılamayacak.

Bunu Farsçanın Afganistan kültüründeki ağırlığına son vermek isteyenlerin gerçek bir başarısı olarak görmek gerekir (Paçu dili fakir bir dildir, eski edebiyatı sınırlıdır, dolayısıyla, diyor Latif Pedram, bir aşağılık kompleksi söz konusu.)²²⁷ Bunu bölgede Şiiliği bitirmek isteyen Sünniler'in bir başarısı olarak da görmek gerekir. Kendilerinden önceki putkırııcılar gibi Taliban da, sefil "retoriğini" sorgulayabilecek, karşısına rakip çıkarabilecek her şeyi yok edecek şekilde, "geçmişî toz etmeyi"²²⁸ hedefliyordu. Yer isimlerini değiştirmeye başlamışlardı. Geriye dönülebilirdi belki. Ama Bamiyan'ın Budalarına*, Kabil Müzesi'nin hazinelerine²²⁹ ve Pul-i Khumri Kütüphanesi'ne olan çoktan oldu.

Kitapların yok edildiği haberini aldığında yaşlı bir İranlı kadın iç çekmiş: "Ah oğlum, bu bizim başımıza daha önce de gelmişti." Zira hamamları ısıtmak için arzu edilmeyen elyazmalarını yaktıran Halife Ömer'le ilgili efsaneler Farsçada da bolca vardı. Geriye tek bir soru kalıyor: Kandahar'a adını veren küçük molla bu tarihsel benzerliği düşünmüş müydü?

227 Latif Pedram'la söyleşi. Aynı yazardan: *Afghanistan. La Mémoire assassinée*, Paris, 2001. Ve "Afghanistan: la bibliothèque est en feu ", *Autodafé*, n° 1, Paris, 2001.

228 Olivier Weber, *Le Faucon afghan, un voyage au pays des taliban*, Paris, 2001.

* Bunlardan Afgan kütüphanelerinden bahsedildiğinden çok daha fazla bahsedildi ve sonunda çok da güzel olmadıklarını söyleyenler çıktı, özellikle de Çin'de Fengxian'dakiler gibi başka yerlerde görülebilenlerle kıyaslandıklarında.

229 Bu konuda bkz. Philippe Flandrin, *Le Trésor perdu des rois d'Afghanistan*, Paris, 2001.

Archeologia dergisinin Ocak 2001 sayısının kapağı “Birleşmiş Milletler Örgütü’nün mahkûm ettiği bir dünya mirası” başlığını taşıyordu; ambargo sırasında ülkeden her gün yüz tane çivi yazısı tabletin götürüldüğünü buradan öğrendik. 1991 Savaşı zaten bazı arkeolojik siteleri tahrip etmiş, daha sonra yaptırımlarıyla kurlsız kazıların ve aç nüfusun hırsızlıklarının yaygınlaşmasına yol açmıştı. Batılı bazı koleksiyonerlerin “altın çağı” dediği şey böyle ortaya çıktı. 24 Ocak 2003'te, ülkenin yeniden işgal edilmesinden iki aydan fazla zaman önce, işini iyi bilen bir gazeteci, Elisabeth Neuffer, *Boston Globe*'da bunları yazdı.* Makalesinde on yıl önceki Amerikan harekâtının hemen ardından gelen kaosu ve yağmalamaları (iki bini hazine değerinde 4.000 çalınmış eser, 12 tanesi bulunup geri alınabilmiş) ve aksi yönde bir şey yapılmazsa neler olacağını ortaya koydu. Bunun üzerine arkeologlar, araştırmacılar, konservatörler ve hatta Mavi Kalkan (Kızıl Haç'ın kültürel alandaki muadili) gibi ABD'yle yakın ilişki içindeki örgütlerden oluşan uluslararası topluluk defalarca çağrı yaptı. Ama bu kampanyaların tek sonucu, Beyaz Saray'ın arkasında hizaya girmiş “vatansever” bilim insanları ile ilan edilen çatışmaya muhalif olanlar arasındaki şiddetli polemik oldu. İncunabula'larla ve müze yönetimiyle ilgili fikir ve önerilerin medeniyet içinde paylaşıldığı internet forumları bir anda hakaret sözleriyle doldu ve tahammülsüzlüğün en beklenmedik yerde nasıl gizlendiğini açığa çıkardı. Önemli bir kısmı konunun gündeme getirilmesine bile açıkça düşmanca bakan Amerikalı aboneler kapıyı çarpıp çıktı. Yine de, antikaların ihraç edilmesini yasaklayan gayet gerçek Irak yasalarının kaldırılması ya da yumuşatılması umuduyla Beyaz Saray'ı destekleyen milyarderler ve büyük sanat simsarları birliği ACCP'nin lobi faaliyetlerinin açığa çıkması şaşırtıcı oldu. Sonra olanları biliyoruz. ABD ve Birleşik Krallık, kötülük götördükleri ülkelerin kültürel varlıklarının korunmasına ilişkin

* Elisabeth Neuffer aynı yılın 9 Mayıs günü Irak'ta hayatını kaybetti.

1954 Lahey Konvansiyonu'nu onaylamamış, karar yöneticilerin insafına kalmıştı. Askerlere gelince...

2003'te Bağdat'ta ve Musul'da Deniz Piyadeleri'nin en hafif ifadeyle ilgisiz gözetimi altında talan edilen müzelerden binlerce kilden kitap kayboldu. Bunlar arasında 1986'da keşfedilen ve neredeyse Asurbanipal kadar eski olan Sippar Kütüphanesi de vardı; keşif henüz o kadar yeniydi ki sekiz yüz tabletten yalnızca iki düzinesi incelenmiş, tercüme edilmiş ve yayımlanmıştı (örneğin Jeremy Black tarafından, Oxford'da).^{*} Rejimin devrilmesi her türlü hırsızlığa çanak tuttu: Ülkedeki on bin arkeolojik sitten isteyen istediğini alıp gidiyordu, Nippur ve Enil ya da İsin tapınakları bir ayda tarumar oldu. Bunun adı Irak'ın yağmalanmasıdır.

Milli Kütüphane 1961'de kurulmuştu. Yasal emanet merkezi olarak seksenli yıllarda 417.000 cilt, 2.618 dergi ve gazete koleksiyonu, 4.412 nadir kitaba sahipti; işgal öncesine dair tahmin edilen rakam 2 milyon cilttir ki, bunlar arasında "dünyanın en büyük Arapça gazete koleksiyonu" da vardı. On bir yıl sonra kurulan ulusal arşiv Bab el-Muazzam'daki aynı binadaydı; Haşimi idaresinin (1921-1958), Osmanlı idaresinin (1534-1918) ve tarihsel önemi büyük Yahudi cemaatinin belgeleri orada muhafaza ediliyordu. 14 ile 21 Nisan 2003 arasında Bağdat'ta esen delilik ve esrar rüzgârı, üstelik mahalle ana girişin tam önüne yerleştirilmiş askeri birliklerle doluyken^{**} ve ayın 14'ü akşamından itibaren sokağa çıkma yasağı ilan edilmişken, ardından yağma getiren iki yangını ateşledi ya da körükledi. Seksenli yıllara ait bütün

* Yetersizlikten ve ambargodan kaynaklanan kötü muameleler sonucunda tahrip olmaları ile sahada çalışan Asurbilimcilerin iddia ettiği gibi hırsızlar tarafından alınıp götürülmeleri arasında ne fark var?

** Fransız Yakın Doğu Enstitüsü Başkanı Edouard Méténier'nin olay yerinde yaptığı gözlemler, Middle East Librarians Association'un www-oi.chicago.edu/OI/IRAQ/docs/nat.html'deki Nabil el-Tikriti raporu ve Bağdat misyonundan dönen, raporu <http://www.cfifa.asso.fr/conferences/berlin/irakar-noult.htm>'de bulunan Jean-Marie Arnoult'yla yapılmış bir söyleşiye göre.

belgelerin yok olmasının birçok kişinin elini rahatlatacağını da belirtmeden geçemeyiz. 28 Nisan tarihli *Wall Street Journal* beyaz fosfor kullanıldığını haber yaptı. İbranice metinler de içeren 150 ila 200 bin eser felaketten birkaç gün önce kütüphaneciler tarafından götürülüp el-Hak Camii'ne bırakıldı.²³⁰ Ama Iraklılar iki milyon cildi ve yirmi milyon arşiv belgesi olan bir kütüphaneyi taşımak gibi büyük çaplı bir operasyonu gerçekleştirmek için gerekli koşullara sahip değildi. Yapabilecek olsalar bile, 2002'de orada bulunan sayısız gözlemcinin fark etmemesi imkânsızdı. Dolayısıyla Milli Kütüphane'nin kitaplarının büyük kısmından geriye "elinizi herhangi bir dirençle karşılaşmadan içine daldırabildiğiniz kalın kül tabakalarından başka hiçbir şey kalmadı" (Arnoult).

Basılı kitaplar dışında 1920'den beri Bağdat'taki camilerden toplanmış 7.500 elyazması içeren, Milli Kütüphane'ye beş yüz metre mesafedeki Evkaf Kütüphanesi de onunla aynı zamanda yağmalandı ve yakıldı. En değerli kaynaklarının üçte ikisi önceden taşınabilmişti, geri kalanlar da silahlı bir adamın gözetimi altında otuz iki demir sandık içinde duruyordu. Amerikalı askerler bu bekçiyi öldürdü; sonra özenle kilitlenmiş bu sandıkların Amerikan Dolarlarıyla dolu olduğu söylentileri yayıldı ve bunlardan yirmi iki tanesi, göğüs ve sırtlarına "TV" yazan kırmızı bantlar yapıştırmış birtakım adamlar tarafından yürütüldü. Son kalan on sandık içindekilerle birlikte kül oldu.

Aynı mahallede bulunan, seksenli yıllarda sosyal ve iktisadi bilimler araştırmaları için kurulmuş olan –Abbasiler dönemindeki şanlı ismiyle– Beyt el-Hikme de aynı akşam yok oldu. Bina daha yeni yanmıştı ki, yanmamış kitaplar hiç utanmadan bahçede satışa çıkarıldı. Üniversitelerarası Merkezi Kütüphane (*el-mektebat el-merkeziye*) kurtuldu ama Bilimler Akademisi'nin kütüphanesi, asılı bayrağı indirmek için giriş kapılarını delen ve yağmacı gürüha davetiye çıkaran ABD tankı çekip gittikten sonra talan

230 Patrick Healy, "Library's volumes safely hidden", *The Boston Globe*, 13 Mayıs 2003. Beş hafta sonra Şam'dan gelen tarihçi ekibi ve daha sonra J.-M. Arnoult tarafından doğrulanan röportaj.

edildi. Yirmi civarındaki diğer arşivlerin akıbeti hakkında kesin bilgi yok. Öte yandan, iktidarın çoğu zaman el koyma ve yağmalamayla edindiği (örneğin Şiiliğin kutsal yerleri Necef ya da Kerbela'da) yaklaşık kırk yedi bin parçanın bir arada durduğu dar Saddam li-l makhtutat, yani Saddam'ın Elyazmaları Evi, 2003'te kapatıldı ve koleksiyonları enerjik bir müdür tarafından bir nükleer saldırı sığınağına taşındı. Burası artık *Dar al-makhtutat al-irakiya* yani Irak Elyazmaları Evi olarak hizmet vermekte.

Irak'ta raflar yerine geri konulduktan sonra, bu raflara hangi kitapların konulacağını belirleme hakkını tiksinti uyandıran Saddam Hüseyin'den çok daha köktenci bir otoritenin iddia etmesi ihtimal dahilinde. Bir diktatöre karşı bir buçuk diktatör...

Nitekim, önce basının, sonra da saygın ve bir o kadar ürkek uzmanların aylar süren hazırlık, tehdit ve uyarılarından sonra, kaygıların haklı çıkması ve Musul ve Bağdat'ta bir uygarlığın metinlerinin ve belleğinin fiziksel unsurlarının ortadan kaybolması için beş gün yetti: Asur tabletlerinden Osmanlı elyazmalarına kadar her şey yok oldu. Britanyalı bir gazeteci sıcağı sıcağına "Irak için bu gün sıfırıncı yıl" dedi.²³¹ Bunun üzerine kopan gürültüde ne dezenformasyonun coşkusunu ayırımsamak mümkündü (Dar Saddam'daki belgelerle müzedeki başvuru kaynaklarını ayırt edemeyen bir albay, haykıra haykıra hiçbir şeyin yok edilmediğini ve neredeyse hiçbir şeyin çalınmadığını söylüyordu), ne de kendi aralarında tepişen Unesco rekonstrüktörlerinin gerçekleri çarpıtan dilini. Duyulmayan tek ses, Saddam Hüseyin'in düşüşünden uzun zaman önce, hatta yüzyıllardan beri (Layard'ı hatırlayın), Ortadoğu arkeolojisinin ve insanlığın (yani Avrupa'nın ve ABD'nin) beşiği *Mezopotamya* kavramının içine sinmiş sömürgeciliği parmakla gösteren yerel entelektüellerin sesiydi.²³² Buna karşı medya, sıradan olayları sinema projektör-

231 Robert Fisk, "Islamic library burned to the ground", *The Independent*, 15 Nisan 2003.

232 Krş. Zainab Bahrani, "Conjuring Mesopotamia: imaginative geography and a world past", *Archeology Under Fire*, Lynn Meskell, yay.haz., Londra, 1998.

lerinin ışığı altında yansıtmakta oldukça başarılıydı. Kabil'den Saraybosna'ya kadar "oradaydım"dan başka hiçbir yeni bilgi içermeyen üç yüz satırlık haberlerini yumurtluyordu. Bu da dünyadaki felaketlerin *jet-set*'i.

Şunu söylemek gerek ki, şölen zengin şöleniydi: 100 milyar dolara çıkmıştı.*

Ama bir dahaki sefere şuna dikkat edin: İlk birkaç saat içinde dünyayı sarsan haber üç kelimeyle özetlenir: "Kütüphane yanıyor." Bir gün sonra olay mahalline özel muhabirler intikal eder ve kaybolan kitapların sayısı, felaketin sorumlularıyla, gözü yaşlı bilim insanlarıyla ilgili haberler uzar gider. Bir hafta sonra masrafları ne idüğü belirsiz resmî ödeneklerle karşılanan heyetler olay mahalline intikal eder, ayrıntılı raporların hacmi büyür; artık mesele envanter çıkarmak, yardım etmek ve yeniden inşa etmektir; suç sulandırılmıştır, bol keseden vaatler uçuşur. Bir ay sonraysa kütüphane *o kadar da* yanmamıştır aslında. Bir yıl sonra, sanki hiç var olmamıştır. Bir sonraki dramaya geçilebilir.

Bu kitabın bitmesi mümkün değil, bunu kesin olarak söylüyorum. 2001 Mart ayında Pittsburgh yakınında, Harvest Assembly of God Church üyeleri, içinde tanrılarına edilmiş hakaret buldukları bir kütüphanenin bütün kitaplarını yakar: Hemingway, Halil Cibran... (*Business Journal*, 23 Nisan). 28 Mart'taysa sıra Gürcistan'ın Yehova Şahitleri'ndeydi. 15 Mayıs 2001'de de Cakarta'da Müslümanlar ve milliyetçiler komünizmle suçladıkları kitapları yaktı. Bu böyle devam eder. Amerika Kütüphaneler Birliği sonunda web sayfasında yakılan kitapları günden güne bildiren bir başlık açtı.

Ama 2003 yılının Temmuz ayında Irak o sayfada hâlâ yer bulabilmiş değil.

* Bu meblağ bir tahmin. <http://zfacts.com/p/364.html>'de rakamın devamlı büyüdüğü görülebilir. Üstüne birkaç milyar daha koyarsanız, daha şimdiden sınırsızlanan turistlere layık bir otel tesisi de yapabilirsiniz: Bin bir savaşın şehri Bağdat, insanın kanını kaynatan yer.

Bu araştırma Saraybosna Kütüphanesi yangınının ertesinde başlamıştı; Bağdat Kütüphanesi'nin yangınıyla tamamlanıyor. Tamamlanıyor, zira kitabı matbaaya vermek gerekiyor. 21. yüzyılın başında ihtiraslı ve masum bilgi arayışının akıbetinin kötüye gittiğini görmek için on yıl yetti de arttı bile. Bugünün mega-iktidarları, başlarında güçleri arttıkça çocuklaşan şefleriyle, etraflarında ömrü billah otuzdan fazla kelime kullanmamış uzmanlarıyla, inkâr edilemez jeo-ekonomik iştahlarına en uyduruk gerekçelerin kılıfını giydiriyor. “Terörizme karşı dünya çapında bir savaş veriyoruz ve bu konuda bizimle aynı fikirde olmayanların çoğunluğu teröristler”: Bu argüman bugün, hem de kendi kapı komşularının evinde, bir Anschluss'u ve beraberinde kütüphanecilere şüpheli kılıklı ve şüpheli kitaplar okuyan kullanıcılarını ihbar etme emri vermek gibi çeşitli tuhaf önlemleri mümkün kılabiliyor.²³³ Bilinen kültürel renksizleşmeyle bir arada gitmeseydi bütün bunlar yalnızca endişe verici olmakla kalırdı. Dil ve düşünce alanında son elli yıldır süregiden ve cilalanmadan da öncesine döneceği olmayan fakirleşme, yakın zamana kadar pek saygın olan medyanın bayağılığı tarafından, o da değilse basitleştirme yoluyla hâkim kılınmakta. Mizah ve mesafe yokluğu, zengin bir kütüphaneyle beslenen entelektüel hafifliğin yokluğu, hemen her yerde yayıncılığın kuralı haline gelmişken, bugün bir François Mauriac *Bloc-Notes*'unu nereye koyacağını bulamazdı. Sadece gitgide globalleşen Fransa'dan bir örnek. Gerçek hayat akademik dergilere mi sığınacak? Dünya çapında örgütlenen bir önemsizlik modası var; herkes her sabah derinliksiz, inceliksiz, bilgisiz görünmeye çalışarak kendi küçük katkısını yapmaktan memnun. Az önce Donald vardı, şimdi Simplet. Varoluş gerçeğe ticaret eşyalarına ve hayatın en bayağı düzeydeki olgularına verilen önemle yönetilirken, zihinlerdeki boşluğu doldurmaya

233 2 Temmuz 2003 tarihli *Le Monde*: Amerikan Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in Deklarasyonu, s. 4. Ekim 2001 tarihli Patriot Act ise her şeye rağmen güçlü ALA'nın [Amerikan Kütüphaneciler Birliği] hükümete yönelik eleştirilerine neden oldu.

dünden hazır olan şey elbette sahneye kolayca girecektir: Dışsal belirtileriyle cazip kılınan ve pazarlamacılık tarafından “maneviyat” adıyla yeniden vaftiz edilen din. Büyük ansiklopedik kütüphanelerin muhtemel geleceği bu çocuk matinesine nasıl el verecek, göreceğiz (10. bölümde, daha önce değil).

Bariş Dönemlerindeki Kayıplar

*Genç olduğun sürece Roma'nın hoşuna gideceksin
ama elden geçip yođrulup tuzlandıktan sonra bir
kenara bırakılacak ve okuma bilmeyen kurtlar
tarafından kemirileceksin.*

HORATIUS*

Cornelius Walford 2 Nisan 1827'de Londra'da doğdu. Sigortacıydı ve kendi kendini yetiştirmiş bir araştırmacı olarak bir hayat sigortası tarihi yazdı. Kütüphanesindeki otuz bin eser, 1885'te Uluslararası Stenografi Toplantısı için gittiğı Amerika'da sıtmaya yakalanıp öldüğünde dağıldı. 1879'da Manchester'da toplanan Birleşik Krallık'ın Kütüphaneler Derneğı'nin ikinci yıllık kongresinde sunduğı konferansın başlığı, kitapsever Fernand Drujon'un merakını uyandırmıştı: "Kütüphanelerin yangınlarda yok olmasıyla ilgili pratik ve tarihsel mülahazalar." Ama Drujon bir yandan kitapseverleri eğlendirirken, diğ

* *Mektuplar*, I, XX, Condorcet'nin cebinde taşıdığı, ölümünü borçlu olduğı eser.

yandan hayat sigortası satmaya çalışan bu metni okuyamamanın hayal kırıklığını mezarına götürdü. Metin kısaca şunu diyor: “Bir kitap, yakılması ya da başka yoldan yok edilmesi çok zor bir nesnedir, bu zaman ve sabır ister. Kitap koleksiyonları, bir arada bulundukları, yoğun bir kütle oluşturdıkları sürece yangına dayanabilir. Kitaplar için asıl tehlike ortamlarıdır: Çoğu zaman genel şartlarıyla onları korumaya hiç yatkın olmayan binalara konulurlar.” Yeni kütüphaneler emaye demir, arduvaz ve tuğlalardan yapılı, rafları duvarlara gömülü yeni bir yapı tipindeki binalarda kurulmalıdır ve “daima bir tehlike arz eden” şömineler ve bacalarının nasıl yerleştirildiğine büyük özen gösterilmelidir. Evlerse, en iyi şekilde tasarlanıp yapıldıklarında –yani kırdı– bile, “çalışan insanların ve hizmetçilerin dikkatsizlikleri, tütün içme, içki içme, yatakta kitap okuma vb gündelik başka etkinliklerden kaynaklanan tehlikeler arz eder. Neyse ki büyük evlerde bir iki tane “Extincteur” [yangın söndürücü] bulunması istisna olmaktan çıkıp yerleşik bir kural olma eğiliminde [...] Hatta belki bir gün kimya, kitapları yakılamaz kılacaktır, bu da mümkün.” Ahşap için zaten Folbarre adlı bir profesörün reçetesi vardı: “Çinko sülfat, 55 kitap; Amerikan potası, 22 kitap; Amerikan şapı 44 kitap; manganez oksid, 22 kitap; 60 derecede sülfürik asit, 22 kitap; su, 55 kitap.” Cornelius Walford, basılı konferans metnine Avrupa tarihinde yok olan kütüphanelerin kapsamlı bir listesini eklemiş ve sunumunu eğlenceli bir tavsiyeyle bitirmişti: Kil üzerine yazalım! Asurlular’ın kitapları bunca zamana dayandığına göre, biz neden kendi basma kitaplarımızda bu malzemeyi kullanmayalım? Üstelik bu malzemeden “mebzul miktarda var”!

Aydınlatması şamdanlarla, ısınması açık şöminelerle sağlanan, güzelim kuru ahşaptan duvarları arasında binlerce yanabilir sayfayı barındıran, eski zamanlardan güzel bir kütüphane. Bastille’i yaptıran ve Yüz Yıl Savaşları sırasında otoriteyi yeniden tesis eden “Bilge” Charles (1338-1380), 1367’de Louvre’da bir Kraliyet Kütüphanesi kurdu. Her şeye rağmen bilgelikten yoksun olduğu için, Üniversite’deki kütüphanenin de, gece boyunca, otuz tane taşınabilir şamdan ve bir merkezi gümüş avizeyle aydınlatılma-

sını emretti: Yeter ki öğrenciler gece karanlığı bahanesiyle çalışmalarını durdurmasın. Böyle bir uygulamanın beraberinde getireceği tehlikeler karşısında konservatörler dehşete düştü, tarihte halk kütüphanelerinin kahir ekseriyeti, mekâna en küçük bir ışık ya da ısı kaynağının bile sokulmasını resmen yasaklamıştı. Uzun zaman kütüphaneler erken kapandı.

Ancak betonun icadı ve demir etajerler de yangınları yolundan döndürebilmiş değil. Son yüzyılda sigorta şirketleri 1911 ile 1961 arasında ABD’de vuku bulan önemli üç yüz elli dokuz felaketi ayrıntıyla inceledi. İstatistikler talihsizliğin başta gelen sebepleri arasında mekânın ve elektrik donanımının bakımıyla ilgili ihmalleri, yeraltındaki çöp kutularını ve odalarda kişisel konfor için kullanılan radyatörleri sayıyordu. Amerikan kütüphanelerindeki yangınların sıklığı hakikaten şaşırtıcıdır, bunun sonucu olarak İngilizcede Fransızcada bulunmayan hoş bir kelime vardır: “arson.” Britanya kökenli İngilizce sözlükler kelimenin doğrudan doğruya Latince “ardere”den –yakmak– geldiğini ve başkasının malını rızası olmaksızın kasten yakmak demek olduğunu açıklıyor; Amerikan İngilizce sözlükleri ise, tanıma bir şey daha ekliyor: “Sigortadan para almak için.”

Ama bu arada, kitapları yıpratmak konusunda su ateşten daha etkilidir. Nuh Peygamber’den bu yana sel bilgiyi alıp götürmüş, eritmiştir, geri kalanı da, istatistik veri düzleminde, itfaiyecilerin hortumu halletmiştir. Bu kolayca unutuluyor, çünkü su her nedense zayıf bir sembol. “Alev almış kitap” imgesinin “suya batmış kitap” imgesinden daha güçlü bir uyarıcı etkiye sahip olduğu su götürmez. Ama su fırsatını bulup rövanşı alacak, duyarlılığa çok şiddetli biçimde dokunacaktır: Batık. Göreceğimiz gibi kütüphane de bundan sıyrılamayacaktır.

Umumi bir kütüphanenin malları bütün topluma ait olduğundan, her kullanıcı kendini haklı olarak meşru mal sahibi sayar. Sorun, bazılarının kendi kullanımlarını başkalarınınkinden daha önemli addetmeleri ve kitapları alıp götürmelerinden ya da onlara

zarar vermelerinden doğar. Şunu belirtmek gerek ki, hırsızlığın önüne geçilmesi yolunda yangınla mücadeleye nazaran çok daha dikkate değer bir ilerleme kaydedilmiş durumda: Ateşe karşı mücadelede bilinen tek yol hâlâ sudur (bir aralar ateşi söndüren bir gaz olan karbondioksit tüpleri kullanımı düşünüldü, ama bu gaz canlılarda solunuma engel olduğu için tavandan su püskürten *sprinkler*'larda karar kılındı).

Çeşitli etkenler, deniz ya da hırsızlık, kütüphanelerin barış dönemindeki düşmanlarıdır. Ama bir özel koleksiyon için en korkulası düşman, sahibinin dünyadan göçmesidir. İşte bu felaketlerden iyi seçilmiş birkaç örnek:

ÇEŞİTLİ ETKENLER

— 1666'daki büyük Londra yangını yolu üstündeki kütüphaneleri adeta bir lokmada yuttu. "*Flame, where are you going, quovadis?*" [Alev, nereye gidiyorsun?] Pater Noster Row'daki kitapçılar tedbirli davranarak bütün kitaplarını Saint-Paul Katedrali'nin mahzeninde depolamıştı. Ama ateş kitapları orada da buldu ve tamamen yok etti. Pater Noster Row, çok eski zamandan beri iyi ticaret yapan şapka incisi zanaatçılarının yerleştiği Amen Corner ile Ave Maria Lane arasındaydı, kırtasiyeciler, kopyacılar ve kitapçılar loncası 1403'te orada yeniden kurulmuştu. Tekrar tekrar yanmasına rağmen 1838'de hâlâ dünyanın en büyük kitap pazarıydı.

— 13 Kasım 1663'te doğan İzlandalı Arne Magnusson altı yaşında Latince, on yaşında Yunanca biliyordu. Şu kesin ki 1683'te Kopenhag Üniversitesi'ne geldiğinde çoktan ele gelir bir kütüphanesi vardı. Danimarka Kralı "Bizim kendi kütüphanemize birkaç eski ve nadir elyazması getirmek için" ülkesine dönme görevini ona emanet etti, ilk gönderdiği misyon dönüşte okyanusta batmıştı. 17. yüzyılın kitapseverleri için İzlanda'nın Ortaçağ elyazmalarında zengin bir maden olduğunu söylemek

gerek. Ne var ki bunlar Reform'un ve matbaanın ortaya çıkışından beri vahim bir durumdaydı: Koparılmış sayfalar ayak-kabı tabanlılığı olarak ya da terziler tarafından elbise astarı ya da patron olarak kullanılıyor, deri üzerine işlemler modern matbu kitaplara kapak yapılıyordu. Bu demektir ki Arne Margusson, Kopenhag'a döndüğünde yanında getirdiği ve kendine sakladığı koleksiyondaki kitapları yeniden birleştirmek için on yıl boyunca kıymık kıymık parça topladı. 1728'de şehrin yarısını yok eden büyük yangında onun evi de olağanüstü kütüphanesinin büyük kısmıyla birlikte yandı. Magnusson belediyenin aldığı önlemlerin onu koruyacağından o kadar emindi ki arabasını ödünç verdi. "Dünyada hiçbir yerde bulunamayacak kitapları" yok etmeye otuz dakika yetti, Magnusson kederinden hastalandı ve öldü.

— İngiltere kralının kitaplarını barındıran, ismiyle bile laneti haber veren Westminster'daki Ashburnham House'da 1731'de alevler bir şömine bacasından parkelere sıçrar. Günlerden cumartesi, saat sabahın ikisiydi. Dumana boğulmuş salonlarda görevliler ellerine geçen ne varsa pencereden atıp kaçar. Sir Henry Cotton, büyükbabası Robert'ın 1700'de kurduğu ve I. Charles'ın yasaklamasından sonra (orada bir isyan mayası görüyordu) giremediği için kahrından öldüğü kütüphaneyi bağışlamıştı. III. William koleksiyonu oldukça küstah bir tavırla ulus adına kabul etti ve kimse kütüphaneden yararlanmadı. Koleksiyonda muhtemelen 5. ya da 6. yüzyılda İskenderiye'de yapılmış olan, bugün kararmış bir avuç fragmana dönüşmüş yüz elli minyatür içeren bir Tekvin kitabı vardı ama meşhur Lindisfarne İncil'leri kurtulmuştu. 958 tane yeri doldurulamaz elyazması, üzerlerine on iki imparatorun, Kleopatra'nın ve Marcus Aurelius'un demir leblebi karısı Faustina'nın büstleri yerleştirilmiş dolaplara dağıtılmıştı. Öyle ki daha önce VIII. Henry'nin temizliklerinden kurtulan İngilizcenin ilk büyük şiiri *Beowulf*, Vitellius A-XV olarak, yani İmparator Vitellius'un büstünün altındaki ilk rafın on beşinci kitabı olarak kaydedilmişti. Canavarlarla savaşı anlatan bu hikâye, deri kaplaması sayesinde yalnızca tranşları kömürleşmiş olarak paçayı sıyırdı ve British Museum'un 1753'teki koleksiyon-

larından kalan birkaç kitabın arasına katıldı; ama orada 1845'e kadar yavaş yavaş dağılmasını hiçbir şey engelleyemedi: *Beowulf* metninin iki bin karakteri kaybolmuştu.

— Londra'daki "Papalığa hayır" kampanyası 1780'de şehri bir hafta boyunca kana ve dumana boğdu ve halk güruhu İngiltere kıyılarına [ama sömürge ülkelerinden birinin kıyıları olmamak kaydıyla] ayak basmış tüm kölelerin artık özgür birer insan olduğunu düşünen Lord Mansfield'in zengin kütüphanesini ateşe verdi (Blades).

— Thomas Jefferson (1743-1826), ABD'nin üçüncü başkanı olarak 1800'den 1809'a dek görev yaptı. Kitaplara yönelik "köpek-si" bir iştahı olduğunu gizlemezdi, etrafında daima kitaplar vardı; akşam yemeği davetlilerini beklerken bile bir dakikasını boşa harcamaz, okurdu. Üç tane kitaplığı vardı. Biriktirmeye daha çocukluğunda başladığı ilk koleksiyonu anne evi Shadwell'le birlikte 1770'te yandı. İkincisini ise bu akıllı adam 1815'te gereğinden fazla zarafet göstermeden hükümete sattı (6.487 cilt için 23.940 dolar) ve bu kütüphane Britanyalılar'ın kısa süre önce yok ettiği Library of Congress'in çekirdeği oldu. Pazarlık iyiydi ama sorunlar da oldu: Kongre'nin birçok üyesi, Voltaire'inkiler gibi "radikal" içerikli metinlerden ürküyordu. Jefferson'ın son kitaplığı onu emeklilik yıllarında oyaladı. O, "matematiksel hakikatlerin" lezzetini "çöp yığını" dediği romanlara tercih ederdi. Monticello'daki küçük sarayının marangozunun yaptığı raflar tavana kadar üst üste konulabilen bağımsız yapılardı, taşınmaları gerektiğinde tabut gibi kapakla kapatılabiliyordu.

— 1814'te savaşta çıkarılan yangından sonra yerine henüz geri konulan Library of Congress, 1825'te o kadar düşmanca olmayan alevlerle bir kez daha yandı. 1851'deki üçüncü yangındaysa, elli beş bin kitaba ulaşmış toplam kaynaklarının üçte ikisi yandı. Bu kez bina taştan zemin ve madeni raflarla donatıldı (Johnson).

— Finlandiya'nın ilk başkenti Turku'yu, ülke bir süre için İsveç'in parçası olduğu sırada ona Abo adı verildi. Adına ne dersek diyelim, 1640'ta şato içinde kurulan akademi kütüphanesi 4

Eylül 1827’de, tarihin çift dilli kıldığı bu güzel şehrin geri kalanıyla birlikte yandı.

— Ofor Kütüphanesi 1865’te Sothby & Wilkinson müzayede evinde satışa çıkarıldığında, gece çıkan yangın mekânı yok etti. Raflarda yan yana duran kitaplar artık etrafı kömürleşmiş oval yapraklardan ibaretti. Cesur bir kitapçı kalanları birkaç gine karşılığında satın aldı. Bir yıl sonra bu kitaplar, Puttick & Simpson beyefendilerin müzayede evinde, kenarları kırılmış ve yeniden ciltlenmiş olarak amatörlere sunuldu (Blades). Aynı yangında sigorta sözleşmesi tam o günün öğle vakti biten Humboldt koleksiyonunun on yedi bin kitabı da tamamen yok oldu (Walford).

— Indiana Üniversitesi Rektörü Andrew Wylie, 1828’de bu kurumun kütüphanesini kurar ve satın alımları bizzat yönetir. 11 Nisan 1854’teki yangından geriye kalan, yangından kısa süre önce basılmış olan katalogdur. Her şeye rağmen kütüphane yeniden kuruldu ve otuz bin eser toplamayı başardı ki, 1883’te tekrar yandı. Ama kitaplardan iki tanesi kurtarılabildi.

— 24 Ocak 1904 gecesi Torino’daki Biblioteca nazionale ed universitaria’yı alevler kasıp kavurur. Nedeni aydınlatılamamıştır: “Parmaklar bir kez daha alışıldık elektrik kısa devresini gösterdi” ama anlaşılan o ki şalterlerin hepsi kapalıydı. Meşhur arşiv zaten 1659’da ağır bir felakete maruz kalmış, sonrasındaysa dillere destan olacak kadar zenginleşmişti; yine de “kataloglar [...] güncellenmiyordu.” Felaketin arifesinde kütüphanede 38 salon ve aralarında parşömen üzerine üç *in-folio* halinde Verard’ın *Roman de Lancelot du lac*’ının da bulunduğu 1.095 *incunabula* (Paris, 1491); 10.321 baskı-resim; 1.500 Aldus Manutius basımı kitap; 621 Hebraika, aralarında 14’üncü yüzyılın *Roman de la Rose*’larından dört tane ve 15’inci yüzyıldan kalma Saluces Markisi’nin *Le Chevalier errant*’ı, Pisanello’ya atfedilen minyatürlerle süslenmiş bir *Scriptores historiae augustae* ve özellikle Berry Dükü Jean’ın muhtemelen Van Eyk kardeşlerin elinden çıkma resim ve süslemeleriyle, kürsüde okunmak üzere büyük şapel formatında yapılmış ve şimdi “üç parça kömüre dönüşmüş” haldeki *Saatler Kitabı*’nın da bulunduğu 4.138 elyazması vardı. Kurtarılabilenler

arasında deri fermantasyonu dolayısıyla çürümeye başlayanlar üzerinde jelatinleme yapılmaktadır ki, bu hassas bir çalışma gerektirir. Buhar ve kolodyum muamelesi de yapılabilir, ama o zaman bir sonraki yangında elyazmaları “gerçek birer fulmikoton bombasına” dönüşür. Ayrıca Vatikan’da “raflardaki en küçük sıcaklık artışını alarm ziliyle bildirecek elektrik sensörlerinin” kullanıldığı bildiriliyor. Takip edilmesi gereken bir iş (Georges Bourgin, Giovanni Gorrini).

— 1906 depremi Stanford Üniversitesi’nin yepyeni kütüphanesini mahvetti; bina “main librarian” yani başkonservatörün fikri alınmadan, hatta planları görmesi bile sağlanmadan inşa edilmişti. Depremin ardından gelen, San Fransisco şehri sakinlerini sabah kahvaltısında yakalayan ve halk kütüphanesindeki iki yüz bin kitabı yok eden bu büyük yangına “*ham and eggs fire*” [jambonlu yumurta yangını] adı verildi. Depremlerin dörtte üçü kitapları raflardan düşürerek çalışanlara iş çıkartmaktan öte kötü sonuçlar doğurmaz. Örneğin 1971 San Fernando depreminde, Northridge’deki California Üniversitesi’nde altı yüz bin eser yeniden raflara yerleştirildi, yirmi bin civarında kitap yeniden ciltlendi. Ama bazı depremler de, aslında depreme dayanıklı olacak şekilde tasarlanmış olan binaları yıkmakta ısrar eder.

— 1 Eylül 1923 günü saat öğle 12’ye iki dakika kala, Tokyo’daki tüm odun kömürü ocakları öğle yemeği hazırlamak için yakılmışken, tarihin en büyük “*jişin*”lerinden biri (Richter ölçeğine göre 7.9; Kanto’da 140.000 ölü) gerçekleşti; depremin ardından başlayan ve üç gün süren yangın şehrin yüzde altmışını ve bu arada birçok kütüphaneyi yok etti. Milli Kütüphane’de (DNL) yer sarsıntılarıyla ilgili 248.000 doktora tezi vardır; hepsi de 1923 sonrasındandır, çünkü öncekiler yanmıştır (Theodore Welch).

— Şili işgalinin (1881-1883) kitapseverlik dehşetinden sonra, Peru kendine yeni bir milli kütüphane kurdu. Bu kütüphane 10 Mayıs 1943’te alevler içinde telef oldu. Ardından Şili, gümrük memurlarının kübizm konulu kitaplara Castro propagandası

oldukları gerekçesiyle el koyduğu hayran olunası ülkelerden biri haline geldi (Michel Lenoble).

— Fransız Ulusal Meclisi'nin ansiklopedik ruhlu kütüphanesi ve binlerce kitabı 25 Ağustos 1944'te yandı; bu sırada Leclerc tümeni Alman bürokratlarının işgal ettiği Palais-Bourbon'u kuşatmıştı. Kayıp eserlerin tam listesi BNF'de (Bibliothèque National de France, Fransa Milli Kütüphanesi) bulunabilir. Akıllı bir kararla Libourne'a yollanan seksen *incunabula* ve yüzlerce elyazması –aralarında özellikle Rousseau'nun *İtirafları* ve İspanya'nın Napoléon etkisi altına girmesinin ardından Escorial'in düşüş döneminde 1826'da 1.300 frank karşılığı satın alınmış Aztek takvimi *Codex borbonicus* da bulunuyordu– kurtarıldı. Bugün *Gazette nationale*'in ya da 24 Kasım 1789'de meşhur kitapçı Charles Panckoucke'un kurduğu *Moniteur universel*'in tüm sayılarını içeren koleksiyonlar etrafında parlementer tarihe yönelik bir ilgi yoğunlaşması varken, kütüphanede yaklaşık 1.900 adet elyazması bulunmaktadır.

— 8 Şubat 1951'de Michigan Eyaleti'nin Lansing'deki idari binasının yedinci katında, orduya alınmak istemeyen bir öğrenci öğle arasını bekledi ve dosyaların arşivlendiği bölümdeki kâğıtla dolu çöp kutusuna bir kibrit çakıp attı. On beş saat süren yangını söndürmek için itfaiyeciler dakikada 6.000 galon su döktü. Michigan Kütüphanesi birinci kattaydı, depolarıysa yeraltında. Kayıp 22.400 kitaba alevlerin ulaşması kesinlikle mümkün değildi (Goetz).

— Altmışlı yılların sonunda özellikle New York ve Washington'daki üniversite kütüphanelerinde çok sayıda yangın çıktı. Bazıları –örneğin Indiana– aynı yıl içinde birkaç kez yandı. O yıllarda molotof kokteyli yaygındı.

— Nisan 1966'da New York Yahudi Teoloji Semineri'nin 70.000 kitabını kül eden yangının kaynağı belirsizdir. Yangından sonraki hafta kurutulmak üzere güneşli avluya serilmiş sırsıklam on binlerce eserin ilginç fotoğrafları mevcuttur (Goetz).

— 4 Kasım 1966'da Arno Nehri altı metre yükseldi ve Floransa'yı saatte 80 km hızla kat etti, yoluna çıkan her şeyi

sürükledi ve ardında 500 milyon tonluk petrolle karışık çamur, hayvan leşleri, otomobiller, mahzen ve lağım çukurlarından gelen dev bir birikinti bıraktı. Birikintinin içinde bu kültür şehrindeki birçok kütüphanenin –örneğin 1944'te zaten bir kere imha olmuş olan Colombaria– kitapları da vardı. Biblioteca Nazionale Centrale'nin bodrum katlarında 1,2 milyon eser muhafaza ediliyordu; neyse ki *incunabulalar* ve elyazmaları yüksek katlardaydı. Bir ay boyunca kütüphane müdürü Dottore Emmanuele Casamassima mekândan ayrılmadı. Bir ay boyunca kahve, sandviç ve iyi şarapla tedariklenen gönüllülerle birlikte, kaynakların ve 8 milyon katalog kartının temizlenmesi ve kurutulması için uğraştı (bu iş bir yıl sürdü, ama kartları mikrofille almak için bir fırsat oldu). Edebiyat ve felsefe fakültelerinin kütüphanecileriyse bu kadar sabır ve özveri göstermedi: Çamura batmış, kötü kokulu 35.000 eserden derhal kurtuldular (Arthur T. Hamlin). Arno'nun kabarmasından yaklaşık kırk yıl sonra milli kütüphanenin restorasyon merkezinde çalışan yüz yirmi kişilik ekipte on beş kişi kaldı ve geride hâlâ kurtarılacak 35.500 cilt var, yani en az on yıllık iş.

— Düzenli aralıklarla Amerika topraklarının büyük kısmını mahveden fırtına ve kasırgalara genç kız isimleri vermenin modası geçmiyor. Ki, ardından gazetelerde “Celia kütüphanenin gözünün yaşına bakmadı” gibi cümleler okunabilsin. Ama *Gone With the Wind*'in de (*Rüzgâr aldı götürdü anlamında*, “Rüzgâr Gibi Geçti”) çok sık tekrarlanan bir başlık olduğunu görüyoruz (Goetz).

— Los Angeles Public Library'de 1986'da dört ay aralıkla iki yangında yok olan 400.000 eser ve itfaiyecilerin sıktığı suyla zarar gören 700.000 kitap, afete karşı hazırlıklı olmanın hâlâ bir rüya olduğunu gösteriyor. Bu yangınlar (29 Nisan ve 3 Eylül) muhtemelen kasıtlı çıkarılmıştı. Ama artık daha fazlasını bilen yok.

— 1 Ağustos 1994'te İngiltere'nin doğusundaki Norwich'te, kontluğun arşivindeki 100.000 kitap bir çalışanın gaz kaçağı varken ışıkları yakması sonucu kül oldu. Mahzende bulunan

11. yüzyıla ait birkaç elyazması itfaiyenin müdahalesi sayesinde yalnızca ıslanmakla kurtuldu ve lipofilizasyona (dondurarak kurutma) gönderildi.

— 28 Temmuz 1997’de Colorado Fort Collins’e birkaç saat içinde yedi inç yağmur düştü. Üniversitenin kütüphanesi Morgan Library henüz yeni restore edilmiş ve büyütülmüştü. Pek iyi yapılmamış bir duvarın çökmesi sonucu, çalışmalar sırasında bodrum katlarına kaldırılmış yarım milyon eser sel altında kaldı. Zarar çeşitli kaynaklara göre 22,5 milyon ile 36 milyon arasında tahmin ediliyor. Bu kütüphaneyi 1938 ve 1951’de de sel basmıştı. Her defasında “ders alınmıştı.” Zarar gören kitapların önemli bir kısmı lipofilizasyonla onarıldı, yüz bin kadar eser başka Amerikan kurumlarından gelen bağışlarla ikame edildi, dijital ortama aktarılan bir o kadarına da yalnızca ekrandan erişilebiliyor.

— 16 Ağustos 1998’de Boston Halk Kütüphanesi 65 milyon dolarlık bir restorasyon yardımı aldı: Puvis de Chavannes ve Sargent’in yaptığı freskolar yardımdan nasiplendi, ama su tesisatı değil. Asırlık bir dökme demir boru gecenin yarısı patlayınca depolar içindekilerle birlikte kaynağı şüpheli tonlarca su altında kaldı.

— 12 Haziran 1999’daki Lyon yangınından biraz ileride bahsedeceğiz.

— 21 Mayıs 2001 günü Seattle’daki Center for Urban Horticulture’da yangın çıkar ve 2 milyon dolar değerinde bilimsel eseri kül eder. ELF’nin (Earth Liberation Front, Yeryüzü Kurtuluş Cephesi) çevre eylemcilerinden şüphelenilir. Merkezde çalışan araştırmacılardan biri –GDO uzmanı– “oysa bizim tek amacımız çevreyi iyileştirmek” diye yakını.

— 29 Mayıs 2002’de yayıncı ve dağıtımçı Les Belles Lettres’in deposu, aralarında daha çok “Budé koleksiyonu” adıyla bilinen Fransa Üniversiteleri Koleksiyonu, Yunan ve Latin klasikleri ve ayrıca Çin, Hint ve Arap âlemleriyle vb ilgili nadir bilimsel kitapların da bulunduğu 3 milyon matbu kitapla birlikte alev aldı. Yangının nedeni tamamen karanlıkta kaldı. Les Belles

Lettres mi? *Tesadüfün bu kadarı!* Söz konusu olan bir kütüphane olmasa da, bilginin genel bir gerileme içinde olduğu şu dönemde, 1960'tan beri meraklıları için yayımlanan ve stoklanan bu yayınların yok olması mutlak bir trajedidir. Zira işletme mantığı, bazı başlıkların satışları mikroskopik çapta kaldığı için bir daha asla basılmamasını gerektiriyor. Geçen yüzyılda (belki de kültürün son yüzyılıydı) klasik araştırmalar alanında adına yaraşır bir yayınevinin, hiç kârlı olmasa bile katalogunda bulundurmaya bir ahlak ödevi kabul ettiği eserler, bugün çok seyrek başvuruldukları için büyük kütüphaneler tarafından fiziksel ölüme mahkûm edilen şu eserler gibi geleceğe yol alan gemiden atılmakta, ancak zindanlarda son bulabilmekte. Satılmayan stoklardan kurtulmak her yayıncı için arzu edilir bir şey olabilir ama bu Fransızca metinler alanında bir gedik daha açıldı demektir. Procopius'un Theodora'yla ilgili korkunç dedikodularını ya da *Ergen Eros'u* keşfetmek mi istiyorsunuz? Ne zaman yeniden basılır, bilmiyoruz, diyorlar. Ama muhakkak basılır. Yaklaşık 1.600 başlıktan 1.200'ü küllerinden doğacaktır, elbette çok daha mütevazı bir görünümle: Dijital baskıyla ve eski şeker pembesi kapakları andıran bir renkte. Peki ya Nicephoros Gregoras'ın *Yazışmalar'ı* gibi ağız sulandırmayan ya da seyyahların anlatımlarından derlenmiş, 851 yılında Ebu Zaid tarafından kaleme alınmış *Çin ve Hindistan Hikâyeleri* gibi aptal saptal eserler ne olacak? Esere sahip olan bir kütüphane bulursanız, bakabilirsiniz.

— Eylül 2002'de Avrupa'nın yarısı çamurlu suyla kaplanır ve tatilleri berbat olan turistler sarı yağmurluklarıyla şaşkınlık içindeki kütüphanecilere katılır. Anlaşılması imkânsız bir olayda sayısı belirlenemeyecek kadar çok kitap çamurda boğulur. Hemen her yerde hasar tespit çalışmaları yapılmakta (örneğin bkz. www.unesco.org/webworld/floods5Feurope/).

— Meurthe-et-Moselle'deki Lunéville Şatosu milli savunmanın malıydı. 2 Ocak 2003 Perşembe günkü yangında yok oldu. Televizyon başyapıtları ancak başlarına kötü bir şey geldiğinde sever: "Lorrain'deki Versailles", bir haftasonu için milli mesele

oldu. Kütüphane sekiz bin askeri nitelikte eserini kaybetmiş durumda.

— 3 Şubat 2003'te Kalküta Kitap Fuarı'ndaki altı yüz stand kırk dakika içinde yandı. Sergicilerin üçte ikisi fuara borç parayla katılan ve bütün stoklarını getiren çok küçük yayıncılardı; ülkenin kitapçıdan yana fakir olduğu düşünülürse, fuar onlar için yatırımlarının yarısını realize etmek için bir fırsattır. Yalnızca Britanyalı yirmi iki yayıncının yangına karşı sigortası vardı. Diğerlerine yardım etmek için fon kurdular (Matthew Evans Exlibris'ten aktarıyor).

Bugün “Lyon Olayı” olarak adlandırılmayı hak eden olayı çerçevenin dışında ele almamız gerekiyor, çünkü şehir ne tamamen savaş halinde ne de gerçek bir barış içindedir. 16 Şubat 1997'de kasten çıkarılan bir yangın La Plume Noire adlı anarşist kitabevinin tüm stoğunu yok eder; diğer yandan, gerçi görünürde bağlantısız da olsa, Vénissieux'deki Minguettes (14 Ekim 2000) ve La Duchère (23 Mart 2002) Sinagoglarına yapılan arabalı saldırılar ve kundaklamalar akıllardadır. 1999 Haziranı'nda, Lyon-II ve Lyon-III Üniversitelerinde inkârcılığın²³⁴ birkaç kez hoş görüldüğünü ortaya çıkaran Plantin olayının özellikle karışık atmosferinde, Claude-Bernard Rıhtımı'ndaki üniversite kütüphanesi yangını patlak verdi. 1886'da kurulan bu önemli arşiv, Kilise ile Devlet ayrıldığından itibaren (Tournon Oratoryenleri, büyük seminer ve başpiskoposluk), aralarında 1800'den önceye giden 17.000 elyazması ve incunabula cildin de bulunduğu kurtarılmış birçok kaynağı başlangıçta bünyesinde toplamıştı. Abraham Hirsch'in inşa ettiği binalar 1930'da hukuk ve edebiyat fakültesi oldu. Daha sonraki katılımlarla kaynak 460.000 esere ulaştı. 12 Haziran cumartesi saat 1.30'da çıkan yangın, Teğmen Serge Delaigue'in dediğine göre, birkaç saattir için için ilerlemiş olmalıydı ki, birdenbire “bütün çatıların aynı anda alev alma-

234 Krş. Revizyonizm konusunda özellikle etkin, hatta eylemci bir tavrı olan www.amnistia.net; ayrıca olay ve olayın takibi ya da takipsizliği konusunda o dönemin ulusal ve yerel basını.

sına” neden oldu. Şehir gecenin siyah fonunda yanan 300.000 kitabın alevinin çatıları sarışını seyretti. Bir ay sonra, aynı anda alev almış iki noktada hidrokarbür kalıntılarının keşfedilmesini takiben, bu kriminal yangınla ilgili soruşturma başlatıldı. Bu arada basın Lyon-II ve Lyon-III’te savunulmuş on binlerce eski tezin yok olduğunu duyuruldu; “uzmanlara göre bu bilimsel mirası yerine geri koymak çok zor.”²³⁵ Sonra, kurtarılan kitaplar uygun muameleye gönderildiği sırada çeşitli heyetler kaynağı yeniden oluşturmaya çalıştı ve Hirsch’in kubbesi yeniden inşa edilirken, soruşturma emekleye emekleye devam etti. Zaman geçti. 31 Temmuz 2000’de Adalet Sarayı arşivlerinde bir yangın meydana geldi; itfaiye sıcaklıktan dolayı açma-kapama sistemi bozulan bir kapının ardındaki rezerv bölümüne girmeyi başaramadı. Kapı alev makinesiyle açılana kadar, aralarında tuhaf bir şekilde “Yahudi lobisini üniversite kütüphanesini kundaklamakla” suçlayan broşürlerin ve bir yıl önce tezleri yanan öğretim üyelerini kovuşturmayı mümkün kılacak parçaların da bulunduğu binlerce mühürlü belge kül oldu.²³⁶ Biraz daha zaman geçti. Sonunda 3 Aralık 2001’de görevsizlik kararı verildi: Olayın kriminal niteliği açığa çıkmış olsa da, soruşturmadan sonuç çıkmadığı için savcılık takipten vazgeçti. Zaten 2001 yılının Aralık ayında, konuyla daha önce ilgilenen insanlar olayı unutmuştu bile. Yakınlarından bazıları hariç. Bu siyasal suçun üstüne “bir de kayıtsızlık kabahati gelip yapışmıştır [...] Takipsizlik ortada bir dram, bir cürüm ve bir olay olduğunu unutturmamalı. Ve düşünceye saldırının belleğe saldırıyla ikiye katlandığını.”²³⁷

Lyonlular o dönemde ne kültür bakanının ne de eğitim bakanının ortalıkta görüldüğünü ve her ikisinin de bu dramatik olayın anlamı konusunda pek ağızlarını açmadığını kayda geçirdi. Dolayısıyla isimlerini de unuttu. Kıssadan hisseyi evrensel

235 *Le Monde*, 22 Temmuz 1999.

236 *Le Progrès*, 2 Ağustos 2000.

237 Claude Burgelin, Lyon-II’de profesör emeritus, *Lyon capitale*’de serbest sütun, 12 Aralık 2001.

bir çevrimiçi ansiklopediden öğreniyoruz: Lyon'daki kütüphane yangını salt bir kaza eseriymiş.

İyiye işaret etmeyen bir tespit.

DENİZDEKİ KÜTÜPHANE

“Siyah pelesenkten bakır kakmalı yüksek mobilyaların raflarında hepsi aynı şekilde ciltlenmiş çok sayıda kitap vardı. Salonun duvarlarını boydan boya takip eden bu rafların alt kısımlarında son derece rahat kıvrımlar sunan kahverengi deriyle kaplı geniş birer divan vardı. [...]

“Az önce bir divana uzanan mihmandarım Kaptan Nemo'ya şöyle dedim: Bu kütüphane karadaki pek çok sarayın kütüphanesine taş çıkartır, üstelik bunun sizinle birlikte denizin derinliklerine gelebildiğini düşününce hayranlığım artıyor.”

Gerçekten de Aronnax'ın on iki bin ciltli salonunun ihtişamı, hiçliğin göbeğinde kitap okuyabilme ayrıcalığının yanında az şeydir. İşte kâğıdın, dünya üzerindeki Platonik hâkimiyetin aleti olan kâğıdın narin birikimi, adeta evindeymiş gibi karanlığın kalbine kurulmuş. Alamut Kalesi'nin bu tersyüz edilmiş imgesinde Jules Verne, gelmiş geçmiş en güçlü fantazmayı ifade ediyor: Okyanusu evcilleştirmek. Hem boğulma fikrinin doğurduğu endişeyi alt ediyor, hem de dalgalar tarafından yutulan kitapların son derece kesin ve son derece hoyrat bir biçimde kayıplara karışmasıyla alay ediyor.

Bu travma gerçekten de büyük bir travmadır: Tüccar Guarino Veronese'nin saçları, 1453'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra satın aldığı biricik elyazmalarını taşıyan geminin Akdeniz'de battığını gördüğünde bir anda beyazlamıştı. Diğer yanda, Gian Vincenzo Pinelli 1601'de öldüğünde mirasçıları zengin kütüphanesine sahip çıktı. Kütüphane Padova'da olduğu için, mallarının geri kalanıyla birlikte üç gemiye yüklendi ama ancak ikisi limana varabildi. Üçüncüsüne Türk korsanlar el koydu. Gemide yalnızca

bilimsel içerik olduğunu öğrenince öfkelenen korsanlar, hümanist Peiresc'in anlattığına göre, otuz üç kasayı denize attı: "Bu zavallı kütüphane o kadar bahtsızdı ki mirasçıların talimatıyla Adriyatik Denizi üzerinden Venedik'ten Ancona'ya geçerken onlarca kasası denizde kayboldu." Ama her şey kaybedilmiş değildi. Walford şöyle aktarır: Tiraboschi'ye göre kitaplar kıyıya yayıldı ve gemilerdeki delikleri tıkmak için kullanıldı. Denizden kurtarılmış ya da diğer iki gemiden gelen gelen çok sayıda elyazmasının Ambrosienne Kütüphanesi için 1609 yılında satın alındığını biliyoruz. Deniz, Hudde adlı şu Hollandalı'ya daha da zalim davrandı. Yine Walford'un anlattığına göre, bu adam servetini yaptıktan sonra Çin dili ve edebiyatını öğrenme tutkusuna kendini verir, hatta o kadar iyi öğrenir ki Mandarin olur. Otuz yıl sonra ülkesine döndüğünde, Çin'de yaptığı kütüphanenin denize gömüldüğünü görür. Gemilerin batması sık rastlanan bir şeydir: Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin tarihi, gemilerinin üçte birinin içindekilerle birlikte yok olduğunu yazar.

1819 yılında posta gemisi *Albion*, "kütüphanesi olan ilk ticari gemiydi." Öyleyse bu kütüphane de denizde yok olan ilk kütüphaneydi (1822 Nisan ayında, İrlanda açıklarındaki bir fırtınada). La Pérouse'un *La Boussole* adlı gemideki kütüphanesinde yüz on dokuz kitap vardı: Cook'un ve John Hawkesworth'ün seyahatları, hepsi "dev mavilikte geride iz bırakmadan kaybolan" bilimsel eserler (Carlyle). Uzun zaman boyunca esrarı aydınlatılamayan bu batık, 19. yüzyılda çok insanın hayalgücünü kızıştırdı. *Peacock* vakası da dikkati çeker: 18 Temmuz 1841'de ikiye bölünen küçük yelkenliyle birlikte tüm tayfa değilse de yüz elli parçalık bilimsel kitap koleksiyonu "denizcilerin mezarına gitmişti."²³⁸

Yolcu gemilerindeki halk kütüphaneleri ilk başlarda görevliler ile birinci sınıf yolcuların paylaştığı kitaplardan oluşuyordu. 1860'larda Hamburg-America şirketi her gemisinde "küçük bir deniz kitaplığı" barındırmakla ünlenmişti. Gemiler yüzen saray-

238 Harry Skallerup, *Books Afloat and Ashore*, Hamden, 1974.

lara dönüşmeye başladığında, önce salonlar ve okuma salonları büyütüldü: 1891’de Cunard’ın *Campania*’sının kütüphanesi 65 metre karelikti, gömme elektrik lambalarıyla tavanı çok süslüydü, taşıyıcı kolonları mavi kadifeyle kaplıydı, maun kaplı duvarları Ambon Adası ağacı uruyla zenginleştirilmişti. Kötü hava koşullarına karşı kitaplar kilitlenebilen cam kapaklı duvar oyuklarında tutuluyordu. *City of New York* (Inman Line), yolcu güvertesinin yanı başında “standart kitaplarıyla güzel yerleşmiş” kütüphanesiyle *Teutonic*, “en zenginlerden biri” olan Cunard’ın *Mauretania*’sı, hepsi de, Calvin Winter’in dediğine göre, “en büyük ve en kapsamlı” gemi kütüphanelerinden birine sahip olan Hamburg’un gölgesinde kalıyordu: Her sınıf için dört dilde eserler barındıran bir kütüphane, toplamda gemi başına 1.600-1.700 kitap. 1936’da *Queen Mary* için de aynı şey geçerliydi: “Yalnızca kamaralı birinci sınıf için dörtte biri zamanın en iyi edebiyatından oluşan 2.000 cilt, turist sınıfı için 1.600, üçüncü sınıf için 1.000 kitap.”²³⁹

Sinemasız dönemlerin zorunlu eğlencesi ve statü sembolü olarak öne çıkartılan pahalı raflarda bilgece yan yana dizilmiş kitaplar da, her limandan ayrılıştaki yeni bir ürpertiyle denizlere maceraya açılan ve bazen buzlu dalgalar arasında görkemli biçimde batan bu yüzen dünyanın parçasıydı. *Titanic*’in iki kütüphanesi vardı. Birinci sınıflarınki “A” köprüsü üstündeydi ve ayrıntıları Versailles Sarayı’ndan kopya edilmiş, XV. Louis stilinde dekore edilmişti. Southampton’da gemiye yüklenen kitaplar arasında Times Library adlı kitap kulübünün seçkisinin de bulunduğunu biliyor. Bunlar arasında Mary Johnston’ın 1899 tarihli Londra’dan kaçış hikâyeleri anlatan *The Old Dominion*’u da vardı, felaketten kurtulan bir albay daha birkaç saat önce kitabı okuyup iade ettiğini anlatır. İkinci sınıfta yani “C” köprüsünde de on sekize on iki metrelik, çınar ağacından duvar kaplamalı, maun mobilyalarla döşeli, her iki kanadı camlı dolaplarındaki kitaplarıyla, kolonyal stilde bir kütüphane vardı. Kapıları gece dışarıdan sürgülenen

239 Krş. Harold Otness, “Passenger ship libraries”, *The Journal of Library History*, 14. cilt, n° 4, Güz 1979.

üçüncü sınıfın yolcuları içinse, International Mercantile Marine Company kütüphane tahsis etmeyi gerekli bulmamıştı elbette.

“Sonra, bu muazzam elektrik ışımaları silindi ve artık Kaptan Nemo’nun tabutu olan *Nautilus* denizin dibinde az sonra istira-hata geçti.”

HİRSİZLİK

Herkese açık kütüphanenin macerası suçun tarihinden, ya da en azından, çoğu zaman betere –vandalizme – kapıyı açan küçük hırsızlıkların tarihinden ayrı tutulamaz. Kitap hırsız kitabı ister kendi kişisel koleksiyonuna katmak isteyip de başka yoldan edinemediği bir entelektüel alet olarak da görsün (Ortaçağ’da öğrenciler için böyleydi), ister satarak ekmeğini çıkarmak için bir araç olarak görsün, kamuya ait kitaplar dünyanın en kolay avıdır: Bugün Latin Amerika’daki bazı ülkelerde kütüphaneye girmek ve istediğiniz kitabı çantaya atmak yeterlidir. Notre-Dame de Paris Kütüphanesi’nin on yüzyıllık tarihinde yeni zincir alımları, kitap sayımları, soruşturmalar, vaazlar, okurun özensizliğine ya da kütüphaneci görevi gören keşişlerin ihmallerine karşı yaptırımlar saymakla bitmez.

Ama hastalıklı kitapseverlik faslında Fransızlar hâlâ amatör-lük aşamasındadır.

Ayakkabıcı, kitapsever, Antiquarian Society’nin kurucusu John Bagford (1650-1716), hayatını İngiltere’nin kütüphanelerinde kitap aramakla geçirdi: 3.355 antika kitaptan kopardığı kapak sayfalarından oluşturacağı eserin kendisini değilse de tanıtım broşürünü 1707 yılında yayımladı: *Tipografî Sanatı*. Koleksiyonunda Cicero’nun 1606’da yayımlanmış külliyyatının kapak sayfası, Ovidius, Boccaccio, Swift ve Pepys; 1646 yılına ait kafa karıştırıcı *A Speedy Remedy Against Spiritual Incontinencie* ve Robert Gentilis’in *The Antipathy between the French and the Spaniard*’ı (1641) ilgisiz biçimde beraber durur. Nadir kitaplar-

dan oluşan bu konsantre kütüphane, bugün yüz adet *in-folio* cilt halindedir ve her şeye rağmen British Library'nin gurur duyduğu bir parça ve önemli bir inceleme konusudur. Howard, Vertue'nün Bagford gravüründen portresini yapmıştı.

Böylesine güzel bir kitap sevgisinin taklitçileri türemekte gecikmedi. Joseph Ames (1689-1759) 1749'da *Typographical Antiquities*'i yayımladı. "Eserimi kataloglardan değil, bizzat kitaplardan oluşturmayı seçtim" diyordu gururla ve gerçekten de 1474 ile 1700 arası döneme ait çok sayıda eserden hoşuna giden 10.428 sayfayı koparmıştı.

Her ne kadar kitap hırsızlığı kütüphaneler ve kitapçılar kadar eski olsa da, zaaflarını ele vermemek ve başka cüretkâr hoyratlara yolu göstermemek için bundan bahsetmekten kaçınan, kitapçılardan çok kütüphanelerdir. Fransa'nın Bibliothèque Nationale'i [Milli Kütüphane] bu konuda bilgi edinmek isteyenlere hırsızlık diye bir şey olmadığını ispatlar: Olsa olsa birkaç tane "yerinde olmayan" ve "sayım sonrası yokluğu tespit edilmiş kitap" vardır, bu da kitabın aslında orada olduğunu ama kenar numarası değişmiş ya da yanlış yerleştirilmiş olduğunu düşündürür, bir iki kuşak sonra yeniden ortaya çıkacaklardır, kitabı arayan da o zaman gelsin. Ciltlenmeye gittiği için rafta olmayan, öğrenciler ve araştırmacıların neredeyse bir yıl süresince erişemeyeceği Sebald'ın *Luftkrieg und Literatur*'unun iki nüshasını mı sordunuz? Size altı ay boyunca kullanıcıda, sonra da yüksek mercilerde olduğu söylenecek, daha sonra belki de yeni satın alınmış olarak ciltlenmemiş halde yerlerinde yeniden görünecekler. Yine de, halk kütüphanelerindeki kitap hırsızlıklarıyla ilgili çeşitli sonuçlar barındıran birtakım araştırmalar (sanki rastlantıymış gibi, Anglosakson araştırmalar) vardır. Tolbiac'ta [Fransa Milli Kütüphanesi'nin bir binası] bunu söylemeye mi kalkıştınız? Aldığınız cevap şudur: O insanlar bitmiş bir çalışmayı iyi yapılmış bir çalışmaya tercih etmişlerdir; istatistikleri kaçınılmaz olarak şüphe uyandırır ve genelleştirilemez. Yani kabaca yalnızca Fransa bilir ve Fransa belirsizliği tercih eder.

Tolbiac'ta hırsızlığı önlemek için milyonlar harcandı. Az sayıdaki hırsızları güldürmek, çok sayıda okuru da tedirgin etmek için.

Bu önlemlerden dikkat çekici bir tanesi 1935'ten kalmadır. Pittsburgh Carnegie Library Müdürü Ralph Munn 1933 yılında 134 eserin çalınmasına öfkelenir, çıkışa bir kontrolör koymak suretiyle çalıntı sayısını 43'e indirmeyi başarır ama kontrolörün on yedi ay zarfında suçüstü el koyduğu kitap sayısı 291'dir, olay sanıldığından daha derindir. Munn ekonomik krizin getirdiği ahlak kaybına işaret eder: Kriz "yere ya da duvara çakılı olmayan ne varsa alınıp götürülebileceği fikrini yaygınlaştırdı." Bunun kadar eğlendirici olmayan diğer araştırma, 1992'de Britanya polisinin uzman bir departmanı tarafından yapıldı. O dönemde krallıktaki kamuya ait koleksiyonların toplamı 200 milyon numune olarak belirlenir. Bir kitabın "yerinde olmamasının" yanlış yerleştirilmeden kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilmenin tek yolu tam bir fiziksel envanter çıkarılmasıdır ama kütüphanelerin üçte biri bunun için gerekli imkânlara sahip değildir. Yapılabildiği kadarıyla araştırma, kesin olarak kayıp kitapların oranının % 4,4 olduğunu ortaya çıkarır, yani 8,8 milyon eser, ya da 185 milyon Sterlin. Ancak on bin kitaptan daha küçük koleksiyonlarda oranın % 1,9'a düştüğü, son bir yıl içinde satın alınmış kitaplarda genel olarak daha yüksek olduğu ve bu kitapların kurgu-dışı alanlarda yoğunlaştığı belirlenir. Birleşik Krallık'ın hırsızlarının tercih ettiği konular, azalan sıralamayla, cinsellik, telepati, yabancı diller, kara büyü, müzik, edebiyat ve sanattır; büyük şehirlerde ise cinsellik, küçük şehirlerde kara büyü. "Tag" denen elektronik etiketlemenin etkili bir çare olduğunda herkes hemfikir ama kütüphanelerin yalnızca % 36'sı bu imkâna sahip. Hepsinde sırt çantası ya da öğrenci çantası yasaktır, ama hiçbirinde okurun paltosunu yanında bulundurması yasak değildir; buna % 8 oranındaki uzmanlaşmış kütüphaneler ve % 4 oranındaki akademik kütüphaneler de dahildir.

İyi örgütlenmiş profesyoneller, nadir kitaplardan oluşan umumi koleksiyonlara olan, utançla gitgide daha az bastırılan ve iletişim için gitgide daha iyi donanmış taleplerini kendi kendilerine karşılamaya

başlamıştır. Biri rahip, diğeri profesör, iki kişi İspanya'daki Zamora Piskoposluğu'ndan dört yüz yetmiş tane değerli kitap çaldı ve 1994 ile 1996 arasında San Fransisco'da, Milano'da, Bogota'da ya da Paris'te sattı; Mantova'daki Teresiana'da ise 2001'deki çalışmalar sırasında beş yüz eski eser kayboldu. Kopernik'in *De revolutionibus orbium celestium*'unun bilinen iki yüz atmış nüshasının hatırı sayılır bir yüzdesi İnterpol'ün listesindedir (2002'de rakam yedi idi); FBI ise, bir uzman ya da uzmanlar tarafından Harvard Library'den bilinmeyen bir tarihte çalınmış, bazılarına göre en az bin yıllık kırk dokuz adet Çince kitabın peşindedir. 1995'te Christ College Church'ten çalınan Vesalius'un *De Humani Corpus Fabrica*'sı (1550) Japonya Niigata'daki dişçilik fakültesinin kütüphanesinde bağışlanmış kitap olarak yeniden ortaya çıktı. Oxford kitabı ısrarla geri istiyor. Ama aradan geçen zamanda kitap aralarında Sotheby's'in de bulunduğu muteber beş altı İngiliz ve Amerikan kitapçısının elinden geçmiş, bu da demek oluyor ki burada özel bir vaka söz konusu.²⁴⁰ Hırsız, BBC'de çalışan, üniversitede düzenli olarak konferanslar veren bir Barok müzik uzmanıymış. Hapiste geçirdiği iki yılda herhalde Latincesini biraz daha ilerletmiştir.

London Library'yi ziyaret etme ayrıcalığına sahip olan herkes, St James Meydanı'ndaki haşmetli binada birkaç anlığına ya da birkaç saatliğine kendi kendisinin kütüphanecisi olma duygusunu tadar: Ödünç alan kişi arzu ettiği kitabı –ya da bambaşka kitapları, ki bu daha da iyi olacaktır– bulmak için yedi kata yayılmış dar galerilere bizzat girer. 1841'de Dickens ve birkaç ahababı tarafından kurulan bu kütüphane, bir milyondan fazla ciltle dünyanın en önemli ödünç veren özel kütüphanesidir. Yıllık aidatı neredeyse 150 sterlindir. Ana kraliçe kütüphanenin “kraliyet patronu”ydu ama bu Lev

240 Bu bölümde verilen bilgiler yakın geçmişteki şu haber kaynaklarından alındı: *Le Monde*, *The Detroit News* (özellikle Jennifer Brooks, “Thieves plunder libraries for profit”, 21 Ocak 2001), *The Guardian*, *Asahi Shimbun* ve *Les Dernières Nouvelles d'Alsace*. Ayrıca şu araştırmalardan: Ralph Munn, “The problems of theft and mutilation”, *Library Journal*, 60, Ağustos 1935 ve John Burrows, *Theft and Loss from UK Libraries: A National Survey*, Police Research Group, Crime Prevention Unit Series: paper n° 37, Londra, 1992.

Troçki'ye ait ya da onunla ilgili (iki tanesi Fransızca biyografi) kırk kadar eserin de orada bulunmasına engel değildi. Demek ki burada iyi insanlar arasındayız ve 2002 yılına kadar sayısı sekiz bin beş yüzü bulan üyelerinin mükemmel eğitimi sayesinde kurum doğru dürüst işledi. O tarihten sonra William Jacques kütüphaneyi ele geçirdi ve daha önce öğrencisi olduğu Cambridge Üniversitesi'nde yaptığı gibi dört yıl boyunca yağmaladı. 17. yüzyıldan kalma yüzlerce edisyon satış salonlarına düştü: Galileo'nun *Siderius nuncius'u* ve *Dialogo'su*, Malthus'un *An Essay on the Principle of Population'u* ve Kopernik ve Newton'un birer kitabının ilk edisyonu. Görünen o ki, yargıçlar çaldığı kitapların hiçbirini okumayan bu genç adamı bu yüzden daha da ağır bir cezaya çarptırdı.

Aynı durum, nedendir bilinmez eski kitapların cazibesine kapılmış, kendi kendine Latince öğrenmiş, otuz iki yaşındaki şu mekanik profesörü hırsız için de geçerliydi. Bu adam 2002'de Sainte-Odile'de Gaston Leroux tipi bir olaya karıştı. 8. yüzyılda kurulan bu manastır kütüphanesinin tonozlu çatısının altından –1870'te Strasbourg'da yakıldığını daha önce gördüğümüz *Hortus deliciarum* burada üretilmişti– en hayran olunası kitaplar durmaksızın kayboluyor, buna karşı vaazlar ve yeni kilitler etkisiz kalıyordu. Hırsız ince ruhluydu, geçtiği yerlere bir gül bırakıyordu. Böylesi kararlı bir eylem karşısında, manastırda pansiyoner kılığında jandarmalar gizlenir, kameralar yerleştirilir, en sonunda, arka yanı gizli bir kapıya açılan bir kitap dolabından çıkan bir siluetin bir ip merdivenin asılı olduğu bir odaya geçtiği görülür. Amatör Ortaçağ tarihçisi, gizli geçidi bir arkeoloji dergisinde keşfetmiş. Binlerce kitabı elden geçirdikten sonra, aralarında on *incunabula* ve çok sayıda elyazması bulunan valizlerle her defada iki yüz kitap çıkararak çaldığı bin kadar kitabı iade etti. Eski zamanlarda olsa, şöyle yazılırdı: “Eski kitaplarla içli dışlı olmak ne aşırılıklara götürmez ki insanı, diye iç çekti genç adam hücrelerinde.” Ama yargıç adamın kitaplar karşısındaki çocuksu neşesine ve özellikle her şeyi yerine geri koymuş olmasına duyarsız kalmadı, hapis cezası vermedi. Kanal'ın bu tarafında gönüller zengin, öteki tarafta katı.

Kurnazlığına rağmen bu amatör, ABD'deki Stephen Blumberg gibi inatçıların yanında soluk kalır. Blumberg, yirmi yıl içinde ABD'nin kırk beş ve Kanada'nın iki eyaletindeki toplam 268 umumi arşivden çaldığı 23.600 kitapla evini süslemişti.²⁴¹ Kitap edinme faaliyetlerini genellikle geceleri yürütüyordu, zira hayatını kazanmak için gündelik hayatta da hırsızlık yapıyordu. Ama kütüphanelerin açık olduğu saatleri de kullanıyor, kütüphane etiketleri yerine kendininkileri yapıştırıyordu, bu yüzden yakalandığı gün kauçuk pulunu yuttu. Kitap sahipleri tanıyabildikleri durumlarda kitaplarını geri aldı, ancak hırsız çoğu kitabın kapağını yapıştırıcıyla kapladığı ya da çamaşır suyuyla yıkadığı için bu müstesna ganimet 1990'ların başında FBI'ın yaptığı bir müzayedede satıldı.

Kütüphanelerin çoğu kitaplarının çalındığından bile bihaberdir, ayrıca sık sık yangınlara maruz kalan Amerikan kurumları profesyonellerin gözüne kolay birer av gibi görünüyor. Library of Congress'te 1998'de yapılan bir sayımda en az üç bin kitabın eksik olduğu ortaya çıkar ki, orta ölçekli bir şehirde büyük bir kütüphane demektir bu. 19. yüzyıldan kalma seyahat ve botanik kitaplarından yirmi yedi bin illüstrasyonun kaybolduğu tahmin edilmektedir.

17.-19. yüzyıllardan kalma en az iki yüz yirmi paha biçilemez belgenin kaybolduğunun ortaya çıkması için, Arjantin Milli Kütüphanesi'nin Luis Alberto Videla'yı *Theatrum orbis terrarum*'dan kopardığı sekiz haritayla birlikte suçüstü yakalaması gerekti. Parmaklar personelin basiretsizliğini değil, mafyayı gösterdi. (Ama burada söz konusu olan daha ziyade bir hayalet kütüphane: Kırk bin metrekairelik alanda üç vardiya halinde çalışan toplam on dört bekçi, yani aynı anda dört bekçi. Bu olay sonrasında Buenos Aires, Milli Kütüphane'nin iki milyon eserinin kataloglanmamış ve sigortalanmamış olduğunu dehşet içinde idrak etti, bu aynı zamanda kaybın nerelere vardığının asla bilinemeyeceğinin de tescil edilişiydi.)²⁴²

241 Krş. Nicholas A. Basbanes, *A Gentle Madness*, New York, 1995.

242 *La Nación*, daha sonrayerini alan *Exlibris* 7/7/3.

Öte yandan Scotland Yard, Avrupa arşivlerinden toplam dört bin beş yüz eski harita ve planın kayıp olduğunu tahmin etmektedir; menşei sahih bir tek kâğıdın 10.000 Sterlin'e alıcı bulabildiği bir ortamda, harita koparıcıları ya da "*map rippers*" daima bol gelen trençkotlarıyla biraz gülünç bir bilim adamı kılığında işlerini görür. Leeds'li Peter Bellwood da bunlardan biri. Keza, utanç dolu hikâyesini Miles Harvey'nin anlattığı, kesme sanatındaki ustalığını ABD'de, Kanada'da ve muhtemelen Avrupa'daki kütüphanelerde bir sanayiye dönüştürmeyi başaran eski harita taciri Gilbert Bland.²⁴³

Suç daha küçük çaplı kütüphanelerde işlendiğinde pespayeleşme eğilimindedir: Birkaç on yıllık atlaslar harita sayısı kadar paya bölündükten sonra, Musul'dan çalınmış çivi yazısı tabletlerle, mücevher üstüne işlenmiş antika kadife kaligrafiyle, kesin olarak gezegenin çalıntı mal pazarına dönüşmüş bulunan e-Bay gibi sitelerde satılmaktadır. Ev dekoratörlerinin gözdesi, orta yaşlı bir atlas sayfası en az 50 Dolar etmektedir. Genele bakılırsa, gerçek kâğıt üstüne (yani elle yapılmış) güzel tipografili kitapların da bir gün aynı kaderi paylaşması ve sanki birer elyazmasıymış gibi koparılarak çerçevelenmesi muhtemel. Hatta belki sırası gelince *tüm* fiziksel kitaplar bilginin maddesel olmaktan çıktığı bir dünyada açıkça fetişist bir cazibeye sahip olacak.

ÖLÜM

İnsan, Tanrı'yı kendi suretinde yarattıysa, filozofun şunu sormaya hakkı vardır: "Cennet devasa bir kütüphane değilse nedir?"²⁴⁴

Bu inancın bariz avantajı, herkesin cenneti kendi evinde daha vakti gelmeden kurma imkânına sahip olması. Kim şu hadımağa-

243 *The Island of Lost Maps: A True Story of Cartographic Crime*, New York, 2000. İngilizce okuyamayanlar için, *The Island of Lost Maps* Almanca, Hollandaca, İspanyolca ve İtalyancaya çevrildi.

244 Gaston Bachelard, *La Poétique de la rêverie*'nin giriş bölümünde, Paris, 1960.

sız haremın tamamen kitaplarla döşeli odasında, alevlerin gölgesi ciltleri aşkla okşarken, şöminenin yanında felsefe çorbasını mide-sine indirdiğinin hayalini kurmamıştır?

İster Matthias Corvin olsun ister Walter Benjamin ya da Enver Hoca ve Çavuşesku²⁴⁵, herkesin yalnızca kitap satın almaya değil, kitaplarını kendi arzusuna göre bir düzen ya da düzensizlik içinde muhafaza etmeye de hakkı vardır. Hayatım kütüphanemin bir müsveddesi değil midir? Evet, muhtemelen öyledir, zira kütüphanem de benimle birlikte yok olacaktır, meğer ki hiçbir kitap asla yerinden kımıldamasın. “Hegel’in dediği gibi: Minerva’nın Baykuşu ancak karanlıkta başlar uçmaya. Ancak dünyadan göçtüğü saatte anlaşılır kitap koleksiyoncusu”, diye hatırlatmıştı Walter Benjamin. Ama Montaigne için böyle olmadı: Onun kitapları kızı tarafından Auch Cemaati papazına ikram edildi, o da bu işten cebini doldurmakta gecikmedi. Kitaplar, katalog, yazarın adeta “bir kral gibi” oturduğu kulenin havası, hepsi kaybedildi.

Kitap seçiminin çok şey anlattığı söylenir. Ama içine konuldukları düzen daha da çok şey anlatır.

Koleksiyoncu son derece tarafsız olabilir. Proust, Mösyö de Guermantes’in bütün kitaplarını tek tipte ciltlettirdiğini söyler, öyle ki “*Eugénie Grandet* ile *La Duchesse de Mers** arasında gördüğü fark, *Eugénie Grandet* ile Balzac’ın bir Franklık bir romanı arasında gördüğü farktan daha büyüktür.”

Tam tersine en iyi örnekse, tasvirleri bazen hayalgücünü zorlayan Warburg Kütüphanesi’dir.

Aby Warburg, Hamburglu büyük bir bankerin büyük oğluydu. 1895-1896’da Hopiler’in kültürünü yerinde keşfettikten sonra, zaten gayet iyi tanıdığı Quattrocento’ya daha da derinlemesine

245 Enver Hoca konusunda krş. Bashkim Shehu, “La bibliothèque du dictateur”, *Autodafé*, n° 2, Güz 2001.

* 1881’de Kontes Lionel de Chabrillan’ın yazdığı, Calmann-Lévy’den yayımlanan 287 sayalılık bir *in-18*. Bu kitap BnF’de mikroform içinde tutsak olmasaydı, hakkında daha çok şey bilebilirdik.

nüfuz ettiğini söyler*. Kitap takıntısıysa neredeyse doğuştandı, çünkü daha on üç yaşında kardeşi Max'a kütüphane faturalarını ödemesi karşılığında ağabeylik haklarından vazgeçmeyi teklif etmişti. Ama bu olmadı, olsaydı kaybeden Max olurdu. Aby Warburg 1889'da reşit olur olmaz babasından bir araştırma kütüphanesi kurmak için destek almaya başlamıştı, hayatı boyunca onu geliştirmekle tasnif etmekle uğraştı.

1911'de Warburg'un on beş bin kitabı vardı. "Durmadan yerlerini değiştiriyordu. Düşünce sistemindeki her ilerleme, olgular arasındaki bağıntıya dair her yeni fikir kitapların yerini buna tekabül edecek şekilde değiştirmeye yönlendiriyordu onu."²⁴⁶ Ona göre, "aranmakta olan kitap, ihtiyaç duyulan kitap olmayabilirdi." O vakte kadar tasnif sistemleri, ya daha sonra d'Alembert ve 1810'da Brunet tarafından da benimsenen, Bacon'ın meşhur *Advis*'indeki (1605) "şu derleyici" Naudé'nin düzeninden doğmuştu; ya da Bacon'inkinin tersyüz edilmiş olan ve hem kitabın ne olduğunu hem de nerede bulunduğunu söylediği için bugün dünyada geçerli olan, 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Melvil Dewey'nin ondalık sayı sınıflandırmasından** (Felsefe 100., din 200., toplum bilimleri 300. vs). Bu kadar çok akıl yürüten akıldan sıkılan Warburg, hayatını kitapların komşu kitaplarla *anlamlan-*

* Krş. *Rituel du serpent* başlıklı kitabı.

246 Fritz Saxl, alıntılایan Salvatore Settis, "Warburg continuatus. Description d'une bibliothèque", *Le Pouvoir des bibliothèques*, Paris, 1996. Warburg Kütüphanesi'nin bütün tarihi (İngilizce), Londra'daki araştırma merkeziyle ilgili fotoğraflar ve bilgilerle birlikte şu web adresinde bulunabilir: <http://www.sas.ac.uk/warburg/default.htm>

** Yakınlarda New York Library'nin gölgesinde açılan Library Hotel, kitaplarla dolu on katını ve altmış odasını bu sisteme göre sınıflandırmış. Örneğin klasikler 800 002 no.lu odada (sakın yanlış kapıdan girmeyin, 800 001 no.lu oda –herhalde ateşli geceler geçirmek için– yetişkin reyonuna ayrılmış). Fikir çok hoş, yer de zarif. Ama telif hakkının ülkesinde mirasçılar kral olur: Melvil Dewey'nin varisi olduğunu iddia eden ve bu sınıflandırmayı kullanan her kütüphaneden her yıl 500 \$ gelir elde eden (bunun için tek yaptığı fikrin telif hakkının düşmemesini sağlamak için arada sırada bir numara eklemek) Online Computer Center, Library Hotel'e karşı yargıya başvurdu: Açıldığı günden bu yana geçen üç yılın gelirlerinden pay istiyor, böylece "kütüphane faresi" ifadesine yeni bir anlam katmış oluyor.

dığı bir sanat eseri yaratmakla geçirdi. Bu eserin ilk direktörü şöyle diyor: “Felsefe kitapları astroloji, büyü, folklor kitaplarının yanına, sanatla ilgili kısımlar da edebiyat, din ve felsefe yakınına. Warburg’a göre felsefe çalışmaları ilkel denen zihin üzerine incelemelerden ayrılamazdı: Dinin, edebiyatın ve sanatın eğretilmeli dili incelenirken, hiçbirini birbirinden ayrılamazdı.” Filozof Ernst Cassirer eli artırıyor: “Kitapların sıralanmasından, gitgide daha net bir imgeler, izlekler ve kökensel fikirler dizisi açığa çıkıyordu ve görünürdeki karmaşıklığın ardında, bu kütüphaneyi inşa eden adamın açık çehresini, derin bir etkisi olacak araştırmacı kişiliğini ayırımsadım.”

Yirmili yıllarda Warburg’un büyük evi en küçük kuytulara bile kitapların yerleştirildiği bir kitap labirentine dönüştü. Dolayısıyla bu kütüphanenin temsil ettiği yeni zihinsel düzeni ve güzergâhı daha bariz kılacak yeni bir bina yapmak gerekiyordu, 1926’da kurum dört dala ayrılmış yaklaşık 100.000 ciltle araştırmacılara açıldı: Eylem, söz, imge, yönelme. Ama üç yıl sonra Aby Warburg öldü. Bir üç yıl sonra da Berlin’de kitapların yakılması gerçekleşti. Direktörün ve ailenin –aile Yahudiydi– kararlı mahirliği sayesinde akıbeti öngörülebilene koleksiyon kurtuldu: Seçilmiş 60.000 eser 531 kasa içinde Londra’nın yolunu tuttu, orada (savaş sırasında) antrepodan antrepoya, uygunuz koşullarda taşındı, yerleştirildi, yeniden taşındı. Günümüzde Woburn Meydanı’ndaki Warburg Institute, muhtemelen orijinaleki dört bölüme göre tasnif edildikleri için, 350.000 başlık kitabıyla kurucunun “canlı düşüncesini” yansıttığını iddia ediyor; halbuki *Liberté Grande*’da dendiği gibi, Aby Warburg’un hem bedenine hem de hayallerine ev olan, ayrıntıları uzun uzun düşünülmüş Heilwigstrasse’deki binayı Hamburg şehri satın aldı ve kendi Sanat Tarihi Enstitüsü’nü kurmak için süsleyip makyajladı.

Koleksiyonların dağılması kitapların çimentosunu kırar ve katma değerini ortadan kaldırır: Selahattin Kahire’deki Fatımi kütüphanesini satışa çıkardığında, çağdaşlarından biri ilk kaybolanın kütüphaneyi değerli kılan hayran olunası düzen olduğunu tespit eder. André Breton’un uzlaşmazları –Gracq ve Gorki ya da

Le Crapouillot ile oğlu Doktor Crocq– bir araya getirmeyi başarmış kütüphanesi de böyle darmadağın olmadı mı? Gerçi burada sadece alfabetik yakınlık söz konusu, meşhur yazarın indinde arkaik olan, ya diğer yandan ya da karşı yönden, daima yüce olanla birleşirdi. Üstelik 2003'teki meşhur satış sırasında buzdağının yalnızca yaldızlı kısmı görülmüştü, zira Fontaine Caddesi'nde önemsiz kitaplardan oluşan ne idüğü belirsiz bir güruh, uzmanların kendi gözleriyle gördükleri şerbetli bir şeyi örten anlamlı bir kabuktu. Onların yaptığı mahir sayımdan önce, yazarın sosyal hizmet memuru olan kızı, muhtemelen gazetelerin dediği gibi, kolajı yok etti ve aralarında kapağı koparılmış *Guide bleu de la Bretagne*'in da olduğu kasalar dolusu cep kitabını bağışladı. Şimdi iki kere hırpalanmış haliyle kim okur bir daha onu? René Char biraz komik bir tarzda şöyle diyor: “Katılaşıp kitabının bulunduğu yerde yaşıyor.” Ama onun kitabından mı bahsediyoruz, yoksa kendi kitabından mı? (Krş. *Aristoteles dosyası*)

Belki dünyada bir eşi olmayan Mısır Milli Kütüphanesi, araştırmacılara bir *mektebat el-muhda*, yani bir bağış kütüphanesi sunar: Büyük yazarlardan miras alınan kitaplar genel kaynakların mağmasına katılmaz, onun yerine otuz üç koleksiyonun her biri U şekli oluşturan ve ölmüş yazarın ismini taşıyan bölmelerde, olduğu gibi araştırmacıların dikkatine sunulur. Bu düzenleme bir tür Kütüphaneler Kütüphanesini ziyaret etmemizi mümkün kılar: Güzelce mumlanmış lüks ciltler, başlıksız ama yine de ciddiyetle numaralandırılmış siyah pamuk kadifeden kitap sırtları, ya da tek tip kâğıtla kaplanmış, yoğun kullanımdan yorulmuş ya da sigara dumanından sararmış kitaplar ardı ardına görülür. Bunların her biri eski sahibinin ayaklı bir portresidir. Aynı eserler çoğu zaman başka kitaplıklarda da bulunur, ama kitaplar aynı kitaplar değildir ve muhtemelen farklı anlaşılmışlardır.

Bunun tam tersine, yarın atomları evrendeki başka atomlara karışacak olan koleksiyoncu, bütün kitaplarının en küçük bir tanınabilir işaret olmaksızın, sebze toprağına serpilmiş ölünün külleri misali, ülkenin en büyük kütüphanesine karışmasını iste-

yebilir. *Kum Kitabı*'nın anlatıcısı işte bu ruhla, “rafın yüksekliğine ve kapıdan uzaklığına bakmamaya çalışarak”, kendisine yük olmuş bir kitabı milli kütüphanenin raflarından birine bırakıverir. Bahsettiğimiz öykünün yazarı Jorge Luis Borges, etrafındaki pek çok rivayetten birine göre, zayıf ve dağınık koleksiyonu için noterine aynı şeyi yapmasını söylemiş.

Bütün bunların tam karşıt kutbundaysa Ebu Hayyan el-Tevhidi örneği var.²⁴⁷

Bağdat'ta doğdu, saz kalem oynatmakla geçirdiği hayatını neredeyse yüz yaşını devirmiş olarak 1023'te, muhtemelen Şiraz'da noktaladı. Kopyaladığı 10 yaprak karşılığında aldığı 10 Dirhem bir gün daha hayatta kalmak için ancak yeterliydi. Vezirler tarafından çağrılır, ziyaret edilir, en sonunda kovulurdu. Muhabbeti derindi, ama birkaç cümle alışverişinden sonra bariz biçimde kükürt kokuyordu. El-Tevhidi hem İsmaililiği ve Sufi düşünceyi hem de felsefeyi incelemiş, sonunda tek kelimeyle zındık –serbest düşünür– olmuştu, zındıklığın ölüm demek olduğu bir çağda. Kıymetli kabul edilen sözlerinin zarafeti “çağının güneşinin batacağı geceyi” uzun süre geciktirdi. Arada çok sayıda kitap yazdı; bunların arasında *Al-İmta wa-l-mu'anasa*, yani Lezzet ve Zevk de vardır. Çok sevilirdi, *Dostluğa Dair*'in önsözü şöyle başlar: “Her şeyden önce ne dostun ne de dosta benzer bir şeyin var olduğuna ikna olmakta yarar vardır...” Ölen yakınlarının hepsinden daha çok yaşlandığında, kütüphanesini tamamen ateşe verdi ve şunu yazdı: “Bu kitapları onlarla dalga geçecek, onları inceleyerek benim onuruma leke sürecek, onları karıştırıp hata ve eksikleri bulmaktan haz duyacak insanlara bırakacak olmak bana acı veriyordu.”

247 Krş. Marc Berge, *Pour un humanisme vécu. Abu Hayyan al-Tawhidi*, Şam, 1979.

Modernitenin Yumuşak Karnı

İdeal durumda, kullanıcının kütüphaneye girememesi gerekirdi.

UMBERTO ECO

Kuzgunun kanlı gagası can çekişen güvercinin bağırsaklarını deşiyor. Devasa camların ardında beti benzi atmış iki Japon kadın, sarı plastik çerçeveli gözlüklü yaşlı bir Amerikalı, biri sakallı üç dört şaşkın öğrenci, bu acıklı sahneyi çaresiz izliyor. Fransa Milli Kütüphanesi'nde araştırmacıların bilimsel meşgalesi, orta bahçedeki ağaçları çevreleyen, banliyödeki bisikletler gibi palamarla balanmış büyük mazgalların üstünde yırtıcı kuşa yem olan kuşun* acıklı hikâyesiyle bölünüyor. Uçan mahlukatın ağaçların gövdelerinin ardındaki saydam tuzağa düşmelerine engel olmak için sonunda cam duvarlara mavi martı korkulukları

* Yönetimin verdiği bilgiye göre yılda iki yüz tane. Kulelerin tepesine kargaların, güvercinlerin ve sığırcıkların korkulu rüyası olan gezgin şahinlerin yerleştirilmesi düşünülüyor ama sonra onları kim korkutacak?

konuldu. Acaba bir sonraki güvercin, en son fıstık çamından sonraki vahim tehlikeyi görebilecek mi? Yoksa kırmızı balık silüetleri daha mı iyi olurdu?

İskenderiye, Montreal, Tolbiac ve San Fransisco’da, mimarlar şaşırtmaya devam ediyor. Bina tarihçilerinin hepsi mimarlık ediminin barındırma işlevini çiğneyerek gerçekleştirdiğini bize bildiriyor. Ama konu kütüphane olunca edim suça dönüşebilir. Okur nasıl okuma ve düşünme eylemi içinde kendi fiziksel varoluşunu unutuyorsa, okurun ortamı da kaleminden çok silgiyle tasarlanmak durumunda: Zihnin görülmesi zihni öldürür. Oysa Tolbiac’taki yeni bina yalnızca kullanıcıları, konservatörleri ve okurları değil, Kültür Bakanlığı’nı ve hatta entelektüelleri bile tamamen devre dışı bırakarak tasarlandı. Dolayısıyla parti daha ilk krokiden itibaren taşralılık damgası yiyecekti: Dik duran bir açık kitabın –dört kule bunu çağrıştıırıyormuş– bir kitapsever için işkencenin daniskası olduğuna hiçbir dalkavuk dikkatlerini çekmemiş olabilir mi? Bu durumda bize, *Mont analogue*’u okuyup kafası allak bullak olmuş hasta Prens ile bunun kendini aşmak için bir daha bulunamayacak bir fırsat olduğunu hisseden Mimar –oysa devletin rüzgârgülüdür çok yakında onu aşacak olan– arasında yanlış anlamalarla dolu sapıkça bir konuşma hayal etmek kalıyor. Hepsi de bir noktada gayet iyi anlaşıyor: Kim bilgi istiyorsa, acı çekecektir. Öyleyse ona bir hapisane* yapılacaktır, üstelik erişimi tehlikeli bir hapisane. Ve her şeyden uzakta: Yeni yapılan, ismiyle bile yalancı reklamcılık tadı veren en yakın metro durağı, uzun bacaklı bir insan için –adımölçer elde, güzel bir havada– yedi yüz yetmiş iki adım mesafede.

Ama eski zamanların bu trajik hikâyesi çok anlatıldı. Başkaları arasında Jean-Marc Mandosio’nunki zaman zaman kuşkulu bir

* Ama insanın düşman ortamı kendine mal etmesi karşısında en iyi mimari bile çaresiz kalır. Bu doğal değişim Tolbiac’ta haince aşağıdan başlamış bile: Tuvaletlerdeki paha biçilmez paslanmaz çelik klozetler, yüksek güvenli cezavlerini andırdıkları için olsa gerek, tam anlamıyla burjuvalığa özgü beyaz seramikle değiştirilmiş.

kişisel husumete rağmen beterin beterini göstermez, François Stasse'inki ise neredeyse olduğundan da kötü gösterir.²⁴⁸

Açık ki Tolbiac'ın geleceği, uzun zamandır ölü bir mekân olan ağaçlı meydanın yerini, Jacques François Blondel ve öğrencisi Boullée'nin tavsiye ettiği gibi, yukarıdan aydınlatmalı büyük bir okuma salonunun almasıdır, Büyük Yüzyıl tarzına özenerek “yüksek bahçe” adı verilen, güya halk için yapılmış bu yerde sözümona çömelip kitap okuyacak olan genç öğrenciler kendi üniversitelerinin kütüphanelerine döndü ve kimse orada bir kitap açıp okumadı. Norman Foster'ın çömezlerinden birinin tasarladığı harikulade fildişi kubbe, kuleler arasındaki paralel kenarlı çokgenlerin hâkimiyetini kırıyor ve silueti yumuşatıyor. Akla biraz İstanbul'u getiriyor. Keçeyle kaplanmış ve Neo-Labroust stilinde dekore edilmiş üç bin bölmeli bu firavunvari salon, kitabın gerçekliğine tutunan ya da nadir bir fikri ininden çıkarmaya çalışan okuru ağırlıyor. Milli Kütüphane'deki on milyonlarca cilt kitap şimdi okuma salonunun altında iki ayrı seviyede –olması gerektiği gibi– birkaç hektarlık alanda bir arada bulunuyor; böylece kitaplar ortadaki kuyudan dört dakika içinde gidip gelebiliyor. Artık kayak yapmanıza da gerek yok, mekâna sokaktan gelip zeminin her iki yanına açılmış normal kapılardan girilebiliyor; şeref verandası çalışanların otomobilleri düşünülerek rıhtıma bakacak şekilde konumlandırılmış. Kuleler yeniden şeffaf ve şimdi abidevi BnF-online'in büolarını ve bilgi-işlem servislerini barındırıyor. Seine kıyısına bakan ahşap cephenin güzel raflarında bazen sardunyalar da sergileniyor. Avrupa hayranlıkla izliyor.

Halk kütüphaneleri tarihinin en büyük skandalı madalyası, şimdilik BnF'nin açık ara önünde San Fransisco'nun elinde. İngilizcede “beaux-arts” denen ve 126 milyon dolar yutmuş bulunan ağır itfaiyeci stilinin pastışı olan bu yeni bina, 1996'da okuma tarihinin avangardı olma sözünü tuttu: Üç milyon kitabı koyacak

248 Jean-Marc Mandosio, *L'Effondrement de la très grande bibliothèque nationale de France. Ses causes, ses conséquences*, Paris, 1999. François Stasse, *La Véritable Histoire de la grande bibliothèque*, Paris, 2002.

yer bulamayan müdürlük, altı yıldır raftan alınmamış kitapların hepsinin tahliye edilmesi, geri kalanın üçte birininse bir yerlerde kiralık depoya kaldırılması talimatını verdi. Kaynaklara göre²⁴⁹, açılıştan önceki gün yok edilen kitap sayısı 200.000 ile 500.000 eser arasında değişiyor. Burada mimari yaratıcılık ile maddesel olmaktan çıkmış kitap sevgisi gibi iki genç kuvvetin birliğine hayranlık duymamak elde değil. Bütün dünya şaşkınlık içinde British Library'nin de aynı şeyi yaptığını öğrenirken büyük kütüphane soykırımının yeni başladığı anlaşılmıştı.

“Old Main”in yeni bir yapımı on kere daha ucuz bir bütçeyle kotarılabilecekken San Fransisco şehrinin bir bilim-kurgu gurusuna teslim olması (Kenneth E. Dowlin, 1984 tarihli, daha şimdiden epeyce eskimiş olan *The Electronic Library*'nin yazarı), elbette Hollywood'vari bir kendini gösterme arzusundan ileri geliyor. Henüz az bilinen, tamamen Amerikalılar'a özgü bir rutin vardır: *Deaccession*, ya da kitaplardan nasıl kurtulunur.

İngilizcedeki *accession* kelimesi bir kitabın eklenmesi yoluyla kütüphanenin zenginleşmesi ve dolayısıyla bizzat o kitap anlamına geliyorsa, *deaccession* da katkının iptali anlamına gelir, yani o başlığın katalogdan silinmesi; Amerikan sahaflarının kataloglarında şu ya da bu nüshanın bir *deaccession* olduğu güncel olarak okunur, hatta kamu kurumlarından satın alınmış, damgasıyla menşei teyit edilen kitaplarda uzmanlaşmış tüccarlar vardır. Fransızcada *accession* anlamına gelen kelime “*acquisition*” [edinim] olduğuna göre, tersi için bir “*désaccès*” değilse de “*désacuis*” önerilebilir; gerçi bazı kütüphaneler “*dédomanialisé*” ya da “*désaffecté*” [kullanımdan düşmüş, sahipsiz kalmış] tercih etmekte. Bu tereddüt bile aslında bir itiraf.

ABD'de *library*'ler [kütüphaneler] daima sübvansiyon ve finansman arayışında olan birer vakıftır. Başlıca kaygılarından biri koleksiyonları zenginleştirmekse, bir başkası çeşitli ve geniş kapsamlı bir kitap koleksiyonu için yer bulmaktır (metrekare

249 Bakınız Nicholas Basbanes, *Patience and Fortitude*, New York, 2001. Ve Nicholson Baker, *Double Fold: Libraries and the Assault on Paper*, New York, 2001.

fiyatının artması da cabası). İkisi bir arada olunca ortaya basit bir fikir çıkar: Satmak ya da atmak. Bu durumda idam cezası “*shredding*”, yani paramparça edilme şeklinde uygulanır, paçavralar döneminden kalma bir kâğıtçılık terimi (o zamanlar Fransa’da “*défilage*” deniyordu). Çok sayıda kurum bu eylemden bahsetmeye yanaşmaz ama bilanço ele verir: Sene içinde edinilmiş kitapların mutlak sayısı ile ondan çok uzak olmayacak kataloglanmış kitaplar sayısı arasındaki fark yok olan kitapların sayısıdır.²⁵⁰ Çok güçlü bir kurum olan ALA (American Library Association), bu fenomenin ne zaman ve nerede başladığını kimsenin bilmediğini ve hiçbir istatistik veri olmasa da çıraklara verilen çok sayıda ayıklama yöntemi olduğunu kabul etmektedir. Glengarry Historical Society’nin arşivlerinde David G. Anderson adlı biri işi üstlenmiş: “Sahip oldukları kitapları ikincil ya da gereksiz unsurlardan arındırmak ve böylelikle elde edilen kaynakları koleksiyonu geliştirmek ve elde tutmak için her kurumun (ya da koleksiyon sahibinin) bir ‘*deaccession*’ politikasının olması gerekir. İyi işletmenin gereğidir bu...” Ekim ayı sonunda Illinois Üniversitesi’nde ya da Alabama’daki Birmingham Üniversitesi’nde ya da (her defasında 75 ila 100 bin nüshanın sergide olduğu) Seattle Halk Kütüphanesi’nde ve kuşkusuz başka pek çoklarında, birden çok nüshası olan ya da modası geçmiş eserlerin her yıl satışa çıkarıldığını bilmek için internetin altını üstüne getirmek gerekmiyor.* Ama Amerikalı vergi mükellefinin yorumları şüphe götürmeyecek bir rahatsızlığa işaret ediyor. Sevgili kütüphanesini böyleli kurumlara miras bırakmayı kim ister?

Ba Jin, kitaplarını ve elyazmalarını üç kuruma miras bıraktı: Modern Edebiyat Müzesi, Şangay Kütüphanesi ve Pekin’deki Milli Kütüphane. Yaklaşık otuz bin eser 1980 ile 1982 arasında kızının arabasıyla birçok seferde taşındı. Bütün nüshalarda Ba Jin’in imzası vardı: Bir kitap satın aldığı zaman cebinden mürek-

250 Krş. Basbanes, 2001, *age*.

* Hatta www.librarybooksales.org sitesi slogan olarak şunu seçmiş: “Burada herkes kazanıyor!”

kep kutusunu ve fırçasını çıkarır, fırçayı tükürüğüyle ıslatıp ismini kitaba yazardı. 2002 yılı sonbaharının bir günü, *Renmin Ribao*'da çalışan gazeteci Li Hui'nin eline eski bir mecmuanın bir nüshası düşer; kaligrafiyle yazılmış bir paragraf Li Hui'ye tanıdık gelir. Ba Jin'in kızına telefon eder, bu derginin bütün nüshalarının Milli Kütüphane'ye gönderildiğini öğrenir. Li Hui gazetesinde bunu haber yapar. Ertesi günü başka on okur ellerinde Ba Jin'in evinden gelen kitaplar olduğunu bildirir. Milli Kütüphane yazardan 3.274 kitap (bunların arasında başka bir eşi olmayan bir Tolstoy külliyyatı da vardı) ve aralarında meşhur kronikler kitabı *Suixianglu*'nun (Çalakalem) beşinci ve son cildinin de bulunduğu elyazmalarını almıştı. Büyük hayal kırıklığına uğrayan evlatları kitapların hepsinin kendilerine iade edilmesini ister; muhtemelen Şangay Kütüphanesi'ne vereceklerdir. O sırada neredeyse yüz yaşını dolduran Ba Jin hastanededir, kimse bu olaydan ona bahsetmeye cesaret edemez. Li Hui 2002 Aralık ayından beri Milli Kütüphane'nin müdüründen açıklama istemektedir, ama henüz kendisine ulaşamamıştır. Tam bu sırada SARS virüsü olayı patlak verdi ve haberin devamını okuyamadık; bu virüs öteden beri gizliliği iyi yönetimin olmazsa olmazı olarak gören Çinli otoritelere de dehşet dolu bir ders vermiş oldu.²⁵¹

Fransız kütüphaneleri de kitaplarını atıyor ya da satıyor mudur? En azından Milli Kütüphane bunu yapmadığına yemin ediyor: Kültür mirası görevi ile tescil edilmiş yayınlar deposu [*dépot légal*] görevi arasında sıkışmış kurumun elinden, çatlayana kadar saklayıp biriktirmek ya da fazla nüshaları taşradaki partnerlerine bağışlamaktan başka bir şey gelmiyor. Bu son duruma hoş bir deyişle “ot yolma” deniyor (Manş Denizi'nin ve okyanusun öte yanındaysa “weeding”) ki, cömertlikle ikram edilen kitapların ancak yabancı ot kadar değerli olduğunu alışılmadık bir kendiliğindenlikle ifade eden bir terimdir. Diğer yandan, ülkedeki diğer kurumların, uzun heyet değerlendirmelerinin ardından envanterden çıkarılmasına karar verilen kitapların satışından biraz para

251 *Shut xiedule Ba Jin?* “Qui a profané Ba Jin?”, *Nanfang Ribao*, 19 Aralık 2002.

kazanmaya hakları var gibi görünüyor. Hiç olmazsa böyle bir ilke var ve buna Grenoble'da riayet ediliyor ama Poitiers'de, Brest'te ve Chamberry'de değil. Ama durun bakalım, bu yalnızca bir söylenti! Kütüphaneler genel teftiş kurulunun 2000 yılı faaliyet raporunda bu "ot yolma" işi dört yoğun sayfada ele alınmış, anlaşılan o ki, muhtemelen meşru bir kitap alerjisi geliştirmiş bir rapor yazarı, ziyaret ettiği kurumların raflarının "çoğu zaman oldukça dolu ve oldukça sıkıntılı" olduğunu gözlemlemiş. Burada bir de şunları okuyoruz: "Elden çıkarılmış belgelerin adem-i tahsisıyla [désaffection] ilgili hukuksal formaliteler genel olarak hâlâ yeterince yerine getirilmemektedir" ve depoya geri yollamak, hamur yapımına göndermek, bağışlamak ve satmak seçenekleri arasında bu sonuncu "muhtemelen en az başvurulmuş seçenek."²⁵² Ama bu hiç de belli değil.

Prosedüre uyan ve Grenoble şehrindeki gibi bundan bahsetmekten kaçınmayan nadir kütüphaneler (üniversiteler her nasılsa kraliyete özgü bir muafiyete sahip), belediye encümenine kullanımla yıpranmış ya da çok eski kabul edilen eserlerin listesini sunar, ardından da yılda bir kere satış düzenler ya da gerekçeli bir bağış yapar (örneğin parasız bir ülkede kültürel gelişime katkı olsun diye bir derneğe). Kamuya satışlarda, küçük eserler için 0,15 Euro, ansiklopedi ciltleri 7 Euro, Goncourt edisyonları 0,80 Euro değer belirlenmiş. Alıcılar sabah sıraya giriyor, cep kitapları dizisine fetiş nesnesi gibi hücum ediyor, kişi başı en fazla dört resimli roman alabiliyor; kitapçılar caydırılmaya çalışılıyor. Bu tür satışlar kütüphane mekânında yapıldığı zaman büyük olay olur, başka yerdeyse pek değil; üstelik şehri, promosyon için değil de, daha ziyade fırsatın anlamını açıklamak için broşürler seline boğmak gerekir. İşte bu sebeple bu ülkenin kütüphanelerinin çoğunluğu üç maymunu oynar ve çok daha az çalışma gerektiren yöntemi, hamura göndermeyi tercih eder.

252 Bu rapor internette okunabilir: <http://www.education.gouv.fr/syst/igb/dochtm/rapport2000.htm>;

Catherine Pouyet, Grenoble'daki satışın ayrıntılarını sağlama nezaketini gösterdi.

Poitiers skandalını hiç çekinmeden gündeme getirebiliriz, çünkü o “televizyonda görüldü.” 1989 yılının Ağustos ayında belediye kütüphanesi ile hukuk fakültesi arasındaki avluda duran bir küfenin içi birdenbire 18. ve 19. yüzyıldan kalma çok sayıda eserle doldu. Öğretim görevlileri kendinden geçmiş bir halde çantalarını doldurdu. Eğer dönemin belediye başkanına husumeti olan bir kütüphaneci yerel gazetelere arşivin yakında taşınacak olması dolayısıyla kitapların elden çıkarıldığını bildirmeseydi, kimsenin haberi olmayacaktı. Olay çok ses getirdi. Emekliliğine birkaç hafta kalmış zavallı müdire apar topar tatilden döndü ve basınla ve vesayet sahibi mercilerin gönderdiği denetçilerle yüz yüze kaldı; bu sırada acil durumda düzeni sağlamak üzere bir genel konservatör gelip Poitiers’ye yerleşti. “Poitiers Kütüphanesi” ve “Şehir Malı” damgalı kitapları evinde bulundurmanın yataklık kapsamına girdiğini kolaylıkla kabul eden hukuk profesörlerinin eline “sehven geçmiş” eserlerin birkaç tanesini yerine geri koymak için bir tam yıl gerekti. Görevlendirilen konservatör Jean-Marie Compte, “Eğer bu tür bir eser kitapçılarda gözünüze ilerse ve üzerinde envanterden çıkarıldığına dair damga *da* yoksa, prensip olarak ödeme yapmadan kolunuzun altına alıp gidebilirsiniz” diyor. Peki Poitiers’de ne oldu? Kütüphane müdiresinin yardımcısı, ağustos ayında resmî dairelerde sık sık olduğu gibi, sıcak basması mı yaşadı? İnsanüstü bir görev saydığı, gelecekte mekânı taşıma işini daha ileri götürmek mi istedi? Sevilmiyordu. İş arkadaşları hiçbir şey demeden onu işin içine batmaya bıraktı. Uzman raporları hem prosedür bakımından hem de psikoloji bakımından çok sayıda işlev bozukluğunun altını çizdi. Özellikle Huchet Raporu belediye başkanının hiçbir kötü niyeti olmadığını iddia ediyordu. Ne derler, yeter ki sonu iyi bitsin! Artık Poitiers’de bir belediye kütüphanesi yok, yerine orada hiçbir işi olmayan bir François-Mitterand Medyatek’i var. Ayrıca medyatek yönetimi konuyla ilgili bilgi isteklerine yanıt vermiyor.

Demek ki kütüphaneler artık ölümlü olduklarını biliyor. Peki, en çok korktukları şey nedir? Patlamak.

Şimdi yepyeni bir felaketle karşı karşıyayız, o da yayınların geometrik artışı. Her yıl bütün dünyada yüz binlerce yeni başlık bir önceki seneninkilere eklenmekte ve bu yeni yayınlar çoğu zaman yalnızca yayıncı için, daha sonra biraz dağıtımçı için ve bazen de salt yazar için ilginç. 1982 yılında yapılmış bir araştırmaya göre, Amerika'da yayıncılar her yıl yüz milyon cep kitabını yok etmektedir: "Pazar açmak için üretimlerinin yarısını düzenli aralıklarla imha eden başka iş kolu pek yoktur."²⁵³ Yeni başlıklar, kimi zaman aynı konuyu daha önce ve çok daha iyi ele almış olan kitapların yok edilmesi pahasına, kitapçıların raflarına, gazete sütunlarına ve kütüphane kataloglarına yerleştiriliyor. Bu kambur kütüphane, edebiyat ödülü kazanmış şu ya da bu kitap ya da bir günlük makaleden daha çok okumaya değer kitaplardan oluşan bir çukur kütüphaneden beslenmekte. Fransız Milli Kütüphanesi'nin araştırma motoruna *Fırtına* kelimesini girdiğinizde, humuslu topraktan Shakespeare çıkmadan önce yüz yirmiden fazla güncel belge önünüze geliyor. Caliban da bıyık altından gülüyor.

Afet olarak adlandırılması gereken bu durum karşısında kütüphane aklını mı yitiriyor? 2000 yazındaki British Library olayı büyük ses getirmişti: Basın en az 80.000 kitabın atıldığını ortaya çıkarmıştı.²⁵⁴ Üç yüz kırk yıllık kurum, British Museum'un romantik yuvarlak binasından çıkıp husumet dalgası tetikleyen gururdan yoksun yeni bir binaya taşınmayı kabul ettirmekte zaten akla karayı seçmiş, geceyi dışarıda geçiren bir

* Stasse'ta okuduğumuza göre, BnF her yıl yaklaşık elli bin eseri zorunlu tescil [*dépot légal*] yoluyla, bir o kadarını da yabancı ülkelere almaktadır. Yabancı dilde yayınlar parayla alındıklarına göre herhalde özenle seçiliyordur diye düşünürsek, acaba bir gün, yararlı ve entelektüel bakımdan daha derinlikli olan yabancı dillerdeki yayınların yanında, Fransız dilindeki koleksiyonun çoğunluğu itibarıyla sefaletle eşanlamlı olacağını da mantıken hayal edebilir miyiz? Küçük bir teselli var, o da şu: Soru Londra için ya da başka yerler için eldiven gibi terse çevrilerek sorulabilir.

253 Krş. Lewis Coser vd., *Books: The Culture and Commerce of Publishing*, New York, 1982.

254 Krş. *The Guardian*'da 14 Ağustos 2000 ile 18 Mart 2003 arasında yayımlanmış, çevrimiçi okunabilir bir düzine makale.

royal [kraliyet ailesi mensubu] gibi gazetelerin baş sayfalarına düşmüştü. Tam bu sırada, arka planda özelleştirme söylentileri varken, müdürün yerine bir kadının getirilmesi ortamı kızıştırdı. Okuma-yazması olmasa bile Britanya uyruklu herkes böylesi bir kurumun misyonunun “son çare kütüphanesi” olması gerektiğini düşünür. Böyle bir kütüphanede Birleşik Krallık’ta bir zamanlar var olmuş olan hiçbir kitap eksik olamaz. Görünen o ki, çok yayın yapmış bir yazar olan ısrarcı bir araştırmacı, “discarded” işaretli yani ıskartaya çıkarılmış beş tane kitaba rastlamış ve 1989 yılında Newcastle Üniversitesi’nden bir kütüphanecinin yazdığı raporun başlığı olan *Selection for survival* [hayatta kalmak için ayıklamak] talimatnamesinin uygulamaya konulduğunu öğrenmiş. Haberin yarattığı skandal, ot yolma işinin yeni başlayan konservatörlere emanet edildiğinin öğrenilmesiyle ikiye katlandı ve söz konusu uygulamadan personel yokluğu dolayısıyla zaten vazgeçildiği söylentisini yayan yönetimin pek şeffaf olmayan tutumuyla daha da kabardı. Bu gerçekten de yeterli değildi. Koleksiyonların yöneticisi, taşıdığı isimden muhtemelen pişmanlık duyan Richard Bradbury, üç cümlelik kuru bir deklarasyonla saygıdeğer kütüphaneyi kabuğundan çıkardı. Açıklamadan anlaşılan, en azından hiçbir nadir kitabın ve tescil edilmiş kitabın ıskartaya çıkarılmadığıydı. Eski korkulardan kaynaklanan infial zamanla sönecekti.

Sonra 2001’de, bu sefer ABD’den, British Library’nin 1997’de elinden çıkardığı 20. yüzyıl başından kalma yabancı gazeteler koleksiyonu kepazeliği geldi. Utanç veren ifşaatin temelinde, küçücük bile olsa modernliğin sapmalarına işaret eden kötü icatlara –samandan daha hafif olduğu için Coca Cola’ya kendi başına girmeyen plastik pipet gibi şeyler– öfkesiyle bilinen, cüretkâr bir kitapla meşhur ve zengin olan Nicholson Baker vardı. Baker Londra’nın günlük ve haftalık gazetelerden oluşan “tuğla gibi kalın” altmış bin ciltlik bir koleksiyonu başından attığını ortaya çıkardı; bunların arasında Devrim öncesi Rusya’dan gazeteler, yirmili yıllardan Alman gazeteleri, İşgal döneminden Fransız gazeteleri, ayrıca 1900’lerden, *World* gibi ya da Al Capone zama-

nının *Chicago Tribune*'ü gibi dört renk baskılı pazar günü ilavesi veren Amerikan gazeteleri de vardı. Araştırmaları ABD'deki tüm arşivlerin de bu başbelası *in-folio*'lardan siyah-beyaz filmleri aldıktan sonra kurtulduğunu gösterince, bunları satın alıp New Hampshire'da evine yakın bir yerde American Newspaper Repository'yi kurdu. *Chicago Tribune*'ün altmış yılına 63.000 Dolar ödedi, aynı serinin bütününün mikrofilmleri ise 177.000 Dolara satıldı. Baker yazıyor: "Tarihin tuhaf bir anındayız: Bir nesnenin orijinalini, onu temsil eden ve alet yardımı olmadan okuyamayacağınız berbat tek renkli fotoğraflarından daha ucuza edinebilmektesiniz." Geri kalanlar için British Library açık konuştu: "Alıcı bulamayan her şey *pulp* edilecek." Bu kısa sözcüğün tercümesi: Kâğıt hamuru yapılmak üzere havan tokmağına gönderilecek. Görünen o ki dünyada hiçbir kütüphane bedava bile olsa resimli albüm kabul etmiyor.

Dostoyevski bir gazete sayfasındaki çeşitlilik ve karmaşıklıkta hayatın çoksesliliğinin en iyi imgesini görüyordu. 1945 yılı *New York Times*'inin Fransız Milli Kütüphanesi'ndeki mikrofilmlerinin içine bakmaksa karanlıkta yapılan bir otopsiyi andırıyor.

1850'den 1960'a kadar, dünyada edebiyat üretiminin en güçlü olduğu dönemde, milyarlarca kitap berbat kâğıtlara basıldı. Bu kâğıtlara uygulanmış asidik kolalama o zamanlar nasıl elimine edileceği bilinmeyen ağaç linyinini eritir. Bu durumda ortaya çıkan bir iç tepkime, hem rengin değişmesine –bu aslında daima fazla beyaz olan kâğıdı daha iyi kılar–, hem elyafın zayıflamasına, hem de sayfaların sertleşmesine ve kırılmasına neden olur. Bu nedenle konservatörler arasında geçerli olan din şöyle buyurur: Kâğıt kendi kendini yok eder ve dolayısıyla ya asitsizleştirilmelidir ya da içeriği filme alınmalıdır (ya da ikisi birden). Asitsizleştirme pahalı ve zahmetli bir işlemdir ve uzun vadedeki etkileri henüz tam bilinmemektedir. Bazı büyük kütüphaneler kötü kâğıdın evrimini durdurmak için dev asitsizleştirme kampanyaları başlattı, örneğin BnF'in yeni binası teoride yılda üç yüz bin cildi işlemeyi mümkün kılıyor. Fakat hiçbir hükümet yayın

dünyasında kalıcı kâğıt* kullanımını zorunlu kılmaya yanaşmadığı için bu rakam gülünç kalmakta, sorun da gitgide büyümektedir. Kitap içeriklerinin görsel olarak mikrofilmlere alınmasına gelince, anlaşılan o ki bazı arşivler bunu orijinallerden kurtulmak için fırsat olarak kullanıyor, çünkü bu işlem çoğu zaman kitabın sırtının sökülmesini gerektiriyor, ciltlenmiş gazetelerde ise bu yöntem sistematik olarak uygulanıyor. Bundan sonra, haliyle, işleri bitmiş oluyor.

Ama Baker'ın deyişiyle bu “kâğıda karşı savaş” bir yanılgıya dayanıyor: Linyin kâğıdı sararttıktan sonra kâğıdın durumunun kötülemeye devam ettiği doğru değildir ve kâğıdın sonunda toza dönüşeceğini bugün hâlâ söyleyenler şüphe duyulası kafalardır, hatta satılmış kafalar. Dezenformasyon konusunda son derece mahir mikrofilm üreticilerinin uydurduğu bir söylentinin devamıdır bu. Bell & Howell, Xerox, Kodak, Microcard: Bütün bu şirketler espionaj dünyasında doğdu ve bu sayede işe başladıklarından beri çok kolay kâr elde etti; Soğuk Savaş sırasında büyük Amerikan kütüphanecilerinin ya CIA ile sıkı ilişkileri olduğunu ya da doğrudan CIA'den geldiklerini de unutmayalım.

1973'te Library of Congress ve başka bazı kütüphaneler günde 2,5 kilometre mikrofilm üretme kapasitesine sahip yirmi dört kameraya yatırım yapmıştı, onları beslemek lazımdı. Ülkenin kütüphanecileri kitaplara hücum ederek, sayfanın köşesini haince bir öne bir arkaya katlamaktan oluşan “*double fold*” (çifte katlama) testini uygulamaya girişti: Kâğıt kırılıyorsa kitap mikrofilme uygundu. Okurlar onu bir daha asla göremeyecekti.

Günümüzde büyük kütüphanelerdeki “tehlike altında” damgası yemiş kitapların kopyalanması işi, yalnızca ABD'de 358 milyon dolarlık bir pazar olarak tahmin ediliyor. Washington'da,

* Dayanıklı kâğıdın kalitesi ISO 9706, ISO 11108:1996 (ve Amerika'da ANSI/NISO Z39 48-1997) standartlarıyla belirlendiğine göre, kütüphaneye ya da arşive girecek herhangi bir belge için bu standartların zorunlu kılınması gerekir gibi görünüyor. Ancak bunun yanında klordan (TCF) tamamen arındırılmış hamur kullanımını da zorunlu kılmak gerekiyor ki bu henüz yapılmış olmaktan uzaktır (ECF). Muzip kişiler, Fransız kitap âleminde esas olan standardın BST (bizden sonra tufan) olduğunu söylemekte haksız değiller.

Londra'da ya da Paris'te, konservatörler mikrofilmin dehşetini en az okur kadar iyi bilse de kabul etmeye yanaşmaz: Mikrofilm ancak özel bir aletle okunabilir ve bu alet gürültüdür, daima bir başkası tarafından kullanılıyordur, ekranı çeşitli pisliklerle doludur, üstelik de göz için tam bir angaryadır; bir bilgiyi doğrulamak ya da bir alıntı yapmak için mikrofiş formundaki metne kısa süreliğine başvurabilirsiniz, ama siyah-beyaz kontrastı yüzünden, ya da ya görüntünün flu ya da çiziklerle dolu olması yüzünden, başından sonuna okuyamazsınız. *Colección de documentos para la Historia de Mexico*'nun her bir cildi sekiz mikrofiştedir; otuz yedi bölümün fihristi en sonuncu kutudaki en sonuncu fişte olduğu için, karışmış fişleri iskambil kâğıdı gibi hızlıca tararsınız ve o fihristin bulunduğu fişin görüntüsünün tamamen bulanık olduğunu bulursunuz, diğer bin iki yüz sayfa artık bir işe yaramaz. Bu kitap pratikte yok edilmiş kabul edilebilir, tıpkı fihristi olmadığı için tamamı okunmak zorunda olan (gerçi bu insanüstü bir şeydir) "105 x 148 mm'lik altmış diazoik görüntünün bulunduğu asetata basılı beş mikrofiş"iyle Louis Baudin'in *İnkaların Sosyalist İmparatorluğu* kitabı gibi. BnF Tolbiac'ın elinde bunun gibi 76.000 mikrofilm ve yaklaşık bir milyon mikroform var; demek ki araştırmacıların sıkıntılı koşullarda başvurabileceği, orijinali yönetmelikle yasaklanmış o kadar eser var. Çalışanlardan genç bir kadın ukala bir bakışla "bu kurumun ilk görevi korumaktır" deme cüretini gösterir: "Zaten burada insanlar çoğunlukla yeni kitaplar üzerinde çalışıyor..."

Bütün bunlara rağmen, dolaylı ve sabırlı yollarla birkaç orijinal eser bulabilirseniz –elbette, dün ve bugün korunmuşsalar– sayfaların renginin belki açık turuncu ya da paslı sarıya döndüğünü, bazı kitapların kenarlarının hafifçe gevreklediğini görürsünüz; fakat belli tedbirler dahilinde (diyelim bu amaca ayrılmış, eski zamanlar anısına "yarımdaire" adıyla anılan bir salonda konservatörün güvensiz bakışları altında) ele alınarak sayfalarının çevrilmesi şartıyla kitabın kesinlikle harap olmayacağı da açıktır. Tekrar tekrar ele alınmanın kitap için tehlikeli olduğu iddiası da bir o kadar hayalidir: Édouard Chavannes'ın *Kâğıdın İcadından*

Önce *Çince Kitaplar*'ını kaç okur okumak isteyecektir? Yüz yılda ondan az. Bu toplam içinde rugby oyuncularının oranı oldukça düşük olacaktır. *Journal asiatique ou recueil de mémoires, d'extraits et de notices relatifs à la littérature des peuples orientaux*'nın –eskiden bu tür başlıklar atmaya ve okumaya vakit vardı, bugünse hafif küstahça kabul ediliyorlar– şu parçası, 1905'te sağlam ve kaliteli bir perdahlı tirşe kâğıda *in-octavo* formatında yetmiş beş sayfa olarak basılmıştı; bugün dahil yüzyıllardır, “Richelieu Caddesi” adı verilen otobanın neden olduğu şiddetli hava kirliliği ve tozun etkisiyle kenarlarından birinin hafifçe grileşmiş olması dışında sapasağlam durumdadır. Kapak sayfasında, Ulusal Matbaa'nın spesiyalitesi olan meşhur Çince karakterlerde yapılmış bir tipografik kompozisyon vardır. BnF'in konservasyon birimi, muhtemelen çok küçük bir tirajla masrafları yazar tarafından karşılanarak basılmış, 1905'te no. 2022 olarak tescil edilerek Seine'e teslim edilmiş bu incecik eseri, geçici cildini sağlamlaştırarak yeniden yapmaya layık görmemiş, onun yerine cildi söküp kitabı fotoğraf-lamayı tercih etmiş. İşte kitabınız bu yüzden hasta.

Koleksiyonları korumanın bu yanlış yöntemiyle ilgili en asap bozucu haberse şu: Dış sökücüler ne kadar güvence verirse versin, plastik malzemelerin de ömrü vardır, hatta daha şimdiden bozulmaya başlamışlardır. Buna rağmen, mikrofilm tüccarının oğlu ortaya çıkıp, “bakın işte şimdi CD-ROM var” der, “daha iyisini de yapacağız”. Bugün kullanılan ya da kullanılması tasarlanan yöntemlerin hiçbiri gerçekte güvenilir değildir, zamana dayanıklı değildir; öte yandan verilerin gerçek disklerle aktarılması malzemeleri eskitmektedir ve bugün mükemmel kabul edilen bir koruma sistemini okuyan aygıtın gelecekte de var olacağını gösteren hiçbir işaret yoktur. “*Floppy disk*” denen saçmalığı hatırlayan var mı? Şu durumda her teknolojik altüst oluşta büyük masraflarla verileri taşıma seferberliğine girişmek, hatta beklemeden verilerin kesinliğini düzenli aralıklarla teyit etmeye girişmek gerekmektedir: Kitapların online ortamda yayılmasını sağlayan CD-ROM için 5 yıl, orijinali koruduğu varsayılan titanyum ya da pirinç pelikül kaplı camdan oluşan “*century disk*” için 20 yıl.

Kamu kurumlarının, binalarının bakımı ve korunması için bile bütçe ayırmadıklarını bildiğimiz için, bunu elle tutulmaz olanın alanında yapmaları için önce birkaç felaket yaşamaları gerektiğini hayal edebiliyoruz.

Böylelikle, kâğıttan kitabı başka bir malzemeye kopya ederek ikame etme kararının, aslında, orijinal malzemenin masraflarıyla karşılaştırıldığında ölçülemeyecek kadar büyük, sonsuz bir masraf ve gitgide büyüyen bir tehlike sarmalında boğulmak olduğu paradoksuna varıyoruz.

Ama varoluşun *bit*lere yerleştirilmesi süreci işliyor ve onu durduracak bir şey yok.

“Atalarımızın okuduğu on altı ciltlik romanlar, onların akşamları için fazla uzun değildi. Onlar eski şövalyelerin âdetlerini, faziletlerini ve muharebelerini vecd içinde takip ediyordu; bizse yakında yalnızca ekranlardan okuyacağız”, demişti şeytani aklıyla Mercier, hem de 1771’de.

Ateşe Dayanıklı Bilgi

Sükûnet içinde oturarak kitap okuyan, pek fazla şey tüketemez.

ALDOUS HUXLEY

Amerika’da üniversite kütüphanelerinin kitapları başlarından atmalarındaki amaç daha az kitap satın almaktır. Bütçelerde tercih elektronik donanımlara kaymıştır. İşte size bunun sonuçlarından biri: *“At Colorado College Special Collections, we call the small books ‘Small.’ They used to be called ‘Octavo’, for reasons still not clear to me.”*

Meali: “Biz Colorado College’da özel koleksiyonlar bölümünde küçük kitaplara “Küçük” deriz. Eskiden bunlara *“in-octavo”* denirmiş, sebebini hâlâ anlayabilmiş değilim.” Bunu 2002 yılında İnternet’te söyleyen saf yürekse diplomalı bir konservatör ve arşivci.²⁵⁵ Acaba bu iş sonunda geçmişi olmayan bir kütüphaneye kadar varacak mı?

255 Jessy Randall tarafından imzalanmış ve *Exlibris* tartışma listesine konulmuş mesaj, 19 Ağustos 2002.

Sanal kitaplar koleksiyonu, yani maddi olmayan ve basılmadan önce ekranda görülebilen kitaplardan oluşan koleksiyon olgusu, henüz koleksiyonların kâğıttan oluştuğu zamanda akıllara getirdiği başdöndürücü açılımları yüze katlayarak doğruluyor gibi görünüyor. Örnekse, “Kütüphane’nin tamamlanamaz olduğunu kesin olarak söylüyorum” diyen Borges. Elektronik koleksiyon, kitabın artık yalnız olmadığı –zira haritalar, planlar, görüntüler ve müzikler de bu halaya katılıyor– bu kolay sonsuza doğru koşmak için, ilk olarak kendinden önce var olmuş olan her şeyden besleniyor; bütün bir eseri metin formunda ya da gitgide artan sayıdaki faksimileler formunda tek lokmada yutuyor. Örnekler: Fransa’da 1.250’si metin formunda 90.000’e yaklaşan eseriyle Gallica (rakamlar 2009 Şubatı için, 1992 için yapılan tahminlerin pek ötesinde değil); İngilizcede Project Gutenberg (27.000 kitap, partnerleriyle birlikte neredeyse 100.000), Open Content Alliance, World Digital Library (Library of Congress) ve Europeana, Ex-Bibliotheca universalis ve ex-Gabriel ya da başka havalı etiketler altında henüz ancak geveleyen hatta hıçkırın daha başka pek çokları. Bu satırların basıldığı gün, bunlar henüz mikroskopik ölçekteki kitap sayısına karşılık milyonlarca görüntü gösterebiliyordu ancak. Kütüphaneden bahsedilebilir mi hâlâ?

Google adlı firma, 2004’te mütevazı bir şekilde milyonlarca kitabı internete koymayı önererek –ve beklemeden buna başlayarak– çok daha dikkate değer bir iş yaptı. Farkında olmadan, kamuya açık arşivin kutsal ilkesini ileri sürüyordu: Tüm metinler herkese aittir. Tozla kaplı bir eserin, sırf kim bilir hangi konuda bilgilenmek için bir internet sörfçüsünün klavyesine yazdığı kelime ya da kelimeleri sayfasında barındırdığı için birdenbire gün ışığına çıkması mucize gibi bir şeydi, dört bin yıllık edebiyat tarihinde düşünülebilir bir şey değildi. O dönemde bazı yayıncılar ve kütüphaneciler bunu kavrayamadılar ve daha şimdiden unutuldular. Gerçek gelecek oradadır.*

* *La Grande numérisation: y a-t-il une pensée après le papier?*’de bu soru sunuldu (Paris, Denoël, 2006). BnF’in 2005’teki ağır ithamlardan sonra çark ettiğini

Bu cezbedici madalyonun diğer yüzüye şu: Google, hamlesiyle (2008 sonunda 7 milyon cilt dijital ortama aktarılmıştı) diğer devleri bile rekabetten caydırdı ve monopole doğru gidiyor. Artık hiçbir okurun ya da araştırmacının kitap okumak için yerinden kalkmayacağı bir raddeye kadar çok kitabı *online* sunabilirse, o aşamada maskesini çıkarıp erişimi ücretli yapar mı? Harvard University Library'nin Aydınlanma ve kitabın tarihi konularında uzmanlaşmış müdürü Robert Darnton bunu bir ihtimal olarak belirtiyor.²⁵⁶ Ayrıca, 31 Ocak 2009 olayını da unutmamalıyız: Arama motoru Mountain View bir saatten uzun bir süre boyunca dünyadaki *tüm* sitelerin virüslü olduğunu iddia ederek hiçbirini açmadı. Resmî hikâyeye göre, bir çalışan rutin işlerden birini yaparken fazladan bir *slash* koymuş, ama bu bir daha olmayacakmış. İş dünyadaki tüm bilginin bir tuşla silineceğini hayal etmeye kadar vardırmadan (bilim-kurgu bunu sürekli yapıyor, bkz. cildin sonunda bir örnek: Jon Thiem), gezegeni durdurmak için artık bir toz tanesinden küçük bir şeyin bile yeterli olduğunu kayda geçirelim.

Elbette, internette bedava okuma imkânı, yasal olarak ancak kamuya mal olmuş eserler için geçerli. Gerçi bunun sınırları da her yerde aynı değil, ama küçük fareler peyniri her yerde kolaylıkla bulabiliyor. Fransız öğrencilerin pek çoğu bir kereliğine de olsa Frankofoniye kutsuyor, bunun sapkın sonuçlarından biriye dünyanın öbür ucundaki üniversitelere ait sitelerden yeni makaleler indirebiliyor. İngiliz dili okurlarının da payına az şey düşmüyor: Wells, Joyce ve Virginia Woolf, Avustralya sayesinde, artık herkese ait.

Astronomik sayıdaki belgelerin belleğe alınması sorunu belki, çok pahalı da olsa, korunma sorunu gibi çözülecektir. Kâğıttan

ve yeminli düşmanı olan yayıncılık sendikası ile kütüphaneyi yağmalamak için ellerini ovuşturan “içerik toplayıcılarının” bünyesine girmesine izin verdiğini ekleyelim. “Bir deneyim”, diyorlar. Evet, ama bu deneyimi başka büyük kütüphanelerin yaptığı gibi Google’la yaşamak daha az riskli olurdu.

256 “Google & the Future of Books”, *The New York Review of Books*, 56. cilt, no. 2, 12 Şubat 2009. <http://www.nybooks.com/articles/22281>

hareket edildiği sürece maliyet fiyatlarının nasıl düşeceğini pek hayal edemiyorum: Hassas kitap sayfalarını manipüle etmek çoğu zaman temiz bir işçilik gerektirir. Ama buna gelmeden önce kopyanın sadık olup olmadığı meselesi var. Elektronik ortama yapılan aktarımların çoğu mikrofilmlerden hareketle yapılmakta ki, zahmetli ve biraz bulanık bir sonuç veren, ama en azından eksik kelime olmadığından emin olduğunuz bir yöntem. Eğer elde edilen metinden bir parça alıntı yapmak istiyorsanız durum farklı. O zaman OCR adı verilen karakter tanıyan bir yazılıma ihtiyacınız var (“oserize” etmek [“osiarlamak”] diye bir kelime bibliotekonmlar tarafından uyduruldu: “Çehov’u oserize edeceğim” gibi). Basit ve eğlenceli bir deneyim: Örneğin Erik Orsenna’nın *Sömürge Sergisi*’nin 547. sayfasını alıp iyi bir sistemle tarıyorsunuz²⁵⁷: “Amour de soeurs” [kız kardeşler sevgisi] çok daha kokulu bir şeye dönüşüp “amour de saur” [çiroz sevgisi] oluyor; ya da *Pantagrue*’deki “disc le compaignon” [dedi yoldaş] modernleşerek “disc le compaignon” (yoldaş disk) oluyor. Elbette parasını verip kopyayı kontrol etmesi ve OCR işlemini sayfa sayfa takip etmesi için bir düzeltmen tutabilirsiniz, zira karma-karışık kitap para etmez. Milli Kütüphane 1992’de stoklarını dijital ortama aktarmaya başladığında, ilk seferberlik için üç yıl içinde 100.000 cilt yani otuz milyon sayfa hedeflendi. Ama altı yıl sonra umut edilen sonucun ancak yüzde seksenine varılabildi. Kâğıt üzerinden çalışılırsa sayfa fiyatı 0,12 Euro, mikrofilmle 0,20 Euro, kullanıcıya faydası olan yegâne form olan metin formundaysa bunun on ya da yirmi katı. Ortalama 350 sayfalık bir kitabı kopyalamak, daha internete koymadan önce, en az 42 ila 70 Euro’ya patlıyor; taşıma, tasnif ve sayfa numaralarının denklik tablosunun hazırlanması masrafları da cabası. Elektronik kitabın internetin ince elementinde daimi olarak var olmasının neye mal olduğu henüz bilinmiyor. Konservatörlerin –bugünküler değilse de yarınkiler– kitapların sırtlarının sökülmesine karşı çıkmayacağını düşünürsek, bütün matbu eserleri uzaktan okumaya açmak için en az bir milyar Euro’luk bir Milli Kütüphane gerekecek ve

257 Şu durumda Omnipage 12.

o zaman hizmet de elbette ücretli olacak; bu konu nedense dünyada hiçbir yerde pek dile getirilmiyor. Ama en azından hukuki sorunlar bu kadar yakıcı olmayacaktır.

Deniyor ki, Kütüphane'nin yerini alması beklenen, "internet" adı verilen tohumlanma aşamasındaki devasa oluşumun ikinci zenginleşme kaynağı, ister deneyimli uzmanlar olsun ister dirsek dirseğe klavyenin başına oturmuş amatörler olsun, gezegenin kuytularında (ama artık kuytu da yok) kabuğundan çıkıp ne özelleştireni ne de yazar hakkı tanıyan bir coşkuyla büyük bütüne karışan kullanıcıların parmakları altında her saniye üreyen metinler, sesler ve görüntülerdir. "Elektronik kaynaklar"ın sarhoşluğu orada her şeyin bedava verilmesine de önünüze konulmasından ileri geliyor, kopyala-yapıştır tuşu kalemin yerini alıyor, tıklamak bir tike dönüşüyor. Elbette, insanların çoğunluğu için ve tahmin edilenden daha kısa bir zaman içinde²⁵⁸, pahalı dört duvar arası kütüphanelerin yerini bir tür siberkatalog alacak. Ama tümünden mi alacak? Genişleyen evren gibi, internet de niceliği belirlenemeyen bir oluş. Adeta parmakları nasırlaşmış bir madenci gibi gün boyunca altından girip üstünden çıkan profesyonelin gözüne, neredeyse tamamı cüruftan, çalıntılardan, taşınmış sayfaların ölü derilerinden, başka blogların kabuğunu soyan bloglardan, sersem edici bir kültürsüzlüğün ve avamlığın ileri sürülmesinden ibaret görünüyor. Üstelik ilk elden taze enformasyonu ve/ya da geri kalan yüzde beşin sağladığı bilimsel bilgiyi yararlı kılmaya bir ömür yetmeyeceği için, bu tespitin kendisi de hiçbir ilginç yan barındırmıyor. Ama şunu gösteriyor: Yeni yazı galaksisi, her şeyin, hatta kötü olanın bile kullanılabildiği eski evrensel ansiklopedik kütüphanenin yerini alabilecek bir şey değil.

Daha sonra olacaklar çoktan oldu. M. Ö. 527'de ölen Atina Tiranı Pisistrates, Homeros'un kitaplarını satır satır ölçerek metreyle satın alacağını duyurmuştu. Hemen satırların peydah

258 Krş. Daniel Renoult, "Les bibliothèques numériques", *Des Alexandries 1. Du livre au texte*, Paris, 2001.

olduğunu tahmin edebiliyoruz. Zira filoloji bilgileriyle ya da eski metinlere dair fikirleriyle, Aristarkhos ve Zenodotes adlı dil bilginlerinin İskenderiye’de düzeltmeye çalıştıkları şey buydu. Eustathius’un dediğine göre²⁵⁹, “İlyada’yı birlikte baştan sona okudular ve kendi zevklerine göre düzelttiler; çok uzun ve biraz sıkıcı olduğu için birçok yerini keserek kısalttılar”. Daha önce Demokritos, okunmasını kolaylaştırmak için Homeros’ta geçen eski ve nadir sözcükler için sözlük yapma gereksinimi duymuştu. Öyleyse, en geç M. Ö. 3. yüzyılda, Homeros’un güvenilir bir edisyonunu bulmanın mümkün olup olmadığını soran birine Timon’un verdiği cevapta ironik hiçbir şey yoktur: “Bulabilirsin, eğer bugünkü düzeltilmiş olanlarından birine değil de eski edisyonlardan birine rastlarsan.”

Bilgiler toplamının hava akımına dönüşmesi, belki de yalnızca iletişim araçlarının avatarlarından biri. Yazılı söz çeşitli badireler atlatarak hayatta kaldı, bazen zarar da gördü. Örneğin rulonun* yerini bizim bildiğimiz kodeks denen kitap formu aldığı zaman. Belgenin sayfaları kolaylıkla çevrilebilecek şekilde aynı ebattaki dikdörtgenler halinde kesilmesi, metinlerin hızlıca taranmasını mümkün kıldı; kil tabletlerin diptik formu bunun fikrini vermişti.

Yenilik önce yasadışılık demekti: Hıristiyanlar kitabın ya(y)vanlığını –böyle söylemeye cüret edersek– değerli bulmuştu (tüniğinzin altına büyük bir rulo saklamaya çalışın bakalım!). 306 yılında Konstantinos’un hükümdarlığı altında Hıristiyanlık devlet dini olduğunda, kodeks bir norm olarak kendini dayattı: 4. yüzyıl, metinleri papirüse göre daha büyük ve daha dayanıklı olan deri üzerine aktarmakla uğraştı. İşte o vakit ismi konulmamış bir ayıklama başladı: Elbette ki yalnızca kopyalanmasında hayır olan kitaplar kopyalanacaktı. Birkaç yüzyıl önce İskenderiye’de, 18. yüzyılda Qianlong’un hükümdarlığı altındaki Çin’de ya da

259 Alıntılanan Jenö Platthy, *Sources on the Earliest Greek Libraries, with the Testimony*, Amsterdam, 1968.

* Yatay okunan “volumen”in karşısı, kaba bir bilgisayar gibi dikine okunan “rotulus.”

Babil'in Arındırıcıları'nda olan da buydu. Ama bu sefer kuralı belirleyen, filolojik, siyasi ya da itikadi kaygıların yanı sıra, her şeyden önce malzemeydi: Birbirine yapıştırılmış papirüs yapraklarının en az bir boyutta teorik olarak sonsuz olan uzamı, şimdi budanarak dört tarafı kapalı sayfa kâğıdına girmek zorundaydı. Bu nedenle hem Antik Çağ'dan kalma görüntülerin büyük kısmı bu geçiş sırasında kayboldu –kâtipler resim yapmayı bilmez– hem de *volumen* sonsuz sütunlar dizisini en fazla dörde indirdi. Bunun sonucu olarak metinler kırpıldı, kısaltılmış edisyonlar belirdi. Yine de iyimserlikle diyelim ki böylece Antik Çağ'ın bir yüzü biz çağdaşlar için daha anlaşılır olacak şekilde yeniden yorumlanabilecekti. "Yalnızca 4. ve 5. yüzyıllarda –o zaman güncel bulundukları için– okunmaya değer sayılmış kitaplar rulodan kodekse geçme fırsatını ve hayatta kalma şansını bulabildi [...] Bizim kültürel ufkumuza karar veren, o dönemin zevkinin genişliği ya da darlığı oldu."²⁶⁰ Bu konuda ayrıca şunu da gözlemliyoruz: Batı imparatorluklarının gevşekliği ve İslam'ın istilasını kurtarma girişimlerinin ölü doğmasına sebep oldu ve Antik Çağ'dan hâlâ kurtarılacak olanın kurtarılması için Rönesans'ı beklemek gerekti.

Aynı mantığa göre, bugün karşı karşıya olunan tehlikelerden biri de şudur: Bilginin aktarılmasını sağlayan yeni tekniğin maliyeti, bir kütüphanecinin bakış açısından, bu teknikten faydalanacak olanlar arasında bir hiyerarşi gerektirir. Bu ise hem az önce okuduğumuz gibi tamamen günün ya da insanların zevkine kalmıştır, hem de diğer yandan bir formatlama tehlikesi de ortaya çıkacaktır ki, bunun hangi yöne gideceğini çok iyi biliyoruz.²⁶¹

Çünkü yeni okuma tarzı artık kâğıdın sunduğu süreklilik içinde yüzmek istemiyor, flaşlar, *snippet*'ler ve arka arkaya açılan bağlantılar istiyor. Öyle görünüyor ki elektronik kitap girişi-

260 Otto Pacht, *L'Enluminure médiévale*, Paris, 1997.

261 Bu evrimin ilk ürünlerini günden güne takip etmek isteyen okur, coşkulu web'de aradığından fazlasını bulacaktır (dikkat: imla hatalarına alerjisi olanların uzak durması tavsiye olunur). Burada Hubert Guillaud'nun yaptığı ya da sık sık girdiği sitelerin verdiği bilgilerden yararlandık: interactu.net ve konusunda daha uzmanlaşmış lafeuille.homo-numericus.net

minin altındaki saik -2002'de ölü doğmuş gibi görünüyordu ama 2007'de biraz daha ucuz bir formda, son olarak da 2009'da telefon formunda yeniden ortaya çıktı, kuşkusuz daha defalarca kılık değiştirecek-, aynı kitabın kitapçıdaki satış fiyatından biraz daha düşük bir fiyata kitabı kiralamak: Ekranın ortasına antika metinden biraz koyup adına "*content*" diyerek, yukarıya bir "bar-nav" (gezinti çubuğu), aşağıya birtakım videolar ve bağlantılar ve belki sponsorlar için sayfanın sağına bir kutu koyarak daha çok kâr elde edeceklerini biliyorlar. Bazıları bundan cebini dolduracak. Burada Villiers de l'Isle-Adam'ın yeri olamayacaktır, yeniden yazılmak dışında.

İnternetin en büyük ve belki de tek kozu, *hypertext* sayesinde enformasyonu sürekli olarak güncelleyebilmesi. Gazeteler bunu iyi anladı ve ibretlik bir tarzda bunun içine daldı, öyle ki kendi kendileriyle yarışarak reklamın nimetlerini, özellikle de arşivlenmiş makalelerden (bu gerçekten aşağılık bir şey, ama neyse ki bunu hepsi yapmıyor) tiyatro biletlerine kadar her türlü ıvır zıvırın satışı gibi hizmetlerin getirisini kasalarına doldurarak kendi yokoluşlarını hazırlıyorlar. Kültür ve enformasyonla ilintili bütün profesyonel sitelerden de aynı canlılık beklenirdi. Kalın derili ve ağır oldukları elektronik ortamdaki yüzlerinden belli olan çok sayıda organizmayı ve yönetimi bir kenara bırakalım; ama genel ansiklopediler gibi enformasyon kaynaklarının bu alanda gelişimin yönünü göstermesi gerekir. Ansiklopedilerin 28 ya da 32 cilt dolusu kâğıdının bir kısmının daha matbaaya geldiğinde kadük olması (hatta yıllık CD-ROM'larının bile) anlaşılır ama abonelik üzerinden sürekli bir enformasyon hizmeti, bir veri resmileştiği anda güncellenmelidir. Rastgele alınan bir örnek bunun böyle olmadığını gösteriyor: İslam Konferansı Örgütü (Müslüman ülkelerin BM'si) 45 değil 57 devletten oluşur: *Encyclopaedia Britannica*'nın online versiyonundaki makale 1984'te kalmış. Fransız akrabası *Universalis* gibi, onda da kâğıt edisyonun kaba kütlesini online ortama aktarmakla yetinilmiş, ama ekranın eksikleri belirgin kılacağı düşünülmemiş: Eskimiş veriler, kişisel kanılar, Barthes tarzı oyuk cümleler ya da açıktan açığa eğilimli

cümleler. Güçlü bir sürekli güncellemeyle dezenformasyon rüzgârına kapıyı açmadan bunların tozu alınabilir, wiki-kardeşliği bunu gerektirir.

Ama bu tür girişimler bile başarısız olabilirken, bilgi üretme ve paylaşmadan çok hisse sahiplerini ödüllendirme (ya da aptal yerine koyma) becerileriyle dikkati çeken başka iş kuruluşlarından ne beklenebilir? Gelirlerini katlamak için saygın sözlük, ansiklopedi ve referans kitabı yayıncılarını satın alıp online ortama koymak rezilce de olsa hâlâ kabul edilebilir. Ama bu sözlük, ansiklopedi ve referans kitaplarının ilk doğduğu zamanlarda geçerli olan bilimsel eğilmezliğin dijitalleşme döneminde sürüp sürmeyeceği ve yeni içeriklerin güncellenip güncellenmeyeceği belli değil. Büyük elektronik dalga şimdiye kadar entelektüel basitleşme yönünde, hatta paragrafların, cümlelelerin ve kelimelerin kısaltılması yönünde ilerledi. Sonunda Photius'un yaptığı gibi, insanların okumaya zamanlarının olmadığı ya da anlamak için gerekli vasıtalara sahip olmadıkları kitapların özeti çıkarılacak. Louis Sebasien Mercier bu güncelleme sanatını çok önceleri tasvir etmiş, etkilerini 25. yüzyılda göstereceğini söylemişti. O zaman geldiğinde, 1984'te Büyük Birader'in geçmiş öngörülerini olmuş olanlara göre revize eden Winston gibi, bazı tarihsel olayların anlamını ve kapsamını değiştirmek son derece kolay olacak: Şimdiye kadar belge denen şeyin yerini yorum ya da özet aldığında meydan sinsi dezenformasyona kalır. Fransız basınında "*numérisation*"un [sayısallaştırma] yerine sık sık kullanılan "dijitalleştirme" kelimesinin anlamı bunu gayet iyi anlatıyor: Yüksükotundan [*digitalis cariensis*] elde edilen zehirli bir madde-nin damla damla akıtılması.

Gerçekten de enformatik dili her şeyi kafasına göre yapıyor –zaten kafası pek büyük sayılmaz– ve kendi cehaletinden besleniyor. Görünen o ki şuursuz çarpıtmalar ve tahminlerle ele geçirilmiş toprağın hâkimiyeti kolaylaşıyor. *İkona*'nın artık Rusya'yla bağı kalmadı (hatta bazı forumlarda kelime eril belirteçle yazılıyor); "sanal" [*virtuel*] sıfatı maddi-olmayanın yerine geçmekte, oysa yakın zamana kadar potansiyelle eşanlamlıydı. Gelecekteki

okurlar için en sıradan metinlerimizin bazılarına muğlak anlamlar yüklenmekte; bu metinlerin anlamına nüfuz edebilmek için onların bizden iki kat daha uyanık olmaları gerekecek. Bu da sözlük yazarları için yazılacak daha çok satır anlamına geliyor. Elbette ilk anlamları silmeyi tercih etmeyeceklerini varsayarak...

Yakında üç ya da dört elle tutulmaz enformasyon devi, eğitim ve eğlence alanındaki tüm temel eserlerin yayın hakkını aralarında paylaştıklarında, o eski güzel taştan devlerimiz –Rem Koolhaas ya da Frank Gehry imzası taşısalar bile– araştırma ve ileri çalışmalar için birer uzaktan içerik sağlayıcıya dönüşmekten kurtulamayacak. Kurumların çelişkili ifadelerini, genelleşmiş hamaset dilini ve PDF adı verilen tüyler ürpertici mezar taşını bir kenara bırakalım. Bütün bu tatsızlıklar yakında unutulacaktır. Ama beton kalacaktır.

Geleceğe yönelik yapılması gereken tek iş saygıdeğer Kütüphane'nin bütün koleksiyonlarının online ortama konulması gibi görünüyor, en azından Londra buna ikna olmuş durumda. 2002 yılında British Library yeni açılan ve kilit rolü oynayan bir iş pozisyonu sayesinde geçmişin kurşununu geleceğin altına dönüştürmeyi hedefliyor: Pazarlama Şefliği. Yüz kişilik bir takımı arkasına alan pazarlama şefinin misyonu, modern bir marka imajı yaratmak, reklamını yapmak ve sanal kaynakların dünyada mümkün olan en çok sayıda kullanıcıya ulaşmasını hızlandırmak. Geleceğe kollarını açmak, radikal kararlar almak demektir: Kitaplar ve gazeteler yığınlar halinde maddesel olmaktan çıkartılırken, IBM hiç de maddi olmayan diyemeyeceğimiz on milyonlarca Sterlin'i kasasına dolduruyor.

Yeni British Library'nin basit mimarisi rahat ve tatlı, güzelce yukarıdan aydınlatılmış çalışma salonlarıyla, üzerinde oturarak saatler geçirilebilecek, dekorasyon mağazalarında bile olmayan sandalye-koltuklarıyla, insanlar tarafından etkili şekilde yönetilmesiyle, geleceği daha şimdiden haber vermektedir: Her ülkenin milli kütüphanesi, kıyıda köşede bilim peşinde koşan ya da dünya çapında yaygın kılınmak için yeterince saygın bulunmamış bir metnin sırrının izini süren herkes için ve tıpkı körler gibi eski

foliolarla temas etmek isteyen, sayfanın pütürlüğünü elinde hissetmek, gerçek kâğıdın kendine has kokusunu duymak isteyenler için –bunların yine diğerleriyle aynı kişiler olacağını tahmin etmek zor değil– açık olacak (ama çok sayıda insanın çalıştırıldığı bilişim işlerinin aksine, salon görevlileri az sayıda olacağı için, rezervasyonla). Buna da ironiyle *La biblioteca de papel* [kâğıttan kütüphane] diyelim.

Küçük ölçekli ticaret için bütün dünyada geçerli olduğu üzere, yalnızca uzmanlaşmış kurumlar hayatta kalacak ve iyi yaşayacaktır; “genel kamunun” ihtiyaçlarını ve zevklerini olabilecek en saygıdeğer tarzda karşılayan halihazırdaki ara arşivler yok olacaktır, çünkü artık herkes elektronik iletişim için gerekli donanım evinde fazlasıyla sahip olacaktır. Fransa dilinden yararlanmayı biliyor: Belediye kütüphanelerinin adı “medyatek” olarak değiştirildi, zira media- ya da medio- ile başlayan kelimeler tarif ettikleri şeyin vasata yönelik olduğunu daha baştan itiraf etmektedir. Hangi otokrat düşük bir kültür profilinin hayalini kurmaz ki?

Bu iki okur tipinin –kitaplara yaya giden okur ile okuma listesini ve kredi kartını oturduğu yerden dolduran okur– hangisinde kıvılcımın çakacağını tahmin etmek kolay. Ama elbette bir başka edebiyatın, yeni görünen ama aslında yalnızca başka bir kodla yeniden yazılmış bir edebiyatın da dünya yüzü göreceğinden kuşku yok.

Yavaş yavaş kâğıttan kitap üretilmez olacak, çünkü mübadelelerin genel olarak tözsüzleşmesi bunu istiyor: Nakit para ceplerimizden çıkıp gitti, günlük ekmeğimiz “bir gıdım gerçeklik” olan gazete bile daha şimdiden uçuculaştı. 2100’de öğrencilere bütün bunların eskiden yapılan korkunç şeylerle ilgili olduğu anlatılacak: Önce Morvan, sonra Amazon ormanlarının yok edildiği (ağaçlarla kaplı olduklarını hayal edin!), gelmiş geçmiş en karmaşık yapıya sahip olan ve dioksin salımını durdurmanın yolunu bir türlü bulamayan fabrikaların işletildiği, burada kâğıt hamurundan çok tutkal ve kireçle yapılmış bir kâğıt yaprağın üretildiği ve bununla Şarlovari makinelerle dolu matbaaların beslendiği,

buradan çıkan tonlarca kitabın stokçulara ve kitapçıların yeni kitaplar reyonlarına gönderildiği, oradan tekrar bir nakliyeciyeye geri verildiği, daha sonra eserin depodan bir kez daha çıkıp başka bir kitapçıya ya da bir eve ya da kâğıt hamuru yapılmak üzere nihayet havana gittiği... Nasıl yani? Bütün bu zahmet zamanın parasının 10 ya da 30 birimi için mi? Diye soracak hayret içinde genç insanlar. Baldırları üstündeki, dünyanın bütün eserlerini –müzik, film, duyumlar, kokular, sıcaklıklar– kesintisiz indiren parşömen görünümlü kodekse fonetik hece-yazım sistemiyle not alacaklar. Bazen bir marjinal, o eski zamanlardan kalma, 2000 yılındakilere benzer bir metin çıkaracak ama çok geçmeden o da fikirlerle ve olgularla nasıl ilintili olduğu hiç belli olmadığı için baş ağrıtan, matbaa karakterleri denen şu karınca duasını çözmekle uğraşmayı bırakacak.

Sonsöz Niyetine: İskenderiye'ye Dönüş

İskenderiye şehri, yazar Laurence Darel'in (aynen alıntı) İskenderiye Dörtlüsü sayesinde sonsuza kadar yazının ve açık fikirliliğin simgesi olarak kalacak

(YAKIN ZAMANLARDAN BİR TURİST
REHBERİ)

Eğer bir ziyaretçi ağırlıyorsa Profesör el-Abbadi'nin ilk yaptığı şey onu çaktırmadan odasının balkonuna doğru götürmek olur, yani Sezar'ın emrini verdiği ve Büyük Kütüphane'yi yok eden limandaki yangının manzarasına. Olayın boğuk yankısı adeta sohbetin içine siner ve birkaç dakikada olan olur: Ziyaretçi İskenderiye virüsünü kapar. Bu hevesli tarihçi, bir anlamda hayatını bu mitik kuruma vakfetmiştir. Kütüphanenin yeniden kurulması gerektiği fikrini, Kasım 1972'de verdiği konferansta, neredeyse tam bir masumiyetle ortaya atar. Üniversitenin rektörü Lotfi Devidar'sa fikri ciddiye alır ve üçüncü kafadar Fouad Helmy'nin yardımıyla proje resmî olarak yürürlüğe girer. Mısır yönetiminin akıllara durgunluk veren kifayetsizliğini iyi bilen

üçlü, işi Kahire'den hiç yardım almadan yapmaya karar verir. Aslında işin kendisi basitti: Ordunun uyukladığı değerli arazi üniversitenin malıydı, Helmy kompleksin idari amiri olacaktı, bilim adamları âlemi de alkış tutacaktı.

Ama ne yazık ki talih onlardan yana değildi. Üniversitenin yeni rektörü projeyi bir tür kültür merkezine doğru kaydırды, Helmy istemediği bir nükleer santral konusunda Sadate'yle ters düştü, yerini kaybetti ve öldü, hüsrana uğrayan Profesör el-Ab-badi de Beyrut'a gidip derslerini orada vermeye başladı. 1984'te geri döndüğünde bir rektörün davetiyle yeni bir komite kurdu ve 1988'de, Unesco'nun üçüncü dünya lehine projelere (bütçesinin o derece küçük olması bundandı) ağırlık verdiği zamanlardaki başkanı Moktar M'Bou'nun platonik ama çok etkin yardımıyla ilk taş konuldu, mimarlık yarışması duyurusu ve uluslararası piyasaya fon çağrısı yapıldı. Bu aşamaya gelmek için, ne kadar büyük ve evrensel olursa olsun üniversite kütüphanesi projesi hukuki açıdan *"state library"* [devlet kütüphanesi] statüsüne, yani bir devlet projesine dönüşmek zorunda kaldı. İşte bu aşamada, elbette başlangıcında pek gerçekçi değilse de verimli olan fikrin altı oyuldu.

İlk davranan Birleşik Arap Emirlikleri Prensi Faysal 20 milyon dolarlık bir çek yolladı. Bunu öğrenir öğrenmez Saddam Hüseyin 21 milyonluk bir çek imzaladı. Ve bu böyle devam etti. Para bol bol akarken gayet kaliteli ama büyük hevesleri olan bir mimarlık şirketi de seçildiğinde, bu iş artık özellikle seçkin Helenistler için fazla ciddi bir nitelik almıştı. Heyet üyelerinden Mohsen Zahran gerçek patron oldu ve artık ulusal –hatta uluslararası– bir niteliğe bürünmüş olan şantiyeyi kapattı. 1993'te araziye gecenin biri ile beşi arasında buldozerle girildi, Ptolemaios Sarayı'nın kalıntıları yığınlar halinde Mareotis Gölü'ne atıldı.²⁶² Fransız arkeolog Jean-Yves Empereur ile mimar ve sponsor Mohammed Avad dünya kamuoyunu uyarmak için ellerinden geleni yaptı,

262 Alexandre Bucciani meseleyi 14 Haziran 2002 tarihli *Le Monde*'da gündeme getirdi: "Politique et polémiques autour d'une construction." Olayın çağdaşları arasında şu isimleri analım: Carol Berger, "Ancient history is bulldozed away", *The Daily Telegraph*, 14 Haziran 1993 Pazartesi ya da Susanna Beaumont, "New Alexandria library to entomb the ancient", *Al-Abram Weekly*, 10-16 Haziran 1993.

ama olan olmuştı: Deniz seviyesinin on beş metre altına inen büyük okuma salonu, burada eski zamanlarda yapılmış olandan çok daha başka bir şeyin yapılmakta olduğunu gösteriyordu. Polonya'ya emanet edilen göstermelik bir kazıda iki muhteşem mozaik kare ortaya çıkarıldı ve sonunda bunları sergilemek ve arazinin kraliyete yaraşır niteliğini herkese göstermek için kütüphanenin altına özel bir müze eklendi. İskenderiye bitmek tükenmek bilmez düşlerin kaynağı olduğu için, yeni kütüphanenin eskisinin ölüsünden beslendiği açıkça görülebiliyordu, fikir çok hoştu ama Museion tarihsel spekülasyonların büyük kısmına göre Nabi Daniel ve Horeya Caddelerinin yakınında, daha batıdaydı. Normal koşullarda devreye girebilseydi, arkeoloji bu belirsizlikleri giderebilirdi, ama böyle olmadı ve kazı yöneticisi zamanını ekibiyle birlikte kazı alanında değil, idari makamlardan işletme izni almaya çalışmakla geçirmek zorunda kaldı. Bilimin ve tarihin yüksek makamının izin vermediği şeyin yapılmasına Mısırlı dillere destan memurlar ve emlak spekülâtörleri izin verir miydi hiç? Ne var ki Rosette taşını bulan da askeri bir inşaat alanına giren Napoléon'un istihkam erleri değil miydi?

Ama bu parıltı doğmakta olan arşivin üstüne uğursuz bir ışık tutmuş olmasaydı, havlayan toprak rantiyeleri* karşısındaki evrensel boyun eğmişliğin fazladan bir örneği olarak kalırdı.

Şimdi biraz da kitaplardan bahsedelim. Bir kütüphane için gayet doğal olan bu kaygı, burada olabilecek en ikincil biçimde, hatta işin başında her türlü bağış hoş karşılanırken berbat biçimde ele alınmış gibi görünüyor. Örneğin gönlü bol Suudi Arabistan sekiz yüz Kuran göndermiş. Aynı dönemde üniversitenin on bin kitabı inanılmaz biçimde ucuz fiyatla satışa çıkarılmış. Otuzlu yıllarda üniversite kütüphanesi eski bir İtalyan okulu olan La Littoria'da kurulmuştu, seksenli yıllarda bu mekân yeni rektörün gözüne sayıları sürekli artan çalışanlarını yerleştirmek için güzel bir yer gibi göründü. İskenderiye Kompleksi'nde hızla yayı-

* 2002'de kurtarma arkeolojisine tahsis edilen finansmanı birdenbire azaltan Fransa'nın bu konuda verebileceği bir ders yaktır.

lan söylentiye göre bir hangarda tonlarca eser, ebadına, yaşına, tazeliğine bakılmaksızın her biri 3 Mısır lirasından (o dönemde 1 \$) satışa çıkarılmıştı. İskenderiye Çalışmaları Merkezi'nin kütüphanesi bu sayede 18. ve 19 yüzyıldan kalma, kütüphanenin kurucusu Kral I. Fuad adına damgalanmış, seyahatnamelerden oluşan küçük bir koleksiyon elde etti, ancak haberi geç almıştı ve servet değerindeki çok daha nadir kitapları başkaları çoktan ceplerine koymuştu. Bu mutlak “ot yolma”yı uygulamadan söz ettiğimiz bölümde ele almadık, çünkü üniversite bu kaynağı yeni Alexandrina'ya önermiş, ama öneri reddedilmişti.²⁶³

Unutulmakta olan bu hikâyeleri geçelim; 2003'te Alexandrina'nın müdürü olan Dünya Bankası eski başkanı İsmail Serageldin, bu işin içinde oluşunun beraberinde getirdiği sıkıntılardan sıyrılmakta güçlük çekmedi. Çevresi ve danışmanları sayesinde, karşıtları bir arada yaşatma ve her türlü olası sonuca göre konum alma sanatında ustalaştı. Katalogda ne *Şeytan Ayetleri*'nin, ne Maxime Rodinson'un *Muhammet*'inin, ne *Awlad haratina*'nın (Necip Mahfuz'un boynunun vurulmasına gerekçe olan *Fils de la Medina*'sının orijinali – ama İngilizce ve Fransızca çeviriler mevcut...), ne Haydar Haydar'ın *Walima*'sının ne de *Deniz Yosunları İçin Şölen*'inin olduğunu birileri kendisine işaret etti. Yüz sayfalık bu kitap 1983'te yayımlanmıştı ama 1992'deki yeni basımı, 2000 yılında, onu eline alıp da okumamış bir imamın lanetlemesi sonrasında sokaklarda şiddetli öğrenci gösterilerine meydan verdi. Bu meselede Alexandrina'nın karşısına çıkan sorun, Kültür Bakanı ve Cumhurbaşkanı'nın o günlerde Paris'ten bakıldığında insanı dumura uğratan bir gevşeklik olarak görünen davranışydı.* Bu tür olaylar bin yıl önceki Kurtuba şehrinin ulemasını

263 J.-Y. Empereur bir söyleşide red mektubunu Dr Zahran'ın imzaladığını söylüyor, ama Zahran kabul etmiyor.

* Bu gevşekliğin yeni bir yakıcı örneği, bir düzine eserin Kültür Bakanlığı tarafından yasaklanması ve Kahire Uluslararası Kitap Fuarı'nın açılışının yapıldığı 24 Ocak 2001 günü yazarlardan en az birinin hapse mahkûm edilmesinde bulunacaktır. Tariq Hassan-Gordon, “Right group upset over banned books”, *Middle-East Times*, XIX. Cilt, no. 7, 17-23 Şubat 2001.

hatırlatıyor, aynı talepleri gelecekte bir gün Avrupa'da da ifade ettiklerini görmemiz mümkündür. Aralarından biri Mahfuz'u döneke ilan eder etmez, onu öldürmek her müminin görevi olmuş oluyor. Mustafa al-Ahnaf yönetiminde Cedej'in yaptığı ilham verici ve iyi kotarılmış bir araştırma, bütün bunlara rağmen –en azından Kahire'de*– hayatta kalmanın yollarını anlatır.²⁶⁴

Bu tür eserlerin hepsi olağanüstü güzellikte olmayabilir, ama hepsi artık İslam tarihinin, hatta İslam'ın parçasıdır. Doktor Serageldin evrensel bir kütüphanenin aslında hiçbir kitabı reddedemeyeceğini kabul ediyor. Diyor ki, bu kitapların tezlerini çürütmek için okuyabilmemiz gerekmez mi? Kütüphaneler bunun için de vardır.²⁶⁵ Dolayısıyla bu kitaplar kütüphanede pekâlâ varlar ama, bir meczubun fena eylemine meydan vermemek için ancak rezerv bölümünde ve kimlikli başvuru üzerine okuyucuya teslim ediliyorlar. Zira elyazmaları ve nadir kitaplar hariç (çoğu belediye kütüphanesinden alınmış 6.500 adet kitap), kitapların tümüne ulaşım serbest; okuma salonunun devasa boyutları ve kaynakların nicelik bakımından zayıflığı (250.000 cilt; uluslararası basın şimdiye kadar aslında stoklanabilecek sekiz milyon rakamını öne çıkardı) bu kolaylığa izin veriyor. İsmail Serageldin seçkin bir adam, birkaç kitabın gerçekten var olduğunu kanıtlamak için o kitapları raftan alıp getirmesi ondan istenmez. Onun işbaşına gelişiyle eşzamanlı olarak “2001 yılı no.1” denen özel bir yasa çıkarıldı; ardından yayınlanan 76 no.lu kararnameyle İskenderiye Kütüphanesi, “entelektüel, kültürel ve çokdilli bir aydınlık ocağı” işlevini huzur içinde yerine getirebilsin diye, Devlet Başkanı'nın rezervinde, bakanların ve memurların tasarruflarından muaf bir kaynağa dönüştürüldü. Çok güzel ama sokaktan da mı muaf?

* Fransa da, fazilet birlikleriyle ve yekpare aileyi savunan derneklerin –bu umulmadık takdirden mest olan– romancılara karşı küfür kıyamet açtığı davalarla, bu tattan biraz nasiplenmektedir.

264 Mustapha al-Ahnaf (yay.haz.), Cedej Égypte/Monde arabe, *La Censure ou comment la contourner*, Brüksel, 2001.

265 19 Mayıs 2003'te Alexandrina'da yaptığı ifade özgürlüğüyle ilgili açılış konuşmasında. Diğer yandan, Norveçli veri tabanıyla karşılaştırın: <http://www.bea-conforfreedom.org>

Piramidler ve Alinyazıları Mektubu'nun yazarı Gamal Ghitany sansür denizinde yüzüyor: Öncelikle, dediğine göre, kendi edebiyat dergisinde haftadan haftaya sansürle mücadele etme riskini aldığı için²⁶⁶, sonra yayın yönetmeni olarak iktidar tarafından resmî bir sansürleme yetkisiyle donatıldığı için. İnancı zayıf ve ofisinde masasının karşısına Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in parlak renkli posterini asmış, bu da onu iki kere isyankâr kılıyor. Mısır'ın her yerine çökmüş aydınlık düşmanlığını ikircikli bir dinginlikle çözümlüyor: En tepeden başlayarak iktidarda yozlaşma (bölgesel çalkantılardan uzak durması için ABD tarafından her yıl yollanan 2 milyar dolar); bunun tüm iletişim çarklarına dağılımı (bir yayın yönetmeni o kadar zengin olmuş ki, ömrü boyunca arpalığını korumaktan ve bunun için gerekirse gazetesinin gelişimini frenlemekten başka hiçbir şey yapması gerekmiyor), ayrıca sade vatandaşların genel bir "sansür iklimi"ni yerleştirecek şekilde manipüle edilmesi. "Örnek bir başarı" dediği Alexandrina için yazdığı yeni bir övgü metninde²⁶⁷ Ghitany, kütüphanenin tüm düşünce akımlarına açık, tehlikelere karşı korunmuş uluslararası bir kurum olarak ülkeye ne katabileceğini anlatıyor. Biraz doku-naklı iyimserliği, interneti hiç kimsenin kontrol edemeyeceği saptamasıyla daha da öteye gidiyor; ona göre internet on yıl içinde sansürü bitirecek.

Burada bir işaret mi görmek gerek? Yeni İskenderiye Kütüphanesi'nin komşu mahallesinin adı Rüşdi.*

Stalinci bir yönetimden daha Floransavari bir iklim geç en İskenderiye Kütüphanesi, ayaklarına bağlanmış cehennemî prangalara rağmen yol alacak mı? Şimdilik koşulların bir araya gelme-

266 Devlete ait haftalık gazete *Akhbar el-yom*'dan türeyen *Akhbar al-adab* (Edebiyat haberleri), 20.000 nüshalık basım.

267 Bugün Beaubourg BPI'nin [Centre Pompidou Kütüphanesi] yöneticisi olan Gérald Grunberg, Mısır'ın kütüphanesini ilk organize edendi. Krş. Fabrice Pataut (yay.haz.), *La Nouvelle Bibliothèque d'Alexandrie*, Paris, 2003.

* Söz konusu olan, eski başbakanlardan Rüşdi Başa (ya da konuşulan dile bağlı olarak Roşdi). İlk dört halifenin ortodoks dönemini [Hulefa-i Raşidin] anlatan *raşidun* sıfatı gibi, bu özel isim 'iyi yolda olmak' anlamına gelen *raşada*'dan türemiştir. Yani fiilin kökünde barışçıl bir tarafsızlık yatar.

si sayesinde iki milyon Euro'luk muhteşem bir mekân; henüz kitaplar ve okurlarla dolu değil, ama bu kadar genç bir kurum için bu doğal. Acaba daha ucuza inşa etmek ve parayı daha çok faydalı eserlere harcamak daha iyi olmaz mıydı? BnF durumunda da olduğu gibi, iyi tanımlanmamış kültürel projeler sarpa sarıyor ve sonra ileri doğru kaçıştan başka seçenek kalmıyor. Bölgede güçlü bir nüfuzu olan Mısır devlet başkanının eşi, köylerde çocukların okumasını teşvik etmekle ve okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde elliyi bulan ülkedeki on bin küçük köye küçük kitaplıklar kurmakla gitgide daha çok uğraşılıyor. Museion adlı efsanevi meclisi yeniden yapmak gerçekten isteniyorsa, hem konser ve sergi düzenlemek yerine rafları kitaplarla doldurmaya öncelik vermek, hem de mekânın hangi tür araştırmacıları cezbetmesinin istendiğinin iyi belirlenmesi gerekir. Oysa bugünün bilim insanlarının çoğunluğu (ve yarın neredeyse hepsi) artık araştırmalarını yürütmek için yerlerinden kımıldamıyor, her şey ekranlarında.

Şu da var ki birçok filolog, ejiptoloji, papiroloji, Akdeniz uygarlıkları, felsefe tarihi, dinler tarihi, İslam vb konularda inceleme yapmak için, kusursuz akustığı* ve aydınlatmasıyla bu zarif mekânda bir ayını ya da daha fazlasını geçirmeye bayılacaktır.** Bu konularla ilgili önemli sayıda belge camilerin ve manastırların tozu altında uyumakta, buralarda muhtemelen bütün hanedanlardan kalma her türlü elyazması hazineleri vardır, bir II. Joseph olsa da onları gidip bulsa! Uzağa gitmeden, belediye kütüphanesinde hâlâ şehrin kozmopolit dönemlerinden kalma koleksiyonlara ait 55.490 tanesi Fransızca (ağırlıklı), İngilizce, Yunanca ve İtalyanca 400.000 cilt basılı kitap duruyor. 1950'ye kadar deri, daha sonra pamuk kadife kaplı ciltleriyle doğru kataloglanmış ve yerleştirilmiş. Örneğin meşhur *Mısır'ın Tasviri* orada ama çok iyi durumda değil: Yeni yönetim artık yeni

* Bir tek tuhaf şekilde çabucak dayanılmazlaşan sandalye ayaklarının (iki bin tane sandalye var) yankılanan ve büyüyen takırtısı hariç; ama bunun çaresi muhakkak vardır.

** Ayrıca yüksek düzeyde bir konservatörü işe almak da gerekiyor. Konumun olağanüstü prestiji, diplomalı konservatörü Mısır'da elinin altındaki çalışanlarınkinin on katı maaşı Batı'da kazanma olanağından vazgeçirecektir.

azmanı beslediği için, klimasızlık dolayısıyla geceleri pencereleri açık bırakılan belediye kütüphanesinin tozunu almak için para bulunamıyor. Bu koleksiyondaki elyazmalarından 5.000 tanesi yeni kütüphanede daha güvenli bir hava ve sıcaklık ortamına yerleşmiş durumda; artık tek yapılması gereken, kalanların da taşınması; çeşitli dillerde 19. ve 20. yüzyıllardan hatırı sayılır gazete koleksiyonları var, onları da unutmamalı. Şunu da hatırlamalıyız ki belediye kütüphanesinin binası, İsraili Baron Elie de Menasce'nin eski ikametgâhı.

“Mısır yakınındaki” bu şehir daha önce bilginin burun deliği idi: Tarihi elle yoklamak ve hayatın nereye gittiğini hissetmek için düşlenen yer değil miydi? Dolayısıyla, Bibliotheca Alexandrina'nın bir gün yeniden dünya kütüphanelerinin feneri olmasını ve türbülânstan çıkmasını gönülden diliyoruz. Ama gerçekten ciddiye alınması için ilk önce M. Ö. 2. yüzyıldan *Aristaeus'un Mektubu*'nun şu sözlerinin orada çınladığını duymalıyız:

“Kütüphane yöneticisi: ‘Yahudiler’in kitaplarının da çoğaltılmaya ve kütüphanenizde yer almaya layık olduğunun söylendiğini duydum’ der.

Devlet başkanı: ‘Peki kim engel oluyor size?’”

EKLER

EK 1:

***Büyük Yazarlar Hemfikir: delenda est
biblioteca! [kütüphane imha edilmelidir]***

*Edindiğim bilgi
Kuru kavdan ibaret.
Alevler, gelin yutun
Bütün bu hurdayı.*

FRIEDRICH GEORG JÜNGER

Kitap düşmanı tavır yazının karanlık gecesine kadar uzanır ve savunusunu bizzat yazarda bulur. En baştan güvensizliklerini açık eden Platon, Seneca ve Lukhianos'un ardından Erasmus, Cornelius Agrippa, Rabelais, hatta Montaigne'de de kitap biriktirmeye karşı sözler bulunacaktır. La Bruyère bir yerlerde lüks ciltlere düşkün sonradan görmelerle –içlerinden biri ona “kütüphanem dediği sepi odasını” göstermiş– dalga geçer. Felsefi olarak konuşursak, İskenderiye yangını çok sayılacak sayıda edebiyat adamı tarafından alkışlanacaktır. Bunların arasında 1575 yılında Louis le Roy gibi (*De la Vicissitude ou la Variété des choses*) pek tanınmayanları da vardır, bizim “Aydınlanmacılarımız” gibi

sivrilmış olanları da vardır ya da hoş ve çeşitli fikirlerle dolu 1646 yılından *Pseudodoxia Epidemica*'sıyla (Fransızca tercümesi 1733'te Paris'te yayımlandı: *Popüler hatalar üzerine deneme*) Thomas Browne da: "Hakikatin imparatorluğu sınır tanımaz ve cehenneme kadar uzanır; ve iblisler sürekli ona saygı sunmaya mecbur edilir."

Bu kısa taramayı, söz konusu fikre kanaatin samimiyet derecesine göre iki kısma ayırabiliriz: Bir yanda Cervantes gibi kahramanın kendini yalnızca kitapsız gerçekleştirebileceğine kesin olarak inanan ateş yakıcıları, diğer yandaysa biraz 'mış gibi' yapan, ama sonuçta ateşle oynayan gizemci papazlar.

Ateş yakıcılar

Ne papazınız olsun ne berberiniz, ne yeğeniniz ne de dadınız, bağımsızlığınız için titreyin. Eğer talih bunların hepsinden birden sizde olmasını istiyorsa, o zaman kitaplarınızı saklayacağınız yeri iyi seçin. İlk çıkışından dört yüzyıl sonra, *Don Kişot*'un 6. bölümü okur için hâlâ acı verici bir işkencedir. Bu dört kişi Hidalgo'nun hak edilmiş istirahatinden adice faydalanarak yalandan bir mahkemeye girer. "Hepsi birden kütüphanesine girdiler, dadı da onlarla birlikte girdi, büyüklü küçüklü, gayet güzel ciltlenmiş yüzden fazla kitap buldular." Berber Nikolas kitapları tek tek papaza takdim eder, papaz da üzerine yorumlar yapar, değerlendirmede ve yargıda bulunur, yeğeni çılgık çılgıca hepsinin yakılması gerektiğini söyler, dadı kolluk kuvveti görevini üstlenip kitapları camdan dışarı fırlatır. Elbette bu elim bir hadisedir: Tıpkı engizitörler gibi, papaz en iyi kitapları kendine ayırır. "Onu bana geri verin, Peder, çünkü o benim için Floransa ince şayağından yapılmış bir keşiş elbisesinden daha değerli." Ve sonra "o gece dadı evde ve avluda bulunan bütün kitapları yakar." Bu kitaplar, ki sayısı bilinmez, yargısız infaz edilmiştir, zira çoğu zaman "kurunun yanında yaş da yanar." Ertesi gün sanki kütüphane hiç olmamış gibi odaya duvar örülür ve iki kötü kadın bir yılanın sırtına binmiş bir büyücünün gelip hem kitapları hem de

odayı götürdüğünü beyefendiye anlatır. Artık gezgin şövalyeye geziye çıkmaktan başka bir şey kalmamıştır.

“Eğer bütün kitaplar beni öldürdüyse biri bana yeter yaşamak için Hayatta hayalet ölümde gerçek.”

Alexandre Arnoux (1884-1973)

Don Kişot'un Ölümünün Şarkısı.

18. yüzyılın aklına fikri soka muhtemelen *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*'inde, “matbaanın Avrupa’da neden olduğu kargaşayı düşündükçe, kötülüğün günden güne ilerleyişini gördükçe”, efsanevi İskenderiye Kütüphanesi’ni yakan ateşten memnuniyet duyduğunu ifade eden Jean-Jacques Rousseau’ydu. Arkadaşı Denis Diderot bu kışkırtıcı zeminde onun hemen arkasından yürür ve “Çin imparatorlarına” da hak verir. O sırada büyük hayalci Louis Sébastien Mercier bütün bunların ütopyasını herkesten iyi anlar ve açılan kültürel yarığa dalar. Çok sayıda öykü ve altmış tiyatro eserinin yazarıdır, bugün özellikle 1781 tarihli *Paris Tablosu*’yla tanınır. Bu eserde kralın kitaplarının akıbetine karar verir: “Kütüphanecinin hafızasını bulandırmaktan başka işe yaramayan, düzene konulamayan, çok yer tutan bu önemsiz kitaplar kalabalığında zihin kararır. Zaten kimsenin bu kitapları katalogladığı yok, otuz beş yıldır yapılan kataloglar bu karanlık kaostan kargaşasını daha da artırıyor.” Dahası var: “Kayasında huzurlu, kabuğu içindeki istiridye, altı bin sayfa boyunca sabuklayan ve hâlâ *evrensel bilimi* bulmakla övünen bu *Doktor*’dan daha üstün gibi görünüyor. [...] İnsanın aklına panzehir niyetine bir *Montaigne* alıp tabanları yağlamak geliyor.” Bundan on yıl önce, henüz otuzunda bile değilken, *2440 Yılı*’nda bir prenslik arşivini “içinde gözüme hiç de hacimli görünmeyen kitaplardan oluşan küçük bir odaya” indirgenmiş olarak tasvir etmişti. “Şunu söylemek gerek ki”, der ona geleceğin kütüphanecileri, “devasa bir düzlükte önemsiz, tehlikeli ya da faydasız bulduğumuz tüm kitapları topladık [...] elbette bu yeni bir Babil Kulesi’ydi [...] beş ya da altı yüz bin cilt sözlük, yüz bin cilt hukuki içtihat, yüz bin şiir, on altı yüz bin seyahatname ve bir milyar romandan oluşan

bu dehşet verici yığını hakikate, akliselime, sahici zevke sunulan bir kurban gibi ateşe verdik.” Dolayısıyla 25. yüzyıl, aralarında Homeros, Platon, Virgilius, Plinius, Sallustius, Shakespeare, Torquato Tasso ve elbette Montaigne’in de bulunacağı bir avuç olmazsa olmaz yazarla pekâlâ yetinecektir. Hatta şiirsel övgülerinin çoğu kesilip atılmış olarak da olsa, Rousseau bile.

Bu yeni bir türün doğuşuydu.

Gizemci Papazlar

Mutlaktan bir kademe aşağı inersek, kütüphanenin imhası yönündeki felsefi tavsiyenin aslında edebi hazdan ibaret olduğunu düşünebiliriz.

Ve Gaston Bachelard böyle haklı dava için “*şiirsel ilke*liği yeniden bulmak adına kitaplardan ve ustalardan kurtulmak gerek” der. Bu sözü uygulamış gibi yapan simgeci şairlerin ya da ahlaksal özgürleşmenin öncülerinin hepsi insanlıklarını çoktan yapmıştı. Bugünün fetişist ortamındaysa kavramın duygusal gücü gitgide daha çok *kâra* dönüştürülüyor gibi görünüyor; ama kazanç getiren bir imaj, başarısı dolayısıyla klişeye dönüşerek anlamını kaybedebiliyor, Montalban’da olduğu gibi.

Gizemci papazların en ünlüleri alfabetik sıraya göre şöyle: Borges, Bradbury, Canetti, Cortázar, Eco, France, Gide, Hugo, Huxley, Orwell, Scwob, Shakespeare, Shaw. Yayımlanma tarihlerine göre sıralanmış birkaç numune verelim.

Gürültülü ve hiddetli düşlerin adamı Shakespeare, kundaklanan kütüphanenin belagat gücüne duyarsız değildi. Prospero’nun evini yıkmanın tek yolunun kâğıttan surlarını yok etmek olduğuna karar verir. Caliban: “Ama unutma, ilk yapılacak iş kitaplarını elinden almak, onlarsız benim gibi dangalağın biri, çünkü o zaman hükmedeceği kimse yok: Herkes benim ettiğim kadar derinden nefret ediyor ondan. Yak onun kitaplarını!” (*Fırtına*, 3. perde, 2. sahne, Fr. Çev. Pierre Leyris).

Victor Hugo'nun son romanı *Doksan Üç*, 1874'te yayımlanmış ve ailevi yaslar (karısı Adèle'i ve iki oğlunu kaybetmişti) ve milli yaslar (*Korkunç Yıl*) arasında yazılmıştı. Bu düzensiz ve bağlantısız anlatıda Vendée, Paris Komününün 1793 yılına uyarlanmış bir halidir; gitgide daha çok çırpınan, yalnızca sloganlarla yazan ve benzersiz vizyonlarını basit bir entrikanın her yerine serpiştiren bir yazar vardır karşımızda: Claymore'un sintinesindeki sökülmüş havan topu; Marat, Robespierre ve Danton arasında geçen bistrodaki imkânsız sohbet ve kütüphaneye kapatılmış ve onunla birlikte yanacak olan üç çocuğun bir kitabı parçaladığı uzun biblioklastik sekans. "[Çocuklar] muhteşem bir *in-quarto*'yla oynuyordu. Bu *Saint-Barthelémy* 1682'de meşhur Kitab-ı Mukaddes yayıncısı Bleuw tarafından –Latincesi Coesius– Köln'de yayımlanmıştı. Hareketli matbaada basılmış, sığır sinirlerinden yapılmış iple ciltlenmişti, Hollanda kâğıdına değil, Edrisi'nin hayran olduğu ipekli pamuklu beyaz Arap kâğıdına basılmıştı, cildi yaldızlı deriden, fermuarları gümüşlendi."

Bu kadar zevksiz bir nesnenin kaderini hak ettiğini düşüneyi geliyor insanın ama bu, yazara ihanet etmek olur. Önemli olan, çocukların rahle üzerinde açılmış eserde gördükleri ilk gravürdür: İşkence görmüş, bütün vücudunun derisini zarafetle kolunda taşıyan bir aziz. "İlk koparılan sayfa ilk dökülen kan gibidir. Katliamı haber verir." Çocuktan sağlam bir tekme yedikten sonra koca albüm kırpıntılara dönüşecektir: "Ve eski kitabı acımasızca infaz etmeye öylesine daldılar ki farkında olmadan yanlarından bir fare geçti." Victor Hugo'nun kanaati açıktır: "Kesiri bütünden" –burada Vendée'yi insanlıktan çıkmış Cumhuriyet'ten korumak her zaman gerekli olsa da, aydınlık düşmanlığının da yok edilmesi gerekir. Hugo aydınlık düşmanlığının simgesi olarak burada tam da Protestanlar'da infial uyandıran Aziz Barthélemy katliamını seçmiş. Resim küçük oğlanların rüzgâra savurduğu "kelebeklerden" bir buluta dönüşür, resmin imhası Tourgue Kütüphanesi'nin geri kalanının intihari bir yangında yok edilisinin önsözüdür: Bundan böyle kitaplar "alelade" kitaplardır zira mekân terk edilmiştir, kayıp eserlerle ilgili bilimsel araştırmalarda bir gün açığa çıkacak olan unutulmuş insanların

büstleriyle dolu bir salondan ibarettir.²⁶⁸ “Ateş bir savurganlıktır, korların içi rüzgâra savrulan mücevherlerle doludur [...] Alevlerin çitirtısına kulağı sağır eden çatırtılar karışıyordu. Kütüphanedeki kitap dolaplarının camları çatlıyor, şangırtıyla yere düşüyordu. Binanın iskeleti dağılmak üzereydi. Hiçbir insani gücün elinden bir şey gelmezdi.” Çocuklar azizlerin hayatını parçalıyor, devrim karşıtı köylülerin bizzat yaktığı ateş nesnesiz bir bilim mabedini, okursuz bir kütüphaneyi yok ediyor. Kendi kaderini eline aldığına inandığı yeni dünyayı böyle selamladıktan sonra Victor Hugo “yukarıdan” uzaklaşır.

“Ve bunu anahtar deliğinden görmek ürkütücüydü! Her yerde kitaplar vardı, büyük kitaplar, orta boylu kitaplar, küçücük kitaplar, her şekil ve her renkte, süpürgelikten kornişe kadar dört duvarı kaplayan, şöminenin, masaların üstüne yığılmış, hatta yerlere yayılmış kitaplar!...” Bu kütüphanenin kapısına büyük harflerle şu yazılıdır: Girmek Yasaktır. Zira *Abbé Jules*’ün kütüphanesi bir azizler azizinin kapısı kilitli ordugâhıydı, içinde “Sandık” vardı. Bir de iskemle. Ölmeden önce Jules servetini papaz cübbesini çıkarıp atacak ilk papaza miras bıraktı ve kütüphaneyi miras alacak olana sandığı yakmasını emretti. Defin sırasında “doğaüstü ya da komik” hiçbir şey olmadığı için, ailesi ve akrabaları tekrar buluşarak kitapları yakmak için çember oldu. Başpapaz Jules’ün olacakları önceden görüp görmediğini bilmiyoruz. Octave Mirbeau’nun romanı 1888’de yayımlandı; rahip giysileri gitgide nadirleşse de, roman gücünden hiçbir şey kaybetmedi.

Borges geç ve biraz “bulanık”²⁶⁹ tonda da olsa yazarlık kariyerini belirleyen okumanın Marcel Schwob’un *Hayali Hayatlar*’ı olduğunu kabul etti; André Gide ise sindirimi zor *Dünya*

268 Krş. Bernard Leuilliot’nun, Livre de Poche’tan çıkan *Quatrevingt-Treize* edisyonuna notları (Paris, 2001). Ayrıca Pierre Nicq, “Bastille et bibliothèque ou l’impossible accouplement”, *Le Français dans tous ses états*, www.ac-mont-pellier.fr/ressources/frdtse/F044009A.html

269 Ve Jean-Pierre Bernés’in belirttiği üzere, ancak 1970 yılında: Borges, *Œuvres complètes*, 1. cilt, s. 1483, Paris, 1993.

*Nimetleri'*nde incelikli *Livre de Monelle'*den [Monelle'in Kitabı] utanmadan aşırıldığını asla itiraf etmedi.

Scwob'un eseri 1894'te yayımlandı ve daha o zamandan okuru (kadın okuru) bilgi ve kısıtlamayı unutmaya sevk etti. Örneğin: "Evinin kendin yap ve kendin yık [...] yapraklarını şehvetin kıvranışına ada [...] Sol ayağınla sağ ayağının izini sileceksin." Üç yıl sonra Gide emri netleştirecekti: "Nathanaël, içindeki tüm kitapları yakmalısın." Ve nihayet: "Şimdi kitabımı atıyorum." Nitekim potansiyel alıcılar işe o kitaptan başladı ve Marcel Scwob'un kitapları pıtrak gibi çoğalırken, uzun ve zahmetli bir *coming-out*'tan başka bir şey olmayan on yıl içinde Gide'in kitabı beş yüz bile satmadı. Sonra durum terse döndü. Ama yine dönebilir.

George Bernard Shaw 1901 tarihli *Sezar ve Kleopatra*'sında Sezar'ın ağzından itirafı almayı başarır ve İskenderiye esrarını çözer:

SEZAR. – Ben de yazarım, Theodotus. Fakat size diyorum ki, Mısırlılar kitaplar sayesinde hayatlarının hayalini kurmak yerine onu yaşasınlar, daha iyi. [...]

THEODOTUS, (*Pothinus'a*). – Gidip kütüphaneyi kurtarmam gerek (*aceleyle çıkar*).

1924'te sürrealistler, Anatole France'a ölümünün hemen ardından ateşi harlı bir saygı sunmak için ilk ortak metinleri olan *Bir Ceset*'i yazdı. Akademisyende eleştirdikleri, merkez sola angaje olmuş estetize edici gevşekliğinden çok, hayalgücü dar konularda stilini ve bilgi birikimini değersizleştirmesiydi. Geleceğin Nobel ödüllü yazarı bir kitapçının evinde doğmuştu ve ancak bir kütüphanenin ürünü olarak var olabilirdi, dolayısıyla, *Sylvestre Bonnard'ın Suçu*'ndan *Meleklerin İsyanı*'na, kitaplarının birçoğunda gerçek başkişi kütüphanedir. Özellikle *Kazayaklı Kraliçenin Kebapçısı*'nın (1893) merkezindedir: Simyacı Astarac öyle bir galeri oluşturmuştur ki, "onun yanında kralınki sahaf dükkânı gibi kalır." Ve ekler: "Bayım, bu sayısız kâğıt ve parşömen yaparak üzerine çizilmiş çizgiler kafanıza doğru sırayla girerse; artık

bilmediğiniz, yapamadığınız hiçbir şey kalmaz; doğanın efendisi olur, eşyanın şemalini tayin edersiniz; dünyayı, benim şu kıyılmış tütününü tuttuğum gibi, iki parmağınız arasında tutarsınız.

Bu sözler üzerine enfiye kutusunu efendime uzattı. Başpapaz Coignard:

— Pek naziksınız.”

Nitekim bu uyanış nitelikli öykünün son sayfasında, aslında Anatole France olan saklanmış çocuk, hayallerini besleyen süt annesinin akıbetine karar verir: “Kalın bir duman tabakası şatodan yükseliyordu. Etrafıma küller ve kıvılcımlar yağıyordu, çok geçmeden üstümün başımın ve ellerimin karardığını fark ettim. Havayı dolduran bu tozun efendim için neşe kaynağı olmuş onlarca değerli, güzel kitap ve elyazmasının kalıntısı olduğunu umutsuzluk içinde idrak ettim [...] Benden bir parçanın da gittiğini hissettim. Yükselen rüzgâr yangını körüklüyor, alevler vahşi aslanlar gibi kükrüyordu [...] O sırada çatıdaki oluklarda koşan Astarac’ın kocaman karaltısını gördüm. Simyacı gürleyen bir sesle haykırdı:

— Alevin kanatlarında yükseliyorum, ilahi hayatın katına.

Demesiyle birlikte çatı korkunç bir gürültüyle çöktü ve dağlar gibi yükselen alevler Salamandres’in dostunu sardı.”

Her ne kadar 1970’e doğru tanınmaya başlasa da, istisnai kitap *Auto-da-fé*’nin yirmili yılların sonunda genç bir adam tarafından *Die Blendung* yani Körleşme ya da Göz Kamaşması başlığı altında yazılmış olduğu gözden kaçabiliyor; oysa ismi ve tarihi kitabın içinde yüzdüğü ekspresyonist ışığı daha algılanabilir kılar. Yazılmış en ürkünç romanlardan biri olan bu kitapta Elias Canetti, Viyana’da sayısız kitapla çevrili halde yaşayan, hatta apartman dairesinin pencerelerine duvar ördürüp oralara da raflar koyan sinolog Kien’in* içine gömüldüğü umarsız girdabı anlatır. Kitaplar onun üstüne kapandıkça, yok yere evlendiği hizmetçisi Theresa’nın iğrenç ve boğucu iktidarı büyür. Yavaş yavaş groteskleşen, yazarın mizahıyla adeta bir serap gibi hafiflettiği bu koyu

* Bu soy ismi Wien’le kafiyelidir; dikkatsiz yorumcular sık sık anlamlı bir dil sürçmesiyle Klein [küçük] yazar.

alçalışın sonunda olacaklar bellidir: Cinnet, cinayet, yangın. Madem ki romanın Fransızca çevirisinin başlığı sonunu baştan söylüyor, biz de son üç satırını çekinmeden alıntılatabiliriz: “Merdiveni odanın ortasına, daha önce bulunduğu yere yerleştirir. Altıncı basamağa tırmanır, ateşe yukarıdan bakar ve bekler. Alevler sonunda ona ulaştığında, hayatında hiç gülmediği kadar kahkahalarla gülmeye başlar.”

Aldous Huxley 1932’de yayımlanan ve totalitarizmle ilgili bazı uçuklukları gerçek hayatla akrabalık bulan *Cesur Yeni Dünya* hakkında 1946’da şunu der: “Gelecek hakkındaki bir kitap bizi ancak kehanetleri gerçekleştirebilecek gibi görünüyorsa ilgilendirir.” Romanda geçen başka olaylar, bebeklere bir yandan kitap gösterilip diğer yandan elektrik akımı verilmesi ya da British Museum’da “iki bin kültür fanatiğinin sülfür dikloretil gazıyla katledilmesi” gibi şeyler henüz düşünülebilir değildir. Ya da daha kötüsü, şöyle bir şey:

“Ama neden yasaklandı? diye sordu Vahşi. Shakespeare okumuş bir insanın huzurunda bulunmanın heyecanıyla başka her şeyi bir anlığına unutmuştu.

Denetçi omuz silkti.

— Çünkü eski, başlıca sebep bu. Burada eski şeyleri kullanmıyoruz.

— Güzel olsalar bile mi?

— Özellikle güzel şeyleri. Güzellik cezbeder ve biz insanların eski şeylere cezbedilmesini istemiyoruz. Yeni şeyler sevilsin istiyoruz.”

Huxley’nin Eton College’deki öğrencilerinden birinin adı Blair’di; öğrenimine devam etmek yerine Birmanya’da polis memuru, sonra Paris’te sokak serserisi oldu, sonra Teruel’de savaştı, en sonunda küçük bir sol gazetede edebiyat eleştirmeni oldu. Yeni isim olarak sevdiği bir nehir olan Orwell’i seçti, 1944’te komünist devleti hicvettiği *Animal Farm*’la (Hayvanlar Çiftliği) para kazanmaya başladı. Beş yıl sonra 1984 yayımlandı ve yazar veremden öldü. Nazilerin ve Stalincilerin zihinsel baskı süreç-

lerinden ilham alan bu son kitap, daha sonra okurlarda o kadar köklü şekilde yerleşti ki Big Brother ve Yeni-Konuş kelimeleri dillere pelesenk oldu. Kahraman “kitap avı ve imhasının proleter mahallelerde de başka her yerde yapıldığı kadar özenle yapıldığı bir dünyada yaşar. Okyanusya’nın herhangi bir yerinde 1960’tan önce yayımlanmış bir kitabın bulunması tamamen ihtimal dışıdır.” Görevi arşivleri “ânın ihtiyaçlarına göre” güncellemektir. “Tüm tarih gerekli oldukça yeniden yazılan br palimpsesttir [...] Kitaplar da dolaşımdan çekilir ve yeniden yazılır. Ve değişikliklere dair hiçbir açıklama yapılmaksızın yeniden basılır.” George Orwell’ın doksan yaşına gelip, bilgilerin dijitalleştirilmesi ve çevrimiçileştirilmesinin modern dünyaya getirdiği baştan çıkarıcı kolaylıkları göz önüne alarak, *best-seller*’ına bir sonsöz yazamamış olması çok yazık.

Fahrenheit 451’e önsöz yazan biri “bugün artık kitap yakılmıyor” diye hiç düşünmeden başlamış söze. Elbette dünyada hâlâ kitap yakılıyor ve halihazırdaki bilgilerimiz kitap yakılma sıklığının yeniden artışa geçtiğini düşündürüyor. Bu basit roman Ray Bradbury’yi meşhur etti ve 1953’ten beri ABD’deki gerici ve püriten iklimin kaçınılmaz meyvesi olarak kültürün mihenk taşı oldu. Kitap şöyle başlar: “Yakmanın hazzı! Nesnelerin alevler tarafından yutulduğunu, karardığını ve *değiştğini* görmek ne büyük zevk.” Piroman itfaiyeci Montag bir an olsun durup düşünmez, niçin düşünsün? “Niçin okuyacakmışım? Ne *için*?” Kuşkusuz, birçokları kitabın bazı pasajlarını ezberden biliyordur: “— Ben Platon’un *Devlet*’iyim. Marcus Aurelius okumak hoşunuza gider mi? Bay Simmons Marcus Aurelius’tur. — Memnun oldum, der Bay Simmons.”

Borges’in adını bir kez bile anmadan kütüphanelerden bahsetmek, biraz Oulipo tarzında bir alıştırma olarak denenebilir. Ama yine de Arjantinli’nin ikizini yaratıp, birtakım sevimli Don Kişotluklar yapacak bir şaklaban gerekecektir. Buna benzer kafa karıştırıcı bir olay, 2001 yılında 300.000 Frank’a satılan, bugün bir Güney Amerika ülkesindeki bir kütüphanede bulunan yayım-

lanmamış elyazması *La biblioteca de Robinson*'la birlikte gerçekleştirdi.²⁷⁰ Tarihi uzman tarafından yakın incelemeyle 1930 olarak belirlenen metin, yazarın dul eşine göre düzmece ama Jean-Pierre Bernès'e göre kesinlikle sahici. Metinde Kuran'la ilgili olarak şunları okuyoruz: "Onun sayfalarında vaat edilen cehennem, üzerinde küçük bir Kuran'dan başka hiçbir kitap olmayan bir adadaki cehennemin korkunçluğu yanında hafif kalır." Yahudi olmadığı için Arap soyundan olduğunu iddia eden biri için pek de incelikli olmayan bir kışkırtma. Geleceğin Robinson'ları, Borges'in harika bir *La Pléiade* edisyonuyla yayımlanan bütün eserlerinin, ıssız ada hipotezine tamamen uyan iki ciltlik gerçek bir kütüphane olduğunu kayda geçirecektir, ama şu farkla: Halihazırdaki mirasçı *tam da* yayıncının kitabı satışa sunmasını yasaklamış* ki, eğlenceli bir durum. Neydi bunun adı?

Babil Kütüphanesi'nin her bir cümlesi, sonraki edebiyat nesillerine epigraf olarak hizmet etmek üzere tasarlanmış gibi görünse de, yazar sadede *Kongre*'de gelir: Evren gibi sonsuz bir eylemin mantığı, kendi yokoluşunu hazırlamasıdır. Don Alejandro, Dünya Kongresi'nin kütüphanesinin yakılması emrini verir: "İmha etmede esrarlı bir haz var; alevler çıtırdıyor, coşkuyla kabarıyordu [...] Gece, küller ve yanık kokusu avluya sinmişti." 1955 yılına ait bu öykü en iyi yazıları arasında değildir; ne var ki Borges kitabın arasına konulan bir notta, yirmi yıl sonra yayımlandığında içinde yer aldığı derlemeden yalnızca bu öyküyü saklayacağını söyler, çünkü bu "en otobiyografik" olanıdır. Daha sona bir söyleşide o bildik göz kırpsını bulabileceğimiz oldukça absürd ve sinir bozan bir yorumla eli artırır: "Yaşamadığım ama hayal etmeye çalıştığım mistik bir deneyimin tasviriydi."²⁷¹

270 Paris'teki Beaussant-Lefèvre müzayede evi, 3 Aralık 2001 mesaisi, lot n° 8.

* Tüm kitap sevdalıları ve özellikle hayatlarının sonuna yaklaşan yazarlar, Anatole de Monzie'nin kısa incelemesi *İstismarcı Dullar*'ı eğlenceyle ve dehşetle okuyacaktır, ancak kitabın yeniden basılması gerekiyor (BnF'de yalnızca mikrofişte var, 251 sayfalık kitap dijital ortama da aktarılmış ve 2007'den beri çevrimiçi erişilebilir, NUMM-84033).

271 Açıklama notu, *Œuvres complètes*, II. cilt, s. 492.

Sovyetler'in kütüphane imhalarını 1968'de Prag'da bol bol yaşayan Bohumil Hrabal, bunları 1976'da niyahet yayımlanabilen *Fazla Gürültülü Bir Yalnızlık*'ta anlattı. Otuz beş yıl boyunca her gün görünmez meslektaşları tarafından getirilip mağarasının günışığı deliğinden içeri bırakılan tonlarca güzel ve daha az güzel kitabı imha eden hidrolik pres makinesi başında köle gibi çalışan Hanta'nın otoportresini İkinci Dünya Savaşı yıllarında konumlandırır. Bu koşullar altında, İsa, Laozi, Kant ve Van Gogh ile Hanta arasında çabucak çapraz bir sohbet koyulaşır. "Asla yalnızlığa terk edilmedim, yalnızca düşüncelerle kalabalıklaşmış bir yalnızlık içinde yaşayabilmek için kendi başımayım; biraz sonsuzluğun ve ebediyetin Don Kişot'u gibiyim ve sonsuzluk ve ebediyetin benim gibi insanlara kuşkusuz zaafı vardır." Bitmek bilmez gevezeliklerin kralı bu Çekoslovakyalı, 1997'de hastaneden taburcu olacağı günün arifesinde, bir güvercine yem vermeye çalışırken beşinci kattaki odasının penceresinden düştü. Bütün hayatı boyunca beşinci kattaki dairesinin penceresinden düşmekten ya da kendini atmaktan korktuğunu söylemişti.

Çokuluslu Vampirlere Karşı Fantômas birinci kişi ağzından anlatılan bir resimli anlatı. Julio Cortázar bunu Güney Amerika diktatörlerini yargılamak için kurulan ikinci Russell Mahkemesi'nden hüsrana uğramış olarak çıktığında yayımlamıştı (ilk mahkeme Bertrand Russell ve Jean-Paul Sartre'in girişimiyle ABD'nin Vietnam'daki suçlarını yargılamak için toplanmıştı; bugün bir üçüncü Russell Mahkemesi'ne önayak olabilecek biri var gibi görünmüyor). Daha ziyade taslak niteliğindeki bu küçük kitap Fransızcaya ancak 1991'de çevrildi. İlk Meksika'da yayımlanan kitapta, dünyanın bütün kütüphanelerindeki milyarlarca kitap dünyaya hâkim olmak isteyen çokuluslu bir süpergücün gizemli etkisiyle birdenbire uçup gider. Buna karşı savaşabilecek (ve Latin Amerika'daki ortalama okurun dikkatini çekebilecek) tek güç olan Fantômas'a başvurulur. Üst-insan, gezegenin kitap raflarını yeniden doldurabildi mi bilmiyoruz, ama anlatıda Russell Mahkemesi'nin Nixon ve Kissinger hakkında verdiği hüküm televizyonda, anlatıyı okuyan kişiyle aynı anda okunur.

“Yani bir kütüphane hakikati yaymaya değil, ortaya çıkışını geciktirmeye yarayan bir araç, öyle mi? diye sordum şaşkınlık içinde.” Elbette oğlum ve bu her kitap için, yani açık edeceğini etmemek için bin dereden su getiren, her bir sayfasına işkence etmek gereken şu sağır-dilsiz için de böyledir. Umberto Eco *Gülün Adı*’nı (1980’de İtalya’da, iki yıl sonra Fransa’da yayımlandı) yakılan kütüphanenin en son referansı kıldığında, bu çok da sıradan olmayan öyküyü, yirmi yıl sonra sokaktan çevrilen her üç insandan ikisinin *Gülün Romanı* adıyla hatırlayacağını hayal edemezdi. Bu popülerlik belki de kültürün çivisinin çıktığı bir dünyanın, zaten pek bilinmeyen Latincenin de unutulduğu, bütün tutamakları elden gitmiş bir dünyanın itirafıdır. İleride şu da yazılacaktır: Kütüphane yakılması konusu insanların kafasına tam da 2000 yılına doğru takılmıştı, tıpkı bir tanrının bırakılıp başka bir tanrıya tapıldığı zaman Frankenstein mitinin musallat olduğu gibi. Biz bunu bekleyeduralım, bu kadar yüksek telif hakkı gelirlerinden kendilerine bir şey düşmediği için hüsrana uğrayan Ortaçağ uzmanları, Eco’nun romanındaki sapkınlıklarla hiçbir bağları olmadığını ilan etmekten kendilerini alıkoyamadı. Örneğin, onun betimlemesine göre şu pek de olası olmayan eski hisarda seksen yedi bin cilt vardı, oysa bizim taraflarda 1327 yılında ortalama rakam şurada yirmi kodeks, burada üç yüz elyazması gibi bir şeydi ve bu volümetrik değere varmak için en iyimser tahminle sekiz milyon dana ve iki nesil boyunca bilinen dünyanın tüm kâtipleri ancak yeterdi.²⁷² Ama düş ve düşünüm muhasebecilere aldırılmaz.

Karşılaştırmalı edebiyat profesörü Jon Thiem 1995’te global dijitalizasyon konusunu araştırarak öngörülerde bulunur. Yıl 2039, Evrensel Kütüphane çevrimiçidir, yirmi yıl sonra efsane statüsüne yükseltilir. “Merkezi her yerde, çevresi hiçbir yerde olan bir küre.” Bunun üzerine yazar, Ptolemaios arşivi ya da “Babil” denen ve kendine özgü laneti bilinen arşivle paralellik kuruyor.

272 Krş. J. O. Ward, “Alexandria and its medieval legacy: the book, the monk and the rose”, *The Library of Alexandria*, Londra, 2000.

2060'a doğru bir yandan "tekrarlı, tam sindirilmemiş, hileli ve çalıntı iletiler tufanının yaklaştığı", diğer yandansa elektronik nesneyi yeni bir tanrı ya da öldürülmesi gereken vahşi hayvan olarak gören çok sayıda kült ve tarikatın ortaya çıktığı tespit edilir: Anonimistler, Dönekler, Borgesienler, Ludiler, Newserlar... Nihayet, pek de beklenmedik sayılamayacak *post-scriptum* mektupta, kitaba tapanlar tarafından altmış yıl önce yayılan bir virüsün dünyadaki tüm bilgiyi tek hamlede ve kesin olarak sildiği haberini alırız. O anda insanlığı hafif bir coşku sarar.

Kıyamet senaryolu bilim-kurgu romanlarının parodisi sayılabilecek bir kitapta Paul Auster, kendi kendini imha eden bir şehri tasvir ediyor (*In the Country of Last Things**, 1987). Kıtık öyle bir raddeye varmış ki insanlar leş kargalarına dönmüş. Anlatıcı kadın şans eseri milli kütüphaneye sığınmayı başarmış, "güneşin gökyüzündeki küçük yayını birkaç kısacık saat içinde çizdiği" korkunç kara kışın ortasında kitaplar yakıt olarak kullanılıyor. "Bu belki beni içten içe öfkeliendiriyordu, belki de yalnızca başlarına gelenin önemli olmadığını kabul etmenin bir biçimiydi. Ait oldukları dünya artık yoktu ve şimdi en azından bir işe yarıyorlardı. Zaten büyük kısmı açıp okumaya değmezdi: Duygusal romanlar, siyasal nutuklar, eskimiş kılavuz kitaplar." Ama hiç okumadan da edemez, "Herodotus'un bazı bölümlerine" ve Cyrano de Bergerac'ın "tuhaf küçük kitabına", pek faydası dokunmasa da (yoksa roman olumlu yöne dönerdi), biraz bakar. "Ama nihayetinde her şey yakılıyordu, her şey duman olup gidiyordu."

Jean Roudaut (*Les Dents de Bérénice* [Bérénice'in Dişleri], 1996) bütün bu bağra basılan kitapların, kitap sevgisinin bir tuzak olduğunu düşünüyor gibi. Ona göre, "bir kütüphane bir gizli odadır: Kendini sunan, kendini gizleyendir, ele geçirilen sırtını döner, ketum olan takibi teşvik eder. Kitaplarla döşeli bir odaya girince büyüleniriz; kitapların hepsini okuyamayacak

* "En Son Şeylerin Ülkesinde" başlığı çeviride utana sıkıla *Anna Blume'nin Yolculuğu* biçimini almış.

olmak değildir insanı umutsuz eden, burada olan her kütüphane-
nin burada olmayan bir başka kütüphaneyi yasaklaması, sunulan
hiçbir şeyin arzuyu kendi halinde bırakmamasıdır.”

“Torpilli diplomalar, eş değiştiren profesörler, hileli yarışma-
lar, inkârcı Neo-naziler...”

Didier Daeninckx, alışkanlığı üzere, satır aralarını okuma-
yan tembeller için hayır işi olsun diye, biraz Lyonlu salatacının
tarifinden, daha çok da o sıralar (2000) soruşturma aşamasın-
daki-Lyon-II Üniversitesi Kütüphanesi yangınından esinlenerek
“Poulpe” [Ahtapot] serisi için bir polisiye roman yazdı. Elinin
altındaki her tür çeşniyi (Caluire, Cezayir, Phnom Penh...) kul-
lanmaktan çekinmediği için, akılcı düşüncenin bazı nöbetçileri
–eğer okusalardı– abartıya kaçtığı için onu ayıplardı. Ne var ki,
Lyon meselesinde söylenmemiş olanlar hayal ürünü olmaktan
uzaktır ve 2003’te ortaya çıkan çeşitli yeni muhteviyat eğlenceli
küçük eserin devamının gelmesini sağlayabilirdi. İster edebiyat
olsun ister olmasın, kütüphane gerçekten yakıldı.

Ama kitap koleksiyonunun sahibini tutku kurbanı yaptığında
bütün edebiyatçılar hemfikirdir ve kitaplardan kurtulmaktan
bahsetmeleri, bunun imkânsız olduğunu bilmelerindendir.

“Henri-Mathieu bulvara bakan pencereleri açtı ama boşuna:
Motoru her döndürdüğünde odayı kesif bir duman işgal ediyordu.
Mavi bulut günden güne duvarları, tavanı ve ahşap mobilyaları
sararttı, durumu gözden geçirmek şart olmuştu. Ama üçüncü
kata oto tamircisi çıkarmak söz konusu bile değildi. En sıkıntı
verici olanı, egzoz gazının kitapları kirletmesi, ciltleri çürütme-
siydi. Kütüphane ile kamyon arasında er ya da geç seçim yapması
gerekecekti.” Jean-Claude Biraben, 2003.

EK 2

Kayıp Kitapların Sayımının Kısa Tarihi ve Bitirme Niyetine Bir Efsane

*Kumu dörtgen kutunun içine koydular ve
üzerine çizgiler çizdiler; parşömeden tılsımlarıyla
hesaplar yaptılar, dumanla karıştırılmış suyla aynayı
kararttılar.*

MARCEL SCHWOB

Bugünkü bilgilerimize göre* Naukratis’li Atheneus, yitirilmiş edebiyatlar sorunuyla büyülenmiş ilk insandır. 228 yılı civarında *Deipnosophistai* adlı kitabında, büyük kısmı hakkında başka pek bir şey bilmediğimiz sekiz yüzden fazla yazar ve beş yüz eserin zikredildiği, ehl-i edebiyat tarafından verilmiş bir şölenden bahseder. Atheneus’un kitabının elbette eksik olduğunu ekleyelim: Muhtemel on beş –bazılarına göre otuz– ciltten elimize bütün

* Ama kayıp kitapların envanterini çıkaran ilk insanın kendisinin de içkin adaltsizliğin kurbanı olarak unutulduğunu, çalışmalarının en küçük bir iz bile kalmayacak şekilde silindiğini hayal etmemizi yasak eden hiçbir şey yok.

olarak ulaşanların sayısı on. *Suda*, ya da *Suidaların Sözdağarcığı*, kayıp insanlar ve metinler hakkında iddiaya göre 10. ya da 11. yüzyılda Konstantinopolis'te bir Yunan tarafından yapılmış bir başka tespit çalışmasıdır. Suidas'ın ve Atheneus'un heykelleri, *Doksan Üç*'ün sonunda Hugo'nun ateşe verdiği kütüphanenin başköşesine kurulmuştur.

Daha yakınımızda, şu ölü yapıkları toplama arzusunu duymuş olan bir başkası, Charles Nodier. Ama o temkinli davranarak bu maceraya girmedi, çünkü bu, insanın bünyesinin kaldırmayacağı bir *aylaklık* gerektirir. Yine de, kendi döneminde, ruhu kurtan zihinsel kutuplaşma kadar şömine başında yapılan hafif sohbet havasını da barındıran bir edebi tür benzerine ilham kaynağı olmuştur. Bu türün ilk örneğini veren amatör Willam Blades, ilk İskenderiye'nin *parşömenlerinin* kayıp olmasından yakındır. Blades kendi ilham ve kaynağını Disraeli'de bulmuştu.

Isaac d'Israeli (daha sonra Disraeli, 1766-1848), Venedikli bir tüccar aileden gelen ve daha on sekiz yaşında servetini yapıp hemen Londra'ya çekilen babasını üzdü; yazık ki Isaac aynı yaşta ticaret işlerine karşı uzun bir manzume yazmış ve Rousseau'nun ateşli bir çömezi olmuştu. Daha sonra Sinagog'la yaşadığı bir zıtlık sonucunda verdiği kararla çocuklarını vaftiz ettirdi, bu da oğlu Benjamin'e Parlamento'nun ve iyi bilinen kariyerinin kapılarını açtı. Isaac'ın bugün okuması en hoş eseri, eksikler ve yanlışlarla dolu da olsa, edebi derlemeler, anekdotlar, eleştiriler ve ilginç bilgiler içeren *Curiosities of Literature*'dir [Edebiyatın Tuhaflıkları]. Eserin içerdiği yüzlerce maddenin ilki kütüphaneye ayrılmıştır. Birinci cildin en başındaki on sayfa da kitapların imha edilmesiyle ilgilidir.

Ama sayım gibi meşakkatli ve neredeyse beyhude bir işten gözü korkmayan –ya da işi oyuna vurup okurun bütün o sıra sıra dizilmiş, bazen son derece şüpheli görünen başlıklar arasında yoktan uydurulmuş bir eserin olduğunu hayal etmesine çanak tutan– daha profesyonel araştırmacılar da olmuştur.

“Nasıl olur da, diyeceklerdir, *kitap* gibi kıymetli ve en âlâsından saygıyı hak eden bir şeye karşı böylesi bir suçu işleyebilecek kadar kötü, bu kadar çılgın varlıklar olabilir?” Kitapsever ve koleksiyoncu Fernand Drujon, 1889’da *De la Bibliolytie* adlı incelemesinde yalandan şaşkınlığını böyle ifade eder. Bu “ahenkliiden ziyade âlimane ismin” altına, kilise ve yargı kararıyla ve kazayla olanlar hariç, yok edilmiş iki yüz yetmiş sekiz eseri sıralar. Bu imhalar çoğu zaman yazarın ya da yayıncının pişmanlığıyla ilişkilidir ve bunun çeşitli nedenleri olabilir: Rüzgâr dönmüştür (hükümdarları yenilmez armada oluşturmak üzere birleşmeye çağıran bir metin ya da kellesini almaması için XVI. Louis’ye yalvaran dokunaklı bir mektup vb), ya da yaşı ve saygınlığı yazarın vakti zamanında fazla çevik, fazla devrimci, fazla aptalca (bunlar arasında erotik olanlar en büyük yeri tutar) dizeler yazmış olmaktan pişmanlık duymasını gerektirir ama yaratabilecekleri rahatsızlık yüzünden yok edilen yayınlar da vardır (General Cousin de Montauban’ın özel mektuplarına göre, Hérissou Kontu’nun *Çin Seferi Savaş Bakanlığı* tarafından Yaz Sarayı’nın yağmalanmasını örtbas etmek için satın alınmış). Yazar *Essai bibliographique sur la destruction volontaire des livres ou Bibliolytie*’den sonra [Kitapların istemli olarak yok edilmesi üzerine deneme ya da biblioliti] (Paris 1889), 1893’te kazayla kaybolmuş yüz kadar eseri sıraladığı* bir yayın yapar: *Destructarum editionum centuria* (textesrares.com’da çevrimiçi erişilebilir).

Aslında Fernand Drujon’un yaptığı, 1880’de yüz on beş kitaplık bir liste çıkaran Paul Lacroix’yi (kitapsever Jacob) ve Gustave Brunet’yi taklit etmekten başka bir şey değildi. Çok görelî bir anlamda kayıp olan bu küçük eserlerin buluntuları, özellikle tuhafliklara meraklı amatörlerin ya da kurnaz koleksiyoncuların gözünde, nadir olmaları nedeniyle ilginçtir ve bu yöndeki araştırmalar saldırıya uğramış edebî eserlere ilgiden çok borsacılıkla ilgili saiklerle yapılmaktadır. Bu çalışmaların güvenilirliğinin

* Araya iç çekiş benzeyen şu yorumu sokarak: “Yakılan kütüphaneler ve kitapçıların tarihi uzun bir çalışmanın konusu olurdu.”

sınırlı olduğunu ve bazen –bu işe dikkatlelikle sarılmış bazı derlemecilerde– buna düpedüz cahil ve geri bir kafa yapısının eşlik ettiğini de, geçerken belirtelim. Örnekse, eserlerinden birinde Brunet, “Sokrates, Walt Whitman, Michelet ve doğal olarak Gérard de Nerval ve Marquis de Sade’i” deli edebiyatçıları sınıfına koyar. O “doğal olarak” lafı, edebiyatın delileriyle ilgili çok daha vukufli olmasına rağmen ancak şimdilerde yayıncı bulabilen çalışmasının önsözünde Raymond Queneau’yu dumura uğratmıştı.

Eninde sonunda bu on binlerce kayıp kitap kayıp olmasaydı bugün onlardan bahseden olmayacaktı, denebilir. Öyle midir, değil midir bir yana, meraklılar belki Drujon’un derlediği bibliyografi ekine ilgi duyacaktır: Schelhorn, *Amoenitatis litteraturae, passim*. Gabriel Peignot, *Dictionnaire des principaux livres condamnés au feu*, 1806. Gustave Brunet, yukarıdaki esere ek, *Bibliophile belge*, 1848 ve 1850. G. Brunet, *Dictionnaire de bibliologie*, sütun 1087-1090. Drujon’un “ne yazık ki yalnızca ismiyle tanıdığı” kitap: Cornelius Walford, *Destruction of Libraries by fire, etc.*, Londra 1880. Octave Delepierre, *Bibliophagie*. Maurice Tourneux, “Yazarları tarafından imha edilmiş kitaplar”, *Bibliophile français*, yıl 1873, c. VII, s. 246-250. Oelrichs, *Dissertatio de Bibliothecarum ac librorum fati, imprimis libris comestis*, Berolini, 1756. A. A. Renouard, *Catalogue*, 1. cilt, s. 286-291. Joseph Marie Quérard, *Livres perdus et exemplaires uniques*, Bordeaux, 1872. Bu son çalışma aslında yazarın notlarında “Bulunamayan Kitaplar” başlığını taşıyordu; 1984 faksimilesinde başlığın değiştirilip “Kayıp Kitaplar” yapılması ilginçtir, oysa tam da güncel röprodüksiyonlar sayesinde bulunamaz olan kayıp olmaktan (ve muhtemelen kayıp olan da bulunamaz olmaktan) çıkıyordu.

23 Mayıs 1871’de Paris’te yok edilen kitapların katalogları, müzayede yöneticilerinin ağzıyla konuşursak, ilişkide. İlk ikisi doğrudan doğruya gallica.fr sitesinde okunabiliyor: Louis Paris, *Les Manuscrits de la bibliothèque de Louvre brûlés dans la nuit du 23 au 24 mai 1871*, Paris 1872. Henri Baudrillart, *Rapport sur les*

pertes éprouvées par les bibliothèques publiques de Paris en 1870-1871, Paris 1872. Patrice Salin, Un coin du tableau, mai 1871. Catalogue raisonné d'une collection d'ouvrages rares et curieux, anciens et modernes, détruite au palais du Conseil d'État du 23 au 24 mai 1871, Paris, 1872.

EK 3

Saklı Kütüphane

Bu inanılması güç efsanenin öylesine gerçek bir temeli var ki, birçokları bu uğurda sağlıklarını, servetlerini ve itibarlarını kaybetti. Efsane tarihçi David Arans tarafından aktarıldı ama henüz bilimsel dergiler dışında bir yayına konu olmadı.²⁷³

Görülen o ki, olay 15. ve 16. yüzyıl dönümünde, Moskova Büyük Dükü III. Vasili'nin (1505-1533) elindeki eski elyazmalarındaki hataları düzelttirmek, yerel kültür hayatını modernize etmek ve iktidarını güçlendirmek için Yunan âlimlerini çağırmasıyla başlar. Michael Trivolis, filozof ve nam-ı diğer 'Yunan Maximos', 1518 yılında prensin karşısında şaşkınlığını ifade eder: Ömründe hiç bu kadar çok eski kitabı bir arada görmemiştir. İş orada kalır. Yüzyılın sonunda Çar Korkunç İvan (IV.), fazla uzun bir zaman boyunca kapalı kalmış eski kitapları incelemesi için Alman Protestan rahip ve alimi Johannes Wetterman'ı çağırır. Çok sayıda başka uzmanın huzurunda çar birkaç yığın eser getir-

273 David Arans, "A note on the lost library of the Moscow tsars", *The Journal of Library History*, 18. cilt, n° 3, s. 304, Austin, Yaz 1983.

tir. Wetterman, bu kodekslerin eski zamanlarda sık sık yapılan göndermelerden bilinen, ama yangınlar ve savaşlar dolayısıyla hiçbir nüshası kalmamış, hatta bazıları Ptolemaios Hanedanı döneminden kalma eserler olduğunu keşfeder. Fakir olduğunu, ama oğullarını takas için verebileceğini söyler. Rus âlimler gülümser ve en azından bir tanesini tercüme etmesini önerirler, ama Wetterman ömrünü orada sonlandırmak istemediği için reddeder. Aradan iki yüzyıl geçer. Profesör Dabelov, Piarnu şehrinin arşivlerinde *Çarın sahip olduğu elyazmaları* başlıklı bir belge keşfeder. Bir sayfasını kopyalayıp Profesör Clossius'a götürür, belgenin ne olduğunu o bilecektir. Clossius derhal Piarnu'ya giderek belgenin geri kalanını da görmek ister, ama herşey yok olmuştur. Dabelov yalnızca bu sayfanın, çarın elinde "bazıları satın alınmış, bazıları Bizans İmparatoru tarafından hediye edilmiş" sekiz yüz kadar elyazması bulunduğunu anlatan Protestan rahibin elinden çıkma olduğunu hatırlar. Yine her şey unutulur. Ama 1890'da Profesör Thraemer Strasburg'da Moskova'dan geldiğini düşündüğü bir Homeros parçası bulunca araştırmalar bu sefer daha ciddi biçimde yeniden başlar. Ona göre bu elyazması, Prenses Sofia Paleologos Moskova Büyük Dükü III. İvan'la evlendiğinde prensesin çeyizindeydi. Derhal Rusya'ya gider ve Moskova'daki bütün kütüphaneleri tarar ve elyazmasının Kremlin'de yeraltında olduğu sonucuna varır. İki yıl sonra yayımladığı *Kremlin'in Yeraltı Odaları* makalesinde Doktor Zabelin, efsane kütüphanenin gerçekten de var olduğunu, ama 17. yüzyılda Polonyalılar'ın işgali sırasında şehir kana bulanıp ateşe verildiği sırada yok olduğunu doğrular. Ancak Konon Osipov adlı birinin gizli odaları 1724 yılında gördüğüne tanıklık eden bir belge vardır: Değerli Bizans elyazmaları orada sandıklar içinde duruyormuş. Bunun üzerine uzmanlar, olur diyenler, olmaz diyenler, küfür kıyamet tartışmaya tutuşur: Yalancı, sahteci, satılmış... Daha sonra kazı, sondaj ve yıkım yapılır: Gizli odalar gerçekten de oradadır, ama içleri boştur. 1898'de A. Belokurov'un hikâyeyi toptan çürüten ve Dabelov'un listesinin sahte olduğunu kanıtlayan kitabı yayımlanır: *O biblioteke moskovskikh gosudarei v XVI stoletii*. Ama bir

başka araştırma çıkar, Belokurov'un aksini söyler. Yirmili yıllar, otuzlu yıllar... derken altmışlı yıllar geride kalır. Elyazmalarının var olduğunu ya da olmadığını kanıtlamaya çalışan tek tük birkaç makale hâlâ yayımlanır. Bugün biraz daha az araştırılıyor, sonunda insanlar bu efsanevi kütüphaneye gerçekten var olduysa bile bunca yüzyıl –belki nem içinde– beklemeye dayanamadığına ikna oldu; İskenderiye'ye değilse de Bizans'a kadar geri giden elyazmalarıysa bahsedilen, bazılarının daha ilk kez görülüp sözü edildiği zaman dört yüz yaşında olması gerekir. Ama Dunhuang'da ve Çin'de en az bu kadar eski ve gayet iyi okunabilen kâğıt üzerine yazılı metinler ortaya çıkarılmadı değil. O halde...

O halde çarın elyazmaları bugün Graal gibi ya da Tapınak Şövalyeleri'nin hazineleri gibi bir şeydir. Bulunsalar bile birileri aramaya devam edecektir.

TEŞEKKÜRLER

Derin bilgileriyle, sabırlarıyla, bir işaretleri ya da teşvikleriyle bu çalışmanın ilerlemesini kolaylaştıran herkese ve özellikle Alain Arrault, İbrahim Ashraf, José Luis de Balle, Pierre Barroux, Maria-Jesús Becerril y González-Mata, Jeremy Black, Dorothée Bores, Marc Boulet, Alexandre Bucchianti, Michela Bussotti, Julie Caporiccio, Gérard Cathaly-Prétou, Margaret Connolly, Gérard Conte, Fabrice Costa, Roger Darrobers, Jean-Marc Dreyfus, Nadia Elissa-Mondeguer, Margarete van Ess, Marie Guastalla, Hai Chen, Jean-François Foucaud, Marc Galichet, Valerie Hawkins, Hans van der Hoeven, Guissou Jahangiri, Margareta Jorpes-Friman, Jean-Pierre Lafosse, Isabelle Landry-Deron, Agnès Macquin, Annie ve Pierre Mansiat, Felix de Marez Oyens, Madiha Massoud, Matsubara Hideichi, Jacques Mawas, Isy Morgensztern, Karen Muller, Sawsan Noweir, Magda El Nowieemy, Daniel ve May Ortiz, Ouyang Jiaojia, Paul Otchakovsky-Laurens, Isabelle Pleskoff, Patrick Rambaud, Jean-Noël Robert, Lucien Scotti, Raymond-Josué Seckel, Walter Soomerfeld, Talko, Alain Terseur, Wang Renfang, Hans Wedler, Annette Wieviorcka, Wu Jianming, Charlotte Yu Danqing, Zheng Buyun'a burada teşekkür ederim. Bununla birlikte yazar işin yükünü tek başına taşımıştır ve uygarlıkların ambarında girilmedik köşe bırakmayarak uzmanların titiz merceğini üzerine çekmeyi göze alan bu metnin barındırabileceği yanlışları da yine kendisi üstlenmektedir. Yanlışların açıklığa kavuşturulması, hoş görülmelerinden daha çok makbule geçecektir.

SEÇİLMİŞ ZAMANDİZİN

Milattan önce

- 1358: Teb kitaplıklarının imha edilmesi.
- 1336: Akhetaton kitaplığının (Amarna) imha edilmesi.
- 525: Mısır kitaplıklarının Persler tarafından imha edilmesi.
- 450-410: Seba İmparatorluğu'nun kurucusu, Uzan Kabilesi karşısındaki "zaferrinin hikâyesini" yazdırır. Şöyle der: "Ben Karib'il Attar, düşmanlarımı öldürdüm, ilahlarını ayağımın altına aldım ve yazılarını en son satırına kadar yok ettim." Kendine "mukarrib" der, yani birleştirici.
- 411: Sofist Protagoras'ın kitaplarının tüm nüshaları Atina meydanında yakılır. Çünkü şunları söylemişti: "Tanrıların var olduklarını da, olmadıklarını da kesin olarak söyleyemeyiz. Bunu anlamamıza engel olan pek çok şey var. Birincisi konunun karanlık olması, ikincisi de insan hayatının kısa olmasıdır."
- 330: Büyük İskender Persepolis Sarayı'nı yıkar ve muhtemelen içindeki kitapları yok eder; bunların arasında Zerdüş'tün yazılarının ilk nüshaları da olmuş olabilir.
- 213: Çin'in birleştiricisi, tüm yazılmış metinlerin yok edilmesi fermanını çıkarır.
- 207: Çin başkentinde yangın, imparatorluk koleksiyonunun yok oluşu.
- 186: Titus-Livus'un dediğine göre, Senato birkaç kez tüm *vaticini libri*'leri [kehanet kitapları] toplatıp yaktırır.
- 181: Roma'da Numa'nın kitapları sandık içinde bulunur ve Yunan felsefesi kitapları barındırdığı için yakılır.
- 167: Antiochos Ephiphanos Filistinli İbraniler'in tüm elyazmalarını ateşe atar.

- 156: Kartaca'nın kaybedilmesi ve kitaplıkların yok oluşu.
83: Roma yangını, kahin kitaplarının yok oluşu.
48: İskenderiye yangını, söylenene göre Sezar'ın kütüphaneyi imha ettiği tarih.
12: Augustus başrahip olur ve 2000 "batıl inanç" içerikli kitabı yaktırır.

Milattan sonra

- 23: Chang'an yangını ve imparatorluk kütüphanesinin yok oluşu.
57: Efes'te kitapların imha edilmesi.
64: Neron'a atfedilen büyük Roma yangını.
79: Vezüv'ün patlaması, Papyrus'ler Villası'nın lavlara gömülmesi.
80: Roma'da Octavie portikosundaki kitaplıkların yanması.
188: Roma'da Jüpiter Tapınağı'nın kitaplığının yanması.
190: Çin'de Luoyang'ın ve imparatorluk kütüphanesinin yağmalanması.
191: Roma'da birçok kütüphanede yangın.
208: Changan'daki kargaşa sırasında kütüphane yangını.
212: Caracalla, Peripatetik filozofların tüm kitaplarını ateşe atmaya karar verir; bunu aktaran Dio Cassius, eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini söylemez.
213: İskenderiye Kütüphanesi'nin muhtemelen Caracalla tarafından kısmen imha edilmesi.
273: İskenderiye Kütüphanesi'nin muhtemelen Aurelianus tarafından kısmen imha edilmesi.
296, 297, 298: İskenderiye Kütüphanesi'nin muhtemelen Diocletianus tarafından kısmen imha edilmesi.
4. yüzyılın başı: Piskopos Macedonius, Piskopos Paulinus'un kitaplarını yakar.
303: Diocletianus Kitab-ı Mukaddes'in yakılmasını emreder.
311: Luoyang'ın yağmalanması.
363 ya da 364: İmparator Jovianus, Julianus'un kurduğu Antioch Kütüphanesi'ni yaktırır.
371: Valens Antioch sakinlerinin kitaplarını toplattırır, Hristiyanlık dışı kitapları yaktırır ya da gömdürür. Ammianus Marcellinus, taşralıların korkudan kitaplarını kendi kendilerine imha ettiğini söyler.
391: İkinci İskenderiye Kütüphanesi'nin Piskopos Theophilus tarafından imha edilmesi.
398: Arcadius, Eunomius ve taklitçilerinin kitaplarını ateşe atar.
5. yüzyıl başı: Gandhara'da Taxila'nın Ak Hunlar tarafından imha edilmesi.
416: Pelajienler, Hieronymus'un 385 yılında önemli kitaplığıyla birlikte yerleştiği Betlehem Manastırı'nı yakar.

- 435, 448: Theodosios ve Valentinianus, Nestoryenler'in ve Neo-Platoncu filozof Porphyrios'un eserlerini yaktırır.
- 455: Theodosius'un halefi Marcianus heretik ilan edilen birçok yazarın kitaplarının yakılmasını emreder.
- 475: Konstantinopolis'te darbe, imparatorluk kütüphanesinin yok oluşu.
- 546: Roma'nın Ostrogotlar tarafından yağmalanması ve kütüphanelerin imhası.
- 554: İmparator Yuan kütüphanesini yaktırır.
- 590 (civarı): Papa I. Gregorius eski Roma'dan kalan tüm kitapları yaktırır.
- 614: Kudüs Kütüphanesi'nin Persler tarafından imha edilmesi.
- 637: Ktesifones Kütüphanesi'nin Araplar tarafından yerle bir edilmesi.
- 638: Gondeşapur Kütüphanesi'nin Araplar tarafından imha edilmesi.
- 640: Kaysariye Kütüphanesi'nin Araplar tarafından imha edilmesi.
- 642: Anlatılana göre, Araplar'ın İskenderiye Kütüphanesi'ni yok ettikleri tarih.
- 644-656: Hz. Osman'ın tüm Kuranları imha ettirmesi.
726. Konstantinopolis'te ikonoklastik hareketlerin başlaması ve aralarında Akademi'ninkinin de bulunduğu çok sayıda kitap koleksiyonunun imha edilmesi.
- 814: Charlemagne Kütüphanesi'nin yok edilmesi.
- 867: Photius'un kütüphanesinin imha edilmesi.
- 905: Saint-Martin de Tours'daki manastır kitaplığının yakılması (yalnızca bir örnek vermek için).
- 960: İmparator Houzu kütüphanesini yaktırır.
- 980 (civarı): Kurtuba halifelerinin kütüphanesinin Almanzor tarafından imha edilmesi.
- 1059: Bağdat'taki Dar-ül İlm'in yok edilmesi.
- 1068: Kahire'deki halifelik kütüphanelerinin yağmalanması.
- 1174: Kahire'deki Fatımi kitaplıklarının Selahaddin tarafından imha edilmesi.
- 1199: Hindistan'da Nalanda'nın yok edilmesi.
- 1204: Bibliotheca Byzantina'nın Haçlılar tarafından imha edilmesi.
- 1233: Montpellier'de Yahudiliğe ait kitapların yakılması.
- 1242 ve 1244: Paris'te Talmud'un yakılması
- 1255: Haşhaşiler'in kütüphanesinin Moğollar tarafından imha edilmesi.
- 1258: Bağdat'taki otuz altı kitaplığın Moğollar tarafından imha edilmesi.
- 1281: Taocu kitapların Kubilay Han tarafından yakılması.
- 1294: Kahire'de Al-Fadıl'ın kütüphanesinin yok olması.
- 1298: I. Edward'ın İskoç kitaplarını imha ettirmesi.
- 1309: Paris'te Yahudiler'in kitaplarının yakılması.
- 1453: Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesi ve kütüphanelerin imha edilmesi.
- 1490: Torquemada'nın Salamanca'da kitap yakıtması.

- 1494: Medici'lerin kütüphanelerinin yağmalanması.
- 1497-1498. Savonarola'nın kitap yakmaları.
- 1499: Granada'da muazzam sayıda İslami kitabın yakılması.
- 1515: Latran Konsili tüm hatalı kitapların yakılmasını onaylar.
- 1520: Luther'in yasaklı kitaplar listesine alınması.
- 1521: Tenochtitlan'ın Cortes tarafından silinmesi.
- 1524-1525: Almanya'da Bauernkrieg sırasında yüzlerce kitaplığın yok olması.
- 1526: Budapeşte'nin Sultan Süleyman tarafından mahvedilmesi ve Corviniana'nın imha edilmesi.
- 1527: Roma'nın V. Karl tarafından yağmalanması.
- 1529: Meksika'da tüm Aztek kitaplarının imha edilmesi.
- 1534: Münster'de tüm kitapların yakılması.
- 1535: Tunus'un Şariken tarafından ele geçirilmesi ve kitaplıkların imha edilmesi.
- 1536-1550: Önce VIII. Henry, sonra VI. Edward'ın kilisede sebep olduğu altüst oluşlar sırasında yüz binlerce kitabın yok edilmesi.
- 1559-1560: Protestan kitaplarının yakılması.
- 1561: Yucatán'da tüm Maya kitaplarının imha edilmesi.
- 1562: İkonoklazmın doruğu, Reformistlerin pek çok kütüphaneyi kundaklaması.
- 1568: Venedik'te İbranice kitapların yakılması.
- 1583: *Quipu* sistemindeki belgelerin Lima Konsili tarafından imha edilmesi.
- 1666: Büyük Londra yangını.
- 1671: Escorial yangını.
- 1727: Kopenhag yangını.
- 1731: Westminster'daki Ashburnham House yangını.
- 1757: Podolya'da bütün kitapların kıyametçiler tarafından yakılması.
- 1759-1773: Cizvitler'in kitaplıklarına el konulması sırasında çok sayıda eserin imha edilmesi.
- 1778-1782: Çin'de tüm arzu edilmeyen kitapların yakılması.
- 1782: Avusturya'daki papaz topluluklarının kitaplarına el konulması.
- 1789: Bastille Kütüphanesi'nin ele geçirilmesi ve kitap kıyımının başlangıcı.
- 1812: Moskova yangınında önemli kitap koleksiyonlarının yok olması.
- 1814: Library of Congress'in Britanyalılar tarafından kundaklanması.
- 1837: Konstantin'in ele geçirilmesi.
- 1860: Yaz sarayının yağmalanması.
- 1870: Strasbourg Kütüphanesi'nin bombalar altında yok olması.
- 1871: Paris'te Kanlı Hafta sırasında üç büyük kütüphanenin yok olması.
- 1881: Şili işgal ordusunun Peru Milli Kütüphanesi'ne yerleşmesi.
- 1900: Pekin'de Hanlin Kütüphanesi yangını.
- 1914: Louvain Kütüphanesi'nin Alman askerler tarafından kundaklanması.

- 1923: Japonya'da büyük yer sarsıntısı.
- 1932: Şangay'daki Dongfang ve Hanfenlou'nun bombardımanla imha edilmesi.
- 1933: Berlin'de Nazilerin daha sonra çok defalar tekrarlanacak olan kitap yakımı.
- 1939: Almanya'nın işgal ettiği ülkelerdeki umumi ve özel kütüphanelerden yapılan soygunların ve imhanın başlangıcı.
- 1940: Yeni Louvain Kütüphanesi'nin Alman bombardımanı altında yok olması.
- 1940-1944: Avrupa'da yüzlerce kütüphane bombardımanlar altında ya yok olur ya da büyük zarar görür.
- 1943: Napoli'de Kraliyet Kütüphanesi'nin yanması.
- 1945: Sovyetler'in Almanya'da elde ettiği savaş ganimeti, tahminlere göre çoğunluğu Fransızca olmak üzere, on iki milyon esere varır; bunların pek çoğu ellili yıllardaki tasfiyeler sırasında kaybolur.
- 1962: Alger üniversite kütüphanesine ev yapımı bombalı saldırı.
- 1966: Çin'de Kültür Devrimi'nin başlaması.
- 1975: Kamboçya'da Kızıl Kmerler'in yönetime el koyması.
- 1981: Sri Lanka'da Jaffna Kütüphanesi'nin yanması.
- 1986: Los Angeles Public Library yangını.
- 1988: Leningrad'da Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde yangın.
- 1992: Saraybosna Kütüphanesi'nin Sırp'lar tarafından kundaklanması.
- 1998: Pul-i Khumri Kütüphanesi'nin Taliban tarafından imha edilmesi.
- 1999: Lyon-II Kütüphanesi'nde yangın.
- 2003: Amerika tarafından "özgürleştirmek için işgal" edilen Irak'taki tüm kütüphanelerin yakılması ve yağmalanması.

BİBLİYOGRAFYA

Genel Eserler

- Cavallo, Guglielmo ve Chartier, Roger, *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, 1997.
- Delon, Michel, *La bibliothèque est en feu*, Nanterre, 1991.
- Disraeli (D'Israeli), Isaac, *Curiosities of Literature*, 3. basım, Londra, 1793. (*Curiosités de la littérature*, Paris, 1809.)
- Drogin, Marc, *Biblioclasm: the Mythical Origins, Magic Powers, and Perishability of the Written World*, Savage, Maryland. 1989.
- Edwards, Edward, *Libraries and Founders of Libraries*, Amsterdam, 1968.
- Edwards, Edward, *Memoirs of Library*, Londra, 1859.
- Franklin, Alfred, *Les Anciennes Bibliothèques de Paris*, Paris 1873.
- Hessel, Alfred, *A History of Libraries*, ek malzemeye birlikte çev. Reuben Peiss, New Brunswick, 1955.
- Hoeven, Hans van der (yay.haz.), *Mémoire du monde: Mémoire perdue. Bibliothèques et archives détruites au XX. siècle*, Paris (Unesco), 1996.
- Johnson, Elmer D., et Harris, Michael H., *History of Libraries in the Western World*, Metuchen, 1976.
- Löwenthal, Leo, "Calibans Erbe", *Schriften*, 4. cilt, s. 136-150, Frankfurt, 1984. (İtalyanca çeviri: *I Roghi dei libri*, Cenova, 1991.)
- "L'univers des bibliothèques d'Alexandrie à Internet ", *Magazine littéraire* no. 349, Aralık 1996.
- Poulain, Martine (yay.haz.), *Histoire des bibliothèques françaises*, 4 cilt, Paris, 1992.
- Wiegand, Wayne A., ve Davis, Jr., Donald G. yayına hazırlayanlar, *Encyclopedia of Library History*, New York, 1994.

İnternette nadir bilgilerin vb uzmanlar arasında paylaşıldığı yerlere beceriksizce "Listserv" ya da "liste de diffusion" [dağıtım listesi] gibi adlar veriliyor. Gelişmiş kaynakça, kitap ve kütüphanelerle ilgili tüm zamanlarda yapılmış araştırmalar için, işin doğasından kaynaklanan birçok uygunsuzluğa rağmen, aşağıdaki sitelere başvurduk:

Exlibris, <http://palimpsest.stanford.edu/byform/mailling-lists/exlibris/>

Librarian, <http://www.librarian.net/>

IFLA, <http://www.ifla.org/search/search.htm> (arşivlenmiş konferanslar ve en az otuz "liste")

ALA, <http://www.ala.org/bbooks/bookburning21.html>. (dünyada kitap yakmaların bugünü)

Bulletin des Bibliothèques de France, <http://bbf.enssib.fr/>

(Ön-metin/Yazı Öncesi)

Richardson, Ernest C, *The Beginnings of Libraries*, Princeton, 1914.

Mezopotamya

Cameron, George Glenn, *Persepolis Treasury Tablets*, Chicago, 1948.

Fergusson, James, *The Palaces of Niniveh and Persepolis Restored, an Essay on Ancient Assyrian and Persian Architecture*, Londra, 1851.

Layard, Henry Austen, *Les Ruines de Ninive*, Paris, 1999.

Maul, Stefan M., *Tracing Assyrian Scholarship*, <http://prelectur.stanford.edu/lecturers/maul/tracing.html>

Menant, Joachim, *La Bibliothèque du palais de Ninive*, Paris, 1880 (bu kitaba gallica.fr'den erişilebilir).

Meskel, Lynn (ed.), *Archeology Under Pire*, Londra, 1998.

Potts, Daniel T., *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, Londra, 1997.

Mısır

Andreu, Guillemette, *L'Égypte au temps des pyramides*, Paris, 1994.

Cerny, Jaroslav, *Paper and Books in Ancient Egypt*, Londra, 1952.

Hussein, Mohamed A., *Origins of the Books. Egypt's contribution to the Development of the Book from Papyrus to Codex*, Leipzig, 1972.

Lichtheim, Miriam, *Ancient Egyptian Literature*, Berkeley, 1980.

- Montet, Pierre, *L'Égypte au temps des Ramses, 1300-1100 avant J.-C.*, Paris, 1946.
- Nichols, Charles L., *The Library of Rameses the Great*, Berkeley, 1964.
- Parkinson, Richard, ve Quirke, Stephen, *Papyrus*, Londra, 1995.
- Putnam, George Haven, *Authors and Their Public in Ancient Times*, New York, 1894.
- Richardson, Ernest C., *Some old Egyptian Librarians*, Berkeley, 1964.
- Turner, Eric Gardner, *Greek Papyri. An Introduction*, Oxford, 1968.

İskenderiye

- El-Abbadi, Mostafa, *Vie et destin de l'ancienne Bibliothèque d'Alexandrie*, Paris 1992.
- Bernand, André, *Alexandrie la Grande*, Paris, 1998.
- Blum, Rudolf, *Kallimachos. The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*, Madison, 1991.
- Botti, Giuseppe, *L'Acropole d'Alexandrie et le Serapeum d'après Aphtonius et les fouilles*, İskenderiye, 1895.
- Canfora, Luciano, *La véritable Histoire de la bibliothèque d'Alexandrie*, Paris, 1988.
- Casanova, Paul, *L'Incendie de la bibliothèque d'Alexandrie par les Arabes*, Paris, 1923.
- César, Jules, *Guerre d'Alexandrie*, Paris, 1983.
- Diringer, David, *The Book Before Printing. Ancient, Medieval and Oriental*, New York, 1982.
- Empereur, Jean-Yves, *Alexandrie, redécouverte*, Paris, 1998.
- Forster, Edward M., *Alexandrie*, Paris, 1990.
- Fraser, Peter Marshall, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford, 1972.
- Georgiadès, Patrice, *L'Étrange Destin de la bibliothèque d'Alexandrie*, İskenderiye, 1982.
- Jochum, Uwe, "The Alexandrian library and its aftermath", *Library History*, 15. cilt, no. 1, s. 5-13, Londra, 1999.
- Parsons, E. A., *The Alexandrian Library: Glory of the Hellenistic World*, New York, 1952.

Atina

- Drossaart, Lulofs ve Henrik, Joan, "Neleus of Scepsis and the fate of the library of the Peripatos", *Tradition et traduction. Les textes philosophiques et*

scientifiques grecs au Moyen Âge latin (Fernand Bossier'ye Saygı), yay.haz. Rita Beyers, Louvain, 1999.

Irigoin, Jean, *Le Livre grec des origines à la Renaissance* (Léopold Delisle konferansları), Paris, 2001.

Pfeiffer, Rudolf, *History of Classical Scholarship*, Oxford, 1968.

Platthy, Jenö, *Sources on the Earliest Greek Libraries, with the Testimonia*, Amsterdam, 1968.

Reynolds, Leighton D. ve Wilson, Nigel G., *D'Homère à Érasme: la transmission de la littérature grecque et latine*, Paris, 1991.

Roma

Aulu-Gelle, *Noctium Atticarum* VII, XVII, 1-2. (*Les Nuits attiques*, Paris, 1978.)

Beaujeu, Jean, *L'Incendie de Rome en 64 et les Chrétiens*, Brüksel, 1960.

Berthaud (Abbé), *L'Incendie de Rome sous Néron et la critique contemporaine*, Toulouse, 1901.

Delarue, Jacques, *La Mort comme spectacle. Suivi de: Les chrétiens ont-ils été les victimes expiatoires de l'incendie de Rome?*, yer yok, 1957.

Fantar, M'hamed Hassine, *Carthage, approche d'une civilisation*, Tunus, 1993.

Forbes, Clarence A., "Books for the burning", *Transactions of the American Philological Association*, 67 (1936), Haverford, 1936.

Gibbon, Edward, *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain*, I. cilt, Paris, 1983.

Gigante, Marcello, *Philodemus in Italy, the Books from Herculaneum*, Ann Harbor, 1995.

Gilberg, Mark, "Antonio Piaggio and the conservation of the Herculaneum Papyri", Daniels, V., *Early Advances in Conservation*, Londra, 1988.

Gregorovius, Ferdinando, *Storia della città di Roma nel Medioevo*, Roma, 1900.

Hacquard, Georges, *Guide romain antique*, Paris, 1952.

Homo, Léon, *Vespasien, l'empereur du bon sens*, Paris, 1949.

Pétrone, *Le Satiricon*, Paris, 1993.

Sablayrolles, Robert, *Libertinus Miles. Les Cohortes de vigiles*, Roma, 1996.

Salles, Catherine, *Lire à Rome*, Paris, 1992.

Suétone (çev. Henri Ailloud), *Vie des douze Césars*, Paris, 1996.

Tanner, Thomas N., "A history of early christian libraries from Jesus to Jerome", *The Journal of Library History*, 14. cilt, no. 4, Austin, Güz 1979.

Vitruve, *Les Dix Livres d'architecture de Vitruve corrigés et traduits en 1684 par Claude Perrault*, Liège, 1986.

Bizans

- Canfora, Luciano, *La Bibliothèque du patriarche. Photius censuré dans la France de Mazarin*, Paris, 2003.
- Ducas, Michael (ya da Doukas, "Michel"), *Historia Byzantina*, Bonn, 1834. (İngilizce çeviri: *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit, 1975.)
- Gibbon, Edward, *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain*, II. cilt, Paris, 1983.
- Irigoin, Jean, "Survie et renouveau de la littérature antique à Constantinople (IX. siècle)", *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt, 1980.
- Procopé de Césarée, *Histoire secrète*, Paris, 1990.
- Reynolds, Leighton D. ve Wilson, Nigel G., *D'Homère à Érasme: la transmission des classiques grecs et latins*, Paris, 1991. (*Scribes and Scholars, a Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*'in C. Bertrand tarafından çevirisi, Oxford, 1968 ve New York, 1991.)
- Schlumberger, Gustave, *Le Siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1914.
- Tafur, Pero, *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, Madrid, 1874. (*Pero Tafur, travels and adventures 1435-1439*, Londra, 1926.)
- Thompson, James W., *The Medieval Library*, New York, 1957.
- Treadgold, Warren T., *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, Washington, 1980.
- Vast, Henri, *Le Siège et la prise de Constantinople par les Turcs d'après des documents nouveaux*, Paris, 1880.
- Villehardouin, Geoffroy de, *La Conquête de Constantinople*, Paris, 1061.
- Wilson, Nigel G., "The libraries of the Byzantine world", *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt, 1980.

Müslüman Endülüs

- Dozy, Reinhart, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, Leiden, 1932.
- Erdoes, Richard, *1000 AD*, Berkeley, 1998.
- Fierro Bello, Mª Isabel, *La Heterodoxia en al-Andalus durante el periodo omeya*, Madrid, 1987.
- Guichard, Pierre, *De la conquête arabe à la Reconquête: grandeur et fragilité d'al-Andalus*, Granada, 2003.

- İbn Sâ'id al-Andalusi, *Kitâb tabakât al-umam* (Millet Tabakaları Kitabı), Paris, 1935.
- Lévi-Provençal, Évariste, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris, 1950.
- Martínez Gros, Gabriel, *L'Idéologie omeyyade: la construction de la légitimité du califat de Cordoue: X.-XI. siècles*, Madrid, 1992.
- Polastron, Lucien X., *Le Papier, 2000 ans d'histoire et de savoir-faire*, Paris, 1999.
- Ribera Tarrago, Julián, *Bibliófilos y bibliotecas en la España musulmana*, Zaragoza, 1896.
- Sibai, Mohammad Makki, *Mosque Libraries: a Historical Study*, Londra, 1987.
- Viguera Molins, María Jesús, "Imágenes de Almanzor", *Codex Aquilarensis*, no. 14. La Península ibérica y el Mediterráneo entre los siglos XI y XII, actas II, Palencia, 1999.
- Wasserstein, David J., "The library of al-Hakam al-Mustan-sir and the culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle-East*, 1990-1991, 5. cilt, Leiden, 1993.

Ortaçağ Doğu İslamı

- Balty-Guesdon, Marie-Geneviève, "Le Bayt el-hikma de Bagdad", *Arabica* no. 39, s. 131-150, Leiden, 1992.
- Benjelloun-Laroui, Latifa, *Les Bibliothèques au Maroc*, Paris, 1990.
- Bartol, Vladimir, *Alamut*, Paris, 1988.
- Bergé, Marc, *Pour un humanisme vécu: Abu Hayyân al-Tawhidî*, Şam, 1979.
- Berkey, Jonathan P., *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton, 1992.
- Bulliet, Richard W., *The Camel and the Wheel*, Cambridge, 1975.
- Chauvin, Victor, *Le Livre dans le monde arabe*, Brüksel, 1911.
- Eche, Youssef, *Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Égypte au Moyen Âge*, Şam, 1967.
- Fu'ad Sayyid, Ayman, "Que reste-t-il de la bibliothèque des Fatimides?", *Des Alexandries II. Les métamorphoses du lecteur*, Paris, 2003.
- Halm, Heinz, *The Fatimids and Their Tradition of Learning*, Londra, 1997.
- Hitti, Philip K., *The Arabs*, Londra, 1948.
- İbni Haldun, *Discours sur l'Histoire universelle* (Mukaddime), Beyrut, 1967-1968.
- Juvaini, Ala ad-Din Ata-Malik, *Genghis Khan. The History of the World-Conqueror*, Manchester, 1997.
- Kohlberg, Etan, *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tâwûs and His Library*, Leiden, 1992.

- Khoury, R. G., "Une description fantastique des fonds de la Bibliothèque royale khizanat al-kutub au Caire, sous le régime du calife fatimide al-Aziz bi-Allah", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union européenne des arabisants et islamisants*, Amsterdam, 1.-7. oturumlar, 1978, Leiden, 1981.
- Lewis, Bernard, *Les Assassins. Terrorisme et politique dans l'Islam médiéval*, Paris, 1982.
- Mutahhari, Murtadha, *The Burning of Libraries in Iran and Alexandria*, Tahrân, 1983.
- Raymond, André, *Le Caire*, Paris, 1993.
- Ringel, Joseph, *Césarée de Palestine, étude historique et archéologique*, Paris, 1975.
- Roxburgh, David, *Persian Album, 1400-1600: from Dispersal to Collection*, New Haven, 2004.
- Trésors fatimides du Caire*, Institut du monde arabe'da [Arap Dünyası Enstitüsü] sunulmuş sergi kataloğu, Paris, 1998.
- Wiet, Gaston, "Recherches sur les bibliothèques égyptiennes au x. et au xi. siècle", *Cahiers de civilisation médiévale*, no. 6, Poitiers, 1963.

Yahudi Âlemi

- Dahan, Gilbert (yay.haz.), *Le Brûlement du Talmud à Paris, 1242-1244*, Paris, 1999.
- Grendler, Paul, "The destruction of Hebrew books in Venice, 1568", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 45. cilt, Kudüs, 1978.
- Haddad, Gérard, *Les Biblioclastes: le Messie et l'autodafé*, Paris, 1990. Yeni basım: *Les Folies millénaristes biblioclastes*, Paris, 2002.
- Kahle, Paul E., *The Cairo Geniza*, Londra, 1947.
- Lea, Henri-Charles, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge*, Paris, 1901, Grenoble, 1990.
- Roth, Cecil, *Histoire des mairranes*, Paris, 1990.
- Reuchlin, Johannes, *Recommendation Whether to Confiscate, Destroy, and Burn all Jewish Books: a Classic Treatise Against Anti-semitism*, translated, edited and with a foreword by Peter Wortsman; critical introduction by Elisheva Carlebach, New York, 2000.

1911 Öncesi Çin

- Allen, Roland, *The Siege of the Peking Legations*, Londra, 1901.
- Alleton, Viviane, *L'Écriture chinoise*, Paris, 1970.
- Billeter, Jean-François, *Li Zhi philosophe maudit (1527-1602)*, Cenevre, 1979.

- Bodde, Derk, *China's First Unifier, a study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu...* (280 ?-208 B. C), Leiden, 1938, Hong Kong, 1967.
- Bourgerie, Raymond ve Lesouef, Pierre, *Palikao (1860). Le sac du palais d'Été et la prise de Pékin*, Paris, 1995.
- Chavannes, Édouard, *Les Livres chinois avant l'invention du papier*, Paris, 1905.
- Chavannes, Édouard, *La Divination par l'écaille de tortue dans la haute Antiquité chinoise (d'après un livre de M. Lo Tchen-Yu)*, Paris, 1911.
- Chen Dengyuan (Ch'en Teng-Yüan), *Gujindianjijusankao (Çin tarihinde kitap biriktirme ve imha etme olgusu üzerine mülâhazalar)*, Şangay, 1936.
- Cheng, Anne, *Histoire de la pensée chinoise*, Paris, 1997.
- Cheng Huanwen, "The destruction of Chinese books in the Peking siege of 1900", *Proceedings of the 62nd IFLA General Conference* (25-31 Ağustos 1996).
- Cheng Huanwen, "The destruction of a great library: China's loss belongs to the world", *American Libraries Magazine*, 28. cilt, 1997.
- Demiéville, Paul, "Littérature", *Dictionnaire de la civilisation chinoise*, Paris, 1998.
- Drège, Jean-Pierre, *Les Bibliothèques en Chine au temps des manuscrits: jusqu'au x. siècle*, Paris, 1991.
- Dudbridge, Glen, *Lost Books in Medieval China*, Londra, 2000.
- Edgren, Sören, "Cangshu: the tradition of collecting books in China", *Biblis, The Georg Svensson Lectures Yearbook, 1995-1996*, Stockholm, 1996.
- Fleming, Peter, *The Siege at Peking*, Hong Kong, 1983.
- Giles, Lancelot, *The Siege of the Peking Legations. A Diary*, Nedlands, W. Avustralya, 1970.
- Goodrich, Luther Carrington, *Literary Inquisition of Ch'ien-Lung*, Baltimore, 1935.
- Granet, Marcel, *La Pensée chinoise*, Paris, 1990.
- Guy, R. Kent, *The Emperor's Four Treasuries: Scholars and the State in the Late Ch'ien-lung Era*, Cambridge, 1987.
- Hérisson, (Irisson ya da D'Irisson Kontu, Maurice), *Journal d'un interprète en Chine*, Paris, 1886. Huang Weilian (Wong, V. L.), "Libraries and book-collecting in China from the Epoch of the Five Dynasties to the end of Ch'ing", *Tien hsia monthly*, cilt VIII/4, Şangay, Nisan 1939.
- Hugo, Victor, "Au capitaine Butler", *Actes et Paroles II*, Paris, 1875, ve *Œuvres complètes. Politique*, Paris, 1985.
- Jiang Fucong (Chiang Fu-Ts'ung), "A historical sketch of Chinese libraries, Philobiblon", II. cilt, no. 2, Şangay, Mart 1948.
- Keightley, David N., *Sources of Shang History: The Oraclebone Chinese Inscriptions of Bronze Age China*, Los Angeles, 1978.

- Leys, Simon, *L'Humeur, l'honneur, l'horreur. Essais sur la culture et la politique chinoises*, Paris, 1991.
- Li Xueqin, *Eastern Zhou and Qin civilizations*, New Haven, 1985.
- Loewe, Michael vd., "The classical philosophical writings", *The Cambridge History of Ancient China*, Cambridge, 1999.
- Moore, Oliver, *Reading the Past: Chinese*, Londra, 2000.
- Rawson, Jessica (yay.haz.), *Mysteries of Ancient China*, Londra, 1996.
- Ren Jinyu, *Zhongguo cangshulou* (Çin'de Kitap Koleksiyonları), Shenyang, 2001.
- Schiffer, Kristofer, "Xunzi" et "Yang Zhu", *Dictionnaire de la civilisation chinoise*, Paris, 1998.
- Sima Qian, *Les Mémoires historiques (Shiji)*, kısmi çeviri, Édouard Chavannes, Paris, 1969.
- Sima Qian, *Records of the Grand Historian: Qin Dynasty*, çeviren: Burton Watson, New York, 1995.
- Swann, Nancy Lee, "Seven intimate library owners", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1. cilt, no. 3-4, s. 363-390, Baltimore, Kasım 1936.
- Tan Zhuoyuan (Tan Cho-Yuan ya da Taam Cheuk-Woon), *The Development of Chinese Libraries under the Ch'ing Dyn. 1644-1911*, Şangay, 1935.
- Qian Cunxun (Tsien Tsuen-Hsue), *Written on Bamboo and Silk: The Beginnings of Chinese Books and Inscriptions*, Chicago, 1962.
- Twitchett, Denis, *Printing and Publishing in Medieval China*, Londra, 1983.
- Twitchett, Denis ve Fairbank, John K., *The Cambridge History of China*, Cambridge, 1986.
- Watson, Burton, *Early Chinese Literature*, New York, 1962.
- Wilkinson, Endymion, *Chinese History. A Manual*, Cambridge, 2000.
- Wu Guangqing (Wu Kuang-Ts'ing), "Libraries and book-collecting in China before the invention of printing", *Tien hsia Monthly*, cilt V/3, Şangay, Ekim 1937.
- Yates, Robin D. S., *Five Lost Classics: Tao, Huang-Lao, and Yin-Yang in Han China*, New York, 1997.
- Yu Qiuyu, "The vicissitudes of Tianyi Pavilion", *Chinese Literature*, Güz 1998.

Hindistan

- Coppieters, Jean-Christian, "Xuanzang", *Dictionnaire du bouddhisme*, Encyclopaedia universalis, Paris, 1999.
- Keay, F. E., *Ancient Indian Education, an Inquiry into its Origin, Development and Ideals*, Londra, 1918.
- Marshall, John, *A Guide to Taxila*, Cambridge, 1960.

- Mukerji, Radha Kumud, *Ancient Indian Education, Brahmanical and Buddhist*, Londra, 1947.
- Prakash, Buddha, *Aspects of Indian History and Civilization*, Agra, 1965.
- Régnier, Rita, "Nalanda", *Dictionnaire du bouddhisme*, Encyclopaedia universalis, Paris, 1999.

Japonya

- Ichikawa Hiroshi, "Pensée, grands traits de la —", *Dictionnaire de la civilisation japonaise*, Paris, 1994.
- Keene, Donald, *Les Journaux intimes au Japon* (2004'te yayımlanacak, Institut des hautes études japonaises du Collège de France).
- Kitagawa, Joseph M., *Religions in Japanese History*, New York, 1966.

Engizisyon, Katolik İspanya

- Bennassar, Bartolomé, *L'Inquisition espagnole, xv.-xix. siècles*, Paris, 1979.
- Chaide, Malón de, *La Conversión de la Magdalena*, yer yok, 1588.
- Desfourneaux, Marcellin, *L'Inquisition espagnole et les livres français au XVIIIe siècle*, Paris, 1963.
- Justel Calabozo, Braulio, *La Real Biblioteca de El Escorial y sus Manuscritos árabes*, Madrid, 1987.
- Kamen, Henry, *Histoire de l'Inquisition espagnole*, Paris, 1966.
- Lea, Henri-Charles, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge*, Paris, 1901, Grenoble, 1990.
- Liebman, Seymour B., *The Inquisitors and the Jews in the New World*, Miami, 1974.
- Montoiche (ya da Montoche), Guillaume de, "Voyage et expédition de Charles Quint au pays de Tunis, de 1535", *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, yay.haz. Gachard ve Piot, Brüksel, 1881.
- Olmos, Francisco, *Cervantes en su época*, Madrid, 1968.
- Pardo Tomás, José, *Ciencia y censura. La Inquisición española v los libros científicos en los siglos XVI y XVII*, Madrid, 1991.
- Ribera Tarrago, Julián, *Bibliófilos y bibliotecas en la España musulmana*, Zaragoza, 1896.
- Santos, Francisco de los, *Descripción del real monasterio de S. Lorenzo del Escorial, única maravilla del mundo...*, Madrid, 1681.
- Siguenza, José de, *Historia primitiva y exacta del monasterio del Escorial, escrita en el siglo XVI*, Madrid, 1881.

Zarco Cuevas, Julián, *Catálogo de manuscritos castellanos de la Real Biblioteca de El Escorial*, 3. cilt, San Lorenzo de El Escorial, 1929.

Yeni Dünya

Acosta, José de, *Historia natural y moral de las Indias*. (*Histoire naturelle et morale des Indes occidentales*, Fransızca çev. Jacques Rémy-Zéphir, Paris, 1979.)

Baudin, Louis, *L'Empire socialiste des Inka*, Paris, 1928.

Bollaert, William, *Sur les signes graphiques des anciens Péruviens*, yer yok, 1874.

Blom, Frans, *Conquest of Yucatan*, New York, 1936.

Diaz del Castillo, Bernai, *The True Story of the Conquest of Mexico*, New York, 1927.

Fernández de Oviedo y Valdés, Gonzalo, *Historia généralement natural de las Indias*, 1529. (Fransızca çeviri: *Singularités du Nicaragua*, Paris, 2002.)

Grover, Mark L., "The book and the conquest: jesuit libraries in colonial Brazil", *Libraries and Culture*, 28. cilt, no. 3, Austin, Yaz 1993.

Hallewell, Laurence, "Rare books in Latin American libraries", *IFLA Journal*, 21. cilt, no. 1, 1995, www.ifla.org

Landa, Diego de, *Relation des choses de Yucatán*, Paris, 1928.

Las Casas, Barthélemy (Bartolomé) de, *Tyrannies et cruautés des Espagnols commises es Indes occidentales, qu'on dit le Nouveau Monde*, Rouen, 1630.

Las Casas, Bartolomé de, *La Destruction des Indes*, Paris, 2000.

Lea, Henri-Charles, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge*, Paris, 1901, Grenoble, 1990.

Montaigne, Michel de, *Essais*, III. cilt, Paris, 1998.

Moraes, Rubens Borba de, *Livros e Bibliotecas no Brasil Colonial*, Rio de Janeiro, 1979.

Popol-Vuh. *Les Dieux, les héros et les hommes de l'ancien Guatemala d'après le "Livre du Conseil"*, Quechua dilinden çeviren ve sunan Georges Raynaud, Paris, 1975 (1925 yayınından faksimile).

Prescott, William Hickling, *History of the Conquest of Mexico*, New York, 1843. *Histoire de la conquête du Mexique*, Paris, 1846.

Sarmiento de Gamboa, Pedro, *History of the Incas*, Cambridge, 1907.

Tozzer, Alfred M. (yay.haz.), *Landa's Relación de las cosas de Yucatán*, Cambridge, 1941.

Von Hagen, Victor Wolfgang, *The Aztec and Maya Papermakers*, New York, 1944.

- Barret, Pierre ve Gurgand, Jean-Noël, *Le Roi des derniers jours*, Brüksel, 1985.
- Brisac, Catherine, "Les grandes bibles romanes dans la France du Sud", *Les Dossiers de l'archéologie*, sayı 14, Dijon, 1976.
- Chartier, *L'Ordre des livres: lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre xive et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1992.
- Cohn, Norman, *Les Fanatiques de l'apocalypse*, Paris, 1983.
- Csapodi, Csaba, *Bibliotheca corviniana*, Budapeşte, 1967. (Fransızca çeviri, Budapeşte, 1982.)
- Edwards, Edward, *Libraries and Founders of Libraries*, Amsterdam, 1968.
- Franklin, Alfred, *Les Anciennes Bibliothèques de Paris*, Paris, 1873.
- Gillett, Charles Ripley, *Burned Books. Neglected Chapters in British History and Literature*, New York, 1932.
- Johnson, Elmer D. ve Harris, Michael H., *History of Libraries in the Western World*, Metuchen, 1976.
- Merryweather, F. Somner, *Bibliomania in the Middle Ages*, Londra, 1849.
- Pellegrin, Elisabeth, *Bibliothèques retrouvées: manuscrits, bibliothèques et bibliophiles du Moyen Âge et de la Renaissance*, Paris, IRHS, 1988.
- Perrens, François-Tommy, *Jérôme Savonarole, sa vie, ses prédications, ses écrits...*, Paris, 1853.
- Réau, Louis, *Histoire du vandalisme*, Paris, 1994.
- Reynolds, Leighton D. ve Wilson, Nigel G., *D'Homère à Érasme: la transmission des classiques grecs et latins*, Paris, 1991. (*Scribes and Scholars, a Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*'in C. Bertrand tarafından çevirisi, Oxford, 1968 ve New York, 1991.)
- Rodocanachi, Emmanuel-Pierre, *Histoire de Rome, le pontificat de Léon X*, Paris, 1931.
- Scaife, Walter Bell, *Florentine Life During the Renaissance*, Baltimore, 1893.
- Schertlin, Sebastian, *Leben und Thaten des... Herrn Sebastian Schertlin von Burtenbach, durch ihn selbst deutsch beschrieben,... herausgegeben von Ottmar F. H. Schönbuth...*, Münster, 1858.
- Thompson, James W., *The Medieval Library*, New York, 1957.
- Wilson, Richard Middlewood, *The Lost Literature of Medieval England*, Londra. 1952.
- Young, George F., *Les Médicis*, Paris, 1969.
- Zeller, Jules-Sylvain, *Italie et Renaissance*, Paris, 1883.
- Zorzi, Marino, "Le Biblioteche a Venezia nell'età di Galileo", *Galileo Galilei e la cultura veneziana*, Venedik, 1995.

- Bacha, Myriam ve Hottin, Christian (yay.haz.), *Les Bibliothèques parisiennes. Architecture et décor*, Paris, 2002.
- Baudrillart, Henri, *Rapport sur les pertes éprouvées par les bibliothèques publiques de Paris en 1870-1871*, Eğitim Bakanına sunulmuş rapor, Paris, 1871.
- Bell, Georges, *Paris incendié. Histoire de la Commune de 1871*, Paris, 1872.
- Constitution d'un patrimoine parisien: la Bibliothèque historique depuis l'incendie de 1871*, Hôtel de Lamoignon'da yapılan serginin kataloğu, Paris, 12 Haziran-31 Temmuz 1980.
- Deloche, Bernard ve Leniaud, Jean-Michel, *La Culture des sans-culottes*, Paris, Montpellier, 1989.
- Dummer, E[dwin] Heyse, "Johann Christoph von Aretin: A Re-evaluation", *Library Quarterly*, 16. cilt, no. 2, s. 108-121, Chicago, Nisan 1946.
- Fejtö, François, *Joseph II*, Paris, 1953.
- Garrett, Jeffrey (Northwestern University), *The Fate of Monastic Libraries in Central Europe, 1780-1810*, Présentation at a conference in Hungary, 3 Ekim 1997, <http://www.library.northwestern.edu/collections/garrett/kloster/>
- Heine, Heinrich, *Lutèce: lettres sur la vie politique, artistique et sociale de la France*, Paris, 1855, Cenevre, 1979.
- Hugo, Victor, "À qui la faute?", *L'Année terrible*, Paris, 1872.
- Labiche, Jean-Baptiste, *Notice sur les dépôts littéraires et la révolution bibliographique de la fin du siècle dernier*, Paris, 1880.
- Lacroix, Abbé E., *La Semaine sanglante*, Abbeville, tarih yok.
- Lebendiges Büchererbe. *Säkularisation, Mediatisierung und die Bayerische Staatsbibliothek*, Münih, 2003.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (önsöz), *1789 Le Patrimoine libéré* (katalog), Paris, 1989.
- Lidsky, Paul, *Les Écrivains contre la Commune*, Paris, 1999.
- Lissagaray, Prosper-Olivier, *Histoire de la Commune de 1871*, Paris, 1896.
- Mech, Paul, "Les bibliothèques jésuites", *Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques sous l'Ancien Régime: 1530-1789*, Claude Jolly yönetimi altında, Paris, 1988.
- Mercier, Louis Sébastien, *Tableau de Paris*, Hamburg, 1781.
- Paris, Louis, *Les Manuscrits de la bibliothèque du Louvre brûlés dans la nuit du 23 au 24 mai 1871*, Paris, 1872.
- Polastron, Lucien X., *Le Papier, 2000 ans d'histoire et de savoir-faire*, Paris, 1999.
- Réau, Louis, *Histoire du vandalisme*, Paris, 1994.

- Reclus, Élie, *La Commune de Paris au jour le jour, 19 mars-28 mai 1871*, Paris, 2000.
- Riberette, Pierre, *Les Bibliothèques françaises pendant la Révolution (1789-1795), recherches sur un essai de catalogue collectif*, Paris, 1970.
- Rocquain, Félix, *L'Esprit révolutionnaire avant la Révolution, 1715-1789*, Paris, 1878, Cenevre, 1971.
- Sade, Donatien A.F. de, "Français, encore un effort si vous voulez être républicains", *La Philosophie dans le boudoir*, Londra, 1795.
- Salin, Patrice, *Un coin du tableau, mai 1871. Catalogue raisonné d'une collection d'ouvrages rares et curieux, anciens et modernes, détruite au palais du Conseil d'État du 23 au 24 mai 1871*, Paris, 1872.
- Varry, Dominique, "Le livre, otage de la révolution: conséquences bibliographiques des saisies politiques", *Le Livre voyageur*. ENS-SIB ve CERL tarafından 23-24 Mayıs 1997'de düzenlenen uluslararası kolokiyumun bildirileri, Paris, 2000.

Dünya Savaşları

- Bibliothèque de l'Université catholique de Louvain, *Les Crimes de guerre commis lors de l'invasion du territoire national, mai 1940: la destruction de la bibliothèque de l'université de Louvain*, Liège, 1946.
- Fischbach, Gustave, *Guerre de 1870. Le siège et le bombardement de Strasbourg*, Strasbourg, 1871.
- Guibal, Georges, *Le Siège et le bombardement de Strasbourg*, Castres ve Montauban'da verilmiş konferans, 15 ve 22 Ekim 1870, Toulouse, 1870.
- Jünger, Ernst, *Jardins et routes, Journal I, 1939-1940*, Paris, 1979.
- Jünger, Ernst, *Second journal parisien, Journal III, 1943-1945*, Paris, 1980.
- Lamy, Étienne, *La Bibliothèque de Louvain, séance commémorative du 4e anniversaire de l'incendie*, Paris, 1919.
- Mehring, Walter, *Die verlorene Bibliothek: Autobiographie einer Kultur*, Hambourg, 1952. (*La Bibliothèque perdue*, Paris, 1958.)
- Sebald, Winfried Georg, *Luftkrieg und Literatur: mit einem Essay zu Alfred Andersch*, Münih, 1999. (İngilizce çevirisi: *On the Natural History of Destruction: with Essays on Alfred Andersch, Jean Améry, and Peter Weiss*, New York, 2003.)
- Simon, Claude, *La Route des Flandres*, Paris, 1960.
- Stubblings, Hilda Urén, *Blitzkrieg and Books. British and European Libraries as Casualties of World War II*, Bloomington, 1993.
- Ungerer, Tomi, *À la guerre comme à la guerre: dessins et souvenirs d'enfance*, Paris, 2002.

Welch, Theodore F., *Libraries and Librarianship in Japan*, Westport, 1997.

Nazizm, Soykırım

Badia, Gilbert vd., *Les Bannis de Hitler: accueil et lutte des exilés allemands en France, 1933-1939*, Paris, 1984.

Benjamin, Walter, *Je déballe ma bibliothèque*, Paris, 2000.

Bienkowska, Barbara, *Books in Poland: Past and Present*, Wiesbaden, 1990.

Bienkowska, Barbara, "Report on the losses of Polish libraries in the Second World War", *Polish Libraries Today*, 3, s. 25-33, Varşova, 1995.

Borin, Jacqueline, "Embers of the soul: the destruction of Jewish books and libraries in Poland during World War II", *Libraries and Culture*, 28. cilt, no. 4, Austin, Güz 1993.

Cassou, Jean (yay.haz.), *Le Pillage par les Allemands des œuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs en France*, Paris, 1947.

Chevreuse, Irène, "Quels furent les livres brûlés à Berlin?", *L'Illustration*, 1 Temmuz 1933, no. 4713, s. 344.

Collins, Donald E. ve Rothfeder, Herbert P., "The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the looting of Jewish and Masonic libraries during World War II", *The Journal of Library History*, 18. cilt, no. 1, s. 21, Austin, Kış 1983.

Corti, José, *Souvenirs désordonnés*, Paris, 1983.

Debenedetti, Giacomo, *16 octobre 1943*, Paris, 2001.

Feliciano, Hector, *Le Musée disparu. Enquête sur le pillage des œuvres d'art en France par les nazis*, Paris, 1995.

Friedmann, Philip, "The fate of the Jewish book during the Nazi era", *Jewish Book Annual*, 15. cilt, 1957-1958, New York, 1957.

Grimsted, Patricia Kennedy, "The odyssey of the Petliura library and the records of the Ukrainian National Republic during World War II", *Harvard Ukrainian Studies*, 22 (1999).

Grimsted, Patricia Kennedy, *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge, 2001.

Grimsted, Patricia Kennedy, "Twice plundered, but still not home from the war: the fate of three Slavic libraries confiscated by the nazis from Paris", *Solanus*, no. 16, Londra, 2002.

Hacken, Richard, *The Jewish Community Library in Vienna: From Dispersion and Destruction to Partial Restoration*, [http:// www.lib.virginia.edu/wess/LBI47-10-Hacken.pdf](http://www.lib.virginia.edu/wess/LBI47-10-Hacken.pdf)

- Jacob-Delmas, Jacqueline ve Steinberg, Lucien, "Austerlitz-Lévitane-Bassano. Trois camps annexes de Drancy. Trois camps oubliés", *Le Monde juif*. no. 146, s. 34, Paris, 1 Mart 1993.
- Krockow, Christian, Graf von, *Scheiterhaufen: Grosse und Elend des deutschen Geistes*, Reinbek bei Hamburg, 1993.
- L'Illustration*, no. 4707, 20 Mayıs 1933, s. 83.
- "Library pillaging by nazis surveyed", *The New York Times*, 4 Nisan 1945, s. 12, sütun 1.
- Reymes, Nicolas, "Les livres dans la tourmente. Le pillage des bibliothèques appartenant à des juifs pendant l'Occupation", *Revue d'histoire de la Shoah-Le Monde juif*, no. 168, s. 31, Paris, Ocak-Nisan 2000.
- Richard, Lionel, *Le Nazisme et la culture*, Brüksel, 1988.
- Rose, Jonathan (yay.haz.), *The Holocaust and the Book*, Amherst, 2001.
- Roth, Joseph, "L'Auto-da-fé de l'Esprit", *L'Apport des Juifs d'Allemagne à la civilisation allemande*, II. cilt, *Cahiers juifs*, Paris, İskenderiye, 1933.
- Ryback, Timothy W., "Hitler's forgotten library", *The Atlantic Monthly*, Boston, 2003. Çevrimiçi: <http://www.theatlantic.com/issues/2003/05/ryback.htm>
- Sebald, Winfried Georg, *Austerlitz*, Arles, 2002.
- Stieg, Margaret F., *Public Libraries in Nazi Germany*, Tuscaloosa, 1992.
- "Tentative list of Jewish cultural treasures in Axis-occupied countries", *Jewish Social Studies*, VIII. cilt, no. S 1, New York, 1946.
- Tribunal militaire international, *Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire international*, VIII. cilt, Nürnberg, 1947-1949.
- Waite, Robert G., "Returning Jewish cultural property: the handling of books looted by the Nazis in the American zone of occupation, 1945 to 1952", *Libraries and Culture*, 37. cilt, no. 3, Austin, Yaz 2002.

Dünyada Yüzyıl Sonu

- Ba Jin (Pa Kin), *Pour un musée de la Révolution culturelle (sui xiang lu, "Çalakalem" başlığıyla yayımlanmış kronikler seçkisi)*, Paris, 1996.
- Bahrani, Zainab, "Conjuring Mesopotamia: imaginative geography and a world past", *Archeology Under Fire*, yay.haz. Lynn Meskell, Londra, 1998.
- Bakarsic, Kemal, *The Libraries of Sarajevo and the Book that Saved our Lives*, <http://www.540.com/bosnia/brieflngs/article.html>
- Barclay, John, *The Seventy-year Ebb and Flow of Chinese Library and Information Services. May 4, 1919 to the Late 1980s*, Netuchen, 1995.
- Barnouin, Barbara ve Yu Changgen, *Ten Years of Turbulence: the Chinese Cultural Revolution*, Londra, 1993.

- Barry, Ellen, *How the Vijecnica Was Lost*, <http://www.metropolismag.com/html/content5F0699/ju99/howt.htm>
- Blazina, Vesna, "Mémoricide ou la purification culturelle: la guerre contre les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine", <http://www.kakari-gi.net/manu/blazina.htm>
- Blum, Arlen Viktorovich, "'The Jewish question' and censorship in the USSR", *The Holocaust and the Book*, Amherst, 2001.
- Canazzi, Catherine, "Orange, la bibliothèque pervertie", <http://www.enssib.fr/bbf/bbf-97-4/04-canazzi.pdf>
- Ding Lixia Xu (Lee-hsia Hsu Ting), "Libraries services in the people's Republic of China: a historical overview", *Library Quarterly*, 53. cilt, no. 2, 1983.
- Flandrin, Philippe, *Le Trésor perdu des rois d'Afghanistan*, Paris, 2001.
- Gautier, François, *Un autre regard sur l'Inde*, Cenevre, 1999.
- Hamel, Bernard, *De sang et de larmes. La grande déportation du Cambodge*, Paris, 1977.
- Hu Daojing, *Shanghai tushuguan shi* (Şangay Kütüphanesi Tarihi), Şangay, 1935.
- Issak, Assia, "Public libraries in Africa: a report and annotated bibliography", Oxford, 2000. Şu adreste erişilebilir: <http://www.inasp.org.uk/lsp/libraries/PublicLibrariesInAfrica.pdf>
- Jiang Fucong (Chiang Fu-Ts'ung), "Habent sua fata libelli", *Philobiblon*, I. cilt, no. 2, Şangay, Eylül 1946.
- Ken Ling, *La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle*, Paris, 1981.
- King, Gail, *The Xujiahui (Zikawei) Library of Shanghai*, <http://www/gslis.utexas.edu/landc/fulltext/LandC-32-4-FKing.pdf>
- Koul, Mohan Lai, *Kashmir, Wail of a Valley*, Delhi, 1999.
- Lacroix, Gilles, "Censure et bibliothèques", *Fatwa pour Scheherazade et autres récits de la censure ordinaire*, Saint-Julien-Molin-Molette, 1997.
- Li Zhensheng, *Le Petit Livre rouge d'un photographe chinois*, Paris, 2003.
- Liechtenhan, Francine-Dominique, *Le Grand Pillage: du butin des nazis aux trophées des Soviétiques*, Rennes, 1998
- Pedram, Latif, *Afghanistan. La Mémoire assassinée*, Paris, 2001.
- Pedram, Latif, "Afghanistan: la bibliothèque est en feu", *Autodafé*, no. 1, Paris, 2001.
- Pélissier, Roger, *Les Bibliothèques en Chine pendant la première moitié du XXe siècle*, Paris, 1971.
- Riedlmayer, Andras, *Libraries and Archives in Kosova: a Postwar Report*, <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/decfeb00/libraries.htm>

- Santantonios, Laurence, "Bibliothèques: 7 ans avec l'extrême droite", *Livres Hebdo*, no. 483, 27 Eylül 2002.
- Stipcevic, Alecsandar, "The Oriental books and libraries in Bosnia during the war, 1992-1994", *Libraries and Culture*, 33. cilt, no. 3, Austin, Yaz 1998.
- The New York Times*, 24 Ağustos 1950: "Chinese communist leader burns the books", *Library Journal*, 75: 1609 (Ekim 1950).
- Thurston, Anne F., *Enemies of the People: The Ordeal of the Intellectuals in China*, Cambridge, 1988.
- Wang Youmei ve Rogers, A.R., "Thirty years of library development in the People's Republic of China", *International Library Review*, 14. cilt, no. 4, Londra, Ekim 1982.
- Weber, Olivier, *Le Faucon afghan, un voyage au pays des taliban*, Paris, 2001.
- Yan Jiaqi, Gao Gao, *Turbulent decade: a history of the Cultural Revolution*, Hawaii, 1996.
- Zhongguo tushuguan shiye jishi* (Çin Kütüphaneleri Kronolojisi), s. 103, Pekin, tarih yok.
- Zhou Yuan ve Elliker, Calvin, "From the people of the United States of America: the books for China programs during World War II", *Libraries and Culture*, 32. cilt, no. 2, Austin, Bahar 1997.

Barış Dönemlerindeki Kayıplar

- Basbanes, Nicholas A., *A Gentle Madness*, New York, 1995.
- Bekker-Nielsen, Hans ve Widding, Ole, *Arne Magnusson, the Manuscripts Collector*, Odense, 1972.
- Benjamin, Walter, *Je déballe ma bibliothèque*, Paris, 2000.
- Bergé, Marc, *Pour un humanisme vécu. Abu Hayyan al-Tawhidi*, Şam, 1979.
- Bourgin, Georges, "L'incendie de la Bibliothèque nationale et universitaire de Turin", *Bibliothèque de l'École des chartes*, yıl 1904, Nogent-le-Rotrou, 1904.
- Burgess, Dean, "The library has blown up!", *Library Journal*, 1 Ekim 1989, 59-61.
- Burrows, John ve Cooper, Diane, *Theft and Loss from UK Libraries: A National Survey*, Police Research Group, Crime Prevention Unit Series: Paper no. 37, Londra, 1992.
- Butler, Randall, "The Los Angeles central library fire", *Conservation Administration News*, 1986, 1-2, 23, 27.
- Dorez, Léon, *L'Incendie de la Bibliothèque nationale de Turin*, Paris, 1904.
- Goetz, Arthur H., "A history of horrid catastrophes", *Wilson Library Bulletin*, Ocak 1973.

- Gorrini, Giovanni, *L'Incendie de la Bibliothèque nationale de Turin*, fotoğraflı ve iki dilli edisyon, Torino-Cenova, 1904.
- Gracq, Julien, *Liberté grande*, Paris, 1946.
- Hamlin, Arthur T., "Libraries in Florence", *Encyclopedia of Library and Information Science*, 8. cilt, New York, 1968.
- Harvey, Miles, *The Island of Lost Maps: A True Story of Cartographic Crime*, New York, 2000.
- "Leningrad library fire", *Abbey Newsletter*, 12. cilt, no. 4, Haziran 1988.
- Morrow, Lance, "A holocaust of words", *Time Magazine*, Mayıs 2002, 1988.
- Munn, Ralph, "The problems of theft and mutilation", *Library Journal*, 60, Ağustos 1935.
- Otness, Harold M., "Passenger ship libraries", *The Journal of Library History*, 14. cilt, no. 4, Güz 1979.
- Settis, Salvatore, "Warburg continuatus. Description d'une bibliothèque", *Le Pouvoir des bibliothèques*, Paris, 1996.
- Shehu, Bashkim, "La bibliothèque du dictateur", *Autodafé*, no. 2, Paris, Güz 2001.
- Skallerup, Harry R., *Books Afloat and Ashore*, Hamden, 1974.
- "Special report: fire at the USSR Academy of sciences library", *Library Journal*, 15 Haziran 1988.
- Walford, Cornelius, "The destruction of libraries by fire considered practically and historically", *Transactions and Proceedings of the Second Annual Meeting of the Library Association of the United Kingdom Held at Manchester*, 23, 24 ve 25 Eylül 1879, Londra, 1880.
- Warburg, Aby, *Le Rituel du serpent. Art et anthropologie*, Paris, 2003.
- Watson, Tom, "Out of the ashes: the Los Angeles public library", *Wilson Library Bulletin*, Aralık 1989.
- Welch, Theodore F., *Libraries and Librarianship in Japan*, Westport, 1997.
- Winter, Calvin, "The libraries on the Trans-Atlantic Liners", *The Bookman*, no. 33, Haziran 1911.

Modernitenin Yumuşak Karnı

- Burton, Margaret, *Famous Libraries of the World*, Londra, 1937.
- Chandler, George, *Libraries in the East, an International and Comparative Study*, Londra, 1971.
- Coser, Lewis A., Kadushin, C., Powell, W.W., *Books: The Culture and Commerce of Publishing*, New York, 1982.

- Eco, Umberto, *De bibliotheca*, Milano Belediye Kütüphanesi'nin kuruluşunun 25. yılını kutlamak için 10 Mart 1981'de Sormani Sarayı'nda verilmiş konferans, Caen, 1986.
- Esdaile, Arundell, *National Libraries of the World, their History, Administration and Public Services*, Londra, 1957.
- Kühlmann, Marie, *Censure et bibliothèques au XXe siècle*, Paris, 1989.
- Mandosio, Jean-Marc, *L'Effondrement de la très grande bibliothèque nationale de France. Ses causes, ses conséquences*, Paris, 1999.
- Mercier, Louis Sébastien, *Tableau de Paris*, 1. cilt, Hamburg, 1781, Cenevre, 1979.
- Stasse, François, *La Véritable Histoire de la grande bibliothèque*, Paris, 2002.

Ateşe Dayanıklı Bilgi

- Baker, Nicholson, *Double Fold: Libraries and the Assault on Paper*, New York, 2001.
- Basbanes, Nicholas A., *Patience and Fortitude*, New York, 2001.
- Gaspardone, Emile, "Bibliographie annamite", *Bulletin de VEFEO*, no. 34, 1934, Hanoi, 1935.
- Pacht, Otto, *L'Enluminure médiévale*, Paris, 1997.
- Renoult, Daniel, "Les bibliothèques numériques", *Des Alexandries 1. Du livre au texte*, Paris, 2001.
- Text-e: le texte à l'heure de l'Internet*, Gloria Origgi ve Noga Arikha yönetiminde, Paris, 2003.

İskenderiye'ye Dönüş

- Al-Ahnaf, Mustapha (yay.haz.), Cedej Égypte/Monde arabe, *La Censure ou comment la contourner*, Brüksel, 2001.
- Pataut, Fabrice (yay.haz.), *La Nouvelle Bibliothèque d'Alexandrie*, Pans, 2003.

Ek 1

- Auster, Paul, *Le Voyage d'Anna Blume*, Arles, 1989.
- Bachelard, Gaston, *Lautréamont*, Paris, 1939
- Biraben, Jean-Claude, *Le Pique-feu*, no. 8, Toulouse, Temmuz 2003.
- Borges, Jorge Luis, "Le congrès", *Le Livre de sable*, Paris, 1978.
- Bradbury, Ray, *Fahrenheit 451*, Paris, 1995.
- Canetti, Elias, *Auto-da-fé*, Paris, 1968.

- Cervantes, Miguel de, *L'Ingénieux Hidalgo Don Qichotte de la Manche*, Paris, 1988.
- Chaintreau, Anne-Marie ve Lemaître, Renée, *Drôles de bibliothèques: le thème de la bibliothèque dans la littérature et le cinéma*, Paris, 1993.
- Cortàzar, Julio, *Fantômas contre les vampires des multinationales*, Paris, 1991.
- Daeninckx, Didier, *Éthique en toc*, Paris, 2000.
- Eco, Umberto, *Le Nom de la rose*, Paris, 1982.
- Hrabal, Bohumil, *Une trop bruyante solitude*, Paris, 1983.
- Hugo, Victor, *Quatrevingt-Treize*, Paris, 2001.
- Huxley, Aldous, *Le Meilleur des mondes*, Paris, 1977.
- Mercier, Louis Sébastien, *L'An 2440, rêve s'il en fut jamais*, Paris, 1999.
- Mirbeau, Octave, *L'Abbé Jules*, Paris, 1949.
- Orwell, George, *1984*, Paris, 1950.
- Roudaut, Jean, *Les Dents de Bérénice: essai sur la représentation et l'évocation de la bibliothèque*, Cahors, 1996.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Discours sur les sciences et les arts*, Paris, 1996.
- Shaw, Bernard, *Caesar and Cleopatra, a History*, Londra, 1906. *César et Cléopâtre, histoire* (Çev. A. ve H. Hamon, Paris, 1949).
- Shehu, Bashkim, "La bibliothèque du dictateur", *Autodafë*, no. 2, Güz 2001. www.autodafë.org
- Thiem, Jon, "Myths of the universal library: from Alexandria to the Postmodern Age", *The Serials Librarian*, 26. cilt, no. 1, s. 63-75, New York, 1995.
- Ward, J. O., "Alexandria and its medieval legacy: the book, the monk and the rose", *The Library of Alexandria*, Londra, 2000.

Ek 2

- Arans, David, "A note on the lost library of the Moscow tsars", *The Journal of Library History*, 18. cilt, s. 304. Austin, Yaz 1983
- Blades, William, *The Enemies of Books*. Londra, 1880, 2. basım.
- Brunet, Pierre-Gustave, *Livres perdus. Essai bibliographique sur les livres devenus introuvables, par Philomneste junior*, Brüksel, 1882.
- Drujon, Fernand, *Essai bibliographique sur la destruction volontaire des livres ou bibliolytie*, Paris, 1889.
- Lacroix, Paul (bibliofil Jacob), *Recherches bibliographiques sur des livres rares et curieux*, Paris, 1880.
- Queneau, Raymond, *Aux confins des ténèbres. Les fous littéraires français du XIXe siècle*, Paris, 2002.

